

*Своєму синові – Олесю
присвячую*

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Роман Лозинський

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ

(суспільно-географічний погляд)

Монографія

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2008

Ministry of Education and Science of Ukraine
Lviv Ivan Franko National University

Roman Lozyns'kyi

**LINGUISTIC SITUATION
IN UKRAINE**

(human-geographical look)

Monograph

Lviv
Lviv Ivan Franko National University Publishing center
2008

ББК С550.03 (4 УКР) + Ш1г (о) 59
УДК 911.3 : 81'27 (477)
Л 72

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. *Жупанський Я. І.*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)
д-р геогр. наук, проф. *Заставецька О. В.*
(Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка)
д-р філол. наук, проф. *Сеник Л. Т.*
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 21/2 від 27 лютого 2008 р.*

Лозинський Р. М.

Л72 Мовна ситуація в Україні (сус-
пально-географічний погляд): Моно-
графія. – Львів: Видавничий центр
ЛНУ імені Івана Франка, 2008. –
502 с.

ISBN 978-966-613-634-6

Досліджено суспільно-географічні
аспекти мовної ситуації в Україні. Про-
аналізовано історико-географічні особ-
ливості розвитку мовної ситуації в
XX ст., сучасний мовний склад насе-
лення, етномовні процеси, територі-
альну організацію етномовного простору.
Охарактеризовано головні тенденції
розвитку мовної ситуації та найважли-
віші мовні проблеми України на початку
XXI ст. Подано пропозиції щодо вдоско-
налення державної мовної політики.

Для науковців, викладачів, аспіран-
тів і студентів, державних службовців,
усіх, хто цікавиться мовними проблема-
ми в Україні.

Іл.: 38. Табл.: 107. Бібліогр.: 258 назв.

Lozyns'kyi R. M.

Linguistic situation in Ukraine
(human-geographical look): Mono-
graph. – Lviv: The Publishing center of
Ivan Franko National University,
2008. – 502 p.

The human-geographical aspects of
linguistic situation in Ukraine are ex-
plored. The historical geography features
of linguistic situation development in the
XXth century, modern linguistic composi-
tion of population, ethnolinguistic pro-
cesses, territorial organization of ethnolin-
guistic space are analyzed. The main
tendencies of linguistic situation develop-
ment and most important linguistic prob-
lems of Ukraine at the beginning of the
XXIth century are described. Suggestions
are given in relation to perfection of na-
tional linguistic politics.

For scholars, teachers, civil servants,
postgraduates and students, all who are
interested in linguistic problems of
Ukraine.

Fig.-s: 38. Tabl.: 107. Bibliogr.: 258 titles.

**ББК С550.03 (4 УКР) + Ш1г (о) 59
УДК 911.3 : 81'27 (477)**

ISBN 978-966-613-634-6

© Лозинський Р. М., 2008
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2008

ПЕРЕДМОВА

Мовна проблема в Україні, попри здобуття в 1991 р. українською нацією незалежності, не втрачає актуальності. Сучасні тенденції розвитку етномовних процесів відображають дедалі більше ускладнення мовної ситуації в державі у пострадянський період. Чимало науковців зазначають про підвищення ступеня поляризації території України за мовною ознакою, внаслідок зростання територіальних відмінностей мовного складу населення. Наразі не вирішеною є проблема мовної русифікації українців, а також представників багатьох інших етнічних спільнот. З іншого боку, за період незалежності дещо посилилися процеси мовної українізації низки етнічних меншин. Зокрема, доволі суттєво збільшилася частка осіб, які вважають рідною мовою українську, – серед росіян, білорусів, молдован, представників деяких інших етнічних спільнот, що живуть в Україні.

Сутність мовної проблеми в Україні передусім бачимо в тому, що, попри абсолютну перевагу в складі населення держави українців (близько 80 % від загалу жителів), *de facto* Україна є державою двомовною, оскільки в минулі історичні періоди значна частина українського населення зазнала мовної русифікації, тобто змінила рідну мову з мови своєї національності на російську. Двомовність населення створює багато проблем, які можна простежити майже у всіх суспільних сферах держави, однак найчіткіше вони виявляються у сфері культури та політики. Незважаючи на проголошення незалежності в 1991 р. та набуття українською мовою статусу державної мови, подолати наслідки тривалої русифікації населення України наразі не вдалося. Й далі значна кількість українців рідною мовою вважає російську. Підсумки першого Всеукраїнського перепису населення доводять, що частка українців, які рідною мовою визнають мову своєї національності, далі зменшується: з 87,7 % від загалу українського населення в 1989 р. до 85,2 % в

2001 р. Кількість українців, для яких рідною мовою є російська, за 1989–2001 рр. збільшилася понад 20 %: з 4,6 млн до 5,6 млн осіб. Зрусифікованими є також представники багатьох етнічних меншин. Майже у всіх великих містах України російська мова домінує у більшості сфер суспільного життя. Така мовна ситуація несприятлива для держави, тому що русифікація населення створює підґрунтя для різноманітних політичних спекуляцій, зокрема, спроб штучно роз'єднати населення України за мовною ознакою, протиставити західну, здебільшого україномовну, та східну, російськомовну, частини держави.

Мовна проблематика є предметом досліджень і дискусій спеціалістів із різних наукових дисциплін і напрямів, однак її географічний аспект у сучасній науці досліджено недостатньо. Не належно вивчено регіональні відмінності сучасної мовної ситуації в Україні, вплив на неї різноманітних суспільно-географічних чинників.

У середовищі географів мовна ситуація на конкретній території доволі часто стає предметом наукових досліджень. Річ у тім, що мова є одним з головних критеріїв етнічної ідентичності. У багатьох країнах під час проведення переписів населення реєструють саме мову населення (рідну або розмовну), а не його етнічну належність. Тому мовні проблеми за кордоном доволі детально досліджують у межах етнічної географії. В Україні також є традиція географічного вивчення етномовних процесів. Ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. українські науковці Галичини (В. Барвінський, В. Охримович, С. Рудницький та інші), порівнюючи матеріали австрійських переписів населення про віровизнання та розмовну мову мешканців краю, виявляли численні фальсифікації в процесі обчислення офіційною владою кількості українців у регіоні, довели асиміляторську спрямованість мовної політики місцевої польської владної верхівки. У період між світовими війнами та в перші десятиріччя після завершення Другої світової війни територіальні аспекти етномовних проблем у своїх наукових працях досліджував визначний український географ В. Кубійович.

Після Другої світової війни увага до етномовної проблематики в Україні з боку географів помітно зменшилася. Вивчення мовної ситуації стало прерогативою насамперед етнографів і соціологів, які свої наукові дослідження здебільшого проводили в руслі ідеологічних настанов “зближення соціалістичних націй” в Радянському Союзі, формування єдиного “радянського народу”, виправдовуючи політику мовної русифікації населення держави. Важливою причиною відсутності ґрунтовних географічних досліджень мовної ситуації в Україні в радянський період було обмеження доступу до ма-

теріалів мовної статистики. Офіційні підсумки переписів населення СРСР оприлюднювали доволі поверхнево, найчастіше лише в розподілі за областями та республіками. Матеріали про мову населення адміністративних районів, міст і селищ міського типу отримували гриф “для службового використання”.

Ситуація з географічним дослідженням етномовних процесів в Україні суттєво не поліпшилася й у період незалежності. Незважаючи на те, що окремі питання географічних особливостей сучасної мовної ситуації проаналізовано в узагальнюючих працях з географії України, наразі мовні проблеми здебільшого перебувають у сфері уваги мовознавців, соціологів, політологів і політиків, істориків, а не географів. Географи найчастіше обмежуються констатуванням наявності й актуальності мовних проблем в Україні, зокрема проблеми мовної русифікації, наводячи в цьому контексті найзагальніші статистичні відомості про розподіл населення різних національностей за рідною мовою (в Україні чи областях) за підсумками переписів населення. Почасті недостатня увага до мовних проблем в Україні з боку географії зумовлена також тим, що мовна проблематика здебільшого “потрапляє у тінь” проблем суспільно-географічного вивчення етнічного складу населення. Крім того, на географічне дослідження мовних проблем негативно вплинула надмірна їхня політизація.

Для суспільно-географічного дослідження етномовної проблематики в Україні є достатня кількість матеріалів насамперед статистичних. Адже всі радянські переписи населення визначали рідну мову населення, а з 1970 р. реєстрували також другу мову (з мов народів колишнього СРСР), якою людина вільно володіла. За програмою першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. також визначали рідну мову та іншу (другу) мову, якою людина вільно володіє. На території України, яка до 1917 р. входила до складу Російської імперії, мовний критерій реєструвався під час проведення єдиного у державі Всеросійського перепису населення 1897 р. На частині території України, яка входила до складу Австро-Угорщини, можна простежити мовні відносини, розпочинаючи з 1880 р. Саме тоді в програми австрійських переписів населення було введено критерій розмовної мови. Мову населення визначали також й переписи населення західноукраїнських земель міжвоєнного періоду, зокрема польський перепис 1931 р. Матеріали усіх зазначених переписів населення доволі детальні. Зокрема, за підсумками радянських переписів населення складали таблиці розподілу жителів різних національностей за рідною та другою мовами для областей, адміністративних районів, окремо сільського та місь-

кого населення адміністративних одиниць, а також для усіх міст і селищ міського типу, а іноді й найбільших сільських поселень.

Крім даних офіційної статистики, є також чимало цікавих результатів соціологічних досліджень мовної ситуації в Україні. Останнім часом майже щороку оприлюднюють декілька нових матеріалів соціологічних опитувань, в яких наводять відомості про регіональні особливості мовного складу населення.

Наявність значної за обсягом інформаційної бази дає змогу застосовувати у процесі суспільно-географічного дослідження мовної ситуації в Україні математичні методи. Для цього існує чимало спеціальних статистичних показників, які свого часу запропонували фахівці у сфері етносоціології та соціолінгвістики.

Суспільно-географічне дослідження сучасної мовної ситуації в Україні особливо актуальне в контексті проблематики модернізації українського етносу. Загальновідомо, що однією з найбільших проблем суспільного розвитку українців як етнічної спільноти є незавершеність процесу їхньої модернізації, зокрема відсутність впродовж майже усього ХХ ст. повноцінних україномовних міських середовищ. Те, що українцям впродовж тривалого періоду не вдалося сформувати власну урбаністичну субкультуру, значно пов'язане з проблемою їхньої мовної русифікації.

З огляду на це, однією з найважливіших проблем географічного дослідження сучасної мовної ситуації в Україні є виявлення особливостей мовного складу населення й етномовних процесів у сільській місцевості та міських поселеннях. Загалом відомо, що етномовні процеси, зокрема мовна асиміляція, передусім відбуваються у великих містах. Мовна ситуація у сільській місцевості стабільніша. Однак ця закономірність простежується тільки тоді, коли сільське середовище етнічно однорідне. Натомість в етнічно неоднорідному сільському середовищі мовна ситуація подекуди складніша, ніж, навіть, у містах. Якщо у міських поселеннях здебільшого перед людиною постає проблема двомовності (зокрема, використання залежно від ситуації української або російської мови), то в етнічно неоднорідній сільській місцевості доволі поширеним явищем є багатомовність, тобто володіння трьома чи навіть чотирма мовами. В Україні така ситуація склалася в регіонах компактного проживання національних меншин: угорців у Закарпатті, румун і молдован – у Чернівецькій області, болгар, молдован і гагаузів на Одещині тощо. В радянський період у міжетнічних відносинах на цих територіях здебільшого домінувала російська мова. Української мови представники цих етнічних спільнот майже не знали, тому що її не викладали як навчальний предмет у школах з мовами ви-

кладання національних меншин. Тому сьогодні існує проблема повноцінного функціонування державної мови в етнічно неоднорідних сільських місцевостях. Крім того, етнічно неоднорідне сільське середовище далі є чинником русифікації українців у деяких регіонах України. Оскільки середнє та старше покоління угорців, румун, болгар, молдован здебільшого значно краще знає російську мову, аніж українську, російська мова далі залишається мовою міжетнічного спілкування.

Чимало проблем виникає в процесі дослідження взаємозв'язку етномовних процесів із міграційними процесами та процесами урбанізації населення. Як відомо, русифікація українців на сході України відбувалася насамперед під впливом процесів індустріалізації й урбанізації населення (у ширшому контексті – процесів модернізації). Однак є й інші приклади. Урбанізація населення в Галичині сприяла протилежному явищу – підвищенню у міських поселеннях частки українців і, відповідно, частки населення, що вважало рідною українську мову, тобто етнічній та мовній “українізації” галицьких міст. Отже, вплив урбанізації на мовні процеси опосередкований низкою інших чинників.

Можна приблизно зазначити, що спрямування етномовних процесів під час урбанізації території визначається щільністю населення регіону, темпами урбанізації, параметрами мережі міських поселень, особливо взаєморозташуванням міста. Оскільки міста значно зростають завдяки мігрантам із навколишньої сільської місцевості, то чим більша щільність сільського населення, тим більший мають міста “резерв” для збільшення кількості жителів із представників корінного етносу. Якщо ж цього резерву немає, то може виникнути потреба в залученні жителів із дальших регіонів, і ця міграція може бути вже етнічно неоднорідною. Наприклад, недостатня щільність сільського населення була одним із важливих чинників того, що в південних і східних областях України, після деякого підвищення внаслідок індустріалізації в 30-х роках ХХ ст. у складі міського населення питомої ваги українців і, відповідно, україномовного населення, остаточної українізації міст не відбулося, натомість набули значного поширення русифікаційні процеси. З іншого боку, в Галичині та деяких інших регіонах із високою щільністю сільського населення частка україномовного населення в складі міських жителів зростала впродовж усього періоду індустріалізації.

Певний вплив на мовні процеси має територіальна структура міської мережі, тобто особливості просторового взаєморозташування міських поселень одне щодо одного та щодо навколишнього

сільського середовища. Наприклад, міська мережа на заході України, по суті, становить мережу центральних місць, тісно пов'язаних із сільською місцевістю. Адже абсолютна більшість міських поселень тут виникала як місцеві центри обслуговування навколишніх сіл, а не як промислові міста. У другій половині ХХ ст. така структура міської мережі значно полегшувала демографічні зв'язки між містом і сільською місцевістю. Натомість, для регіонів, міську мережу яких сформували здебільшого промислові міста, які виростили з робітничих поселень навколо родовищ корисних копалин (наприклад, на Донбасі), характерні швидше демографічні зв'язки поміж містами, які можуть бути навіть далеко за межами регіону, тоді як відносини з сільською місцевістю послаблені. Загалом проблема взаємозв'язків етномовних процесів з процесами урбанізації потребує детальнішого дослідження, тому що інтенсивна урбанізація регіонів України відбувалася у різні історичні періоди й за дещо відмінними схемами.

Мовна ситуація в Україні потребує детальнішого дослідження також в історико-географічному аспекті. Зокрема, динаміка кількості українців, для яких рідною стала російська мова, у різні історичні періоди відома здебільшого щодо України загалом, регіональні відмінності у наукових дослідженнях майже зовсім не відображено. Недостатньо дослідженими є також питання впливу на етномовні процеси світових воєн, масових репресій населення та інших соціальних катастроф. Адже ці події спричинили суттєві зміни у складі населення України, сприяли численним міграціям населення. Наприклад, дуже багато українців було репресовано та виселено з України у східні регіони СРСР у роки масових сталінських репресій. Під час Другої світової війни, з поступовим просуванням гітлерівських військ на схід, значну частину українського населення виселила радянська влада з України в неокуповані регіони Радянського Союзу. Багато з українців, виселених через різні причини з України в 30–40-их роках ХХ ст., згодом повернулося в Україну. Однак дуже часто поверталися вони, вже проживши тривалий період, іноді й десятки років, у російському середовищі, утворивши сім'ї, зазнавши мовної асиміляції. Вплив цього важливого чинника на етномовні процеси в Україні також наразі досліджено недостатньо.

Існують й інші аспекти історико-географічного дослідження мовних процесів в Україні. Наприклад, вважають, що інтенсивність асиміляційних процесів значно пов'язана з тривалістю перебування території під безпосереднім впливом чинників асиміляції. Зокрема, русифікація населення залежить від тривалості перебу-

вання українських земель у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Доволі часто цей висновок не підтверджується на практиці. Наприклад, Лівобережна Україна остаточно ввійшла до складу Росії ще у 1667 р., Правобережна – у 1793 р., Буковина ввійшла до складу СРСР тільки у 1940 р., Закарпаття – у 1944 р. Проте в 1989 р. у Закарпатській, Чернівецькій, Черкаській, Полтавській, Вінницькій, Хмельницькій, Київській областях значних відмінностей у рівні русифікації українського населення не простежено, частка українців, для яких рідною була російська мова, становила лише декілька відсотків від загалу українського населення всіх цих областей. Отже, часовий чинник у процесі мовної асиміляції значно опосередковується іншими чинниками. На цьому прикладі чітко видно проблему виділення чинників, які формують мовну ситуацію, та їхньої взаємодії.

Загальновідомо, що високий ступінь мовної русифікації населення характерний насамперед для південних і східних областей України. Огляд наукової літератури з проблем мовної русифікації засвідчує, що навіть питання територіальних особливостей мовного складу населення України, одне з перших і головних у процесі суспільно-географічного дослідження мовної ситуації, наразі ще не є достатньо вивченим. Зокрема, є проблема детальнішого окреслення на карті зон чи ареалів русифікації. Наразі не маємо чіткої відповіді на питання, чи існує якась межа або перехідна смуга між переважно русифікованими районами та переважно нерусифікованими, якщо й існує, то де саме вона проходить. Можна висловити припущення, що ця смуга певною мірою пов'язана з південною межею розселення українців у минулому, до того часу, як почалася активна колонізація Північного Причорномор'я. Цілком ймовірно також, що суцільної російськомовної смуги насправді в Україні немає, а є окремі ареали проживання російськомовного населення, що пов'язані передусім з урбанізованими зонами, з міськими агломераціями.

З дослідженням територіальних особливостей етномовного простору України тісно пов'язана проблема етномовного картографування. Картографування мовного складу населення, етномовних явищ і процесів охоплює низку специфічних прийомів, які нехарактерні для інших видів картографічних робіт. Етномовне картографування має давню історію, проте в основі більшості сучасних карт на цю тематику, як й сто років раніше, є рідна мова населення, відображена методом якісного фону. Натомість майже немає карт, на яких би можна було простежити етномовні процеси, зокрема процеси мовної асиміляції, а також поширення двомовності

та багатомовності. Асиміляція населення відбувається здебільшого у містах, які на картах позначено зазвичай як точкові об'єкти, й це суттєво ускладнює картографування цього етномовного процесу. Назагал треба зазначити, що наразі в галузі етномовного картографування в Україні суттєвих здобутків не досягнуто. Детальних карт, які б відображали сучасну мовну ситуацію, мовний склад населення та етномовні процеси в державі ще не складено. Загалом питання етномовного картографування є частиною ширшої проблеми розвитку етнічної картографії в державі, вирішенню якої сприятиме створення етнічного атласу України.

Наступна географічна проблема – це вплив на мовну ситуацію географічного положення, зокрема прикордонного розміщення деяких областей України. Ця проблема має актуальність насамперед щодо північних і східних областей держави. Адже західні кордони України впродовж тривалого періоду передусім виконували бар'єрну функцію, тому безпосередні контакти між українцями та населенням прикордонних з Україною держав на заході не були надто тісними. Натомість кордони України з Білоруссю та Росією завжди були прозорими, сприяли міжетнічним контактам, а також зустрічним міграціям жителів прикордонних областей. Це, безперечно, значно впливало на мовну ситуацію.

Важливим завданням суспільно-географічного дослідження сучасної мовної ситуації в Україні є районування її території за особливостями мовної ситуації. На нашу думку, районування треба проводити не на рівні областей, як це здебільшого робиться в суспільній географії, а на рівні адміністративних районів. Наприклад, питома вага українців, для яких рідною є російська мова, у центральній і південній частинах Луганської області, тобто в урбанізованих районах, є однією з найвищих в Україні. Натомість рівень русифікації українського населення північних сільських районів загалом не є надто високим, він навіть нижчий від середніх показників по Україні. На Одещині також простежено суттєві відмінності мовної ситуації на півночі та півдні області. За головними показниками мовної ситуації північні райони області зовсім не відрізняються від суміжних районів сусідніх областей – Вінницької, Кіровоградської. Натомість мовна ситуація на півдні Одещини зовсім інша. Оскільки етнічний склад населення території тут дуже складний (крім українців і росіян, у значній кількості мешкають болгари, молдовани, гагаузи), набули поширення процеси двомовності та багатомовності, значно вищий, аніж на півночі рівень мовної русифікації населення.

У зв'язку з підвищеною політизацією мовної проблематики в Україні, досліджуючи її географічно, варто пам'ятати, що мовні питання не вичерпуються питанням русифікації українського населення. У процесі міжетнічної взаємодії змінювали рідну мову не тільки українці, а й жителі іншого етнічного походження, причому доволі часто рідною мовою для них ставала не російська, а українська. Наприклад, поляки в Україні здебільшого українізовані. У низовинних районах Закарпаття у радянський період можна було простежити навіть процес збільшення частки українців, для яких рідною мовою була угорська. Крім того, попри відсутність належних умов для повноцінного розвитку української нації, навіть у радянській період в Україні були регіони, які доволі успішно опиралися мовній русифікації. Тут відбувалася мовна асиміляція українцями росіян. Виявлення географічних чинників "українізації" також повинно стати предметом географічного дослідження етномовних процесів.

Суспільно-географічне дослідження мовної ситуації в Україні дасть змогу вирішити низку важливих питань сучасної державної мовної політики, виробити конкретні пропозиції з оптимізації мовних відносин, зокрема на регіональному рівні, що сприятиме забезпеченню повноцінного розвитку титульного етносу та етнічних менших, забезпечення їхніх мовних прав, відповідно до чинного в Україні законодавства й міжнародних правових норм. Оскільки мова є одним з головних критеріїв етнічності, то географічне дослідження мовних проблем в Україні сприятиме розв'язанню низки важливих питань загальної теорії етносу, зокрема пов'язаних з етнічними процесами, допоможе уточнити чимало спірних питань формування та розвитку українського етносу, особливо шляхів його модернізації.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОМОВНОГО ПРОСТОРУ

1.1. Етномовний напрям у суспільній географії

Географія, як відомо, є універсальною наукою. Геопросторовий підхід, географічні методи застосовують для дослідження найрізноманітніших об'єктів, процесів та явищ: природних і соціальних. Сучасна географічна наука здатна інтегрувати знання інших наукових дисциплін у географічні поняття та закономірності, й на цій підставі пропонувати нові ідеї та рішення, формувати нові наукові галузі та виявляти нові проблеми. Поєднання географії з іншими науками дає змогу вирішувати найскладніші теоретичні та прикладні проблеми сучасності. Міждисциплінарний підхід теоретично, методологічно та фактологічно збагачує географію та інші наукові дисципліни, виявляє перспективні напрями їхнього розвитку.

Однак у практиці наукової діяльності поєднання географії з іншими науками майже завжди відбувається важко і впродовж тривалого періоду. Найбільшою перешкодою міждисциплінарним дослідженням найчастіше є яскравий індивідуалізм науковців і, відповідно, їхніх досліджень (зокрема суспільних), що завжди було характерною рисою науки, як сфери людською діяльності. Крім того, деякі кризові явища в теорії та практиці географічних досліджень, які тривають впродовж декількох останніх десятиліть, низка інших пов'язаних з географією проблем, внутрішньонаукових та позанаукових, також не сприяють формуванню стійких зв'язків між географами та представниками інших наук.

Яскравим прикладом висловлених вище міркувань є взаємодія географії та мовознавства. Синтез цих наук триває вже понад сторіччя, однак дослідження на перетині цих наук, попри значні досягнення спеціалістів, які ними займаються, й нині є доволі вузькою і замкнутою сферою наукових досліджень, результати яких здебільшого не відомі фахівцям із інших суспільних наук, і не знаходять належного використання на практиці.

Мовознавство (лінгвістика) – це наука про людську мову. Мова має два взаємопов'язані трактування, абстрактне і конкретне¹. У першому, абстрактному значенні мова – це семіотична (знакова) система, яка виникла на певній стадії розвитку людського суспільства. Мова має своє соціальне призначення і розвивається закономірно, тобто за мовними законами. Сутність конкретного трактування мови є в тому, що існують конкретні (етнічні) мови – реально існуючі знакові системи, які використовують у конкретному соціумі, в конкретний час і конкретному просторі.

Географічні чинники не є головними для сучасного розвитку мови. Вони опосередковані соціальними чинниками. Не територія, клімат, рельєф чи природні ландшафти зумовили й зумовлюють мовні відмінності чи спільні риси. Географічний простір найчастіше відображено у мові не безпосередньо, а через її історію.

Однак мова – надзвичайно багатогранне явище. У мовознавстві є велика кількість проблем, вирішення яких обов'язково передбачає застосування географічних методів. Кожна мова має (чи мала, якщо йдеться про мертву мову) свою територію, де вона побутує, а також межі поширення. Інакше кажучи, для мови характерною є територіальність, а це, як відомо, один з ключових атрибутів геосистем². Розміри, конфігурація цієї території, так само як і мовні кордони, перебувають у тісному зв'язку з географічними чинниками. У поширенні мови, формуванні її території значною є роль міграцій населення, які, як відомо, досліджує географія населення. У контактних зонах, на межі територій поширення різних мов відбуваються етномовні процеси, зокрема, процеси мовної асиміляції. Їхня інтенсивність, тривалість та інші параметри значно залежать від місцевих особливостей розселення населення, процесів урбанізації території і, знову ж таки, міграцій.

¹ Кибрик А. Е. Язык / А. Е. Кибрик // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 604.

² Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – С. 50.

Мова, зокрема, унормована – це лише одне з мовних формувань, вища стадія їхнього розвитку. Крім того, є інші мовні формування (ідіоми) – ідіолект, говір, діалект. Вивчати ідіоми, зокрема діалект, відповідно до його сучасного розуміння також не можливо без застосування географічних методів. Діалект – це реальна, історично сформована просторово-структурна одиниця з центром (ядром), периферією та суміжними зонами (“зонами вібрацій”), які відділяють один діалект від іншого¹. Більш-менш чіткі межі між діалектами з’являються тільки тоді, коли виникають бар’єри у спілкуванні². Формування і розвиток діалекту – це процес поширення (дифузії) на якусь територію мовних інновацій з центру, в якому ця інновація з’явилася вперше. Інакше кажучи, для вивчення діалекту лінгвісти застосовують розроблені свого часу теоретичною географією поняття, терміни, ідеї та моделі просторової дифузії.

Конкретна мова чи діалект охоплює велику кількість слів, кожне з яких має щонайменше одне значення. Кожне слово – це результат тривалого історичного розвитку та географічного розподілу форм. Кожна форма слова має свій територіальний ареал. Територіальне співвідношення форм, яке в кожен конкретний момент фіксують лінгвістичні атласи, аж ніяк не є випадковим, а може бути пояснене історією, географією, культурними впливами та взаємовідносинами форм слів між собою. Значення слова, як і саме слово, також є відображенням тісних історичних і територіальних зв’язків. Географічне вивчення слів, географія слів, витоки якої знаходимо у дослідженнях французьких лінгвістів кінця XIX – початку XX ст., має дуже багато спільного з біогеографією, вивченням ареалів тварин та рослин.

Отже, на перетині географії й мовознавства виникає чимало цікавих і важливих наукових проблем, що зумовило появу одразу декількох наукових дисциплін мовно-географічного спрямування. Розпорошенню мовно-географічної проблематики поміж різними науковими дисциплінами та напрямками сприяє також багатозначність терміна “мова”, багатоаспектність мовно-географічної проблематики, велика кількість об’єктів дослідження.

Чіткої класифікації наукових дисциплін мовно-географічного спрямування сьогодні немає. Деякі з них можна згрупувати за якимись спільними ознаками, інші, на перший погляд, є зовсім ві-

¹ Эдельман Д. И. Основные вопросы лингвистической географии: на материале индоарийских языков / Д. И. Эдельман. – М. : Наука, 1968. – С. 3.

² Жирмунский В. М. О некоторых проблемах лингвистической географии / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания. – 1954. – № 4. – С. 3.

дособленими напрямами наукових досліджень. Деякі наукові дисципліни мовно-географічного спрямування розвиваються уже понад сторіччя, мають власну теорію та методи дослідження, а перелік наукових праць з цих дисциплін налічує тисячі позицій. Інші ж є результатом наукової роботи (часто незавершеної) одного чи декількох дослідників, й перспективність подальшого розвитку цих дисциплін викликає значні сумніви.

Історично одним з найдавніших напрямів географічного дослідження мови є етномовний, який зазвичай належить до етнічної географії. *Етномовна географія – це напрям у суспільній географії, який досліджує населення в мовному аспекті.* Найважливіших особливостей етномовної географії, що суттєво відрізняють її від інших наукових напрямів, які географічно вивчають мову, є дві. По-перше, її об'єктом дослідження є населення. По-друге, мову аналізують передусім як критерій етнічної ідентичності людини. Натомість об'єктом дослідження, наприклад, лінгвістичної географії, яка географічно вивчає мовні факти й явища, є мова як знакова (семіотична) система, безвідносно до етнічного аспекту. Об'єкт дослідження діалектології – територіальні різновиди мови: діалекти, говори, говірки.

Важливою особливістю етномовного напрямку в суспільній географії є також те, що він здебільшого ігнорує точний лінгвістичний статус мовних формувань, які вивчає. Вище уже йшлося про те, що в лінгвістиці виділяють різні мовні формування (ідіоми), – говори, діалекти, мови. Натомість етномовна географія зазвичай оперує тільки терміном “мова”, під яким розуміють навіть не унормовану (літературну) мову, а мову конкретної етнічної групи, тобто етнічну (національну) мову. Відповідно, у процесі проведення переписів населення, які є головним джерелом інформації в етномовній географії, у переписних листах зазвичай записують знання людиною конкретної етнічної мови, хоча вона насправді може володіти тільки її територіальним діалектом.

Доцільність застосування терміна “етномовна” географія щодо наукового напрямку, який географічно досліджує мовні ознаки населення, зумовлена одразу декількома чинниками. По-перше, предметом дослідження етномовної географії є так звані етнічні мови (національні мови, етномови, за термінологією К. Тищенка¹), а також мовні формування, що виникли внаслідок взаємодії етнічних мов (піджини, койне, лінгва франка). По-друге, мова в етномовній

¹ Тищенко К. Метатеорія мовознавства / К. Тищенко. – К. : Основи, 2000. – 350 с.

географії передусім виступає як критерій етнічності людини, а не як семіотична система (як це є в лінгвістичній географії) чи, наприклад, феномен культури (в географії культури). По-третє, етномовна географія – це напрям досліджень в етнічній географії. Етномовна проблематика безпосередньо пов'язана з етнічною. Наприклад, вивчення етномовного процесу мовної асиміляції безпосередньо передбачає залучення матеріалів про етнічний склад населення, тому що тільки шляхом їхнього зіставлення з матеріалами про мовний склад населення можна отримати відомості про цей процес. Методика дослідження стану етномовних середовищ, водночас з аналізом мовних ситуацій, охоплює також вивчення етнічних ситуацій. Теоретичні засади етномовної географії тісно пов'язані з загальною теорією етносу.

В науковій літературі трапляється також дещо інша термінологія щодо дослідження територіальних особливостей мовного складу населення й, назагал, мовної ситуації. Зокрема, використовують поняття “лінгво-географічна структура”, “мовно-географічна структура”, “мовно-географічні процеси” тощо. На наш погляд, ці терміни не зовсім вдалі. Словосполучення “лінгво-географічна” уже доволі давно “зарезервовано” в мовознавстві. Лінгвістична географія – це наука, яка вивчає територіальне поширення мовних явищ (фактів). Сьогодні лінгвістична географія – розвинений і потужний за науковими здобутками напрям мовознавчих досліджень. Натомість словосполучення “мовно-географічна”, на наш погляд, є надто загальним, допускає можливість найрізноманітніших трактувань. Його доцільно використовувати лише тоді, коли йдеться про найзагальніші питання географічного дослідження мовної проблематики.

Крім етномовної географії, до наукових дисциплін суспільної географії, що досліджують мовну проблематику, належить також мовно-культурна географія. Тут мова – це передусім невід'ємна складова людської культури в найширшому розмінні цього поняття. Мовно-культурна географія досліджує, зокрема, географію писемності, географію мовних пам'яток, мовно-освітні проблеми тощо. Мовно-культурна географія є частиною географії культури, перспективного напрямку суспільно-географічних досліджень, який в останні роки дедалі більше привертає увагу науковців¹. Систему мовно-географічних дисциплін зображено на рис. 1.1.

¹ Див.: Ровенчак І. І. Українська географія культури: місце в структурі суспільної географії / І. І. Ровенчак // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць : [у 4 т.]. – К. : Обрії, 2004. – Т. 4. – С. 47–51 й ін. публ. автора.

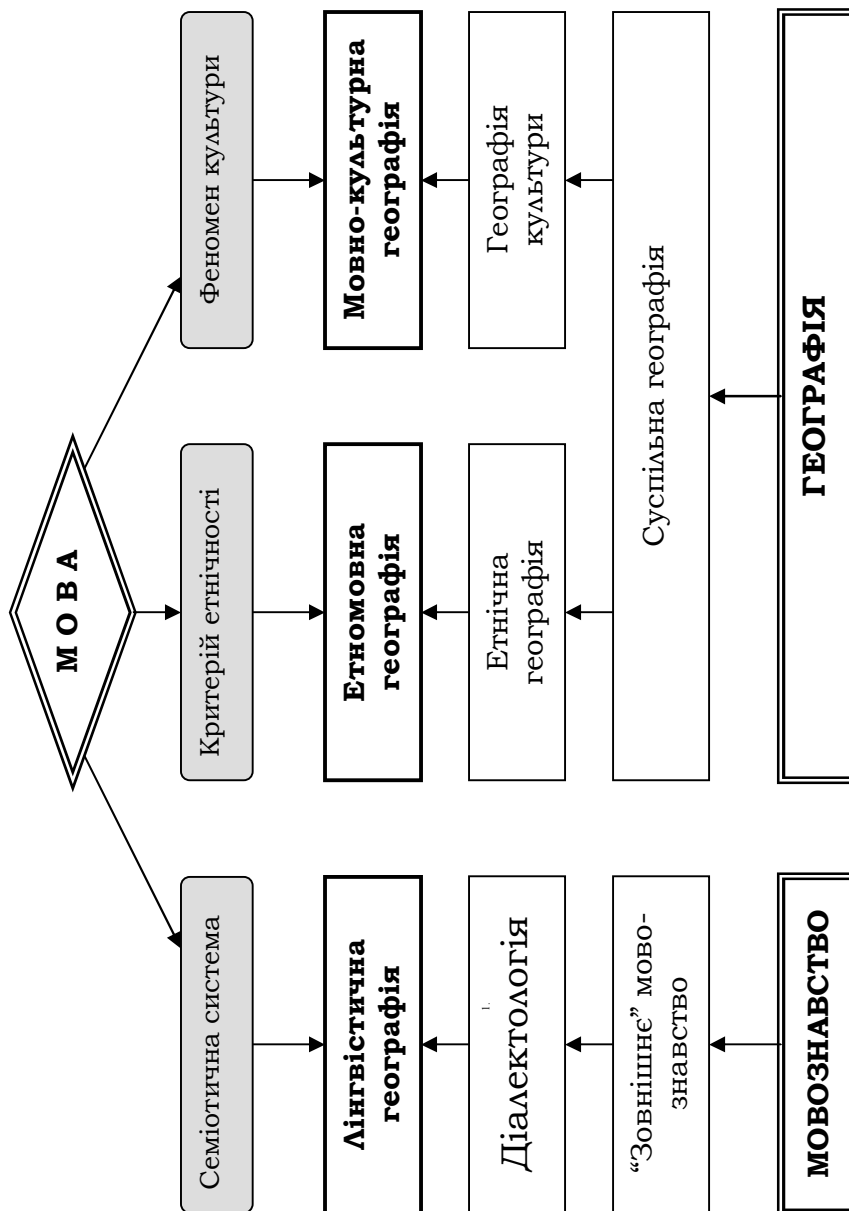

Рис. 1.1.1. Наукові дисципліни мовно-географічного спрямування

Мова, як відомо, – явище соціальне. У 20–30-их роках ХХ ст. на перетині мовознавства та соціології, а також з залученням соціальної психології й етнології, відбулося становлення соціолінгвістики, головним завданням якої є дослідження соціальної сутності мови, її суспільних функцій, ролі мови в суспільстві, впливу на мову різноманітних суспільних чинників. Попри те, що соціолінгвістика є доволі далекою від географії та географічних методів дослідження, вплив її на розвиток мовно-географічних досліджень, у тім числі й етномовної географії, виявився надзвичайно важливим. Зокрема, в соціолінгвістиці розроблено низку важливих теоретичних положень, які згодом почали застосовувати в етномовній географії: проблематика мовної ситуації (це поняття є одним з ключових у соціолінгвістиці); проблематика мовних колективів і мовних спільнот; питання двомовності й багатомовності; соціальні чинники взаємодії мови та етносу (нації); проблематика національної мови; мовна політика і мовне будівництво. Роль соціолінгвістики в розвитку мовно-географічних досліджень за деякими параметрами можна порівняти з тією роллю, яку свого часу відіграла в процесі становлення географії населення демографія.

Інформаційною базою суспільно-географічного дослідження етномовного простору найчастіше є переписи населення. До програми переписів здебільшого входить один з двох головних мовних критеріїв: рідна мова чи розмовна мова населення, або ж різноманітні модифікації цих критеріїв. Рідше реєструють другу мову, якою людина вільно володіє, рівень володіння мовою, мову грамотності або якийсь інший мовний критерій. Переписи населення надають доволі надійну інформаційну базу. Відповідно до методики проведення сучасних переписів населення відбувається суцільний облік населення, тобто опитують кожну людину. Недооблік населення становить від декількох десятих відсотка до декількох відсотків населення. У деяких країнах програми переписів охоплюють не один, а декілька мовних критеріїв. У процесі обробки матеріалів переписів складають таблиці, які поєднують мовний показник з найрізноманітнішими етнічними, соціальними та демографічними показниками (національність, вік, стать, тип поселення, рівень освіти й інші). Все це дає доволі багату інформацію про мовний склад населення й етномовні процеси.

Водночас переписи населення як джерело наукової інформації мають низку вад, які почасти стримують розвиток етномовних досліджень. Зокрема, переписи населення проводять періодично, найчастіше один раз на десять років, тому є значні складнощі з визначенням етномовних змін у міжпереписний період. Наприклад,

перший Всеукраїнський перепис населення відбувся у 2001 р. Його програма охоплювала три мовні критерії (“рідна мова” й “інша мова, якою людина вільно володіє”, а також окремо визначали чи володіє людина українською мовою), а нижньою межею територіального масштабу розробки матеріалів були райони, міста та селища міського типу. Все це є доволі вагомою базою етномовних досліджень. Головно цими матеріалами доведеться оперувати аж до дати проведення наступного перепису населення, який повинен відбутися у 2011 р., а враховуючи час, потрібний на обробку матеріалів нового перепису, то й на декілька років більше.

Інша особливість переписів – це суб’єктивність відповідей на питання. Рідну чи розмовну мову зазначає сама людина, відповідаючи на пряме запитання. Натомість у практиці проведення переписів дуже часто трапляються ситуації, коли людина зазначає в переписному листі одну мову, однак мовознавче дослідження виявляє, що насправді її мовлення більше нагадує іншу мову. Особливо це часто трапляється у регіонах, де поширені споріднені за генетичними та структурними параметрами мови.

Нарешті, переписи населення дають дуже мало інформації про чинники формування та розвитку мовної ситуації. Тому в етномовній географії, як і в інших етнознавчих дисциплінах, дедалі частіше використовують конкретно-соціологічні дослідження, мають також важливе значення матеріали поточної статистики населення, літературні джерела та деякі інші види інформації.

Становлення етномовного напрямку в суспільній географії відбулося у XIX ст. До цього періоду спеціальних етномовних географічних досліджень не проводили, описові відомості про територіальне поширення різних мов здебільшого подавали у загальних країнознавчих виданнях. У середині XIX ст., після низки національно-визвольних повстань у країнах Європи, серед науковців суттєво зросла увага до етнічної проблематики, зокрема, з’явилося чимало публікацій з етнічної географії. Розвиток етномовної географії у цей період був спричинений частим використанням у Європі мови для визначення етнічного складу населення країн і регіонів. З цією метою у другій половині XIX ст. у деяких країнах Європи в програмах переписів населення з’явилися спеціальні критерії для визначення мовної належності людини. Відповідно, головними завданнями етномовної географії тоді було визначення етнічного та мовного складу населення різних країн, визначення територіального поширення народів і мов, складання відповідних карт.

Наукове обґрунтування доцільності використання показника “рідна мова” як одного з головних критеріїв етнічної належності

людини розробив відомий німецький статистик Р. Бек у статті “Статистичне використання народної мови як визначника національності”, яку опублікували в 1866 р. Свої ідеї він також виклав у формі доповіді на цю ж тему на Міжнародному статистичному з’їзді у Петербурзі в 1872 р.¹ У цей період використовувати показник рідної мови для визначення етнічного складу населення країн Європи насправді було доцільно, тому що критерію “національність” чи інших близьких йому населення здебільшого ще не розуміло, плутаючи його, зокрема, з громадянством, а критерій віровизнання було зовсім неможливо застосувати у регіонах із моноконфесійним складом населення.

Мовний критерій ще 1846 р. включили до програми перепису населення Бельгії (його сформульовано як “головна, яка найчастіше використовується, мова”). У Швейцарії його почали застосовувати з 1850 р. (“мова, яку найчастіше використовують, яка найбільш знана”), в Німеччині – під час перепису 1856–1861 р. (“материнська мова”), Італії – 1861 р. (“побутова мова”)². Після публікацій Р. Бека мовний критерій як головний критерій етнічної ідентичності людини набував дедалі більшої популярності. Він з’явився у програмах переписів населення майже всіх країн Європи. Наприклад, з 1880 р. мовний критерій “розмовна мова” було введено у програму перепису населення Австро-Угорщини. Тоді вперше отримали відомості про мовний склад жителів західної частини України (Галичина, Буковина, Закарпаття), яка входила до складу цієї імперії. У 1897 р. мовний критерій “рідна мова” включили до програми першого Всеросійського перепису населення, який охопив й українські землі у складі імперії.

В першій половині ХХ ст. роль етномовного напрямку в суспільній географії суттєво знизилася. Почасті зменшенню уваги до географічного вивчення мовних ознак населення сприяли деякі негативні тенденції практичного використання її результатів. Зокрема, певною мірою було дискредитовано застосування мовного критерію для визначення етнічної належності людини. Хоча сам Р. Бек уважав, що для цього придатний тільки показник “рідна мова”, в багатьох країнах до програми переписів населення почали вводити дещо інші показники, які сприяли штучному завищенню кількості одних і заниженню кількості інших етнічних спільнот. Для цього використовували показник “розмовна мова”. Іноді формулювання

¹ Кушнер (Кньшев) П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер (Кньшев). – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – С. 56.

² Там само. – С. 40–41.

мовного критерію було настільки заплутане, що взагалі не можливо було однозначно визначити, про яку саме мову йдеться.

Показник розмовної мови в багатьох регіонах, де провадилась насильницька мовна асиміляція недержавних етнічних спільнот і значна частка населення була двомовною, сприяв фальсифікації матеріалів про етнічний склад населення. Зокрема, так було в Австро-Угорщині, де в програмах переписів також використовували критерій “розмовна мова”. Застосування його для визначення етнічного складу населення суттєво зменшувало кількість українців у Галичині. Саме тому українські етнотатистики австрійського періоду використовували для визначення етнічного складу населення критерій віровизнання.

Розвиток етномовного напрямку в географії стримувався також тим, що в традиційній етнічній географії, де він зародився, мову й надалі застосовували здебільшого тільки для визначення етнічної належності людини. Натомість уваги не зверталось на деякі інші важливі етномовні проблеми, зокрема, дослідження процесу мовної асиміляції населення, поширення двомовності. Майже зовсім не вивчали проблематики мовних територій і мовних меж, які мають суттєві відмінності від етнічних територій і етнічних кордонів, у тім числі за методикою дослідження.

Варто зазначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. на противагу етномовному напрямку активно розпочалося географічне вивчення мов і мовних явищ у межах традиційного мовознавства та низки суміжних наукових дисциплін. Зокрема, розвивалася діалектологія, відбувалися польові дослідження територіальних діалектів європейських мов і діалектологічне картографування. Відбулося становлення лінгвістичної географії й ареальної лінгвістики, двох взаємопов'язаних мовознавчих наукових дисциплін, головними завданнями яких є вивчення територіального поширення окремих лінгвістичних фактів і явищ, складання й інтерпретація лінгвістичних карт, укладання фундаментальних діалектологічних (лінгвістичних) атласів різних мов.

Усе зазначене вище спричинило поступовий занепад етномовної географії, який тривав впродовж декількох десятиліть. У колишньому СРСР зниженню уваги до етномовної географії сприяло також те, що після переходу етнографії до системи історичних наук етнологічну проблематику на тривалий період було суттєво звужено, зокрема, обмежено дослідження її географічних аспектів.

Особливо відчутним занепад етномовного напрямку в географії був в Україні. Як відомо, в колишньому Радянському Союзі здебільшого на етнічну проблематику надто уваги не зверталось, а на

низку важливих етнічних проблем узагалі в науковій сфері було накладено табу. Однак навіть у радянський період в Україні було опубліковано доволі детальну карту етнічного складу населення республіки¹. Фахівці з різних наукових дисциплін проводили географічні дослідження етнічних меншин в Україні. У цей період розроблено низку цікавих карт на етнографічну тематику, набули значного розвитку діалектологічні дослідження, створено декілька регіональних діалектологічних атласів. Впродовж усієї другої половини ХХ ст. тривала робота над фундаментальним Атласом української мови. Натомість карти мовного складу населення України не було, не створено також карт територіального поширення окремих найбільших мов, не досліджувалися географічні аспекти етномовних процесів, зокрема двомовності, не здійснено етномовного районування території України. В підручниках і посібниках із географії України для середніх і вищих навчальних закладів подавали тільки найзагальніші відомості про мовний склад населення.

Проблематика географічного вивчення мовних ознак населення поступово відійшла до інших суспільних наук. Зокрема, територіальні особливості мовного складу населення, а також етномовні процеси стали предметом дослідження мовознавців, соціологів, істориків, етнографів і тільки іноді до них залучали географів. Наприклад, у колишньому СРСР доволі багато публікацій, які стосувалися етномовної географії, друкували в періодичних виданнях з етнографії (журнал “Советская этнография”, тематичний щорічник “Расы и народы”), соціології (журнал “Социологические исследования”). Майже у всіх цих публікаціях відчувався брак географічних знань, географічного підходу. Особливо притаманні для них були такі вади: плутанина з використанням географічних термінів, отожднення територіального з ареальним, перебільшення ролі соціальних й економічних чинників, недостатня увага до географічних чинників етномовних процесів, зокрема чинника розселення, недостатнє та неефективне використання картографічного методу, вузький перелік картографічних способів, які застосовували у процесі складання карт, і багато інших.

Розпорошення етномовної географічної проблематики в межах різних наукових дисциплін стримувало розвиток етномовної географії як окремого наукового напрямку. В географічній літературі було обмаль публікацій, у яких досліджувалося населення в мовному аспекті. У цей період чи не єдиним виданням, у якому проаналі-

¹ Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР. (З пояснювальним текстом) / В. І. Наулко. – К. : Наук. думка, 1966.

зовано деякі питання етномовно-географічних досліджень (етномовні процеси, етномовне картографування), стала добре відома фахівцям колективна монографія “Проблеми етнічної географії і картографії”, опублікована наприкінці 70-их років ХХ ст.¹. У її підготовці та виданні взяли участь відомі географи С. І. Брук і В. В. Покшишевський.

Тенденції до відродження етномовного напрямку в географії з’явилися тільки наприкінці 80-их років ХХ ст., коли на території колишнього СРСР суттєво зросла зацікавленість етнічною проблематикою. Вже у 90-их роках ХХ ст. в Україні значно збільшилася кількість публікацій з етнічної географії, однак статей, присвячених дослідженню територіальних особливостей мовних ознак населення, було обмаль. Почасти це було зумовлено недостатньою розробленістю теоретичних положень етномовного напрямку в географії. Крім того, затримувалося проведення нового перепису населення. За цих умов головним джерелом етномовних досліджень стали соціологічні опитування. Відповідно мовну ситуацію в Україні й далі досліджували здебільшого в межах соціології та соціолінгвістики, а також мовознавства. Тому сьогодні в Україні є доволі значна кількість наукових публікацій, в яких проаналізовано різноманітні питання мовної ситуації в Україні, хоча прямого відношення до етномовної географії абсолютна більшість з них не має.

Головним напрямом досліджень в етномовній географії традиційно вважають вивчення територіальних особливостей поширення різних етнічних мов у державі чи регіоні. Зазвичай вирішення цього завдання охоплює такі головні питання: мовний склад населення території, мовні території, мовні кордони та мовні перехідні смуги (контактні зони), специфіка мовного складу населення сільських поселень і міського населення, демографічна потужність мов тощо. В процесі визначення мовного складу населення часто обчислюють мовну мозаїчність населення, застосовуючи кількісні показники багатомовності, які запропонував відомий у світі лінгвіст Дж. Грінберг².

Проблематика територіального поширення різних етнічних мов назагал за методикою дослідження є близькою до традиційної в етнічній географії проблематики територіального розміщення етніч-

¹ Проблемы этнической географии и картографии / [отв. ред. С. И. Брук]. – М. : Наука, 1978. – 264 с.

² Гринберг Дж. Определение меры разноязычия / Гринберг Джозеф // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 204–212.

них спільнот. Однак тут є й суттєві відмінності щодо визначення мовних територій і мовних кордонів.

Як відомо, територія поширення етнічної мови може суттєво відрізнятися від етнічної території спільноти. Це зумовлено насамперед чинником мовної асиміляції населення. Доволі часто одна мова є етнічною мовою для декількох етнічних спільнот. Наприклад, мовна територія німецької мови включає етнічні території німців, австрійців і германо-швейцарців. Англійською, крім англійців, розмовляє абсолютна більшість шотландців, ірландців, валлійців, представників багатьох переселенських етнічних спільнот (американці, англоканадці, англо-австралійці, англо-новозеландці) і низки інших груп населення. Відповідно, мовна територія англійської мови охоплює значно більшу площу, ніж етнічна територія англійської етнічної спільноти.

Коли виділяють етнічну територію, то вважається, що людина належить до якоїсь однієї етнічної спільноти. Натомість в етно-мовній географії ситуація значно складніша. Людина може знати і використовувати у спілкуванні дві, три, а іноді й більше мов, тобто бути двомовною чи багатомовною. Відповідно, мовні території, якщо їх виділяти за принципом вільного володіння більшістю населення тією чи іншою мовою, можуть накладатися одна на одну. Якщо у якійсь місцевості поширена двомовність, причому двомовною є більше, ніж половина населення, то ця місцевість водночас буде входити до складу мовних територій обох мов.

Для визначення мовної території має суттєве значення мовний критерій, який використано з цією метою. Фактично для однієї етнічної мови можна виділити декілька мовних територій: територію, на якій ця мова є рідною для більшості населення (в деяких наукових публікаціях тут використовують термін “етномовна територія”); територію, на якій ця мова є розмовною для більшості населення; територію, на якій більшість населення вільно володіє цією мовою. Відповідно, для однієї етнічної мови можна будувати карти різних мовних територій.

Ще один важливий аспект дослідження територіального поширення мов – це явище перехідних мов і говорів. Воно характерне насамперед у місцевостях, де межують мовні території близькоспоріднених мов. Наприклад, на Поліссі діалектологічні дослідження виявили низку перехідних українсько-білоруських і українсько-російських говорів. За лінгвістичними ознаками їх важко чітко зарахувати до конкретної етнічної мови. Населення таких зон під час проведення переписів населення, залежно від політичної ситуації,

етномовної політики, соціального престижу тієї чи іншої мови, може змінювати мовну ідентичність.

Наприклад, за матеріалами перепису 1926 р. в Україні територією, де мешкала найбільша кількість українського русифікованого населення (понад 375 тис. українців, для яких рідною мовою є російська мова, втім числі 315 тис. осіб у сільській місцевості) був аж ніяк не Донбас, а Східне Полісся. Почасти це було зумовлене тим чинником, що у Східному Поліссі, зокрема, в деяких районах Сумщини та Чернігівщини, доволі значна частка українського сільського населення жила у смузї перехідних говорів, де, крім того, було чимало етнічних росіян. Під час проведення перепису українці тут масово рідною мовою зазначали російську мову. Вже за підсумками перепису 1959 р. кількість українців, що вважали рідною мовою російську мову, на території Східного Полісся зменшилася майже втричі.

В деяких регіонах світу (Індія, Нова Гвінея, Західна Африка) можна натрапити на так звану ситуацію етномовної неперервності. Там узагалі майже неможливо чітко визначити мовні межі, тому що між двома мовними територіями є широка смуга перехідних говорів з різним ступенем спорідненості з тією чи іншою мовою.

Не менш важливим завданням етномовної географії є суспільно-географічне дослідження етномовних процесів і явищ. Етномовні процеси – це один з видів етнічних процесів, тобто процесів зміни головних критеріїв етнічності людини (етнічної самосвідомості, мови, етнічної культури тощо). Етномовні процеси пов'язані зі зміною мовної ідентичності людини. Теоретичні засади етномовних процесів розвинені доволі слабо, що значно стримує дослідження цієї проблематики. Всього в науковій літературі виділяють близько десятка найпоширеніших етномовних процесів. Найчастіше, коли йдеться про етномовні процеси, передусім мають на увазі мовну асиміляцію, тобто перехід людини з мови своєї національності на мову іншої етнічної спільноти. Крім того, до головних етномовних процесів належать процеси формування та поширення двомовності (білінгвізму) та багатомовності (полілінгвізму, мультілінгвізму) населення, тобто володіння людиною двома або більше мовами. Двомовність індивіда є обов'язковим етапом на шляху до переходу його з мови своєї національності до іншої мови. Її можна досліджувати окремо та в межах проблематики мовної асиміляції.

Етномовні процеси зазвичай доволі тривалі в часі й охоплюють декілька стадій. Тому для їхнього суспільно-географічного дослідження важливо не тільки визначити, на якій території й які саме відбуваються етномовні процеси, а й зазначити стадію процесу.

Наприклад, на час розпаду СРСР східна частина України вже перебувала на останній стадії мовної русифікації, коли значна частка українського населення у цьому регіоні не тільки змінила рідну мову з української на російську (тобто зазнала мовної асиміляції), а взагалі не володіла українською мовою. Натомість на заході України лише було досягнуто ступеня масової українсько-російської двомовності в найбільших містах. Відповідно, після 1991 р. на сході простежено інерцію процесу русифікації, а на заході – доволі швидко дерусифікацію населення. Стадію етномовного процесу найліпше досліджувати, аналізуючи особливості мовних ознак різних вікових груп населення.

Останнім часом щоразу частіше в наукових публікаціях з етномовної географії трапляється термін “мовна ситуація”. В середовищі географів він ще не отримав чіткого визначення. Натомість у мовознавстві та соціолінгвістиці вже склалася певна традиція його використання. Як відомо, термін “мовна ситуація” або “лінгвістична ситуація” у роботах американських і зарубіжних європейських лінгвістів почали використовувати ще у 30-их роках ХХ ст. у процесі дослідження ними мов Азії й Африки. Цим терміном спочатку позначали сукупність мов, які обслуговували спілкування у якійсь країні або регіоні й їхній функціональний розподіл.

В географічному розумінні мовна ситуація – це передусім стан мовного складу населення, етномовних процесів і геопросторова організація мовних груп населення у конкретний період часу. Відповідно до визначення суспільно-географічне вивчення мовної ситуації охоплює аналіз трьох груп параметрів: мовний склад населення, включно з аналізом генетичної спорідненості мов (етнолінгвістична класифікація мов); геопросторова організація мовних груп (розселення мовних спільнот, мовні території (ареали), мовні кордони); етномовні процеси (насамперед, поширення двомовності).

Доволі часто в процесі суспільно-географічного вивчення етнічних мов постає питання виявлення конкретних територіальних одиниць дослідження, для яких можна розробляти типологію та за якими можна було б проводити етномовне районування. Такою територіальною одиницею є етномовне середовище – *історично сформована комунікативна спільнота, яка складається з територіально локалізованих у межах конкретної системи розселення мовних груп населення*. В основі виділення етномовних середовищ, зокрема окреслення їхніх меж, є комунікативні ознаки, а не етнічні чи мовні. Межі етномовних середовищ формуються там, де виникають межі в спілкуванні між людьми. Стан етномовного середо-

вища можна охарактеризувати конкретною ситуацією, яка має такі чотири головні складові – етнічну, демографічну та мовну, а також розселення населення. Відповідно, вивчають етномовні середовища за групами параметрів, які відображають стан системи розселення, етнічну, демографічну та мовну ситуацію. П'ятою складовою аналізу етномовного середовища є зовнішні чинники, перелік яких є різним залежно від географічного розташування середовища, його стадії розвитку, типу й інших параметрів.

Окремим напрямом досліджень в етномовній географії є дослідження впливу на мовну ситуацію різноманітних географічних чинників. Цю проблематику можна досліджувати в контексті інших завдань етномовної географії, проаналізованих вище, або ж окремо, акцентуючи увагу кожного конкретного географічного чинника на різноманітні аспекти мовної ситуації. Про значний вплив географічних чинників на розвиток мовної ситуації неодноразово зазначалося в мовознавстві та соціолінгвістиці. Доволі часто в цих науках географічні чинники необґрунтовано зараховують до інших груп чинників, зокрема до соціально-економічних. Серед географічних чинників, які впливають на мовну ситуацію, передусім виділимо такі: географічне положення (зокрема, етногеографічне положення території), розселення населення, урбанізація, міграції населення.

Чимало географічних чинників впливають на мовну ситуацію опосередковано, однак роль деяких з них доволі часто є прямою, безпосередньою. Наприклад, природні бар'єри водночас можуть бути й комунікативними бар'єрами, тоді вони розмежовують різні етномовні середовища. Вплив географічних чинників може мати доволі специфічні прояви. Наприклад, відомий український лінгвіст Ю. Жлуктенко серед чинників двомовності та мовної асиміляції виділяв окремо вплив природного середовища¹. Зокрема, він зазначав таке: якщо в результаті міграції частина етнічної групи опиняється в іншому природному середовищі, їй, щоб адаптуватися, треба швидко поповнювати мову новими словами. Оскільки на те, щоб створити власні слова для позначення нових природних об'єктів, фактів і явищ, потрібно тривалий період, то їх зазвичай запозичують з інших мов, що сприяє послабленню етнічної мови, створює сприятливе підґрунтя для поширення двомовності та мовної асиміляції. Тобто тут поєднується вплив на мову чинника природного середовища і чинника міграції.

¹ Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.

Одним із завершальних етапів географічного дослідження традиційно є районування територіального об'єкта дослідження. Районування – традиційний метод у географії, теоретичні й методичні засади його використання розроблено доволі добре. Етномовне районування, як й інші види районування, може бути інтегральним і компонентним. Інтегральному районуванню може передувати розробка типології етномовних середовищ. Компонентне районування можна проводити за особливостями мовного складу населення, за специфікою етномовних процесів, за ступенем поширення та типами двомовності, за типами мовних ситуацій і т. д.

В Україні спробу районування, в основі якого є етномовні критерії, зокрема показник частки українського населення, яке зазнало мовної асиміляції, недавно зробив М. Дністрянський¹. Регіональні відмінності культурно-лінгвістичної структури української нації він відобразив, виділивши чотири “культурно-лінгвістичні” райони: “ареал з цілісним культурним середовищем”, “ареал з цілісними культурним середовищем сільської місцевості та малих міських поселень і деякою акультурацією українського населення великих міст”, “ареал з порушеними етнокультурними зв'язками між істотно асимільованим населенням великих міст і лише частково асимільованим населенням сільської місцевості”, “ареали із загостреними кризовими виявами української етнічності”. Інакше кажучи, науковець поділив Україну відповідно до стадій асиміляції (загальної етнічної, культурної, мовної) українців на певній території.

В етномовній географії не втрачають актуальності історико-географічні дослідження. Адже накопичення мовних проблем в якомусь регіоні зазвичай є наслідком свідомого деструктивного втручання впродовж тривалого періоду в процеси, які відбуваються в етномовній сфері. Наприклад, сучасні мовні проблеми України здебільшого зумовлені тим, що вона, не будучи суверенною державою, сотні років не могла самостійно провадити етнічної, мовної, демографічної, зокрема міграційної, політики, на своїй території.

Історико-географічний напрям у суспільній географії досліджує просторово-часові зв'язки та взаємодію територіальних систем. Специфіка цього напрямку передбачає використання особливих методів дослідження, зокрема ретроспективного аналізу, діахронічного і синхронічного підходів, методу історико-географічних зрізів. В етномовній географії історико-географічні дослідження дають змо-

¹ Дністрянський М. С. Етнополітична географія України : проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис; Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.

гу простежити зміну конфігурації мовних територій і мовних кордонів, виявляють генезис, вікові та просторові закономірності розвитку етномовних процесів, уточнюють роль найважливіших чинників мовної ситуації у різні історичні періоди тощо.

Етномовна географія, як і будь-яка інша географічна наукова дисципліна, тісно пов'язана з картографуванням. В картографії місце етномовних карт у класифікації географічних карт сьогодні чітко не визначено. Це тематичні карти, однак їх зараховують до групи етнічних і до групи лінгвістичних карт. На наш погляд, етномовні карти – це підгрупа в межах групи етнічних карт. Натомість лінгвістичні карти – окрема група карт, яка відображає результати лінгво-географічних досліджень.

Найчисленніша група етномовних карт – карти мовних територій. За методикою складання вони нагадують етнічні карти. Складаючи карту мовної території, потрібно врахувати вже зазначену вище проблему мовного критерію. Головні способи, які застосовують в таких картах, – спосіб якісного фону та спосіб ареалів.

Картографувати етномовні процеси, зокрема їхню динаміку, доволі важко. Тому здебільшого складають декілька однотипних карт за різні періоди. Відмінності між картами відображають динаміку етномовних процесів, а також їхні стадії.

Свою специфіку має також картографування двомовності. Двомовність можна відображати на картах мовних територій, на картах етномовних процесів, або ж картографувати її окремо. На картах мовних територій часто місцевість, де поширено декілька мов, позначають смугами різного кольору. Насправді цей картографічний спосіб відображає факт проживання на цій території різних мовних груп населення, а не поширення двомовності як етномовний процес, тобто володіння населенням двома мовами.

Окремою групою етномовних карт, які доцільно складати у процесі етномовно-географічного дослідження території, є карти, на яких поєднано мовний критерій з іншими етнічними, демографічними та соціальними показниками.

1.2. Мовна ситуація: соціолінгвістичний і суспільно-географічний підходи

У наукових дослідженнях не завжди і не все можна відобразити за допомогою кількісних показників, а потім, відповідно, формалізувати за допомогою засобів математичного моделювання. Одним із альтернативних підходів формалізації природних і соціальних середовищ є ситуаційний підхід. Цей підхід зазвичай є підсумком початкової стадії наукових досліджень, на якій створюються теоретичні основи вивчення тієї чи іншої проблеми. Сутність ситуаційного підходу полягає в аналізі конкретних ситуацій, які відображають стан реально існуючих систем і середовищ, взаємодію їхніх компонентів та сукупність умов функціонування і розвитку¹. Повний, вичерпний аналіз конкретної ситуації навряд чи можливий, та й доцільний також. Найчастіше рівень розуміння конкретної ситуації формують дослідники відповідно до цілей дослідження, поставленої мети і завдань.

Ситуаційний підхід й, відповідно, термін “ситуація” доволі часто використовують у найрізноманітніших суспільних науках. Зокрема, в науковій літературі вже давно застосовують терміни “політична ситуація”, “демографічна ситуація”, “етнічна ситуація”, “економічна ситуація”, “релігійна ситуація” та ін. Крім того, трапляються терміни, які створені для поєднання різних видів ситуацій, наприклад, “етнополітична ситуація” чи “етнодемографічна ситуація”. Слово “ситуація” у всіх цих термінах може мати різне смислове навантаження. Часто його використовують для означення загального стану, сучасного або в минулому, якоїсь суспільної сфери, підсистеми. Аналіз цього стану може ґрунтуватися на дослідженні конкретних параметрів, кількісних чи оціночних, або ж бути довірливим описом. Теоретичні засади та методика дослідження деяких ситуацій доволі добре розроблені в межах відповідних наукових дисциплін (наприклад, демографічної ситуації в демографії) і передбачають застосування різноманітних спеціальних критеріїв ситуації, відповідних принципів, методів і підходів.

Дуже часто теоретичні та методичні розробки щодо аналізу різних ситуацій є вузькофаховими, тому виникають труднощі в процесі їхнього застосування в інших наукових дисциплінах. Натомість конкретні ситуації зазвичай різнопланові та багатоаспектні

¹ Трофимов А. М. Геоситуационная концепция в географии / А. М. Трофимов // Известия Всесоюз. геогр. о-ва. – 1983. – Т. 115. – Вып. 6. – С. 509–514.

й, відповідно, потребують міждисциплінарного підходу. За таких умов найдоцільніше розподіляти ситуації за аспектами дослідження та застосовувати різне їхнє трактування відповідно до конкретної наукової дисципліни.

Зокрема, такий підхід доцільно застосовувати щодо терміна “мовна (лінгвістична) ситуація”. Його доволі часто використовують у науковій літературі. Вже давно розроблено теоретичні та методичні засади вивчення мовних ситуацій у межах соціолінгвістики, де це поняття є одним з базових. Усе це здебільшого мало відоме спеціалістам з інших суспільних наук. Крім того, трактування мовної ситуації в соціолінгвістиці доволі вузькофахове, поза межами соціолінгвістичного дослідження залишено низку інших важливих її аспектів, зокрема територіальний. Натомість у суспільній географії мовну ситуацію сьогодні зазвичай описують доволі поверхнево. Немає конкретного суспільно-географічного розуміння терміна “мовна ситуація”, аналіз мовної ситуації часто звужують тільки до загального вивчення мовного складу населення, майже не аналізуючи етномовних процесів, територіальної організації етномовного простору чи інших параметрів. Тому актуальним є виділення суспільно-географічного аспекту дослідження мовних ситуацій і окреслення головних його параметрів. Для цього передусім треба розкрити науковий зміст терміна “мовна ситуація” відповідно до сучасного стану її вивчення, проаналізувати головні підходи до вивчення мовних ситуацій та критерії мовної ситуації в межах цих підходів, а також виділити параметри її суспільно-географічного аналізу.

Доцільність застосування ситуаційного підходу щодо суспільно-географічного вивчення етномовної сфери зумовлена, на наш погляд, такими чинниками. По-перше, дослідження етномовної проблематики в суспільній географії перебуває на початковому етапі, коли найчастіше й використовують ситуаційний підхід. По-друге, незадовільним, недостатнім для застосування модерних підходів і методів, є стан сучасної теорії етносу, зокрема, теорії етнічних процесів.

Термін “мовна ситуація” почали використовувати у 30-их роках ХХ ст. у своїх працях американські та європейські лінгвісти здебільшого в процесі дослідження мов Азії й Африки. Цим терміном позначали сукупність мов, які обслуговували спілкування у якійсь країні або регіоні, а також їхній функціональний розподіл. Згодом саме функціональний підхід впродовж тривалого періоду домінував у процесі аналізу мовних ситуацій. Цей підхід передбачав на-

самперед розробку функціональної типології мов, а потім на цій основі характеристику мовних ситуацій в конкретних регіонах.

Одним з перших, хто запропонував конкретну методичку вивчення мовних ситуацій, був американський науковець Чарльз Фергюсон¹. Його методика доволі відома в соціолінгвістиці, її часто використовують у зарубіжних дослідженнях мовних ситуацій. У ній поєднано функціональну характеристику мов з кількісними параметрами їхнього поширення. Для аналізу мовних ситуацій Ч. Фергюсон використав функціональну типологію мов, яку розробив У. Стюарт. Тому цю схему класифікації мовних ситуацій називають ще схемою Фергюсона-Стюарта.

В основу схеми покладено таку типологію мов: основна мова (major language); неосновна мова (minor language); мова спеціального призначення (language of special status). Ознаками основної в конкретному регіоні мови він вважав такі: вона є рідною мовою для понад 25 % населення, або понад 1 млн осіб; має статус офіційної мови нації; є мовою освіти для понад 50 % населення. Головними ознаками неосновної мови були: рідною мовою її вважає до 25 % населення і не менше ніж 5 %, або більше ніж 100 тис. осіб; вона є мовою освіти в початковій школі. Мову спеціального призначення виділяли за такими ознаками: часто застосовують у різноманітних цілях; часто використовують як мову літератури; її найчастіше вивчають у середній школі; застосовує значна частина населення як *lingua franca* (усний допоміжний засіб міжетнічного спілкування); є основною мовою для населення певного віку або в певних розмовних ситуаціях.

На підставі цієї класифікації Ч. Фергюсон запропонував складати алгебричні формули мовної ситуації. Наприклад, формула мовної ситуації, яку він запропонував для Іспанії, мала такий вигляд:

$$5L = 2L \text{ maj} + 1L \text{ min} + 2L \text{ spec.}$$

Розшифровується ця формула так: у Іспанії головний обсяг спілкування обслуговують п'ять мов: дві основні (іспанська і каталонська), одна неосновна (баскська) та дві спеціальні (латинська мова церкви та французька мова, яка найпоширеніша у шкільній освіті як навчальний предмет "іноземна мова").

¹ Ferguson C. A. National sociolinguistic profile formulas / Charles A. Ferguson // Sociolinguistic. – 1966. – P. 309–315.

Мовну ситуацію в Україні за методикою Ч. Фергюсона, використавши матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 р. про мовний склад населення країни, можна описати такою формулою:

$$8L = 2L \text{ maj} + 5L \text{ min} + 1L \text{ спец.}$$

Тобто, головний обсяг спілкування в Україні обслуговують вісім мов: основні українська (рідна мова для 67,5 % населення держави) і російська (рідна мова для 29,6 % населення); неосновні кримсько-татарська (рідна мова для 230 тис. осіб), молдовська (понад 180 тис.), угорська (понад 150 тис.), румунська (понад 140 тис.), болгарська (понад 130 тис.); одна спеціальна – англійська (найпоширеніша у шкільній освіті й у середовищі людей, які мають постійні міжнародні контакти).

У Львівській області формула мовної ситуації буде такою:

$$4L = 1L \text{ maj} + 1L \text{ min} + 2L \text{ спец.}$$

Основною мовою є українська, яку вважають рідною мовою понад 95 % населення. Неосновною є російська, яку назвали рідною майже 100 тис. осіб. Спеціальними мовами можна вважати польську та англійську. Перша є рідною тільки для дещо більше, ніж 10 тис. осіб, які живуть в області, однак з різних причин (прикордонне положення області, історичний чинник, міжнародні контакти з Польщею) її знає та використовує у спілкуванні значно більша кількість населення. Англійську мову найчастіше викладають у середніх і вищих навчальних закладах. З іншого боку, введення цієї мови у формулу може мати певний сумнів, тому що насправді рівень володіння цією мовою та ступінь використання її серед населення області доволі низькі.

Наведені вище приклади одразу ж відображають суттєві вади запропонованого Ч. Фергюсоном способу представлення мовної ситуації, на які неодноразово звертали увагу фахівці. Насамперед ці формули зовсім не відображають динаміки мовної ситуації. По-друге, у формулах не враховано етномовних процесів, зокрема, двох найпоширеніших, тісно взаємопов'язаних між собою: процесу мовної асиміляції та процесу поширення двомовності. По-третє, доволі нечіткими є критерії виділення спеціальної мови. Нарешті, в формулах не відображено деяких важливих функцій мови. Наприклад, формула мовної ситуації в Україні не відображає суттєвих відмінностей в статусі української та російської мов, зокрема того,

що українська мова є державною, а російська, натомість, домінує у деяких важливих суспільних сферах, наприклад, економічній.

Розширений варіант схеми Ч. Фергюсона додатково передбачає використання функціональної класифікації мов, яку ще в 1962 р. запропонував В. Стюарт¹. Він виділяв такі головні функціональні типи мов: vernacular (V) – нестандартизована рідна мова мовного колективу; standard (S) – рідна мова, яка зазнала стандартизації, або ж літературна мова; classical (C) – стандартизована мова, яка перестала існувати, або ж класична мова; pidgin (P) – піджин, гібридна мова, яка комбінує лексику однієї мови з граматичною структурою іншої мови, або інших мов. Крім того, виділяються різні функціональні рівні мов: етнічна (групова) мова, тобто мова якоїсь етнічної групи, що живе на цій території (g); офіційна або державна мова (o); лінгва франка або койне (w); релігійна мова (r); інтернаціональна мова (i); мова, яку вивчають у школі (s); мова, яку, крім школи, використовують також у системі непочаткового навчання (e)².

Враховавши додаткові параметри, мовну ситуацію, наприклад, у Бельгії можна записати так:

$$5L = 2L \text{ maj (Sowi, So)} + 1L \text{ min (Sgs)} + 2L \text{ spec (Crs, Ss)}.$$

Тобто мовну ситуацію у цій країні характеризують: дві основні мови – французька (літературна, офіційна, лінгва франка, інтернаціональна) та фламандська (літературна, офіційна); одна неосновна – німецька (літературна, етнічна, вивчають у школі), дві спеціальні – латинська (класична, релігійна, вивчають у школі) й англійська (літературна, вивчають у школі).

Мовну ситуацію в Україні та Львівській області можна описати такими формулами:

$$\begin{aligned} 8L &= 2L \text{ maj (So, Swis)} + 5L \text{ min (Sgs, Sgs, Sgs, Sgs, Sgs)} \\ &\quad + 1L \text{ spec (Ss)}; \\ 4L &= 1L \text{ maj (So)} + 1L \text{ min (Sgwis)} + 2L \text{ spec (Sgs, Ss)} \end{aligned}$$

¹ Stewart W. A. An outline of linguistic typology for describing multilingualism / W. A. Stewart // Study of the role of second languages in Asia, Africa and Latin America : [Rice F. A. (Ed.)]. – Washington. – 1962. – P. 15–25.

² Див. *Виноградов В. А.* Социолингвистическая типология. Западная Африка / Виноградов В. А., Коваль А. И., Порхомовский В. Я. : [АН СССР. Ин-т языкознания]. – М. : Наука, 1984. – С. 8.

Однак додаткові параметри знижують зручність практичного застосування формул.

Попри зазначені вище вади, методика дослідження мовної ситуації Ч. Фергюсона залишається доволі популярною. Його формули стали класикою соціолінгвістичних досліджень. Вони приваблюють своєю лаконічністю, їх можна використовувати, якщо треба швидко проаналізувати та порівняти загальні риси мовної ситуації водночас у багатьох регіонах.

У 60–70-их роках ХХ ст. теоретичні та прикладні питання аналізу мовної ситуації активно досліджували також у колишньому СРСР¹. У цей період найбільше для вивчення мовних ситуацій зробив Л. Б. Нікольський, який проблематику мовної ситуації намагався вивести на рівень ледве чи не окремої прикладної наукової дисципліни.

Його формулювання мовної ситуації таке – це сукупність мов, підмов і функціональних стилів, які обслуговують спілкування в адміністративно-територіальному об'єднанні та в етнічній спільноті². В дещо зміненій формі це визначення ввійшло до “Лінгвістичного енциклопедичного словника”: мовна ситуація – сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови або сукупність мов у їхньому територіально-соціальному відношенні та функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних формувань³. Значно простішим, але таким самим за сутністю, є визначення в словнику “Українська мова”: мовна ситуація – притаманний суспільству спосіб задоволення комунікативних потреб за допомогою однієї або кількох мов⁴.

Л. Нікольський також запропонував відрізнити мовну ситуацію від етнолінгвістичної ситуації, хоча його підхід до виділення цих

¹ Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе / Ю. Д. Дешериев. – М. : Наука, 1966. – 402 с.; *Никольский Л. Б.* Изучение языковой ситуации как прикладная языковая дисциплина / Л. Б. Никольский // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки. – М. : Наука, 1970. – С. 72–94; *Никольский Л. Б.* Синхронная социолингвистика (теория и проблемы) / Л. Б. Никольский. – М. : Наука, 1976. – 189 с.; *Степанов Г. В.* Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи / Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1976. – 224 с.; *Швейцер А. Д.* Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы / А. Д. Швейцер. – М.: Наука, 1976. – 175 с. й ін.

² *Никольский Л. Б.* Синхронная социолингвистика. – С. 79–80.

³ *Виноградов В. А.* Языковая ситуация / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 616–617.

⁴ *Брицин Б. М.* Мовна ситуація / Б. М. Брицин // Українська мова : Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін.] – К. : Видво “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 332.

ситуацій доволі спірний. Він уважав, що термін “мовна ситуація” доцільно використовувати тоді, коли на якійсь території мови становлять комунікативно організовану сукупність і функціонально пов’язані. Натомість, термін “етнолінгвістична ситуація” не передбачає функціонального зв’язку між мовами та може охоплювати аналіз мовного стану в декількох державах чи регіонах. Наприклад, можна досліджувати етнолінгвістичну ситуацію в Західній Європі, мовну ситуацію – у Франції. На наш погляд, термін “етнолінгвістична (етномовна) ситуація” доцільно використовувати, якщо досліджують одночасно етнічну ситуацію та мовну ситуацію, а таке трапляється доволі часто, оскільки вони тісно взаємопов’язані.

Розробляючи свою методику дослідження мовних ситуацій, Л. Нікольський насамперед запропонував поділити мовні ситуації на ендоглосні та екzogлосні. Мовна ситуація є ендоглосною, якщо на якійсь території, або (використовуючи термінологію автора) в якійсь територіально-адміністративній одиниці, спілкування обслуговують підмови та функціональні стилі однієї мови. Тобто, з етномовного погляду, мовний склад населення однорідний, є одна мова, однак декілька її територіальних і соціальних форм. Мовна ситуація екzogлосна, якщо спілкування обслуговують декілька мов. Екzogлосні й ендоглосні ситуації поділяють на збалансовані та незбалансовані. Ситуація є збалансованою, якщо мови, мовні підсистеми, які її становлять, є функціонально рівнозначними. Незбалансована мовна ситуація виникає тоді, коли мови або їхні підсистеми розподілені за сферами спілкування та функціональними групами¹.

Відповідно до цього поділу, мовна ситуація, наприклад, в Україні екzogлосна незбалансована. Адже в державі мовне спілкування обслуговують декілька мов, найпоширенішими з яких є українська та російська. Мовна ситуація незбалансована тому, що немає паритету у функціонуванні обох мов. Українська мова визнана законодавчо мовою державною й домінує в деяких суспільних сферах. З іншого боку, є багато сфер, у яких простежується переважання російської мови, що зумовлено тривалою русифікацією населення України.

Надалі запропоновану Л. Нікольським типологію мовних ситуацій вдосконалювали сам автор та інші соціолінгвісти. Для характеристики мовної ситуації додали нові критерії: кількісні, якісні й оціночні. Зокрема, за критерієм функціональної рівнозначності чи нерівнозначності мов мовні ситуації поділено на гармонічні та дисгармонічні. За структурно-генетичними відносинами між мовами

¹ Нікольський Л. Б. Синхронная социолінгвістика. – С. 79–80.

(подібні, неподібні, споріднені, неспоріднені) мовні ситуації поділено на гомогенні та гетерогенні, гомоморфні та гетероморфні. За часткою осіб, які розмовляють кожною з мов, стосовно до загальної кількості населення території (демографічною потужністю мов) та за кількістю комунікативних сфер, які обслуговує конкретна мова (комунікативна потужність мов), виділено рівнопотужні та різнопотужні, рівноважні та нерівноважні мовні ситуації. За кількістю мов у конкретній мовній ситуації, які є її компонентами, виділено монокомпонентні та полікомпонентні мовні ситуації¹.

У результаті дослідження мовної ситуації суттєво ускладнилося. Для аналізу деяких критеріїв мовної ситуації так і не було розроблено досконалих методик. Крім того, будучи суто соціолінгвістичним, такий підхід не враховував низку важливих аспектів мовної ситуації, як і формули Ч. Фергюсона, не відображав динаміки мовної ситуації, не давав чіткого уявлення про роль різноманітних чинників у формуванні конкретних мовних ситуацій.

Українські науковці зробили декілька спроб охарактеризувати сучасну мовну ситуацію в державі на основі описаної вище методики. Зокрема, В. Чемес охарактеризував сучасну мовну ситуацію в Україні так.

1. *Полідіомність*: 1) український; 2) російський; 3) єврейський; 4) білоруський; 5) молдовський; 6) болгарський; 7) польський; 8) угорський; 9) румунський; 10) грецький; 11) татарський; 12) вірменський; 13) циганський; 14) кримськотатарський та ін. ідіоми.

2. *Ідіоми різної демографічної потужності*: з домінуванням двоідіомного українсько-російського ядра (95% мовців).

3. *Ідіоми різної комунікативної потужності* (за кількістю комунікативних сфер): 1) український – максимальна (за винятком функції мови міжнаціонального спілкування, оскільки її він поділяє з російським ідіомом); 2) російський – надзвичайно висока; 3) молдовсько-румунський – висока; 4) угорський – висока; 5) кримськотатарський – значна; 6) болгарський – досить значна; 7) польський – незначна; 8) грецький – мінімальна; 9) татарський – мінімальна; 10) єврейський (їдиш, іврит) – мінімальна; 11) вірменський – мінімальна.

4. *Функціонально домінантні ідіоми*: 1) український; 2) російський.

5. *За структурно-генетичним критерієм* – типологічно тотожні близькоспоріднені мови для українського і російського ідіомів; типологічно співвідносні неблизькоспоріднені мови для українського і

¹ Виноградов В. А. Языковая ситуация. – С. 616–617.

молдовсько-румунського ідіомів; типологічно різні неспоріднені мови для українського і угорського ідіомів, для українського і кримськотатарського ідіомів.

6. Неоднаковий *функціональний статус* українського та всіх інших ідіомів. Ідеться про законодавчо закріплений державний статус української мови на противагу мовам інших ідіомів (стаття 10 чинної Конституції України).

7. *Зовнішня характеристика* українського ідіома – від позитивної (співчуття) оцінки для більшості членів наявних ідіомів через толерантну (байдужість) до негативної (неприйняття); від негативної до толерантної для зовнішньої характеристики російського ідіома; толерантна – для всіх інших ідіомів.

8. *Внутрішня характеристика* від позитивної до толерантної для українського ідіома, позитивна для російського і всіх інших ідіомів¹.

Л. Масенко вважає, що на сьогодні в Україні склалася рівноважна двомовна ситуація – кількісні показники поширення української та російської мов засвідчують про однаково сильну демографічну потужність обох мов, хоча вони по-різному проявляються в різних областях. З іншого боку, мовну ситуацію в Україні характеризує мовний конфлікт між українською та російською мовами².

Щоб подолати вади функціонального підходу на початку 80-их років ХХ ст. у соціологічній літературі з'явилися спроби дослідження мовної ситуації на принципово нових засадах. Зокрема, нове ("вузьке" за твердженнями авторів, на відміну від "широкого" традиційного) розуміння мовної ситуації було запропоновано у колективній монографії (Виноградов В. А., Коваль А. І., Порхомовський В. Я.), присвяченій мовній ситуації у Західній Африці³. Вузьке розуміння мовної ситуації передбачало її аналіз без врахування конкретних комунікативних функцій мов, однак охоплювало територіальний аспект.

Щоб провести соціолінгвістичну типологію мовних ситуацій в країнах Західної Африки, автори монографії увагу акцентували

¹ Чемес В. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки / В. Чемес // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнар. конф. (Київ, 11–12 травня 2000 р.) / [відп. ред. Г. Скрипник]. – К., 2000. – С. 419–434.

² Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 164 с.

³ Виноградов В. А. Социолінгвістическая типология. Западная Африка / Виноградов В. А., Коваль А. И., Порхомовский В. Я. : [АН СССР. Ин-т языкознания]. – М. : Наука, 1984. – 128 с.

передусім на понятті “комунікативне середовище”. Вивчення мовної ситуації стало однією зі складових аналізу стану комунікативного середовища. Необхідність частого застосування поняття “комунікативне середовище” була зумовлена насамперед тим, що у процесі дослідження виявилось, що територіально-адміністративні чи політико-адміністративні одиниці (які вже традиційно були територіальною основою аналізу мовних ситуацій) доволі часто не є комунікативною цілісністю. Вони можуть охоплювати одразу ж декілька комунікативних середовищ, які функціонально не пов’язані, й, відповідно, характеризуються відмінними мовними ситуаціями. Основою виділення комунікативних середовищ, зокрема проведення їхніх меж, є комунікативні ознаки, а не етнічні чи мовні.

Автори монографії для дослідження мовної ситуації запропонували такі головні параметри: ступінь мовної різноманітності населення (лінгвістичної неперервності); ступінь генетичної спорідненості мов (лінгвогенетичної неперервності); кількісне співвідношення людей, які говорять на кожній з мов; просторовий розподіл мов; поширення імпортованих мов; наявність чи брак оброблених форм мови; естимаційна характеристика мов.

Ступінь мовної різноманітності відображав ступінь “лінгвістичної неперервності в двовимірному просторі комунікативного середовища”. За цим параметром різні мовні ситуації можуть бути однорідними або неоднорідними. Для визначення ступеня мовної різноманітності пропонували використовувати кількісні показники, зокрема, показники Дж. Грінберга.

Ступінь генетичної спорідненості мов передбачав зіставлення мов за шкалою лінгвогенетичної відстані. Труднощі у визначенні цього параметра можуть виникнути у зв’язку з браком чіткого розмежування термінів “мова” і “діалект”. Крім того, для аналізу ступеня генетичної спорідненості мов має значення не тільки спорідненість мов з наукового погляду, а й чинник усвідомлення населенням цієї спорідненості.

Аналізуючи кількісне співвідношення осіб, які розмовляють на кожній з мов, за даними про загальну кількість осіб, які розмовляють тією чи іншою мовою, автори виділяли малі та великі мови, кількісно-рівноважні та кількісно-контрастні.

Просторовий розподіл мов оцінювали за ознаками компактності та некомпактності (дифузності), а також дисперсності та континуальності поширення мов. Компактність, в розумінні авторів, – це наявність суцільних ареалів поширення мови, в яких вона абсолютно домінує в спілкуванні. Некомпактність (дифузивність) – це відсутність суцільних ареалів поширення мови, розселення носіїв мо-

ви окремо чи сім'ями поміж представників інших мовних груп. Континуальність просторового розподілу мов – це наявність одного великого ареалу поширення мови, чіткі межі між різними мовними спільнотами. Дисперсність – наявність численних територіально непов'язаних ареалів поширення мови. Одразу ж зазначимо, що, з географічного погляду, запропонована авторами характеристика просторового розподілу мов недосконала. Адже вивчення просторового розподілу мов передбачає три головні аспекти: по-перше, типи та форми розселення мовних груп; по-друге, мовні території; по-третє, мовні кордони. Дослідження мовних територій і мовних кордонів має чимало спільного з дослідженням етнічних територій і кордонів, методика вивчення яких уже доволі давно більш-менш розроблена в етнічній географії¹.

Аналіз мовної ситуації проводили для країн Західної Африки, тому авторам дослідження довелося ввести параметр поширення імпортованих мов, щоб відобразити ступінь володіння населення окремими європейськими мовами (англійською, французькою, португальською), які з'явилися у регіоні в колоніальний період, а також класичною арабською мовою. Специфіка побутування імпортованих мов є в тому, що вони не мають власної етнічної бази. Тому населення, вивчаючи імпортовані мови, здебільшого не знає мовної асиміляції.

Наявність чи відсутність оброблених форм мови – це, інакше кажучи, наявність чи відсутність унормованої (літературної) мови. Цей параметр знову ж таки є важливим для аналізу мовної ситуації в країнах Азії й Африки. У Європі, де процес унормування абсолютної більшості мов уже давно відбувся, цей параметр можна не враховувати. На наш погляд, його можна замінити іншим параметром – діалектологічна різноманітність мов. Адже наявність територіальних діалектів може вагомо впливати на мовну ситуацію та етномовні процеси.

Естимаційна характеристика мови – це суто соціолінгвістичний оціночний параметр. В його основу покладено оцінку привабливості певної мови. Привабливість мови визначають насамперед за її соціальним статусом у суспільстві. Параметр може набувати три значення: позитивне, нейтральне, негативне. Крім цього, естимаційна оцінка може бути внутрішньою (оцінювання привабливості

¹ Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер. – М. : Из-во АН СССР, 1951. – 108 с.; Берзина М. Я. Этнические территории, этнические границы и проблемы их картографирования // Проблемы этнической географии и картографии. – М., 1978. – С. 49–70.

мови її носіями) та зовнішньою (привабливість мови для осіб, які нею не володіють).

Нове трактування мовної ситуації, яке запропонували В. Виноградов, А. Коваль і В. Порхомовський, почасти відобразило обмеженість практичного застосування соціолінгвістичного підходу у процесі її вивчення. Адже більшість із запропонованих ними параметрів не є суто соціолінгвістичними. Вони є предметом дослідження низки інших наукових дисциплін. Зокрема, аналіз кількісного співвідношення етнічних спільнот і ступеня мовної різноманітності населення – це, фактично, аналіз етнічного і мовного складу населення, який традиційно проводять у межах таких наукових дисциплін: етнічна демографія, географія населення, етнічна географія. Характеристика просторового поширення мов передусім предмет дослідження етномовного напрямку в етнічній географії. Ступінь генетичної спорідненості мов хоча й є предметом дослідження мовознавства, однак цей параметр уже давно враховують у суспільно-географічних і демографічних дослідженнях для вивчення мовного складу населення та побудови етномовних карт. Зокрема, використовують так звану етнолінгвістичну класифікацію етнічних спільнот, яка відображає генетичну спорідненість мов і етнічних спільнот.

Такий підхід до вивчення мовної ситуації, в основі якого насамперед є етномовні параметри, тобто параметри, які характеризують мову як один з головних критеріїв етнічності людини (а не внутрішньомовні параметри, які характеризують мову як семіотичну систему), а також територіальний аспект, можна назвати швидше не соціолінгвістичним, а близьким до суспільно-географічного. Отже, еволюція дослідження мовних ситуацій в галузі соціолінгвістики довела необхідність введення суспільно-географічного розуміння терміна “мовна ситуація” та вивчення її за допомогою суспільно-географічних методів і підходів.

На наш погляд, в суспільно-географічному розумінні *мовна ситуація – це стан мовного складу населення, етномовних процесів і геопросторова організація мовних груп населення у конкретний період часу на певній території*. Відповідно до визначення суспільно-географічний аналіз мовних ситуацій охоплює вивчення трьох великих груп параметрів: мовний склад населення, включно з аналізом генетичної спорідненості мов (відповідно до етномовної класифікації мов); етномовні процеси (передусім поширення двомовності й мовна асиміляція) територіальна організація мовних груп (розселення мовних спільнот, мовні території (ареали), мовні кордони, карта мовного складу населення).

1.3. Суспільно-географічне дослідження мовного складу населення

Найчастіше суспільно-географічне дослідження етномовного простору розпочинають з аналізу мовного складу населення. Зазвичай українські науковці обмежуються лише доволі поверхневою характеристикою розподілу національностей України та регіонів за критерієм рідної мови, тому що саме ці відомості є в загальнодоступних статистичних збірниках, опублікованих Державним комітетом статистики України за підсумками переписів населення. Насправді повноцінне дослідження мовного складу населення значно складніше, воно охоплює декілька етапів, які треба проводити в певній послідовності, й у процесі виконання яких доведеться проаналізувати значну кількість показників.

Мовний склад населення – це його розподіл за мовними ознаками. Суспільно-географічне дослідження мовного складу жителів країни, регіону чи поселення за матеріалами переписів населення можна поділити на такі п'ять найважливіших етапів: аналіз мовних критеріїв, які введено до програми перепису населення, аналіз абсолютних показників мовного складу населення; аналіз відносних показників; дослідження зв'язку мовного складу населення з демографічними, соціальними та іншими параметрами населення, характеристика територіальних особливостей мовного складу населення (рис. 1.2).

Перший етап, аналіз мовних критеріїв, що є у програмі перепису населення, водночас є і одним з найважливіших етапів. Адже від правильної оцінки мовного критерію часто залежить достовірність усіх інших отриманих висновків.

Є декілька головних критеріїв мовної належності людини, які фіксують переписи, й, відповідно, розподіл населення за мовними ознаками можна досліджувати за декількома параметрами.

Найчастіше до програм переписів населення вводять такі мовні показники: рідна мова опитуваного; розмовна мова; мова грамотності; інша (друга) мова, якою людина вільно володіє; володіння якоюсь конкретною (наприклад, державною) мовою. Відповідно, мовний склад населення можна визначати, досліджуючи розподіл жителів за рідною мовою, розподіл за розмовною мовою, вільне володіння певною мовою, а також поєднуючи декілька мовних критеріїв. Те, який саме мовний критерій (чи критерії) враховано у програмі конкретного перепису населення, залежить від трьох головних чинників.

Рис. 1.2. Етапи суспільно-географічного дослідження мовного складу населення регіону

Перший чинник – це складність мовної ситуації в конкретній країні. Якщо країна моноетнічна, її населення здебільшого володіє лише однією мовою, мовою своєї етнічної спільноти, тоді до програми перепису взагалі можуть не вводити жодного мовного критерію. Поліетнічний склад населення, значна поширеність процесів мовної асиміляції, а також двомовності й багатомовності, свідчить про доцільність включення до програми перепису одразу декількох мовних критеріїв.

Другий чинник – це політична ситуація в країні, яка визначає особливості мовної політики, що здійснює центральна влада. Мовне питання дуже легко можна політизувати, зокрема, інтерпретуючи у вигідному для себе аспекті підсумки перепису за мовними показниками. Тому в деяких країнах свідомо обмежують інформацію про реальну мовну ситуацію, зокрема, уникаючи надто детальної фіксації її у процесі проведення переписів. Наприклад, в Росії у програмі перепису 2002 р. було значно звужено мовну проблематику, порівняно з радянським переписом 1989 р. Напередодні прове-

дення перепису, замість прямого питання про рідну мову, було прийнято рішення під час опитування спочатку визначати чи володіє людина російською мовою. Далі респондента запитували, якими ще мовами, крім російської, він володіє. Якщо виявлялося, що людина володіє більше, ніж однією мовою, то вона повинна була зазначити, яка саме мова є її рідною. За підсумками перепису окремих таблиць про рідну мову людини взагалі не оприлюднювалося. Такі зміни в реєстрації мовних показники у Росії спричинили критику з боку деяких науковців, у тім числі й відомого фахівця з етномовних проблем, заступника директора інституту етнології й антропології Російської академії наук М. Губогло¹. Адже внаслідок такого втручання в програму перепису було приховано наслідки мовної русифікації етнічних спільнот, які живуть у Росії. Усе це пов'язано головню з тенденціями останніх років у етномовній політиці Росії, зокрема поступовим переходом від теорії етнічної нації (Росія – багатонаціональна держава, найчисленніша нація – росіяни (“русские”)) до теорії політичної нації (усе населення держави незалежно від етнічних ознак, рідної мови, віровизнання – це одна нація, росіяни “россияне”).

Третій чинник – це компетентність у мовних питаннях організаторів перепису населення. Цей чинник особливо важливий в економічно слаборозвинених країнах, зокрема в країнах Африки, де не вистачає фахівців, які мають належного досвіду організації та проведення переписів.

Найчастіше до програми переписів населення вводять показник рідної мови населення. Зокрема, цей критерій реєстрували майже всі переписи населення в колишньому СРСР. Його було введено також у програми переписів у всіх нових незалежних країнах, які виникли після розпаду Радянського Союзу. Він є також у програмах переписів у багатьох інших країнах світу, зокрема зі складною мовною ситуацією. Рідна мова – це перша мова людини, яку вона засвоїла в дитинстві, “мова коліски”, або мова матері². Рідну мову вважають однією з головних ознак етнічної належності. За значенням вона поступається тільки етнічній самосвідомості.

Якщо етнічна належність й рідна мова людини збігаються, – це означає, що етнокультурний розвиток є природним, забезпечується нормальне передавання етнічної інформації з покоління в покоління.

¹ Губогло М. Кто отнял родной язык / Михаил Губогло // Независимая газета. – 22 июля 2002. – Вып. 147 (2701). – С. 7.

² Козлов В. И. Родной язык / В. И. Козлов // Демографический энциклопедический словарь. – С. 372.

ня. Якщо національність і мова в людини не збігаються, то це свідчить, що відбуваються процеси мовної асиміляції. Вибір людиною мови іншої національності як рідної є водночас подоланням серйозного психологічного бар'єра.

Як синонім до слова "рідна" мова часто використовують також слово "материнська" мова. Деякі фахівці вважають, що доцільно відрізнити рідну мову від материнської мови. Наприклад, Ю. Б. Коряков, який провів ґрунтовне соціолінгвістичне дослідження сучасної мовної ситуації в Білорусі, вважає, що "материнська мова" – це мова, засвоєна в дитинстві, причому не обов'язково від матері. Навички спілкування материнською мовою можуть бути згодом втрачені. Натомість "рідна мова" – це материнська мова, навички використання якої зберігаються й у зрілому віці¹.

Заслугує уваги думка А. Погрібного, що рідна мова – це мова роду, а не материнська мова². Відповідно, ототожнення термінів "рідна мова" і "материнська мова" призводить до звуження значення першого терміна. Трактуювання терміна "рідна мова" як мова роду видається найбільш слушним також й В. Радчуку³. На наш погляд, воно оптимальне для сучасної мовної ситуації в державі. Сьогодні чимало українського населення України русифіковане уже впродовж декількох поколінь. Для значної частини українців сходу й півдня України материнською мовою чи мовою сім'ї є російська мова. Якщо вони звернуться до історії свого роду, то пересвідчатися, що колись рідною мовою їхніх безпосередніх предків була українська, проте в якомусь поколінні вони змушені були від неї відмовитися.

Варто зазначити, що важливою тенденцією останніх років у світі є щоразу ширше використання критерію "родинна (домашня) мова". Наприклад, у Канаді у 1996 р. в програмі перепису ще був показник *mother tongue*, а в 2001 р. – уже *home language*. За своєю сутністю він близький до критерію "рідна мова", хоча несе у собі дещо менше психологічне навантаження, менше пов'язаний з критерієм національності.

¹ Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика" / Коряков Юрий Борисович. – М., 2002. – С 7.

² Погрібний А. Мовно-психологічні аспекти перепису населення в Україні / А. Погрібний // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наук. конф. : 28-29 травня 2001 року. – К. : Вид.-поліг. центр "Київський університет", 2002. – С. 63-64.

³ Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Схід. – 2005. – № 3 (69). – С. 79-92.

Ще один показник, який доволі часто вводять у програми переписів, – це “розмовна мова”. Розмовна мова – це мова, яку людина найчастіше використовує у повсякденному спілкуванні. Наприклад, його ввели, разом із критерієм “рідна мова” в програму перепису населення Молдови, який відбувся в 2004 р. (питання сформульовано як “мова, якою зазвичай розмовляє” людина). Він був також у програмі перепису Білорусі, який відбувся у 1999 р. (критерій сформульовано як “мова, якою зазвичай розмовляють вдома”, що зближує його з критерієм “родинна (домашня) мова”). Свого часу в середовищі українських науковців, зокрема етнодемографів, склалася традиція негативного ставлення до цього показника. Річ у тім, що наприкінці XIX – на початку XX ст. використання показника розмовної мови у переписах населення сприяло фальсифікації етнічної ситуації на частині території України, яка належала до складу Австро-Угорщини. Оскільки значна частина українців Галичини під час проведення перепису розмовною мовою називала не українську, а польську, то деякі шовіністично налаштовані польські науковці зачисляли їх до поляків, а потім, відповідно, зараховували до складу польської етнічної території значні за площею українські етнічні землі. Натомість українські науковці для визначення етнічного складу населення краю використовували критерій віровизнання, тому що саме він був тоді головним критерієм етнічної ідентичності українців Галичини.

Зауважимо, що показник розмовної мови відображає деякі аспекти мовної ситуації, що склалася на конкретній території, які не можливо дослідити за допомогою показника рідної мови. Рідна мова в людини зазвичай асоціюється з національністю, цьому сприяє також те, що питання про національність і рідну мову в переписах найчастіше розміщені одне за одним. Тому людина часто називає рідною мовою мову своєї національності, хоча насправді може її майже не використовувати в повсякденному спілкуванні. Про особливості показника рідної мови засвідчує, наприклад, ситуація, яка склалася сьогодні на сході та півдні України. За матеріалами переписів населення, незважаючи на високий ступінь мовної асиміляції українців цих регіонів, чимало з них рідною мовою називають усе-таки українську мову, тому що це їхня перша, материнська мова. Як відомо, ці регіони, особливо великі міста, майже суцільно російськомовні, незначні українські мовні середовища там трапляються лише в сільській місцевості. Достовірніше рівень і стадію русифікації населення східних і південних областей України можна було б виявити тоді, коли б у переписах було введено питання про розмовну мову населення. З іншого боку, зважаючи на політизацію

мовних проблем в останні роки в Україні, коли мовне питання стає ледве чи не наріжним каменем програм деяких політичних партій (попри те, що за матеріалами соціологічних досліджень мовна проблема зовсім не належить до головних проблем населення держави), доцільність введення додатково критерію “розмовна мова” в програму наступного перепису в Україні викликає сумніви.

Зовсім недоцільно, на наш погляд, замінювати показник “рідна мова” в програмі перепису населення України на якийсь інший. Є чимало мовних проблем, які достатньо достовірно може відобразити лише цей критерій. Наприклад, процес мовної асиміляції людини пов’язаний саме зі зміною нею рідної мови. Натомість зміна розмовної мови людини ще не обов’язково означає її мовну асиміляцію. Зміна розмовної мови може бути всього-на-всього наслідком зміни мовного оточення людини.

Інші, крім рідної та розмовної мови, мовні критерії (або ж їхні модифікації) у програмах переписів населення трапляються доволі нечасто. Їхня поява зазвичай зумовлена місцевими особливостями розвитку мовної ситуації. Наприклад, питання про мову грамотності може з’явитися в програмі перепису населення регіону, який є (чи був у недалекому минулому) колонією іншої держави, й шкільна освіта в ньому надавалася не рідною мовою населення, а мовою титульного етносу. Наприклад, у Російській імперії на українських землях освіта надавалася лише російською мовою, тому в Україні у цей період значна частка грамотного населення, втім числі й україномовного, вміла читати та писати лише російською мовою. Тому в програму радянського перепису населення 1926 р. ввели питання про мову грамотності.

Питання про другу мову (чи інші мови), якими людина володіє, можна вводити у регіонах зі складною етнічною ситуацією, у яких відбуваються інтенсивні міжетнічні контакти, внаслідок чого поширюється двомовність і багатомовність населення. Доволі часто в програми переписів вводять запитання про володіння людиною державною мовою. Наприклад, у програмі Всеукраїнського перепису 2001 р. особа, крім відповіді на запитання про рідну мову та іншу мову, якою вона вільно володіє, обов’язково мала зазначити чи володіє вона українською мовою. В деяких країнах переписи реєструють не лише факт володіння державною мовою, а й як добре людина нею володіє. Зокрема, в програмі перепису населення США, що відбувся в 2000 р., було чотири варіанти відповіді на запитання, про рівень володіння англійською мовою: дуже добре (very well), добре (well), не достатньо добре (not well), не володію взагалі (not at all).

Для дослідження мовного складу населення має суттєве значення не лише мовний критерій, який є в програмі перепису, та кількість критеріїв, а й як сформульовано запитання про мову людини. В практиці проведення переписів населення неодноразово траплялися ситуації, коли воно було неконкретним, допускало різне трактування. Наприклад, доволі часто бувало таке, що мовний показник у програмі перепису звучав як “рідна мова”, натомість запитання про мову, яке задавали людині, швидше визначало її розмовну мову. Саме так було, зокрема, в програмі радянського перепису населення 1926 р.

Крім аналізу мовного критерію, що є в переписі населення, зокрема його назви та формулювання запитання, потрібно також звертати увагу на те, як отримані фактичні дані наведено у збірниках матеріалів перепису, як побудовано статистичні таблиці. Наприклад, у статистичних довідниках, які опубліковано в Україні за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р., відомості про мовний склад населення можна отримати лише з таблиць, в яких поєднано критерій національності та рідної (або другої) мови¹. Окремих таблиць, у яких було б наведено відомості про те, скільки населення вважає рідною ту чи іншу мову немає, на відміну від, наприклад, статистичних довідників за підсумками радянських переписів 1959 р. і 1970 р.². У публікаціях підсумків перепису 2001 р. немає також окремої таблиці, у якій би наводилися відомості про те, скільки всього осіб володіє певною мовою (як рідною або другою), хоча матеріали перепису дають змогу її скласти. Отримати таку інформацію можна додаючи дані з різних таблиць, але таким способом можна визначити лише рівень володіння населення двома мовами: українською та російською. Відомості про рідну мову етнічних спільнот Російської Федерації, за підсумками перепису 2002 р., узагалі було ледве чи не “законспіровано”, що спричинило численні нарікання з боку науковців.

Матеріали переписів населення, зокрема, відомості про мову населення, що є в них, надають доволі велику кількість абсолютних показників. Тому важливо вибрати з них ті, які найповніше відо-

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.

² Итоги Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. / ЦСУ СССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – 210 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : в 7 т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М. : Статистика, 1973. – 467 с.

бражують мовний склад населення й етномовні процеси. Зокрема, за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на наш погляд, для етномовних досліджень найважливішими, тобто такими, що потребують окремого аналізу, є такі абсолютні показники:

- кількість осіб, які вільно володіють українською мовою;
- кількість осіб, для яких українська мова є рідною мовою;
- кількість осіб, які вільно володіють російською мовою;
- кількість осіб, для яких російська мова є рідною мовою;
- кількість осіб, для яких рідною мовою є інші мови, крім української та російської;
- кількість осіб, які рідною мовою вважають мову своєї національності;
- кількість осіб, для яких мова своєї національності є другою мовою, якою вони вільно володіють;
- кількість осіб, які вільно володіють мовою своєї національності (можна отримати, якщо додати кількість осіб, для яких мова своєї національності є рідною, та кількість осіб, для яких вона є другою), обернений показник – кількість осіб, які не володіють мовою своєї національності;
- кількість осіб, які змінили рідну мову з мови своєї національності на якусь іншу мову;
- кількість осіб, які вільно володіють більше, ніж однією мовою;
- кількість осіб, які не володіють державною мовою.

У регіонах із поліетнічним складом населення, де значно поширені інші, крім української та російської, мови, потрібно додатково аналізувати абсолютні показники, які відображають володіння населення цими мовами. Для Криму, наприклад, це кримськотатарська мова, Закарпаття – угорська й румунська, Галичини – польська і т. д.

Зазначені вище абсолютні показники можна отримати в розподілі за областями, районами, а також для міст і селищ міського типу. Крім того, відповідно до програми перепису розробляли статистичні таблиці, в яких мовні показники поєднано з деякими іншими статистичними матеріалами, зокрема з відомостями про статеві вікову структуру населення.

Абсолютні показники зазвичай ще не дають достатнього уявлення про особливості мовного складу населення у регіоні чи поселенні, тому їхнє застосування в наукових дослідженнях доволі обмежене. Здебільшого для наукового аналізу використовують відносні показники, зокрема показник частки (питомої ваги). Найпростішим відносним етномовним показником є частка серед усіх

представників етнічної групи осіб, які мову своєї національності назвали рідною. Його науковці ще називають показником етномовної відповідності. Цей показник є в статистичних довідниках, які публікують за матеріалами переписів населення, тому саме його найчастіше використовують науковці. Дуже часто, на жаль, лише до його аналізу й зводять усе статистичне дослідження мовної ситуації в Україні географи, а також фахівці з деяких інших наукових дисциплін.

Іншим доволі поширеним відносним показником є частка осіб, які мову своєї національності назвали іншою (другою) мовою, якою вони вільно володіють. Назагал для представників певної етнічної групи можна обчислити частки для усіх зазначених вище абсолютних показників. Крім того, можна створювати різноманітні комбінації абсолютних показників, для яких потім також обчислювати частки.

В етномовних дослідженнях населення України доцільно передусім аналізувати такі частки:

- частка осіб, які назвали рідною мовою мову своєї національності, серед усіх представників етнічної групи;
- частка осіб, які назвали рідною мовою іншу мову від загалу населення;
- частка осіб, які вільно володіють мовою своєї національності (тобто назвали її рідною або другою) серед усіх представників цієї національності;
- частка осіб, які не володіють вільно мовою своєї національності, серед усіх представників цієї національності;
- частка населення, що володіє державною мовою, від загалу населення території або якоїсь етнічної групи;
- частка населення, що володіє вільно двома мовами, від загалу жителів території або представників етнічної групи.

Показник частки також має низку недоліків. Головний з них полягає у тому, що дослідження мовного складу населення тільки за допомогою цього показника доволі громіздке, адже треба аналізувати найрізноманітніші частки. Матеріали переписів населення можна використовувати значно ефективніше, якщо обчислювати складніші етномовні показники, отримані в процесі застосування методів математичної статистики. Їх є доволі багато. Найвідоміші такі етномовні показники: різномовності, багатомовності, рівня комунікації, етномовного домінування (превалювання), демографічної та комунікативної потужності мови.

Показники різномовності. Першу групу етномовних показників становлять так звані показники різномовності. Більшість з них ще у 50-их роках ХХ ст. запропонував відомий лінгвіст Д. Грінберг¹.

Найпростішим з них є показник різномовності, обчислений на підставі одномовного незваженого методу. Він відображає ймовірність того, що два довільно обрані жителі якоїсь території чи поселення розмовлятимуть однією мовою. Показник обчислюють за такою формулою:

$$A = 1 - \sum_{i=1}^m p_i^2,$$

де A – незважений одномовний показник різномовності; i , m – порядковий номер мови; p – частка носіїв тієї чи іншої мови у складі населення території. Величина показника може змінюватися в межах від 0 до 1. Якщо він становить 0, то всі жителі території розмовляють однією мовою. Якщо він становить 1, то всі жителі розмовляють різними мовами.

Якщо, наприклад, на якійсь території 35 % населення володіє мовою М, 25 % – мовою N і 40 % – мовою O, то показник різномовності становитиме:

$$A = 1 - (0,35^2 + 0,25^2 + 0,4^2) = 1 - (0,1225 + 0,0625 + 0,16) = 0,655.$$

Цей показник найпростіший для обчислення, але водночас найменш досконалий, тому використовувати його потрібно, поєднуючи з іншими показниками. Тільки він один для оцінки мовної ситуації дає дуже мало. Крім того, показник різномовності A не враховує ступеня спорідненості різних мов, а також наявності різноманітних діалектів однієї мови.

Показник різномовності можна розраховувати не лише для окремих країн, територій чи поселень, а й для окремих етнічних спільнот.

Щоб усунути вади незваженого показника різномовності, Дж. Грінберг запропонував ввести у формулу коефіцієнт подібності мов. Коефіцієнт подібності він запропонував визначати за часткою спільних слів у фіксованому переліку слів двох мов.

Для оцінки мовної ситуації в Україні незважений показник різномовності A також можна застосовувати зі значними застереженнями. Найдоцільніше це роботи для характеристики мовних середовищ у таких регіонах: Закарпатська, Одеська та Чернівецька

¹ Грінберг Дж. Определение меры разноязычия. – С. 204–212.

області, в яких поряд з українцями та росіянами, двома найчисленнішими етнічними групами держави, живуть у значній кількості національні меншини, мова яких суттєво відрізняється від української та російської мов. Для більшості інших регіонів України його використовувати не варто, тому що найпоширеніші в Україні українська та російська мови є спорідненими й мають багато спільних слів. Крім того, в Україні значно поширена українсько-російська двомовність. Тому великі значення незваженого одномовного показника різномовності ще зовсім не будуть засвідчувати про наявність значних бар'єрів у спілкуванні.

Наприклад, за підсумками перепису населення 2001 р. найбільшими показники різномовності були у таких областях України: Одеській (0,60), Запорізькій (0,51), Харківській (0,51), Дніпропетровській (0,45), Луганській (0,41) і Миколаївській (0,41). Крім Одещини (зокрема поліетнічної Південної Бессарабії), у всіх інших областях значних мовних бар'єрів у спілкуванні між населенням звичайно що немає.

Деяко видозмінений показник різномовності A використовують також для визначення ступеня етнічної мозаїчності населення. Запропонував це робити Б. Еккель¹.

Показник мозаїчності Б. Еккеля записують так:

$$M = \sum_{i=1}^m p_i (1 - p_i),$$

де M – показник мозаїчності; i , m – порядковий номер національності; p_i – частка національності i у населенні регіону чи населеного пункту.

У наукових працях цей показник ще називають показником етнічної мозаїчності Грінберга-Еккеля. Останнім часом цей показник доволі популярний серед фахівців з етнічної географії в Україні. Проте він має ті самі вади, що й показник різномовності A , від якого його виведено, про що неодноразово зазначали науковці. Показник Грінберга-Еккеля можна використовувати насамперед як ранговий, а не як кількісний показник. Крім того, його найдоцільніше застосовувати для порівняння етнічного складу окремих населених пунктів, зокрема міських поселень, чи територій, близьких за площею та кількістю населення.

¹ Еккель Б. М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР / Б. М. Эккель // Сов. этнография. – 1976. – № 2. – С. 33–39.

Одномовні показники різномовності обчислюють без врахування того, що одна людина може знати дві, три чи навіть більше мов, інакше кажучи може бути двомовною або багатомовною. Дж. Грінберг, щоб врахувати цей чинник, запропонував так звані показники багатомовності¹.

Найпростіший спосіб врахувати багатомовність населення – застосувати метод дроблення індивіда. Його сутність полягає в тому, щоб порахувати людину, яка розмовляє на двох мовах – за двох осіб, на трьох мовах – за трьох і так далі, а потім це врахувати при визначенні показника різномовності А або Б. Отримані таким способом показники можуть також бути зваженими і незваженими.

Показник рівня комунікації. Цей показник визначають за ймовірністю того, що два довільно взяті жителі якоїсь місцевості чи поселення розмовляють хоча б однією спільною мовою, тобто він відображає реальну ймовірність мовного спілкування між двома випадковими співрозмовниками. Показник рівня комунікації також вивів Дж. Грінберг, однак згодом його вдосконалив Ст. Ліберзон², тому цей показник називають показником Грінберга-Ліберзона. В етносоціологічних працях періоду СРСР його пристосували для мовних критеріїв, які були у програмах радянських переписів населення³.

Визначають показник рівня комунікації за такою формулою:

$$H_{ab} = P_a + P_b - P_{ab},$$

де H_{ab} – показник рівня комунікації; P_a – ймовірність контакту між двома особами різної національності, що знають мову А (одномовними та двомовними); P_b – ймовірність контакту між двома особами різної національності, що знають мову В (одномовними та двомовними); P_{ab} – ймовірність контакту між двомовними.

Зазначені вище величини P_a , P_b і P_{ab} обчислюють за допомогою таких формул:

¹ Грінберг Дж. Определение меры разноязычия. – С. 207–208.

² Ліберзон Ст. Новое приложение показателей разноязычия Гринберга / Либерзон Стэнли // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 212–223.

³ Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследований / [Арутюнян Ю. В., Дробышева Л. М., Кондратьев В. С., Сукоколов А. А.]. – М. : Наука, 1984. – С. 197–198.

$$P_a = (E_A^a + E_A^a) \cdot (E_B^a + E_B^a),$$

$$P_b = (E_A^b + E_A^b) \cdot (E_B^b + E_B^b),$$

$$P_{ab} = (E_A^a + E_A^a) \cdot (E_B^b + E_B^a).$$

Тут E – частка, нижній індекс – національність, верхній індекс – мова, риска під символом мови означає, що йдеться про осіб, які назвали певну мову другою. Наприклад, E_A^a – це частка осіб національності “А”, для яких мова “а” (тобто мова своєї національності) є другою, якою вони вільно володіють, E_B^a – частка осіб національності “В”, для яких рідною мовою є мова “а” і так далі.

Показник рівня комунікації Грінберга-Ліберзона найдоцільніше застосовувати тоді, коли у регіоні поширено тільки дві мови, тоді ж, коли кількість мов, якими розмовляє населення, становить три і більше, то його надійність зменшується. Крім того, ускладнюється процес обчислення показника, оскільки одразу ж суттєво зростає кількість комбінацій носіїв різних мов, для яких треба обчислювати ймовірність контактів. У формулу також потрібно вводити показник ймовірності контакту між особами, що володіють трьома мовами і більше.

Показники етномовного домінування. Ці показники є одним з видів показників етнокультурного домінування¹. Показники етномовного домінування відображають ступінь сприйняття етнічними групами, які спільно проживають на певній території, різних мов. Це домінування можна визначити на підставі матеріалів переписів населення, тоді як для визначення інших видів етнокультурного домінування для отримання вихідних даних треба проводити етносоціологічні дослідження.

Досліджуючи етномовне домінування на пострадянському просторі, доцільно аналізувати мовну взаємодію населення корінної (титульної) національності та росіян, а також ступінь сприйняття іншими, менш численними національностями, мови титульної національності та російської мов. У першому випадку використовують такий показник:

$$D_1 = (E_k^p - E_p^k) : (E_k^p + E_p^k),$$

¹ Етносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследований. – С. 193–200.

де D_1 – коефіцієнт етномовного домінування; E_k^p – частка представників титульної національності, які рідною мовою вважають російську, серед усіх представників цієї національності; E_p^k – частка росіян, які рідною мовою вважають мову титульної національності, серед усіх росіян.

За від'ємного значення коефіцієнта в регіоні чи населеному пункті переважає мова титульної національності, за додатного – російська, за нульового вплив обох мов однаковий. Чим вище (нижче) значення коефіцієнта, тим вищий ступінь переваги відповідної мови.

У другому випадку застосовують такий показник:

$$D_2 = (E_n^p - E_n^k) : (1 - E_n^i),$$

де E_c^p , E_c^k і E_c^i – частка осіб досліджуваної національності, що рідною мовою вважають російську мову, мову титульної національності та мову своєї національності в загальній кількості представників досліджуваної національності.

Для обчислення цього коефіцієнта можна використовувати також абсолютні дані. Тоді формула буде такою:

$$D_2 = (\tilde{N}_p - C_k) : (C - C_n).$$

Тут C_p , C_k і C_c – кількість осіб досліджуваної національності, які вважають рідною, відповідно, російську, українську та мову своєї національності; C – кількість представників досліджуваної національності.

Ці коефіцієнти можна обчислити і на підставі даних про іншу мову, якою вільно володіють представники різних національностей.

Показники потужності мови. В соціолінгвістиці виділяють демографічну та комунікативну потужність мов. Показник демографічної потужності мови визначають за кількістю носіїв якоїсь мови стосовно загальної кількості населення території чи поселення, яке досліджують.

Тобто, спочатку визначають скільки усього населення володіє певною мовою за формулою

$$D = x + y + z + \dots,$$

де x – кількість осіб, які вважають її рідною; y – кількість осіб, які вважають її другою, якою вільно володіють; z – кількість осіб, які вважають її третьою і т. д.

Відповідно, коефіцієнт демографічної потужності мови визначають за формулою

$$K = D / H,$$

де D – демографічна потужність мови; H – загальна кількість населення регіону.

Доволі часто демографічну потужність мови визначають лише за кількістю населення, яке вважає її рідною мовою.

Коефіцієнт комунікативної потужності в соціолінгвістиці відображає функціональну розвиненість мови, наявність її у різноманітних комунікативних сферах. У двомовному і багатомовному середовищі комунікативна потужність різних мов визначає спрямування процесу мовної асиміляції. Зокрема, в радянський період українська мова в Україні попри значну демографічну потужність мала доволі низьку комунікативну потужність порівняно з російською мовою, тому що обслуговувала незначну кількість комунікативних сфер. Відповідно, відбувалася мовна русифікація українськомовного населення.

Для визначення комунікативної потужності мов спочатку виділяють головні комунікативні сфери, а потім аналізують наявність певної мови в кожній з них. Наприклад, це можуть бути такі сфери: сфера державного управління, середня і вища освіта, засоби масової інформації тощо. Щоб визначити наявність певної мови, для деяких сфер матеріали надає поточна статистика (наприклад, матеріали про мову шкільної та вищої освіти, відомості про тиражі друкованої продукції різними мовами). Здебільшого для визначення комунікативної потужності мови у конкретному регіоні треба проводити соціологічні дослідження.

В суспільно-географічних дослідженнях етномовної сфери можна також визначати “мовно-демографічну” потужність населення регіону або середовища, застосовуючи уже згаданий вище метод дроблення індивіда.

Мовно-демографічну потужність населення регіону визначають за такою формулою:

$$E = x + 2y + 3z \dots,$$

де x – кількість людей, які вільно володіють лише однією мовою; y – кількість людей, які вільно володіють двома мовами; z – кількість людей, які вільно володіють трьома мовами й т. д.

Відповідно, коефіцієнт мовно-демографічної потужності населення регіону визначають за формулою

$$K = E / H,$$

де E – мовно-демографічна потужність населення регіону; H – загальна кількість жителів регіону.

Якщо $K=1$, тоді кожен мешканець у регіоні володіє тільки якоюсь однією мовою.

У процесі дослідження мовного складу населення важливим є аналіз розподілу населення, яке володіє певною мовою, за етнічними, демографічними, соціальними параметрами. Зокрема, досліджують розподіл мовних груп населення за національностями, наприклад, визначають частку українців, росіян, а також представників інших етнічних спільнот у загальній кількості населення, яке вільно володіє певною мовою (або яке вважає її рідною).

Розподіл населення за національністю, рідною мовою і віком дає змогу виявити чимало аспектів процесу мовної асиміляції, зокрема, виявити, на якому етапі асиміляції перебуває етнічна група. Розподіл населення за національністю, рідною мовою й зайнятістю в різних сферах господарства почасти відображає соціальний статус мови у суспільстві.

У процесі дослідження мовного складу населення, для систематизації інформації про поширеність тих чи інших мов, доцільно застосовувати етнолінгвістичну класифікацію мов. В основу етнолінгвістичної класифікації мов, яку використовують в етнічній демографії, етнічній статистиці, етногеографії та деяких інших наукових дисциплінах, що досліджують етномовну проблематику, покладено розроблену мовознавцями генеалогічну класифікацію мов – групування мов за ступенем їхньої спорідненості, тобто спільним походженням від якоїсь однієї прамови.

Досліджуючи мовний склад населення, можна також проаналізувати розподіл населення за мовними групами або сім'ями. Доволі часто це проводять тоді, коли в якомусь регіоні не можливо чітко визначити належність людини до певної мовної групи внаслідок розбіжностей у поглядах лінгвістів щодо того, чим саме є певне мовне формування (ідіом): окремою мовою чи територіальним діалектом іншої мови. Зміни в розподілі населення за мовними групами або сім'ями дають змогу також виявити макрорегіональні чи навіть глобальні етнокультурні тенденції мовної ситуації. Можна на-

вести приклад Казахстану чи країн Середньої Азії або Закавказзя, в мовному складі населення яких після розпаду СРСР доволі швидко знижується частка населення, для якого рідними є мови слов'янської мовної групи.

Треба пам'ятати також, що існують інші, крім етнолінгвістичної (генеалогічної), види класифікації мов, які іноді суттєво сприятимуть загальному розумінню мовної ситуації в регіоні. Наприклад, є декілька видів топологічної класифікації мов, яка ґрунтується на аналізі їхньої подібності (тоді як етнолінгвістична класифікація побудована за ознакою спорідненості мов). Існує також так звана ареальна класифікація, внаслідок аналізу якої на карті можна виділити контактні ареали, зони перехідних говорів, території, де мови формують мовні союзи. Особливо доцільно застосовувати цю класифікацію під час суспільно-географічного дослідження етномовних процесів.

1.4. Етномовні процеси й їхня типологія

Як відомо, “процес” – це послідовна зміна станів, стадій розвитку об'єкта дослідження. У наукових дисциплінах, які досліджують теоретичні та прикладні проблеми розвитку етносу, термін “етномовні процеси” використовують доволі часто. Найчастіше він трапляється в статтях, які присвячені теоретичним і прикладним питанням вивчення етнічних процесів, а також проблемам взаємозв'язку етносу та мови, як одного з головних критеріїв етнічності людини. Однак конкретного наповнення цей термін у наукових публікаціях здебільшого не має. Досі не сформульовано чіткого його визначення, не розроблено типології етномовних процесів, а також не визначено умови та чинників їхнього зародження й розвитку. Почасти це зумовлено недостатньою теоретичною розробленістю ширшої проблематики етнічних процесів. Це можна пояснити, на наш погляд, передусім недосконалістю низки ключових положень сучасної теорії етносу.

Етномовні процеси – це один з видів етнічних процесів. У науковій літературі часто виділяють вузьке та широке трактування етнічних процесів. У широкому розумінні етнічними процесами вважають будь-які зміни головних елементів етносу, у вузькому розумінні – тільки ті зміни, які впливають на етнічну ідентифікацію

людини, й які, врешті-решт, можуть спричинити зміну нею етнічної належності, зміну етнічної самосвідомості¹. На практиці часто чітко виділити, які саме процеси ведуть до зміни етнічної належності, а які ні, доволі важко.

В останні десятиліття в етнологічній літературі різні автори виділили близько десятка головних етнічних процесів. Основи типології сучасних етнічних процесів у колишньому СРСР заклав В. Козлов², а згодом її уточнював Ю. Бромлей³. Етномовних процесів етнологи найчастіше виділяють тільки два. Передусім це мовна асиміляція як один з видів етнічної асиміляції. Крім того, досліджуючи етномовну проблематику, науковці майже завжди чимало місця виділяють процесу поширення двомовності. Контекст, у якому вивчають двомовність, часто не дає змоги зрозуміти чи є її поширення окремим етномовним процесом, чи двомовність – усього-на-всього складова частина процесу етномовної асиміляції.

У мовознавчій літературі часто використовують також термін “мовні процеси”. Теоретично можна провести таку межу між етномовними та мовними процесами. Етномовні процеси – це процеси, які пов’язані зі зміною мовної належності людини, її переходом з однієї етнічної мови на іншу, найчастіше – з мови своєї етнічної спільноти на мову іншого етносу. Мовні процеси – це зміна стану мови як семіотичної системи, а також її компонентів. Мовним процесом є, наприклад, явище інтерференції мов – відхилення від норми в мові людини, внаслідок взаємодії мовних систем за умов білінгвізму. Прямого відношення до зміни людиною рідної мови мовні процеси не мають. Проте, серед мовних процесів є чимало таких, які тільки на перший погляд не пов’язані зі зміною людиною своєї мовної належності. Насправді, залежно від конкретної мовної ситуації їх можна трактувати як окрему ланку на довгому шляху переходу людини чи спільноти з однієї мови на іншу.

Отже, в основі етномовних процесів є формування та зміна стану різноманітних етнічних (національних) мов. На наш погляд, до етномовних процесів варто також зарахувати процеси, пов’язані зі структурним розвитком етнічних мов, який безпосередньо пов’язаний з розвитком етнічних спільнот. Наприклад, процес фор-

¹ Козлов В. И. Проблемы картографирования этнических процессов / В. И. Козлов // Проблемы этнической географии и картографии. – С. 72–73.

² Козлов В. И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития / В. И. Козлов // Вопросы истории. – 1968. – № 9. – С. 95–109.

³ Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 1987. – 333 с.

мування унормованої етнічної мови, а потім, відповідно, процес її поширення є важливим етапом у розвитку етнічної спільноти, тому що підвищує стійкість етнічної системи. Водночас він не пов'язаний із формуванням нових етнічних мов.

Мабуть варто, як це часто буває у наукових дослідженнях, щодо терміна “етномовні процеси” також ввести вузьке та широке його трактування. *У вузькому розумінні етномовні процеси – це ті процеси, які безпосередньо пов'язані зі зміною людиною або спільнотою своєї мовної належності. В широкому розумінні етномовні процеси – це всі процеси зміни мовних ознак населення, в яких мова виступає передусім як критерій етнічної ідентичності людини, й які пов'язані з буттям етнічної спільноти, її генезисом і розвитком.*

Наукових публікацій, які безпосередньо присвячено теоретичним питанням дослідження етномовних процесів, є небагато. Зокрема, в науковій літературі з проблем етнічності, яка з'явилася в останні десятиліття на просторі колишнього СРСР, чи не єдиною публікацією, яка безпосередньо присвячена теорії етномовних процесів, є стаття відомого етносоціолога М. Губогло в щорічнику “Расы и народы”, надрукована ще наприкінці 70-их років ХХ ст.¹. Деякі важливі питання вивчення етномовних процесів розкрито в окремих розділах декількох монографій найвідомішого й найавторитетнішого етнолога радянського періоду Ю. Бромлей². Окремі аспекти дослідження етномовних процесів охарактеризовано в статтях, які присвячено загалом етнічним процесам, авторами яких були Л. Хоміч, В. Козлов, Г. Марков та деякі інші науковці³. Чимало важливих проблем вивчення етномовних процесів виділено також у деяких розділах (авторами яких є В. Козлов і В. Покшишевський) відомої колективної праці “Проблемы этнической географии и картографии”⁴.

¹ Губогло М. Н. Современные этноязыковые процессы (опыт, уроки и задачи этносоциологического изучения) / М. Н. Губогло // Расы и народы. – 1979. – № 9. – С. 9–31.

² Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.; Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история современность / Ю. В. Бромлей; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 1987. – 333 с.

³ Козлов В. И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития. – С. 95–109; Хомич Л. В. О содержании понятия “этнические процессы” / Л. В. Хомич // Сов. этнография. – 1969. – № 5. – С. 79–87; Марков Г. Е. Этнос, этнические процессы и проблема образа жизни / Г. Е. Марков // Расы и народы. – 1977. – № 7. – С. 9–28.

⁴ Проблемы этнической географии и картографии / [отв. ред. С. И. Брук]. – М.: Наука, 1978. – 264 с.

Водночас із вивченням мовного складу населення та територіальної організації етномовної сфери аналіз етномовних процесів є у переліку головних завдань суспільно-географічного дослідження мовної ситуації. Проблематика етномовних процесів має зв'язок також з дослідженням етномовних (комунікативних) середовищ. Етномовні процеси виконують важливу функцію розділення етномовних середовищ. Вони засвідчують трансформацію конкретного етномовного середовища, за їхньою допомогою середовища розширюються або звужуються, а також відбувається переструктуризація середовищ. Наукове вивчення етномовних процесів безпосередньо пов'язане також з питанням екології мови.

Етномовні процеси взаємопов'язані з іншими видами етнічних процесів (зокрема етнокультурними, етнопсихологічними), й часто визначаються ними. Тісний зв'язок вони мають також із загальною еволюцією етносу, стадіями його розвитку. Наприклад, якщо через різні історичні обставини в процесі розвитку етнічної спільноти виникло два ядра етнічної консолідації, то це відповідно може спричинити формування двох варіантів етнічної мови, на основі різних територіальних діалектів. До головних чинників, від яких залежать етномовні процеси, належать: стадія розвитку етнічної спільноти, стадія розвитку етнічної мови, зокрема, ступінь її унормування; мовна ситуація в конкретному регіоні; мовна політика.

Етнічні процеси у науковій літературі поділяють на етноеволюційні та етнотрансформаційні, а також на процеси етнічного об'єднання та процеси етнічного роз'єднання. Етномовні процеси, на наш погляд, доцільно поділити на процеси, які виникають внаслідок взаємодії етнічних мов, та процеси, пов'язані з розвитком етносу, а також самої етнічної мови як важливого компонента етнічної системи.

До першої групи зараховуємо: поширення двомовності та багатомовності; мовну асиміляцію; формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування. До другої групи – формування і поширення унормованої етнічної мови; формування територіальних і соціальних діалектів; формування варіантів етнічної мови, процеси розділення етнічних мов (етномовну парціацію й етномовну сепарацію).

Безперечно, що цей перелік етномовних процесів неповний. Скоріш за усе, виділення та характеристику конкретних етномовних процесів доцільно пов'язувати зі стадіями розвитку етнічної спільноти. Ми вже згадували, що на сьогодні це теоретичне питання в етнології недостатньо розроблене. Теорія етносу Ю. Бромлея доволі жорстко прив'язує розвиток етносу до суспільно-економіч-

них формацій. Формаційний підхід у суспільних дослідженнях уже давно застарілий і, крім того, має суттєві вади. Стадії етносу, а також етнічні процеси, які виділив у своїй теорії етносу Л. Гумільов¹, не достатньо підтверджені на практиці. Деякі положення теорії Гумільова узагалі не можливо верифікувати.

Процеси взаємодії етнічних мов. Мовна асиміляція – це етно-мовний процес переходу людини (спільноти) з однієї мови на іншу. Мовна асиміляція – надзвичайно поширений і водночас складний етно-мовний процес. Мовна асиміляція є важливою частиною процесу етнічної асиміляції, тому що мова є одним з головних критеріїв етнічності людини. В західній етнології виділяють такі стадії етнічної асиміляції: економіко-соціальна абсорбція; культурно-побутова адаптація (акультурація); натуралізація (зміна громадянства); двомовність; мовна асиміляція; зміна етнічної самосвідомості². Послідовність цих стадій може зазнавати певних змін.

Процес мовної асиміляції, тобто переходу людини з мови А на мову Б можна схематично зобразити так: А–Аб–АБ–БА–Ба–Б, де великою буквою позначено основну мову, а малою додаткову, другу³. З цього прикладу бачимо, що для процесу мовної асиміляції обов'язковим є проходження людиною стадії двомовності. В соціолінгвістиці для позначення мовної асиміляції є таке поняття, як “зміна мов” (language shift, інколи його перекладають як “мовний зсув”, “языковий сдвиг” у російськомовній літературі).

Відповідно до зазначеної вище схеми процес асиміляції можна поділити на п'ять стадій. Стадію А–Аб назвемо стадією *вивчення другої мови*, Аб–АБ – стадією *переходу до активної двомовності*, АБ–БА – стадією *зміни головної (першої) мови*, БА–Ба – стадією *зміни мовної ідентичності*, Ба–Б – стадією *повної мовної асиміляції*. Про факт мовної асиміляції людини, на наш погляд, доцільно говорити лише тоді, коли вона змінила мовну ідентичність. Процес мовної асиміляції зазвичай триває впродовж декількох поколінь.

Коли йдеться про мовну асиміляцію, то зазвичай мають на увазі процес переходу людини з мови своєї етнічної спільноти, яка асимілюється, на мову іншого етносу, який асимілює. Проте, є й інші види мовної асиміляції. Наприклад, значна частка польського населення деяких регіонів України (Східна Волинь, Поділля) у радянський період поступово переходила з рідної для більшості з них

¹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 496 с.; Гумильов Л. Н. Етносфера. История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб. : ООО “Изд. дом “Кристалл”, 2002. – 576 с. й ін.

² Козлов В. И. Проблемы картографирования этнических процессов. – С. 79.

³ Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. – 1974. – С. 46.

української мови на російську мову. Така сама ситуація склалася у сусідній з Україною Білорусі. Серед польського населення, яке компактно живе на північному-заході держави (у Гродненській області), в останні десятиліття відбувається процес вторинної асиміляції. Поляки цього регіону поступово переходять з рідної білоруської мови на російську мову.

Цей приклад також засвідчує про відносну автономність етномовних процесів порівняно з етнічними. Адже поляки навіть у процесі вторинної асиміляції не змінювали етнічної належності, тобто не зазнавали етнічної асиміляції, тому що у них залишився ще один, стійкіший у цій ситуації, критерій етнічної ідентичності – римо-католицька віра. Отже, коли етнічна спільнота в конкретному етномовному середовищі має принаймні ще один, крім мови, стійкий критерій етнічної ідентичності, мовна асиміляція може відбуватися як автономний процес. Тоді втрата мови своєї етнічної спільноти, тобто мовна асиміляція, не призводить згодом до етнічної асиміляції, або, принаймні, суттєво сповільнює її.

Мовну асиміляцію, за якої людина, група людей чи уся етнічна спільнота переходить з мови своєї національності на мову іншої етнічної спільноти назвемо *первинною*. Тоді процес мовної асиміляції, за якого відбувається перехід уже на якусь третю мову, – це *вторинна асиміляція*. Крім того, мабуть, доцільно виділити *реасиміляцію*, тобто повернення людини до мови своєї етнічної спільноти.

Поширення двомовності та багатомовності. Двомовність – це знання й використання людиною двох етнічних мов, а багатомовність – трьох мов і більше. Двомовність є одним з найважливіших і найпоширеніших етномовних процесів сучасності. В науковій літературі трапляється різне розуміння двомовності. З одного боку, двомовність вважають лише стадією на шляху переходу людини з однієї мови на іншу, тобто стадією мовної асиміляції. З іншого боку, мовну асиміляцію також можна вважати всього лише наслідком поширення двомовності. На наш погляд, поширення двомовності й мовна асиміляція – це два достатньо незалежні етномовні процеси. Тільки деякі види двомовності призводять до мовної асиміляції.

Відносну незалежність процесу поширення двомовності та багатомовності підтверджують такі факти. По-перше, є приклади двомовності численних груп населення, яка могла тривати впродовж значного періоду часу, зокрема, декількох сторіч, без значної шкоди для етнічної ідентичності представників цих груп. По-друге, якщо друга мова виконує роль нейтрального мовного посередника між етнічними спільнотами, то двомовність населення не створює умов для асиміляції. Наприклад, у Африці, в державах, які у мину-

лому були колоніями європейських держав, державними мовами здебільшого є мови колишніх колонізаторів. У багатонаціональних державах Африки англійська, французька чи португальська мови є етнічно нейтральними, тому що вони не мають власної етнічної бази на цій території, й, відповідно, знання цих мов не створює умов для мовної асиміляції. Таке явище як багатомовність також часто не має прямого зв'язку з мовною асиміляцією населення, а зумовлене конкретними особливостями буття окремих людей чи етнічних спільнот.

Формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування. Етномовні процеси такого типу зазвичай розвиваються за умов надзвичайно складної етнічної та мовної ситуацій, коли на якійсь території відбуваються інтенсивні міжетнічні контакти. Внаслідок цього на основі декількох етнічних мов, або якоїсь однієї, формуються такі засоби міжетнічного спілкування: піджини, лінгва франка чи койне. У лінгвістиці є чимало визначень цих термінів.

Піджини – це тип мов, які не мають колективних первинних носіїв, а розвиваються шляхом суттєвого спрощення структури мови-основи¹. Їх використовують як засіб міжетнічного спілкування в поліетнічному середовищі. Формування піджинів є наслідком регулярних міжетнічних контактів, а не природного історичного розвитку мов. Всього у світі зареєстровано близько 100 піджинів і піджинованих форм мов. Якщо піджин став рідною мовою для якоїсь спільноти, то його ще називають *креолом*².

Лінгва франка, в соціолінгвістичному розумінні, – це будь-який усний допоміжний засіб міжетнічного спілкування. Його використовують як засіб спілкування між носіями різних мов в обмежених сферах соціальних контактів³. Найвідоміші з таких мовних формувань – це власне лінгва франка, мовний засіб, який у Середземномор'ї використовували в сфері торгівлі аж до XIX ст., а також суахілі у Східній Африці.

Койне формуються внаслідок розширення функціональних сфер лінгва франка. В сучасній лінгвістиці під койне також розуміють будь-який допоміжний засіб спілкування, здебільшого усно-

¹ Виноградов В. А. Піджини / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь – С. 374.

² Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / Crystal David. – Cambridge University Press, 2001. – 489 p.

³ Виноградов В. А. Лингва франка / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 267.

го, який забезпечує постійний комунікативний зв'язок між населенням регіону¹.

Кількість носіїв деяких з допоміжних мовних формувань може становити декілька мільйонів осіб. Наприклад, франко-гаїтянський піджин використовують близько шести мільйонів осіб, піджин *ка-туба* в Конго – чотири мільйони².

Допоміжні засоби міжетнічного спілкування за певних умов можуть стати основою формування нових етнічних мов. Зокрема, усні койне можуть стати проміжною ланкою між лінгва франка й унормованою етнічною мовою. За деякими ознаками процес формування допоміжних засобів міжетнічного спілкування подібний до етнічного процесу етнічної міксації, який свого часу виділив й описав Ю. Бромлей³.

Процеси розвитку етнічних мов. Етномовна парціація й етномовна сепарація. Як відомо, в етнології окремо виділено етнічні процеси етнічної парціації й етнічної сепарації⁴. Етнічна парціація – це поділ етнічної спільноти на декілька нових етносів, за якого жоден з цих етносів не пов'язує себе повністю з попередньою етнічною спільнотою. Етнічна сепарація – це виділення від етносу нової етнічної спільноти із збереженням попереднього етносу. На наш погляд, цілком природно виділити також й етномовні парціацію та етномовну сепарацію як окремі процеси роз'єднання (дивергенції) етнічних мов. Наслідком етномовної парціації є, наприклад, формування на слов'янській мовній основі великої кількості слов'янських мов. Етномовна парціація та етномовна сепарація – це процеси, за допомогою яких сформувалася більшість сучасних етнічних мов. Для процесів етномовного роз'єднання необхідною умовою є наявність територіальних діалектів. В основі процесів етномовної сепарації й етномовної парціації є відокремлення діалекту чи діалектів (найчастіше в результаті міграції або політичних чинників), формування нової етнічної спільноти й, відповідно, нової етнічної мови.

Зазначимо також, що найактивніше процеси етномовної парціації й етномовної сепарації відбуваються тоді, коли ще не відбулося процесу унормування етнічної мови, за умов значного поширення територіальних діалектів. Із завершенням процесу унормування

¹ Виноградов В. А. Койне / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 230.

² Радчук В. Параметри і взаємодія мов. – С. 79–92.

³ Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история современность. – С. 342.

⁴ Там само. – С. 344.

етнічної мови, а потім поширенням унормованої мови на усій території етнічної спільноти процеси етномовної парціації й сепарації за певних умов може замінити інший етномовний процес – процес формування варіантів етнічної мови.

Формування і поширення унормованої етнічної мови. Формування унормованої етнічної мови безпосередньо пов'язане зі структурним розвитком етносу. На перших стадіях розвитку етнічної спільноти факт існування спільної для всього населення етнічної мови доволі умовний. Насправді, серед населення побутує низка генетично споріднених діалектів. Тільки на пізніших стадіях розвитку етнічної спільноти, зокрема, в процесі перетворення її в націю, серед територіальних діалектів виділяється один чи декілька, які згодом стають основою етнічної унормованої мови. Формування унормованої етнічної мови відіграє важливу роль у процесі стабілізації етнічної системи.

Поширення унормованої мови інакше ще можна назвати процесом *внутрішньої етномовної консолідації*. Його сутність полягає у поступовому розширенні функціональних сфер використання унормованої мови й руйнуванні територіальних діалектів. Процесом поширення унормованої мови зазвичай супроводжуються процеси урбанізації території. Він тісно пов'язаний із розвитком освітньої сфери, зокрема, запровадженням обов'язкової безплатної середньої освіти. Коли на якомусь просторі, у процесі поширення унормованої мови, руйнуються територіальні діалекти і говори та, відповідно, припиняється їхній розвиток як окремих мовних формувань, то поступово зникає підґрунтя для виникнення на цій території нових етнічних мов.

Процес формування територіальних і соціальних діалектів. Це процес внутрішнього розвитку етнічної мови, *внутрішнього етномовного розділення (дивергенції)*. Він протилежний до процесу поширення унормованої мови й руйнування місцевих діалектів, тобто процесу внутрішньої консолідації етнічної мови. На основі конкретних територіальних діалектів згодом відбуваються інші етномовні процеси, зокрема етномовна парціація й сепарація, а також формування унормованої етнічної мови. На основі діалектів, в тому числі соціальних, можуть формуватися допоміжні засоби міжетнічного спілкування (піджини, койне, лінгва франка).

Формування варіантів етнічної мови. Цей етномовний процес часто безпосередньо пов'язаний з колонізацією у минулому європейцями інших територій. У країнах Америки, Африки, Австралії здебільшого з представників європейських етнічних спільнот виникли нові етноси, як-от американці чи бразилійці, етнічними мова-

ми для яких є європейські мови. Якщо декілька етнічних спільнот мають єдину мову, то найчастіше кожна з них намагається надати цій мові специфічних рис. Тому формуються етнічні варіанти єдиної мови, які також досліджує етномовний напрям у суспільній географії. Наприклад, у Португалії побутує лузитанський варіант португальської мови, а в Бразилії – бразильський. Є чимало варіантів англійської та французької мов. Варіант може також сформуватися внаслідок особливостей історичного розвитку тієї чи іншої етнічної спільноти. Типовий приклад – норвезька мова, яка має два варіанти літературної мови: букмол (до 1929 р. називався рїксмол) і нюнорск (лансмол). Перший сформувався за значного впливу датської мови (тому що Норвегія тривалий період перебувала у політичній залежності від Данії) й близький до неї за структурою, а другий сконструював І. Осен на базі територіальних діалектів норвезької мови. У Швейцарії є шість варіантів ретороманської мови. Так само є дві мордовські мови: мокша-мордовська й ерзя-мордовська. В історичному розвитку української мови є період, коли також відбувався процес формування двох варіантів літературної мови: наддніпрянського й західноукраїнського.

Є низка процесів, що відбуваються у етномовній сфері, які іноді також зараховують до етномовних. Це стосується процесу поширення так званих міжнародних мов, зокрема англійської. Він надзвичайно неоднозначний, й у своїй основі має найрізноманітніші чинники. Його можна вважати одним з напрямів розвитку процесу поширення двомовності й багатомовності, однак сутність й соціальна роль процесу поширення міжнародних мов і його значення дещо інша. Якщо в основі звичайної двомовності та багатомовності є міжетнічні контакти, то процеси набуття деякими мовами статусу міжнародних та їхнє поширення у світі відображають процеси інтеграції та глобалізації, а також конкурентну боротьбу між передовими державами та світовими цивілізаціями за сфери впливу.

Цікавим явищем етномовної сфери є так звана диглосія. Диглосія – це особливість мовної ситуації, за якої у суспільстві одночасно існують дві мови або дві форми однієї мови, які застосовують у різних функціональних сферах¹. Використовувати поняття “диглосія” для таких ситуацій запропонував Ч. Фергюсон². Цей процес найчастіше безпосередньо пов'язаний з процесом поширення двомовнос-

¹ *Виноградов В. А. Диглоссія / А. В. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 136.*

² *Ferguson C. A. Diglossia / Charles A. Ferguson // Word. – 1959. – № 15. – P. 325–340.*

ті, відображаючи її соціальний аспект. Використання терміна “диглосія”, на відміну від поняття “двомовність”, передбачає оціночне протиставлення двох мов чи функціональних різновидів мови. Як диглосну, зокрема, часто у мовознавстві характеризували мовну ситуацію в Україні у радянський період, коли абсолютна більшість населення володіла українською та російською мовою, однак функціональні сфери використання цих мов були різними. Диглосія в суспільстві можлива також і без двомовності населення. Зокрема, Р. Белл зазначав, що така ситуація може виникнути за умов жорсткої соціальної системи, коли еліта свідомо вирішує ізолюватися у мовному відношенні від усього суспільства. Тоді вона для спілкування вибирає якусь мову з високим соціальним статусом, а з населенням спілкується за допомогою перекладачів¹.

Є чимало етномовних явищ, які пов'язані зі зміною інших, крім мови, етнічних параметрів етносу. Наприклад, трапляються ситуації, за яких спочатку відбувається зміна етнічної самосвідомості населення, а вже далі – мовна асиміляція. Наприклад, у Білорусі є низка територіальних діалектів і говорів, які фактично є діалектами української мови, зокрема, споріднені з деякими західноукраїнськими діалектами. Етнічна політика у радянський період на території поширення цих діалектів була спрямована на те, щоб спонукати місцеве населення ідентифікувати себе як білорусів. На цій території відбувався також процес поширення білоруської літературної мови, а також російської, як мови міжетнічного спілкування в колишньому СРСР, що призводило до поступового руйнування українських діалектів. Більшість носіїв цих діалектів сьогодні вважають себе білорусами, хоча й розмовляють українським діалектом. Точніше, ці діалекти можна вважати водночас білоруськими, тому що їхні носії вважають себе білорусами, й українськими, тому що походження їхнє українське. Тобто український діалект було підпорядковано іншій мові, мовній системі. В минулому такі процеси, мабуть, були ще більше поширеними.

¹ Белл Роджер Т. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы : пер. с англ. / Роджер Т. Белл ; [под ред. А. Д. Швейцара]. – М. : Междун. отношения, 1980. – С. 177–178.

1.5. Двомовність населення: поняття, чинники формування, класифікація

Процес поширення двомовності (білінгвізму) – один з найважливіших етномовних процесів. У всі історичні періоди в окремих регіонах значна кількість населення внаслідок дії найрізноманітніших чинників ставала двомовною чи навіть багатомовною. В деяких ситуаціях двомовність охоплювала мільйони осіб, іноді стан двомовності населення тривав впродовж багатьох сторіч і це вагомо впливало не тільки на мовну ситуацію й етнічні процеси у цьому регіоні, а й на політичну ситуацію, соціально-культурний розвиток населення та інші сфери суспільного життя.

Проблематика двомовності привертає значну увагу науковців уже впродовж півсторіччя. Нею активно займаються спеціалісти з багатьох наукових напрямів у різних країнах світу. Популярності проблематика двомовності в американській і європейській науковій літературі набула після Другої світової війни. В другій половині ХХ ст. було розроблено низку важливих теоретичних і прикладних аспектів дослідження двомовності, зокрема, у контексті дещо ширшої проблематики мовних контактів. У цей період дослідження двомовності зазвичай охоплювало розробку таких головних питань: ситуація, за якої виникає двомовність (спільне співіснування мовних груп; тиск однієї групи на іншу (колонізація); необхідність економічного і культурного контакту з зовнішнім світом); умови розвитку двомовності (залежно від ступеня генетичної спорідненості мов); мовна ситуація у двомовних країнах і регіонах; тип взаємодії мов тощо. Деякі найвідоміші статті, присвячені проблемам мовних контактів і двомовності, було перекладено російською мовою у колишньому СРСР в декількох випусках добре відомого спеціалістам збірника “Новое в лингвистике”¹. У ньому публікували праці відомих мовознавців Е. Хаугена, А. Мартіне, У. Вайнрайха, Б. Гавранека, Дж. Грінберга, С. Ліберзона й інших.

У колишньому Радянському Союзі зацікавленість проблематикою двомовності зросла наприкінці 60-их років ХХ ст., а пік публікацій припав на 70-ті роки минулого сторіччя, коли у державі активно розгорнулася пропаганда гасел псевдонаукової теорії “зближення націй у єдиний радянський народ” і проводили інтен-

¹ Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 1–7. – М. : Прогресс, 1960–1975; Новое в зарубежной лингвистике : пер. с англ. – Вып. 8–25. – М. : Прогресс, 1978–1989.

сивні заходи з пришвидшення русифікації корінного населення союзних республік і автономій. Значній кількості публікацій сприяла також багатоаспектність проблеми двомовності (лінгвістичний, соціологічний, психологічний, педагогічний, етнологічний, географічний, політичний аспекти).

Досліджували здебільшого етносоціологічний і лінгвістичний аспекти, тому найбільше статей із проблематики двомовності опубліковано в журналах “Советская этнография”, головному етнографічному журналі колишнього Союзу (питання двомовності на його сторінках розглядали здебільшого в контексті загальної етномовної тематики, однак були й публікації безпосередньо присвячені проблемі двомовності) та “Вопросы языкознания”, головному мовознавчому журналі. У цих виданнях вийшла низка статей С. Брука, М. Губогло, Є. Верцагіна, В. Розенцвега та ін. Наприкінці 60-их – у 70-их роках ХХ ст. видали також цікавий тематичний збірник “Проблемы двуязычия и многоязычия” (за матеріалами наукової конференції, яка відбулася в жовтні 1969 р. в Ашхабаді)¹, а також декілька монографій, безпосередньо присвячених проблемі двомовності й багатомовності та пов’язаною з нею тематикою мовних контактів.

Значно менше питання двомовності досліджували в українській науковій літературі, зокрема, в аналогічних за тематикою до названих вище московських журналів українських журналах “Народна творчість і етнографія” та “Мовознавство”. Публікації українських науковців, які працювали над проблематикою двомовності, з’являлися здебільшого у московських виданнях. У цей період головний аспект дослідження двомовності в Україні – лінгвістичний. Його активно розробляв Ю. Жлуктенко. Він опублікував монографії, присвячені мовним контактам і лінгвістичним аспектам процесу двомовності².

Вивчення проблематики двомовності населення України не припинялося також у період після проголошення незалежності. Такі дослідження постійно є на наукових конференціях з актуальних проблем сучасної мовної ситуації в Україні, серед публікацій у журналах “Мовознавство”, “Урок української”, “Дивослово” й ін.

Розробка проблематики двомовності здебільшого не охоплювала географічного аспекту цього явища, зокрема, територіальних особ-

¹ Проблемы двуязычия и многоязычия / [отв. ред. Азимов П. А., Дешериев Ю. Д., Филин Ф. П.]. – М. : Наука, 1972. – 312 с.

² Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 136 с.; Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.

ливостей поширення двомовності, впливу на її формування географічних чинників. Тільки окремі питання, які стосувалися географічних аспектів вивчення двомовності, розкрито в межах загальнішої проблематики дослідження етномовних процесів і етномовного картографування в колективній монографії “Проблемы этнической географии и картографии”¹. Тому актуальним є введення проблематики двомовності у сферу суспільно-географічних досліджень.

Двомовність є умовою і наслідком інтенсивних міжетнічних процесів. Роль двомовності є найбільшою в прикордонних контактних територіях або в ізольованих мовних ареалах посеред іншомовної етнічної території, а також у культурі тих етнічних спільнот, які живуть у поліетнічних державах, коли друга мова є засобом міжетнічного спілкування водночас з рідною мовою. Інакше кажучи, двомовність передбачає розвинені міжетнічні і, відповідно, мовні контакти.

Є чимало визначень термінів “двомовність” і “багатомовність”. Трактуювання двомовності значно залежить від аспекту дослідження, а також від використаної для побудови визначення термінологічної системи, яка суттєво відрізняється не тільки у різних галузевих наукових дисциплінах, а й у різних наукових школах (американській, європейській, колишній радянській). У. Вайнрайх, один з найавторитетніших теоретиків проблематики мовних контактів, визначав двомовність як практику альтернативного використання двох мов, а багатомовність – трьох і більше². Незважаючи на простоту, це визначення популярне й сьогодні, його часто використовують в науковій літературі.

У виданому наприкінці 80-их років ХХ ст. “Лінгвістичному енциклопедичному словнику” є два визначення багатомовності: як “використання декількох мов в межах певної соціальної спільноти” і як “використання індивідом або групою людей декількох мов, кожна з яких вибирається залежно від конкретної комунікативної ситуації”³. Два визначення двомовності, перше – соціально-територіальне, друге – індивідуальне і групове, зумовлено плутаниною, яка часто виникає у зв’язку з трактуванням термінів “багатомовність” і “двомовність” як особливості мовної ситуації в якійсь країні чи регіоні й як явища використання у спілкуванні двох чи

¹ Проблемы этнической географии и картографии / [отв. ред. С. И. Брук]. – М.: Наука, 1978. – 264 с.

² Weinreich U. Languages in Contact / Uriel Weinreich. – N. Y., 1953. – 378 p.

³ Зограф Г. А. Многоязычие / Г. А. Зограф // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 303.

більше мов конкретною людиною чи групою людей. Щоб пояснити відмінності цих двох визначень, наведемо класичний приклад мовної ситуації у Швейцарії. Цю державу часто називають багатомовною, тому що офіційними там визнано чотири мови: німецьку, французьку, італійську та ретороманську. Насправді, доволі незначна частка населення Швейцарії знає хоча б дві з перелічених вище мов. Якщо використовувати перше з наведених вище трактувань, то держава справді багатомовна, відповідно до другого її населення зовсім не є двомовним чи багатомовним.

Близьким до наведеного в Лінгвістичному словнику є визначення двомовності у словнику "Українська мова": двомовність (білінгвізм) – практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах¹.

У колишньому СРСР доволі чітко виділяли два головні трактування двомовності, які були пов'язані з найважливішими аспектами дослідження: соціологічне (двомовною вважали людину, якщо вона може досягнути взаєморозуміння з іншою людиною за допомогою однієї і другої мови) і лінгвістичне (двомовною вважали людину, коли вона володіла другою мовою майже так само, як і першою). Зауважимо, абсолютно однакове володіння двома мовами, або ж повна двомовність, на практиці трапляється дуже рідко.

Проблема двомовності має велику кількість аспектів. Зокрема, теоретично та практично віддавна досліджують такі аспекти двомовності: лінгвістичний, соціологічний, психологічний, педагогічний. Лінгвістичний аспект досліджує вплив двомовності індивідів на саму мову, мовну систему. Він вивчає такі питання: мовні контакти і двомовність, мовні запозичення у процесі двомовності, інтерференція мов і багато інших. Соціологічний аспект насамперед акцентує увагу на соціальних чинниках двомовності та соціальній ролі двомовності у суспільстві. Психологічний аспект звертає увагу на вплив двомовності на психологію індивіда. Педагогічний аспект досліджує проблеми двомовності в шкільній освіті.

Важливим аспектом дослідження двомовності є суспільно-географічний. Особливо необхідним вивчення географічних аспектів двомовності є для формування мовної політики держави. Засади мовної політики здебільшого розробляють для населення всієї країни й вони часто мають декларативний характер. Натомість у країнах із складною мовною ситуацією, а до таких безпосередньо

¹ Брицин В. М. Двомовність / В. М. Брицин // Українська мова: Енциклопедія. – С. 122.

належить й Україна, є значні територіальні відмінності у мовній ситуації й етномовних процесах. Для того, щоб формувати ефективну політику на регіональному та локальному рівнях, треба проводити дослідження територіальних особливостей мовної ситуації, зокрема, територіальних особливостей двомовності населення. Крім того, суспільно-географічний аспект дослідження дає змогу врахувати вплив територіальних чинників формування двомовності, таких, наприклад, як чинник розселення населення.

Територіальні аспекти двомовності населення досліджують у межах етномовного напрямку в етнічній географії. Адже вивчення двомовності, як і інших етномовних проблем, не можливе без дослідження етнічного та мовного складу населення, його територіальних особливостей. Двомовність передусім виникає та поширюється на етнічному пограниччі, в смузі інтенсивних міжетнічних контактів, тому проблема двомовності тісно пов'язана з вивченням етнічних територій і етнічних кордонів, мовних територій і мовних кордонів, етнічних процесів. Інформаційною базою географічного дослідження двомовності найчастіше є переписи населення, які традиційно використовують як головне джерело інформації в етнічній географії.

Суспільно-географічний аспект дослідження двомовності передбачає вивчення таких головних питань.

1. Територіальні особливості поширення двомовності. Для їхнього аналізу треба визначити загальну кількість осіб, які є двомовними на певній території, чи в конкретних поселеннях, частку двомовних жителів від загалу населення, а також структуру двомовності, тобто, яку частку становить конкретний тип чи вид двомовності.

2. Вплив на двомовність географічних чинників. Зокрема, важливими чинниками формування двомовності є географічне положення населених пунктів і місцевостей, міграції населення, процеси урбанізації, тип і форма розселення населення, тобто питання, які традиційно досліджують галузеві суспільно-географічні дисципліни (географія населення, географія розселення, географія поселень, геоурбаністика).

3. Двомовність у контексті суспільно-географічного дослідження інших етномовних проблем. Зокрема, необхідність дослідження двомовності постає у процесі визначення територіального поширення різних мов (виділення мовних ареалів і територій), а також етнічних територій і етнічних кордонів (якщо мовний критерій ставлять в основу визначення етнічної належності населення). Як

вже зазначалось, аналіз географічних аспектів двомовності обов'язковий при вивченні етномовного процесу мовної асиміляції.

Поширення мови, зокрема, розширення (або звуження) мовних ареалів, також пов'язане з двомовністю. Звичайно, що можливе збільшення мовних ареалів унаслідок міграції населення, однак у сучасному світі майже не залишилося територій, вільних для колонізації. Тому розширення мовної території найчастіше відбувається у процесі асиміляції місцевого населення. Через мовну асиміляцію, а отже, й стадію двомовності, доволі часто відбувалося розширення мовних територій й у минулому. Це питання пов'язане з відомою в мовознавстві проблематикою мовного субстрату.

4. Картографування процесу поширення двомовності. У процесі картографування двомовності можуть постати такі головні проблеми: вибір картографічних способів відображення двомовності, картографування особливостей поширення двомовності у сільській місцевості та міських поселеннях, відображення двомовності на різноманітних типах етнічних карт, картографування динаміки процесу поширення двомовності.

Оскільки проблему двомовності впродовж тривалого періоду досліджували насамперед в соціолінгвістиці, то у багатьох науковців сформувалося уявлення про те, що головними у процесі поширення двомовності є соціальні чинники. Насправді роль тієї чи іншої групи чинників (соціальних, лінгвістичних, географічних, політичних) залежить від конкретних ситуацій, у яких формувалася двомовність, типу двомовності, історичного періоду.

Перелік чинників двомовності є у багатьох працях, присвячених двомовності. Детальну схему головних чинників етномовних процесів і розвитку двомовності запропонував М. Губогло, відобразивши на ній також найважливіші взаємозв'язки між групами чинників¹.

Найчастіше до головних чинників формування двомовності належать: ступінь генетичної спорідненості мов (значно впливає на обсяги та вид двомовності); тривалість мовних контактів (має вирішальне значення у визначенні конкретних масштабів білінгвізму та ступеня його впливу на структуру мови й культуру населення); національний склад населених пунктів, територій і конкретних колективів (інакше кажучи, чинник етнічного середовища, особливо велике значення має на мікрорівні, тобто рівні адміністративних районів, окремих поселень і груп поселень); історичні особливості

¹ Губогло М. Н. Современные этноязыковые процессы (опыт, уроки и задачи этносоциологического изучения). – С. 13.

розвитку регіону; належність людини до певної соціально-професійної групи; демографічні параметри населення (вік, стать людини); мовна політика; рівень освіти населення; типи та форми розселення населення, стадія, тип і рівень урбанізації населення, міграційний рух населення, психологічні чинники (зокрема, бажання людини вивчити другу мову) та багато інших.

Є різні класифікації двомовності. Формування конкретного типу двомовності визначається рівнем функціонального розвитку контактуючих мов. У процесі двомовності зазвичай одна з взаємодіючих мов змінюється слабо й активно впливає на іншу, яка змінюється більше і слабо впливає на першу. Мова, яка у конкретному комунікативному середовищі має широкі й універсальні функції, майже не прониклива для зовнішнього впливу порівняно з мовами, які мають вузьку сферу функціонального використання.

Двомовність може бути нормативною, однобічно-нормативною і ненормативною¹. За умов нормативної двомовності людина, використовуючи дві мови, дотримується літературних норм. За однобічно нормативної двомовності дотримуються норми тільки однієї мови, частіше це рідна мова. Відповідно, ненормативна двомовність – це використання людиною обох мов з порушенням їхніх літературних норм.

За ступенем охоплення населення регіону чи поселення двомовність може бути індивідуальною, груповою, масовою і суцільною. Індивідуальна двомовність існує, якщо в комунікативному середовищі двомовними є тільки деякі особи. Груповий білінгвізм формується тоді, коли двома мовами володіють окремі групи населення (соціальні, вікові, професійні та ін.). При масовій двомовності двома мовами активно чи пасивно володіє більшість населення. Теоретично можливо є також суцільна двомовність, коли другою мовою володіють усі представники якоїсь етнічної спільноти.

Р. Белл зазначав про існування трьох видів білінгвізму залежно від того, за якою схемою відбувається мовлення двомовної людини: змішаний, координативний і субординативний². За умов змішаного білінгвізму дві мови, якими володіє людина, у процесі мовлення об'єднуються в єдину мовну систему, за умов координативного – зберігаються окремо. За умов субординативного білінгвізму, який виділив У. Вайнрайх, також зберігаються дві мовні системи, проте

¹ Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Т.А. Бертагаев // Проблемы двуязычия и многоязычия. – С. 82–88.

² Белл Роджер Т. Социалингвистика. – С. 157–163.

мовлення передбачає прирівнювання лексичної одиниці однієї мови до лексичної одиниці другої мови¹.

Заслугує уваги також типологія двомовності, яку запропонував відомий соціолінгвіст Л. Б. Нікольський. Він виділив територіальну (територіально зумовлену) та соціальну (соціально зумовлену) двомовність². Територіальна двомовність спричинена передусім тісними мовними контактами між представниками двох етнічних спільнот, які живуть у безпосередньому сусідстві. У формуванні та розвитку територіальної двомовності значною є роль таких чинників: форма та тип розселення етнічних спільнот, які контактують, а також конфігурація етнічних і мовних кордонів. Для цього типу двомовності характерним є володіння територіальними діалектами рідної та другої мови. Соціальна двомовність зумовлена насамперед соціальними чинниками, її поширення пов'язане з такими чинниками: рівень освіти, соціальна структура населення, міграції й урбанізація. Соціальна двомовність передбачає володіння двома унормованими (літературними) варіантами мов.

Цей ж науковець запропонував функціональну типологію двомовності. В основі цієї типології є поєднання володіння мовами, які виконують різні соціальні функції. Для проведення типології двомовності він виділив місцеві мови (територіальні діалекти і говори), регіональні мови (літературна мова або її діалект найбільш поширений у регіоні), мови макрорегіонів (англійська, французька в Африці, російська у колишньому СРСР) та мови професійного спілкування (наприклад, латинська у деяких професійних сферах у минулому). Функціональна типологія охоплює п'ять типів двомовності на підставі володіння: двома місцевими мовами; місцевою і регіональною мовою; місцевою мовою і мовою макрорегіоном; регіональною мовою і макрорегіоном; національною мовою і професійною мовою.

Л.-Ж. Кальве виділив вертикальний і горизонтальний типи двомовності залежно від оцінки людиною статусу мов, якими вона володіє³. За горизонтального типу двомовності перша і друга мови мають приблизно однаковий статус на шкалі цінностей двомовної людини, доповнюючи одна одну в певних сферах комунікації. Вертикальна двомовність характеризується наданням другій мові вищої ціннісної позиції стосовно першої (рідної) мови. Вертикальний

¹ *Wienreich U. Languages in Contact.* – P. 9.

² *Нікольський Л. Б. Синхронная социолінгвістика.* – С. 95.

³ *Чердиченко О. Мова і культура в контексті глобалізації / Олександр Чердиченко // Українознавство.* – 2006. – № 3. – С. 154–157.

тип двомовності зазвичай призводить до того, що згодом друга мова стає панівною в соціумі, відбувається звуження сфери вживання першої мови з відповідним розширенням застосування другої мови білінгвів, які прагнуть надати їй офіційний статус.

Різні типи двомовності мають різний вплив на мовну ситуацію. Зокрема, вважається, що найсприятливішим підґрунтям для процесів асиміляції однієї мови іншою є однобічно нормативна групова і масова двомовність, за якої порушуються норми рідної мови. За такого виду двомовності населення зникає захисний бар'єр, який визначають нормативи рідної мови, й активно відбувається її руйнування. Унормування мови, визначення мовних норм не тільки формує мовну цілісність, а й виконує роль захисного бар'єра проти асиміляції. Спільнота, в якій ще не сформовано унормованої літературної мови, а функціонують лише територіальні діалекти, значно швидше може піддаватися мовній асиміляції.

Специфічним може бути наслідок ненормативної двомовності. Порушення нормативів обох мов при двомовності може призвести до формування змішаного жаргону і, навіть, до появи нової самостійної змішаної мови, тому що при послабленні з обох сторін нормативних вимог підвищуються можливості комбінаторної і репродуктивної діяльності носіїв мови.

Двомовність населення завжди перебувала в сфері уваги мовної політики. З одного боку, реально сформована двомовність населення, безпосередньо впливаючи на найрізноманітніші соціальні сфери, вимагає проведення специфічної мовної політики. З іншого – поширення двомовності серед населення – важливий інструмент мовної політики, засіб активного впливу держави на мовну ситуацію в певному регіоні. У мовній політиці треба враховувати різні ймовірні наслідки поширення двомовності. Адже серед науковців немає єдиної думки щодо ролі двомовності у суспільстві. Двомовність населення дещо підвищує його комунікативні можливості. Однак масовий білінгвізм з часом обов'язково призводить до деградації однієї з мов, частіше рідної. Принаймні, саме так було у колишньому СРСР, де національно-російська двомовність була лише перехідним етапом на шляху до витіснення національних мов російською мовою.

Розділ 2

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.

2.1. Мовна ситуація наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Можливість детально простежити розвиток мовної ситуації в Україні, втім числі її територіальні особливості, вперше з'явилася лише наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. після того, як у державах, до складу яких входили українські етнічні землі, було налагоджено систему статистичного обліку населення, зокрема, розпочалося проведення переписів. Територія сучасної України перебувала тоді в складі двох європейських імперій: Російської та Австро-Угорської. До Австро-Угорщини належали Галичина, Буковина та Закарпаття, до Росії – всі інші українські етнічні території.

Мовна ситуація на українських землях у складі Російської імперії. Перший загальний перепис населення у Російській імперії було проведено лише у 1897 р., значно пізніше, ніж у більшості країн Європи. Програма перепису передбачала визначення рідної мови населення імперії (записували мову, яку сам опитуваний уважав своєю рідною)¹. Офіційна Росія не визнавала існування української та білоруської мов, тому під час проведення перепису населення реєстрували “великоруське”, “малоруське” і “білоруське” наріччя російської мови.

¹ Аналіз мовних критеріїв у переписах населення, що проводилися на території України, див.: Лозинський Р. М. Переписи населення як джерело етнолінгвістичного дослідження території України / Р. Лозинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – Вип. 30. – С. 175–183.

Ступінь оприлюднення підсумків перепису населення 1897 р. доволі значний. Зокрема, матеріали перепису опублікували в багатотомному статистичному виданні¹. Мовний склад жителів Російської імперії у цьому виданні наведено в розподілі за губерніями, повітами, типом поселень (міське та сільське населення), окремими міськими поселеннями. Крім того, складено таблиці, в яких підсумки перепису за критерієм рідної мови поєднано з такими статистичними показниками: релігійний склад населення; розподіл зайнятого населення за галузями господарства; суспільний стан (“сословіє”); грамотність і вік; сімейний стан; фізичні та психологічні вади. Здебільшого перехресні таблиці розробляли в розподілі населення за губерніями та найбільшими містами губерній. У програмі перепису населення 1897 р. не було критерію “національність”. Його відсутність позбавила науковців можливості детально простежити мовно-асиміляційні процеси на території України в цей період.

Найважливіші матеріали перепису населення 1897 р. неодноразово аналізували науковці, насамперед спеціалісти з історії, етнографії та географії. Зокрема, підсумки перепису 1897 р. за мовним критерієм науковці традиційно використовують для дослідження етнічного складу населення Російської імперії. Наприклад, у своїх працях їх часто наводили визначні українські географи В. Кубійович і С. Рудницький. Чимало публікацій з аналізом підсумків цього перепису з'явилося в період між двома світовими війнами. Матеріали перепису 1897 р. використано в етноісторичних, етнogeографічних і етносоціологічних дослідженнях території України другої половини XX ст. (В. Наулко, В. Кабузан, Н. Юхнєва й інші), а також у численних дослідженнях національного складу населення окремих регіонів. Чи не кожен науковець, який займався етнічною проблематикою в Україні в історичному аспекті, більше чи менше залучав матеріали цього перепису.

Незважаючи на значне використання матеріалів перепису 1897 р. в наукових дослідженнях, потреба в їхньому детальнішому етномовному аналізі існує. По-перше, за матеріалами перепису науковці здебільшого досліджували не мовну ситуацію в Україні, а

¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1899–1905. Томи, в яких наводяться відомості про українські території: Т. 3: Бессарабская губ. – 1905; Т. 8: Вольнская губ. – 1904; Т. 13: Екатеринославская губ. – 1904; Т. 16: Киевская губ. – 1904; Т. 20: Курская губ. – 1905; Т. 32: Подольская губ. – 1904; Т. 33: Полтавская губ. – 1904; Т. 41: Таврическая губ. – 1905; Т. 46: Харьковская губ. – 1904; Т. 47: Херсонская губ. – 1905; Т. 48: Черниговская губ. – 1905.

етнічний склад населення. Цьому сприяла традиція вважати мовний критерій головним для визначення етнічного складу населення, запроваджена ще у другій половині XIX ст. Проте, перепис 1897 р. визначав саме мову, а не етнічну ідентичність населення. Він не відображав достатньо достовірно етнічного складу населення, тому що вже тоді значна частка українців, зокрема у великих містах, була зрусифікованою. Крім того, мовної асиміляції зазнали представники деяких інших етнічних спільнот.

По-друге, за більш ніж сто років, що минуло з часу проведення перепису 1897 р., в дослідженні мовної проблематики з'явилося чимало теоретичних і методологічних досягнень, особливо в галузі соціолінгвістики й етнічної соціології. Низка важливих мовних проблем, зокрема питання мовної асиміляції, двомовності, етномовних середовищ, навіть термін "мовна ситуація" (а також критерії її аналізу) остаточно ввійшли у практику етномовних досліджень тільки в другій половині XX ст. Відповідно, лише тоді було розроблено методику їхнього вивчення.

По-третє, недостатнім є рівень територіального аналізу мовної ситуації в Україні за підсумками перепису 1897 р. Його результати проаналізовано насамперед в розподілі за губерніями, чи загалом для всієї території України, що входила тоді до складу Російської імперії. Натомість чимало важливих питань розвитку мовної ситуації в Україні наприкінці XX ст. можна розв'язати, тільки якщо залучити матеріали про мовний склад населення окремих повітів і населених пунктів.

Більша частина території сучасної України, яка наприкінці XIX ст. перебувала у складі Російської імперії, входила тоді до складу дев'яти губерній: Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Харківської, Таврійської, Херсонської, Катеринославської та Полтавської. Частина сучасної державної території України входила до складу Курської (Путивльський повіт та деякі інші місцевості), Воронізької (район Троїцького) Бессарабської (Ізмаїльський, Аккерманський, Хотинський повіти), Поліської (окремі ділянки в районі басейну Прип'яті) губерній, а також території Війська Донського. Здебільшого українською за етнічним складом населення була Холмська губернія, українці становили більшість жителів у багатьох інших районах, які сьогодні перебувають поза межами державної території України.

Наприкінці XIX ст., за підсумками перепису населення 1897 р., мовна ситуація в українських губерніях Росії була доволі складною. У мовному складі населення домінували особи, для яких рідною була українська мова, вони становили 73,1 % від загалу жителів.

Крім того, 10,4 % населення рідною мовою назвало російську, 8,2 % – єврейську (ідиш). Німецькою мовою розмовляло 2,3 % населення (540,4 тис. осіб), молдовською – 1,7 % (398,3 тис.), польською – 1,7 % (391,2 тис.). Майже 1 %, або ж 228 тис. осіб рідною мовою вважало татарську (кримськотатарську) мову.

Мовний склад населення мав значні територіальні відмінності, спричинені головно історико-географічними особливостями розвитку території України (табл. 2.1). Найбільш однорідними за мовою жителів були Полтавська (коефіцієнт різномовності Дж. Грінберга становив 0,1332) і Чернігівська губернії (0,1554). Найвищим коефіцієнт різномовності був у Херсонській (0,6505) і Таврійській губерніях (0,7195).

Неоднорідність мовного складу населення на півдні України, у Таврійській і Херсонській губерніях, передусім зумовлювалася тим, що активна сільськогосподарська колонізація південних територій розпочалася значно пізніше, ніж інших українських регіонів. У заселенні Таврійської та Херсонської губерній значну роль відіграли колоністи неукраїнського етнічного походження: росіяни, німці, болгары, молдовани, греки, гагаузи, представники деяких інших етнічних груп.

У мовному складі населення Таврійської губернії простежено суттєві відмінності між Кримським півостровом й іншими повітами. В Криму відносно більшість становили жителі, для яких рідною була татарська мова, – 35,6 %. Російська мова була рідною для 33,1 % населення півострова, українська – 11,8, німецька – 5,8 %. Усього мов, якими розмовляло понад один відсоток населення, в Криму налічувалося дев'ять: татарська, російська, українська, німецька, єврейська, грецька, вірменська, болгарська, польська. У північних придніпровських і приазовських повітах Таврійської губернії 60,6 % від загалу населення рідною вважало українську мову, 24,8 – російську, 5,18 % – німецьку. В найбільших містах півдня України значна частка жителів рідною мовою вважала єврейську мову (ідиш).

Доволі високим був ступінь мовної різноманітності населення Катеринославської губернії, більша частина території якої активно заселялася також доволі пізно. У цій губернії суттєві відмінності простежено у мовному складі жителів східних і придніпровських повітів. На сході губернії (Бахмутський і Слов'яносербський повіти) вже впродовж декількох десятиріч доволі активно розробляли родовища кам'яного вугілля та розвивали галузі промисловості, пов'язані з його видобутком.

Таблиця 2.1

Мовний склад населення українських губерній Російської імперії
за підсумками перепису 1897 р.¹

Губернія (повіт)	Усього, осіб	Рідна мова								
		українська		російська		єврейська		інші		
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
Бессарабська *	817 053	282 406	34,56	73 540	9,00	71 945	8,81	389 162	47,63	
Волинська	2 989 482	2 095 579	70,10	104 889	3,50	394 774	13,21	394 240	13,19	
Катеринославська	2 113 674	1 456 369	68,90	364 974	17,27	99 152	4,69	193 179	9,14	
Київська	3 559 229	2 819 145	79,21	209 427	5,88	430 489	12,10	100 168	2,81	
Подільська	3 018 299	2 442 819	80,93	98 984	3,28	369 306	12,24	107 190	3,55	
Полтавська	2 778 151	2 583 133	92,98	72 941	2,63	110 352	3,97	11 725	0,42	
Таврійська	1 447 790	611 121	42,21	404 463	27,94	55 418	3,83	376 788	26,03	
Харківська	2 492 316	2 009 411	80,62	440 936	17,69	12 650	0,51	29 319	1,18	
Херсонська	2 733 612	1 462 039	53,48	575 375	21,05	322 537	11,80	373 661	13,67	
Чернігівська *	1 662 541	1 525 294	91,74	50 824	3,06	74 973	4,51	11 450	0,69	
Путивльський повіт	164 133	86209	52,52	76 906	46,86	654	0,40	364	0,22	
Разом	23 776 280	17 373 525	73,07	2 473 259	10,40	1 942 250	8,17	1 987 246	8,36	

* – українська частина губернії.

¹ Майже всі таблиці, що є у монографії, складено за підсумками переписів населення Росії, СРСР та інших держав, до складу яких входили українські етнічні землі. Зокрема, було використано офіційні публікації матеріалів переписів, перелік яких подано в списку використаних джерел наприкінці книги. Тому окремого посилення до кожної таблиці не створювали. Посилання є лише щодо тих таблиць, для побудови яких було використано якісь інші, крім публікацій матеріалів переписів населення, джерела.

У ці повіті, крім українців із сільської місцевості, активно мігрувало численне робітниче населення різного етнічного походження, серед якого найбільше було росіян. Тому чимало жителів цих повітів рідною мовою вважало російську мову. На південному сході губернії (Маріупольський повіт) значну частку населення становили греки. Вони жили здебільшого в сільській місцевості. Ступінь мовної асиміляції грецького населення Приазов'я був ще доволі незначним. Натомість у придніпровських повітах губернії (Верхньодніпровський, Новомосковський, Олександрівський, Павлоградський) частка населення, для якого рідною була українська мова, становила 90 % і вище.

У лісостеповій смузі та на Поліссі, в регіонах давнього українського заселення, простежено суттєві відмінності в мовному складі населення правобережної та лівобережної частини території України. Правобережна Україна впродовж тривалого періоду перебувала у складі Польщі. Значну частку населення тут становили євреї (головно у містах) та поляки (їх чимало було не лише у міських поселеннях, а й у сільській місцевості).

Євреї, особливо мешканці невеликих міст і містечок Поділля та Волині, сторіччями вели доволі замкнутий спосіб життя, зберігаючи у спілкування принесену з Західної Європи мову їдиш. Значна частка поляків, особливо жителів сільської місцевості, зазнали мовної асиміляції. Рідною мовою для них була українська. В мовному складі населення Волині, де у XIX ст., як і на півдні України, відбувалася доволі численна іноземна сільська колонізація, значну частку сільського населення становили німці та чехи. Вони жили у сільській місцевості, рідною мовою для них здебільшого була їхня етнічна мова.

Лівобережна Україна, яка до ліквідації Гетьманщини мала значну адміністративну автономію, за мовним складом населення була найбільш однорідним регіоном України. Наприклад, у Полтавській губернії тільки у великих містах були російські й єврейські мовні середовища. У Чернігівській губернії частка російськомовного населення зростала у сільській місцевості деяких північних повітів (Городянський, Новгород-Сіверський), які були розташовані на українсько-російському етнічному прикордонні.

Специфіка мовного складу населення Харківської губернії полягала в тому, що тут серед населення абсолютно домінували тільки дві мови – українська та російська. На відміну від інших регіонів України, на Слобожанщині жило обмаль євреїв, тому що вона була поза межами смуги єврейської осілості, створеної свого часу царською адміністрацією Російської імперії. Тут було також мало поля-

ків, тому що територія губернії у минулому не входила до складу Польщі. Майже не було також німців, болгар й інших іноземних колоністів, тому що Слобожанщина почала заселятися раніше, ніж Південна Україна, й здебільшого зусиллями українського та, менше, російського населення.

В українських губерніях Російської імперії були суттєві відмінності в мовному складі населення сільської місцевості та міських поселень. (табл. 2.2, 2.3). У сільській місцевості українська мова була рідною мовою для 79,1 % населення, російська – для 6,7 %, єврейська – 5,4 %. Російськомовне сільське населення зосереджувалося здебільшого у південних і східних губерніях, натомість на території давнього українського заселення частка сільського населення, для якого рідною була російська мова, не перевищувала 3 %.

У Волинській, Подільській і Київській губерніях доволі значна частка сільського населення рідною мовою назвала єврейську. Це були головно іудеї – жителі колишніх невеликих містечок, які, перебуваючи у складі Речі Посполитої, отримали магдебурзьке право, однак з переходом до складу Російської імперії втратили статус міських поселень. Чимало євреїв жило також у приватних маєтках польської та української шляхти.

У міських поселеннях відносно більшість також становило населення, для якого рідною була українська мова, однак це було менше третини всіх міських жителів українських губерній Російської імперії. Понад четверту частину міських жителів становило населення, для якого рідною мовою була російська мова, майже стільки ж – особи, що вважали рідною мовою єврейську мову.

Мовний склад жителів міських поселень різних губерній мав суттєві відмінності. Наприклад, серед міського населення Чернігівської губернії українська мова була рідною для 62,3 %, Полтавської – 57,1 %, натомість у міських поселеннях Таврійської губернії українську мову рідною вважало тільки 10,4 % населення, Херсонської – 17,2, Волинської – 19,7 %. У містах Таврійської губернії російська мова була рідною для майже 50 % населення, натомість у Полтавській – тільки для 11 %, Чернігівській – 12 %. Населення, що вважало рідною єврейську мову, найбільше було у містах Волинської губернії, найменше – Харківської.

Суттєві відмінності були в мовному складі жителів міських поселень різної величини (табл. 2.4). В містах людністю понад 100 тис. осіб, а таких в українських губерніях Росії тоді було тільки чотири, – Одеса, Київ, Харків, Катеринослав, – понад половина жителів рідною мовою вважала російську, натомість українську – тільки 16,6 %.

Таблиця 2.2
Мовний склад сільського населення українських губерній Російської імперії
за підсумками перепису 1897 р.

Губернія (повіт)	Усього, осіб	Рідна мова								
		українська		російська		єврейська		інші		%
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
Бессарабська *	710 166	247 188	34,81	49 337	6,95	49 544	6,98	364 097	51,27	
Волинська	2 755 635	2 049 519	74,38	60 538	2,20	276 047	10,02	369 531	13,41	
Катеринославська	1 872 669	1 391 203	74,29	266 927	14,25	36 550	1,95	177 989	9,50	
Київська	3 099 976	2 689 791	86,77	57 237	1,85	288 267	9,30	64 681	2,09	
Подільська	2 796 429	2 370 631	84,77	65 631	2,35	267 102	9,55	93 065	3,33	
Полтавська	2 503 857	2 426 381	96,91	41 695	1,66	29 861	1,19	5 920	0,24	
Таврійська	1 158 474	580 924	50,15	262 401	22,65	21 770	1,88	293 379	25,32	
Харківська	2 124 973	1 810 637	85,21	295 432	13,90	708	0,03	18 196	0,86	
Херсонська	1 944 652	1 253 384	64,45	220 637	11,35	98 768	5,08	371 863	19,12	
Чернігівська *	1 498 930	1 423 369	94,96	29 653	1,98	35 557	2,37	103 51	0,69	
Путивльський повіт	154 178	85 237	55,28	68 195	44,23	449	0,29	297	0,19	
Разом	20 619 939	16 328 264	79,19	1 417 683	6,75	1 104 623	5,36	1 769 369	8,58	

* – українська частина губернії.

Таблиця 2.3

Мовний склад міського населення українських губерній Російської імперії
за підсумками перепису 1897 р.

Губернія (повіт)	Усього, осіб	Рідна мова											
		українська		російська		єврейська		інші					
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%				
Бессарабська *	233 847	46 000	19,67	44 351	18,97	118 727	50,77	24 769	10,59				
Волинська	221 870	72 188	32,54	33 353	15,03	102 204	46,06	14 125	6,37				
Катеринославська	459 253	129 354	28,17	152 190	33,14	142 222	30,97	35 487	7,73				
Київська	163 611	101 925	62,30	19 597	11,98	39 416	24,09	2 673	1,63				
Подільська	274 294	156 752	57,15	31 246	11,39	80 491	29,34	5 805	2,12				
Полтавська	367 343	198 774	54,11	145 504	39,61	11 795	3,21	11 270	3,07				
Таврійська	241 005	65 166	27,04	98 047	40,68	62 602	25,98	15 190	6,30				
Харківська	788 960	135 862	17,22	354 738	44,96	223 769	28,36	74 591	9,45				
Херсонська	289 316	30 197	10,44	142 062	49,10	34 248	11,84	82 809	28,62				
Чернігівська *	106 887	35 218	44,79	24 203	30,78	22 401	28,49	25 065	23,45				
Путивальський повіт	9 955	972	9,76	8 711	87,50	205	2,06	67	0,67				
Разом	3 128 083	972 408	31,09	1 005 402	27,36	838 080	26,79	291 851	9,25				

* – українська частина губернії.

Таблиця 2.4

Мовний склад населення міських поселень українських губерній Російської імперії різної людності за підсумками перепису 1897 р.

Людність поселень, осіб	Усього, осіб	Рідна мова							
		українська		російська		єврейська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
до 10	374 224	197 294	52,72	64 355	17,20	89 296	23,86	23 279	6,22
10-20	702 081	321 542	45,80	121 935	17,37	199 646	28,44	58 958	8,40
20-50	620 227	193 875	31,26	249 205	40,18	163 045	26,29	14 102	2,27
50-100	502 127	103 829	20,68	206 063	41,04	156 908	31,25	35 327	7,04
понад 100	938 366	155 868	16,61	489 565	52,17	204 275	21,77	88 658	9,45

Таблиця 2.5

Мовний склад населення найбільших міст українських губерній Російської імперії за підсумками перепису 1897 р.

Місто	Усього, осіб	Рідна мова							
		українська		російська		єврейська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Одеса	403 815	37 925	9,39	198 233	49,09	124 511	30,83	43 146	10,68
Київ	247 723	55 064	22,23	134 278	54,2	29 937	12,08	28 444	11,48
Харків	173 989	45 092	25,92	109 914	63,17	9 848	5,66	9 135	5,25
Катеринослав	112 839	17 787	15,76	47 140	41,78	39 979	35,43	7 933	7,03
Миколаїв	92 012	7 780	8,46	61 023	66,33	17 949	19,51	5 260	5,72
Житомир	65 895	9 152	13,89	16 944	25,71	30 572	46,4	9 227	14,00
Кременчук	63 007	18 980	30,12	29 577	46,94	12 130	19,25	2 320	3,68
Славяноград	61 488	14 523	23,62	21 301	34,64	23 256	37,82	2 408	3,92
Херсон	59 076	11 591	19,62	27 902	47,21	17 162	29,04	2 421	4,10
Полтава	53 703	30 086	56,02	10 690	19,91	11 035	20,55	1 892	3,52
Бердичів	53 351	4395	8,24	4612	8,64	41 125	77,08	3 219	6,03

Серед найбільших міст України найменш українським містом за мовним складом населення була Одеса, де тільки 9,4 % від загалу жителів рідною мовою вважало українську мову. Найвищим цей показник був у Харкові – 25,9 % (табл. 2.5).

У містах людністю 50–100 тис. осіб (Житомир, Бердичів, Кременчук, Полтава, Херсон, Єлисаветград, Миколаїв) також переважало російськомовне населення. Частка україномовного населення була такою ж низькою, як і серед найбільших міст, однак дещо підвищувалася частка населення, яке рідною вважало єврейську мову. Серед міст цієї категорії україномовне населення становило більшість (а отже, узагалі серед усіх середніх і великих міст України) тільки у Полтаві – 56 %.

Причини мовної деукраїнізації найбільших міст України наприкінці XIX – на початку XX ст. різні, зумовлені здебільшого особливостями історичного розвитку регіонів, де вони були розташовані.

Київ і Харків ще в другій половині XVIII ст. були українськими містами за етнічним і мовним складом населення. Мовна русифікація цих міст розпочалася щойно після остаточної ліквідації Гетьманщини і слобідських полків, а також внаслідок запровадження губернського устрою. Будучи губернськими центрами, а також важливими економічними та соціально-культурними осередками, Київ і Харків постійно притягували мігрантів із різноманітних регіонів Російської імперії, здебільшого російськомовних. Постійна міграція неукраїнського населення, посилена мовною русифікацією місцевих українців, сприяла формуванню в мовному складі населення цих міст абсолютної переваги російськомовного населення.

Натомість у найбільших містах степової частини України, зокрема в Одесі, Катеринославі, Миколаєві, від початку заснування роль україномовного населення не була значною. Ці міста розвивалися як типові центри колонізації нових земель Російської імперії, адміністративні й торгові осередки, з доволі неоднорідним етнічним складом населення. З навколишньою українською сільською місцевістю надто тісного зв'язку вони не мали. Лише активний промисловий розвиток цих міст у другій половині XX ст. посприяв деякому підвищенню частки україномовного населення внаслідок міграцій “село-місто”.

Зовсім іншими були причини деукраїнізації низки великих міст Правобережної України, зокрема таких, як Житомир. Міські поселення цього регіону також спочатку розвивалися як українські міста, в яких частка представників інших етнічних груп в складі населення була доволі незначною. Частка неукраїнського населення, здебільшого євреїв, та, менше, поляків, почала швидко зростати

лише в останні десятиріччя XVII ст. Деукраїнізації міст Правобережної України (так само як і Галичини та Волині) значно сприяло поширення фільваркового господарства у сільській місцевості. Внаслідок цього відбувалося закріпачення українського сільського населення, що суттєво ускладнювало доступ українцям до великих міст. Впродовж усього XVIII ст. у містах Правобережної України неухильно зростала кількість євреїв, і до початку XIX ст. саме вони стали найчисленнішою етнічною групою в багатьох міських поселеннях регіону.

Частка населення, для якого рідною була українська мова, серед міського населення українських губерній Російської імперії підвищувалася тільки в містах людністю 20–50 тис. осіб. Але й там їх було менше, ніж третина. Відносну більшість тут також становили жителі, для яких рідною була російська мова. Понад 50 %, тобто абсолютну більшість, україномовне населення становило в таких містах цієї групи: Ніжин, Ромни, Охтирка, Суми, Аккерман. Відносну більшість – в Чернігові, Черкасах, Ізмаїлі.

Відносна перевага населення, для якого рідною була українська мова, простежувалася тільки у міських поселеннях людністю 10–20 тис. осіб. На Харківщині у містах цієї групи україномовне населення становило іноді понад 90 % населення. За цим показником Харківській губернії поступалися навіть Полтавщина та Чернігівщина, де у міських поселеннях людністю 10–20 тис. осіб 10–30 % становили євреї. На Волині в містах цієї групи домінувало єврейське населення. Частка населення, для якого рідною була єврейська мова, становила 50–60 %, а в деяких містах (Острог, Луцьк, Староконстантинів, Новоград-Волинський) цей показник був ще вищим. У Таврійській губернії в містах цієї групи домінувала російська та татарська (у Криму) мови. Українську мову рідною вважало менше 10 % населення. Натомість у інших південних губерніях, Херсонській та Катеринославській, у містах людністю 10–20 тис. осіб україномовного населення також було чимало. В деяких містах півдня українську мову рідною вважало до 60 % жителів (Берислав, Бахмут, Боринець, Новомосковськ).

Тільки в міських поселеннях людністю до 10 тис. осіб в більшості губерніях україномовне населення мало абсолютну перевагу. У південних Таврійській і Херсонській губерніях й серед поселень цієї групи відносну більшість жителів становило російськомовне населення, а у Волинській і Подільській – єврейське.

На мовну ситуацію у міських поселеннях українських губерній Російської імперії суттєво впливав їхній функціональний тип. Зокрема, в губернських і повітових центрах частка населення, що рід-

ною мовою вважало російську, була суттєво вищою, ніж у інших містах цих самих губерній і з такою самою кількістю жителів. Наприклад, у Чернігівській губернії, у складі населення Чернігова частка осіб, для яких рідною мовою була російська, становила 28,8 %, українська – 36,4 %, натомість у іншому великому місті губернії, Ніжині, який за кількістю населення навіть перевищував центр губернії, російську мову рідною вважало тільки 7,4 % від загалу жителів, а українську – 67,7 %.

Доволі високою частка російськомовного населення була також серед жителів портових міст і залізничних вузлів. У тих середніх і малих за людністю поселеннях правобережжя Волині та Поділля, де мешкало чимало євреїв, частка населення, для якого рідною була російська мова, також дещо підвищувалася, тому що значна частина представників цієї етнічної групи рідною мовою вважала російську мову.

На мовну структуру міських поселень значно впливали етнічні параметри навколишнього сільського середовища. У сільській місцевості, у місцях компактного проживання росіян, поляків, німців, болгар у міських поселеннях також зростала частка жителів, які розмовляли мовами цих етнічних спільнот.

Матеріали перепису 1897 р. надали доволі незначні можливості для дослідження в українських губерніях Росії етномовних процесів, зокрема процесу мовної асиміляції, тому що цей перепис не реєстрував національності людини. Порівнюючи показники етнічної належності людини та мови, зазвичай виявляють ступінь мовної асиміляції населення. Деяке уявлення про етномовні процеси в Україні наприкінці XIX ст. можна отримати, порівнявши критерії мови та віровизнання населення. Це дає змогу визначити рівень мовної асиміляції тих етнічних спільнот, які за вірою суттєво відрізнялися від інших мешканців регіону. Таким способом, наприклад, можна визначити ступінь мовної асиміляції євреїв і поляків. Етнічною релігією євреїв є іудаїзм. Поляки за віровизнанням – римокатолики. Римокатоликами в Україні була також частина німців і представників деяких інших етнічних спільнот. У регіонах компактного проживання поляків німецького та іншого католицького населення здебільшого було обмаль, тому цією обставиною можемо нехтувати. Визначити ступінь мовної асиміляції українського населення неможливо, оскільки українці, як і росіяни, молдовани, болгар та деякі інші етнічні спільноти за віровизнанням були православними.

Наприкінці XIX ст. рівень мовної асиміляції іудейського населення України був дуже низьким. В 1897 р. у дев'яти українських

губерніях Російської імперії (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) всього жило 1 941,0 тис. осіб іудейського віровизнання, натомість кількість жителів, рідною мовою яких була єврейська мова, становила 1 908,5 тис. осіб. Тобто, іншу мову, крім мови своєї національності, рідною назвало лише 1,7 % іудеїв українських губерній Російської імперії. Найвищою мовна асиміляція євреїв була на півдні та сході України, в Таврійській, Харківській і Херсонській губерніях (табл. 2.6). У цих губерніях більшість євреїв жила у великих містах, зокрема губернських центрах, у російському мовному середовищі. Тому чимало з них рідною мовою вважало російську мову. Натомість в інших губерніях України євреї жили головно в середніх і малих міських поселеннях, вели доволі замкнутий спосіб життя й, відповідно, мовно слабо асимілювалися.

Таблиця 2.6
Мовна асиміляція євреїв українських губерній Російської імперії
за підсумками перепису 1897 р.

Губернії	Кількість осіб іудейського віровизнання	Кількість осіб, для яких рідною була мова іудеїв	Відповідність мови та віровизнання
Волинська	395 782	394 774	99,75
Катеринославська	101 088	99 152	98,08
Київська	433 728	430 489	99,25
Подільська	370 612	369 306	99,65
Полтавська	110 944	110 352	99,47
Таврійська	60 752	55 418	91,22
Харківська	13 664	12 650	92,58
Херсонська	339 910	322 537	94,89
Чернігівська	114 452	113 787	99,42
Разом	1 940 932	1 908 465	98,33

Ступінь мовної асиміляції поляків України, на відміну від євреїв, у цей період уже був доволі значним. Наприкінці XIX ст. більше половини польського населення українських губерній Російської імперії рідною мовою вважало не мову своєї національності, а українську або російську мови (табл. 2.7). Особливо багато римокатоликів, які змінили рідну мову, було на Поділлі. Рідною мовою для польського населення, яке мешкало у сільській місцевості та невеликих містах, була головно українська, для поляків великих міст – російська. У містах, особливо великих, значну частину польського населення становили мігранти з губерній Царства Польського (так званої “Конгресувки”).

Таблиця 2.7

Мовна асиміляція поляків українських губерній Російської імперії
за підсумками перепису 1897 р.

Губернії	Кількість римо-католиків	Кількість осіб, для яких рідною мовою була польська мова	Відповідність мови та віровизнання
Волинська	298 110	184 161	61,78
Катеринославська	32 154	12 365	38,46
Київська	106 733	68 791	64,45
Подільська	262 738	69 156	26,32
Полтавська	6 065	3 891	64,15
Таврійська	29 393	10 112	34,40
Харківська	8 505	5 910	69,49
Херсонська	95 227	30 894	32,44
Чернігівська	5 168	3 302	63,89
Разом	844 093	388 582	46,04

Важливою причиною значної мовної асиміляції поляків Волині та Поділля була примусова русифікація цієї етнічної групи, яку провадив російський царський уряд. Після придушення польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. в губерніях так званого Південно-Західного краю (Волинська, Київська, Подільська) полякам було заборонено займати адміністративні посади. Російська адміністрація заборонила також друкувати та продавати будь-які книги польською мовою, не дозволяла використовувати польську мову в діловодстві, заборонила встановлювати вивіски і написи польською мовою тощо¹.

Забороняючи використання польської мови, російський уряд принаймні ніколи не заперечував факту її існування. Натомість існування окремої української мови взагалі не визнавалося. Ще в 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії видав циркуляр із заборонною друкувати українські книжки для школи й народної освіти з мотивацією, що “не було, нема й бути не може ніякої української мови”. В 1876 р. Олександр II у м. Емсі підписав таємний наказ про заборону друкувати українською мовою книжки, тексти до нот, ставити українські театральні п’єси й виконувати прилюдно українські пісні. Цими двома документами фактично було визначено майже цілковиту заборону на українське друковане слово, що

¹ Лісевич І. Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. / І. Т. Лісевич. – К., 1993. – 86 с.

суттєво посилило мовну асиміляцію українців через різноманітні соціальні сфери. Наприклад, швидкий розвиток сфери освіти в українських губерніях в останні десятиріччя XIX ст. водночас став важливою ланкою в механізмі русифікації українського населення. До таких самих наслідків призводило поширення преси, літератури, розвиток науки у великих містах України тощо. Важливими засобами русифікації були також православна церква та загальна військова служба (встановлена з 1874 р.). Особливо негативний вплив зазначені вище заборонні заходи щодо української мови мали на розвиток української еліти, зокрема інтелігенції. У великих містах України лише одиниці з освічених людей спілкувалися українською мовою. Наприклад, у науковій літературі неодноразово наводили твердження відомого українського діяча Євгена Чикаленка про те, що на початку XX ст. у Києві серед інтелігенції було лише вісім родин, які спілкувалися українською мовою: Луценки, Грінченки, Антоновичі, Лисенки, Старицькі, Косачі, Шульгини та Чикаленки.

Підсумовуючи аналіз мовної ситуації на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XIX ст. за підсумками Всеросійського перепису 1897 р., виділимо такі її головні риси:

– мовний склад населення був доволі неоднорідним. Попри загальну перевагу осіб, які рідною мовою вважали українську (понад 70 %), значна частка жителів розмовляла іншими мовами, зокрема російською, єврейською, німецькою, польською й ін.;

– мовна ситуація мала суттєві територіальні відмінності. Чи не кожна українська губернія Російської імперії мала значні особливості мовного складу населення. У деяких губерніях значні відмінності мовного складу простежено в розподілі жителів за повітами;

– доволі суттєво відрізнялася мовна ситуація у сільській місцевості та міських поселеннях. Крім того, у міських поселеннях мовний склад населення значно залежав від їхньої людності та функціонального типу;

– на формування та розвиток мовної ситуації впливала велика кількість чинників. Найбільшою була все-таки роль історичного чинника, тобто історичних особливостей розвитку різних регіонів України, зокрема тривале перебування їх у складі різних держав;

– важливим чинником мовної ситуації були особливості заселення різних частин України. Простежено доволі чіткі відмінності у мовному складі населення регіонів давнього заселення (Волинь Поділля, Наддніпрянщина) та південних і східних регіонів сільськогосподарської колонізації кінця XVIII–XIX ст.;

– найвищою частка населення, що вважало рідною мовою українську, була в тих українських регіонах, які в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. мали адміністративну автономію, зокрема на Лівобережжі (Полтавська, Чернігівська губернії) й Слобожанщині (Харківська губернія). Найменше україномовного населення було на півдні України (Таврійська та Херсонська губернії).

Тенденції розвитку мовної ситуації в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. були неоднозначними. З одного боку, в усіх великих містах абсолютно домінувала російська мова, українські мовні середовища були дуже слабкі. Тобто за умови повільної урбанізації території створювалися передумови для такої самої повільної русифікації українського населення, внаслідок поступового переселення українців з сільської місцевості у великі міста та їхньої мовної асиміляції російськомовними середовищами цих міст. Важливою умовою русифікації був суттєво вищий соціальний статус російської мови, ніж української. За умови стрімкої урбанізації та підвищення соціального статусу української мови були можливості для українізації великих міст. Сільське середовище було здебільшого україномовним й потужні потоки міграції українців з сільської місцевості могли українізувати великі міста. За такої мовної ситуації надзвичайно важливу роль мала офіційна мовна політика. Зокрема, на етномовні процеси суттєво могла вплинути зміна соціального статусу двох найпоширеніших мов, української та російської.

В Україні було чимало замкнених мовних середовищ, які зберігали свій особливий статус впродовж багатьох сторіч. Таким було єврейське мовне середовище (мова ідиш) численних малих і великих міських поселень Волині та Поділля, моноетнічні сільські середовища (німецьке, чеське, грецьке та деякі інші) в багатьох місцевостях на півдні, сході України та на Волині. Можливості відособленого розвитку цих середовищ вичерпувалися, раніше чи пізніше вони мали бути зруйновані. Ці середовища були потенційним ресурсом для процесів мовної асиміляції насамперед русифікації за умов, які існували тоді в Україні.

Етномовні процеси, зокрема мовна асиміляція населення, ще не набули значних масштабів. Мовна русифікація українського населення активно провадилася передусім у великих містах. Оскільки абсолютну більшість українського населення становили сільські жителі, то асимільованою була доволі незначна частка українців. Ступінь мовної асиміляції інших етнічних спільнот також був доволі низьким. Процеси мовної асиміляції найбільше охопили тільки поляків. Русифікація поляків передусім була спричинена асиміля-

торською політикою російської влади. Натомість причиною мовної українізації поляків, що жили у сільській місцевості на Волині та Поділлі, передусім було тривале їхнє перебування в українському мовному середовищі. Крім того, мовну асиміляцію поляків почасти пришвидшувало те, що втрата рідної польської мови не руйнувала їхньої етнічної ідентичності. Адже залишався інший, можливо навіть важливіший у цей період критерій етнічної ідентичності – релігія (католицька віра). Тому, зберігаючи віру, поляки доволі легко втрачали мову.

На мовну ситуацію в Україні значно впливав рівень урбанізації території, який в більшості губерніях був доволі низьким. Найбільші урбанізовані середовища були на півдні та сході, вони були русифіковані й мали потенціал для росту. Водночас у місцях скупчення основної маси українського населення справді великих міст було мало. У менших міських поселеннях часто домінували замкнуті єврейські середовища. Тобто у цей період сприятливих можливостей для формування великих україномовних урбанізованих середовищ майже не було.

Мовна ситуація на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. Мовний критерій у програму австро-угорського перепису населення вперше було введено ще 1880 р. Мову населення визначали також усі наступні австро-угорські переписи: 1890, 1900 та 1910 рр. Реєструвалося також віровизнання людини, саме цей критерій був головним для визначення етнічної належності людини в Галичині та Закарпатті.

Австро-угорські переписи визначали так звану побутову мову населення. Однак формулювання питання про мову було доволі нечітким, тому фактично реєстрували розмовну мову. Матеріали австро-угорських переписів населення про мовний склад жителів Галичини, Буковини та Закарпаття мають декілька суттєвих вад. Зокрема, за ними не можливо визначити мовних ознак єврейського населення, яке становило значну частину жителів названих вище українських регіонів (зокрема у містах), оскільки у переліку мов, які реєстрували переписи, не було ні івриту (давньої єврейської мови), ні ідишу (побутової та літературної мови євреїв Центральної та Східної Європи, що виникла на основі одного з діалектів німецької мови у X–XIV ст.). Іншою суттєвою вадою австро-угорських переписів населення було те, що під час опрацювання їхніх матеріалів майже не складали таблиць, які б поєднували різні ознаки (наприклад, мову та віровизнання).

Матеріали переписів населення найповніше друкували в офіційних статистичних виданнях Австро-Угорщини німецькою мо-

вою. Найважливіші статистичні відомості щодо Галичини передруковували польською мовою у Львові в місцевих статистичних виданнях Крайового статистичного бюро (діяло з 1873 р.). Статистичні матеріали про мовний склад населення Буковини публікували німецькою мовою у статистичних періодичних виданнях у Чернівцях, Закарпаття – угорською мовою в угорських статистичних виданнях, що виходили в Будапешті.

Територія Галичини разом із Малопольщею становили окрему адміністративну одиницю – провінцію “Коронний край Галичина і Володимирія”. Ця провінція поділялася на Східну Галичину із центром у Львові та Західну Галичину з центром у Кракові. Особливості історичного розвитку Галичини, зокрема тривале перебування її у складі Польщі, суттєво вплинули на національній й, відповідно, мовний склад її населення. В національному складі, крім українців, значну частку населення становили поляки та євреї. Єврейське населення зосереджувалося здебільшого у містах. Поляків було чимало не тільки у міських поселеннях, а й у сільській місцевості, зокрема на заході української частини провінції, в багатьох селах поблизу Львова, у деяких східних повітах.

За підсумками перепису населення 1900 р. мовний склад населення тієї частини території австрійської Галичини, яка сьогодні входить до складу України (а це повністю або частково 44 повіти та м. Львів), був таким: 64,6 % становило населення, розмовною мовою якого була українська мова, 30,8 % – польська, 4,6 % – німецька. Вже йшлося про те, що окремої єврейської мови австро-угорські переписи не реєстрували. Тому євреї Галичини рідною мовою зазвичай називали польську або, рідше, німецьку. Євреї, які жили у сільській місцевості та малих містах, розмовною мовою називали також українську.

Найвищою частка україномовного населення була у південно-східних передкарпатських та придністерських повітах Східної Галичини. Зокрема, у Богородчанському, Калуському, Косівському, Печенізькому, Снятинському повітах цей показник становив понад 80 %. Натомість, у багатьох східних повітах, де у попередні століття проводилася польська сільська колонізація, частка населення, яке розмовляло українською мовою, була нижчою за 60 %: Бережанському, Бучацькому, Гусятинському, Золочівському, Скалатському, Тернопільському. Відповідно частка населення, яке розмовляло польською мовою, у цих повітах нерідко перевищувала 40 %. Інший ареал із низькою часткою україномовного населення (менше 60 %) охоплював Львівський та розміщені на південний захід від нього Городоцький, Мостиський повіти. З 44 повітів Галичини ли-

ше у двох, – Тереховлянському і Львівському, відповідно, абсолютну й відносну більшість становило населення, розмовною мовою якого була польська мова.

У найбільших містах Галичини, як і в головних містах українських губерній Російської імперії, частка україномовного населення була доволі незначною. На початку XX ст. у Львові, столиці Галичини, четвертим за кількістю населення містом України, абсолютно домінувала польська мова. Частка населення, розмовною мовою якого була польська мова, в 1900 р. становила 76,9 %, німецькою – 13,0 %, українською – лише 9,7 %. У попередні десятиріччя цей показник був ще нижчим (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Мовний склад населення Львова в останній чверті XIX – на початку XX ст.
(за підсумками австрійських переписів)

Роки	Усе населення	Розмовна мова					
		українська		польська		німецька	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1880	107 734	6 277	5,83	91 870	85,27	8 911	8,27
1890	126 267	9 667	7,66	104 544	82,80	12 162	9,63
1900	156 952	15 159	9,66	120 622	76,85	20 409	13,00
1910	201 165	21 780	10,83	172 560	85,78	5 922	2,94

Джерело: *Wiadomosci statystyczne o mieście Lwowie. – Z. 8. – Część 2. – Lwów, 1904. – S. 22; Kasznica S., Nadobnik M. Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z dn. 31 grudnia 1910 r. / S. Kasznica, M. Nadobnik // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcją T. Pilata. – T. 24. – Z 1. – Lwów, 1911. – S. 24.*

Деукраїнізація Львова розпочалася дуже рано, ще у перші сторіччя його існування¹. Як відомо, впродовж декількох століть Львів був найбільшим за кількістю населення містом України. Однак вже в другій половині XIV ст. абсолютну більшість жителів міста становило неукраїнське населення. Значну роль у процесі деукраїнізації Львова мали штучні соціальні обмеження, які впродовж багатьох сторіч накладала на українців панівна у місті католицька верхівка. З цією метою використовували деякі норми магдебурзького права, на засадах якого ґрунтувався правовий устрій столиці Галичини у період перебування краю у складі Польщі.

¹ Див.: Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Роман Лозинський. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 358 с.

На початку ХХ ст. населення, що розмовляло здебільшого польською мовою, переважало також у інших великих містах краю: Дрогобичі, Самборі, Стрию, Станіславові, Тернополі, Коломиї. Деукраїнізація цих міст, на відміну від Львова, відбулася значно пізніше. Тут, як і в містах Волині та Поділля, частка українського населення почала зменшуватися лише в останні десятиріччя ХVІІ ст. До середини ХІХ ст. в етнічному складі населення зазначених вище міських поселень (за винятком Самбора) домінували євреї. Мовна полонізація євреїв та українців, а також доволі висока частка поляків у складі жителів великих міст Галичини, формували загальну перевагу населення, що розмовляло польською мовою.

За підсумками австрійських переписів населення не складалися перехресні таблиці, в яких би поєднувалися показники мови та віровизнання. Тому зазначити точно частку асимільованого населення Галичини, зокрема, греко-католиків, що розмовляли польською мовою, римо-католиків, розмовною мовою яких була українська мова, а також іудеїв, що розмовляли польською або українською мовами, не має змоги. Пізніші переписи населення засвідчують, що етномовні процеси в регіоні були надзвичайно складними. Кожна з перелічених вище мовно-релігійних груп становила значний відсоток населення.

У великих містах, а також у західних повітах Галичини, відбувалися процеси полонізації українців, тому там було чимало греко-католиків й іудеїв, розмовною мовою яких була польська. Наприклад, частка греко-католиків у складі населення Львова в 1900 р. (разом з військовим населенням) становила 18,3 %, тобто була майже вдвічі більшою, ніж частка україномовного населення. Тобто, полонізованим був кожен другий українець Львова. Натомість у сільській місцевості та невеликих містечках, зокрема на сході Галичини, чимало римо-католицького населення, а також іудеїв, століттями жили в українському мовному середовищі й, відповідно, розмовною мовою вважали українську. Крім того, частка римо-католицького населення, що розмовляло українською мовою, зростала внаслідок зміни віровизнання частиною українців з греко-католицького на римо-католицьке. Особливо інтенсивним цей процес був у першій половині ХІХ ст.

У 1900 р., попри доволі значні відмінності у віровизнанні та мовному складі населення окремих повітів, назагал в Галичині частка населення, розмовною мовою якого була українська мова, в мовному складі населення провінції (64,6 %) й частка греко-католиків у релігійному складі (64,9 %) суттєво не відрізнялися. Частка населення, що розмовляло польською мовою (30,8 %), була

суттєво вищою, ніж частка римо-католиків (21,1 %), тому що чимало євреїв Галичини, будучи здебільшого міськими жителями, розмовляли польською мовою.

Внаслідок політики асиміляції, яку провадила польська влада у Галичині, частка україномовного населення, так само як і частка греко-католиків, у складі жителів регіону зменшувалася. За підсумками австро-угорського перепису 1910 р. частка населення, розмовною мовою якого була українська, на тій частині території Галичини, яка сьогодні перебуває у складі України, зменшилася до 61,3 % (на 3,3 відсоткового пункта менше, ніж у 1900 р.), натомість, частка населення, що розмовляло польською мовою, підвищилася 37,3 % (на 6,5 відсоткового пункта більше).

На офіційні результати австрійських переписів населення у Галичині, зокрема на матеріали мовної статистики, доволі суттєво впливали фальсифікації, спрямовані передусім на штучне завищення кількості населення, що розмовляло польською мовою. На цю особливість австрійської статистики неодноразово звертали увагу українські науковці австрійського періоду. На їхню думку, саме підсумки перепису 1910 р. були найсуттєвіше “скориговані” на користь поляків порівняно з попередніми австрійськими переписами.

На переписні відомості про мовний склад населення Галичини суттєво також впливала мовна поведінка єврейської спільноти краю. Внаслідок того, що в програмі перепису не було окремої єврейської мови, значна частина євреїв у різні роки змінювала відомості про розмовну мову, називаючи нею то польську, то німецьку. Наприклад, з табл. 2.8 видно, що у Львові в 1880 р. німецьку мову назвало розмовною 8,3 % населення, у 1900 р. – уже 13,0 %, а 1910 р. – лише 2,9 %. Суттєве збільшення в 1910 р. кількості євреїв, які назвали розмовною мовою польську, стало головним чинником значного збільшення частки населення, що розмовляло польською мовою, в мовному складі жителів столиці Галичини, порівняно з 1900 р.

У мовному складі населення іншого українського краю, що перебував у складі Австро-Угорщини, Північної Буковини (м. Чернівці, Чернівецький, Вижницький, Вашківський, Заставнівський, Кіцманський, Сторожинецький, повіти), в 1900 р. частка населення, розмовною мовою якого була українська мова, становила 59,2 %, німецька – 21,3, румунська – 14,9, польська – 4,6 % (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розмовна мова жителів Північної Буковини за підсумками перепису 1900 р.
(у % від загалу населення)

Повіти	Українська	Німецька	Румунська	Інші
Чернівці (місто)	19,81	52,37	14,29	13,53
Чернівецький	59,40	13,63	23,59	3,38
Вашківський	81,42	15,09	0,34	3,15
Вижницький	73,50	23,29	0,49	2,72
Заставнівський	87,98	9,46	0,11	2,46
Кіцманський	88,17	9,94	0,17	1,72
Сторожинецький	28,90	20,80	46,65	3,65
Разом	59,16	21,30	14,88	4,65

Джерело: Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник / Сергій Чорний. – К. : ДНВП “Картографія”, 2001. – С. 42.

В усіх повітах Північної Буковини, крім Сторожинецького, україномовне населення становило абсолютну або відносну більшість. Найбільш українськими за мовою населення були Вашківський, Кіцманський і Заставнівський повіти (понад 80 % жителів розмовною мовою назвали тут українську). Натомість у Сторожинецькому повіті цей показник становив лише 28,9 %. У мовному складі населення м. Чернівців 52,3 % становили жителі, для яких розмовною мовою була німецька (євреї та німці), 19,8 – українська, 14,3 – румунська, 13,5 % – польська. Надто висока частка населення, що розмовляло німецькою мовою, в столиці Буковини була зумовлена передусім мовною орієнтацією євреїв. Саме вони становили основу населення, яке під час проведення переписів розмовною мовою зазначало німецьку мову.

На території Буковини відбувалися процеси мовної румунізації українців. Однак матеріали австрійських переписів щодо Буковини зовсім не дають змоги визначити інтенсивності процесів мовної асиміляції. Дві найчисленніші етнічні групи регіону, українці й румуни, за віровизнанням були православними, тому критерій віри в Буковині, на відміну від Галичини, не можливо застосувати для визначення процесів мовної асиміляції українців.

На території Закарпаття, яке входило до складу угорської частини Австро-Угорської імперії, доволі значні відмінності були в мовному складі населення гірських і передгірських територій, де більшість населення становили українці, й низовинних районів, де на межі сторіч вже більшість становили угорці. Мовний склад населення закарпатських комітатів був дуже складним, оскільки до їх-

нього складу входили водночас гірські й передгірські території з перевагою українського населення та низовинні ділянки з угорським або румунським чи словацьким населенням (табл. 2.10). Україномовне населення становило відносно більшість у трьох комітатах: Мармарош, Берег і Унг.

Таблиця 2.10
Розмовна мова населення Закарпаття за підсумками перепису 1910 р.
(у % від загалу населення)

Комітати	Українська	Угорська	Румунська	Німецька	Словацька	Інші
Мармарош	46,39	13,70	24,22	15,33	0,18	0,19
Угоча	39,27	42,85	11,13	6,61	0,02	0,12
Берег	45,69	44,68	0,03	8,94	0,48	0,18
Унг	36,37	30,21	0,13	4,63	27,97	0,68
Разом	43,38	28,28	11,20	10,43	5,89	0,28

Джерело: Чорний С. Національний склад населення України в XX ст. – С. 44.

У межах сучасного Закарпаття мовний склад населення був таким: українською мовою розмовляло 63,0 % населення, німецькою – 11,5, угорською – 19,0, румунською – 3,6, словацькою – 2,6 %¹.

Частка україномовного населення перевищувала 50 % у таких повітах: в Мармароському комітаті – Тисянський, Торецький, Воловецький, Довжанський, Хустський; в Берегівському – Гірський, Свалявський, Латорицький; Угочському – Передтиснянський, Ужгородському – Березнянський, Перечинський, Мукачівський. У найбільших містах Закарпаття, Ужгороді й Мукачевому, частка населення, що розмовляло українською мовою, не перевищувала 25 %.

Назагал на території українських земель, що перебували у складі Австро-Угорщини, попри те, що суспільно-політичне становище українців тут було ліпшим, ніж у Російській імперії, в мовному складі населення частка жителів, які розмовляли українською мовою, була нижчою, ніж частка населення, рідною мовою якого була російська, в українських губерніях Росії. В найбільших містах Галичини, Буковини, і Закарпаття, так само як і в найбільших українських містах Росії, частка населення, яке розмовляло українською мовою (або вважало її рідною мовою), була суттєво меншою, ніж частка населення, яке розмовляло мовами панівних етнічних спільнот. Як і в Росії, в Галичині, Буковині та Закарпатті значна

¹ Еберхардт Р. Зміни національної структури населення України в XX столітті / Р. Еберхардт. – Warsawa, 2006. – С. 87.

частка українців, зокрема у великих містах, зазнала мовної асиміляції. Порівнюючи мовну ситуацію в українських регіонах Росії та Австро-Угорщини, треба пам'ятати, що відмінності в мовних критеріях, які реєстрували переписи в обох країнах, так само, як і відмінності в методиці проведення переписів та опрацюванні їхніх матеріалів, були доволі значними. Переписи Австро-Угорщини усе таки реєстрували розмовну мову, тоді як російський перепис – рідну мову населення. З цієї ж причини навряд чи доцільно робити якісь суттєвіші порівняння мовної ситуації на українських землях в Австро-Угорщині й Росії на межі XIX і XX ст.

2.2. Мовна ситуація в 20–30-их роках XX ст.

Внаслідок змін на політичній карті Європи, що відбулися після завершення Першої світової війни, українські етнічні землі опинилися у складі чотирьох держав. Більша частина території України, що 1917 р. перебувала у складі Російської імперії, ввійшла до складу утвореного в 1922 р. СРСР як окрема союзна республіка. Галичину та Волинь передали відновленій Польській державі. Закарпаття відійшло до Чехословаччини. Північну Буковину, а також українські території в Бессарабії (Хотинщину, Аккерманщину) анексувала Румунія. Мовна політика у кожній із держав, у складі яких опинилися українські етнічні землі, мала суттєві відмінності. Здебільшого вона не надто сприяла забезпеченню мовних прав українського населення.

Мовна ситуація в УСРР. Мовно-культурну політику в УСРР (Українській Соціалістичній Радянській Республіці, в 1937 р. перейменовано на УРСР – Українську Радянську Соціалістичну Республіку) у 20–30-их роках XX ст. доволі чітко можна поділити на два періоди. Спочатку, у 20-их роках, більшовицька влада проводила політику “українізації”. Відбувалися численні заходи з поліпшення становища української мови, зокрема розширення сфер її використання, підвищення соціального статусу. Поступки в національному питанні, на які пішли більшовики, тривали недовго. У 30-их роках XX ст., коли почався період “великого терору”, всі здобутки політики українізації було знищено. На зміну українізації знову прийшла тотальна русифікація, яка, до того ж, супроводжувалася масовими репресіями проти національно свідомого населення.

На тих українських землях, де було запроваджено більшовицьку владу, перший перепис населення відбувся ще наприкінці серпня 1920 р. Згідно з програмою цього перепису визначали рідну мову населення (“мова, якою говорить сім’я опитуваного, а в багатомовних сім’ях – мати”) та мову грамотності. На відміну від російського перепису 1896 р., критерій “рідна мова” уже не вважали головним критерієм етнічної належності. Для її визначення вперше ввели критерій “національність”.

Матеріали перепису 1920 р. в науковій літературі майже не використовують. Адже на час його проведення в деяких регіонах України ще тривали військові дії. Тому перепис охопив тільки частину території України (Київська, Полтавська, Чернігівська, Миколаївська, Харківська, Кременчуцька, Одеська губернії). Матеріали перепису 1920 р. опубліковано в 1922–1923 рр. у восьми випусках статистичного видання ЦСУ України “Статистика України”¹.

У березні 1923 р. на території Радянської України проводили ще один перепис населення, який охопив тільки міських жителів. Однак питання про мову населення в його програмі не було.

Наступний перепис населення відбувся 1926 р. У програмі цього перепису були питання про рідну мову та мову грамотності. Рідною мовою вважали ту, якою опитуваний найліпше володіє, або якою зазвичай говорить. Інакше кажучи, офіційне тлумачення показника “рідна мова” фактично зближувало його з показником “розмовна мова”. Складалося також чимало перехресних таблиць: “національність + рідна мова” та “національність + рідна мова + мова грамотності” й ін. Попередні підсумки перепису 1926 р. оприлюднено в тематичних збірниках видання ЦСУ України “Статистика України”². Однак повнішими є матеріали багатомовного загальносоюзного видання “Всесоюзная перепись населения 1926 года”³.

За підсумками перепису населення 1926 р. українська мова була рідною мовою для 76,4 % населення УСРР, російська – для 15,3, єврейська – 4,1, німецька – 1,3 %. Всього налічувалося шість мов,

¹ Статистика України. Серія 1. Демографія. Т. 1. – Вип. 1–7 (№ 6, 9–10, 12, 16, 19, 22, 20). – Харків, 1922–1923.

² Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. Серія 1. Демографія. – Т. 5. – Вип. 2. – № 124. – Харків, 1928. – 210 с.

³ Всесоюзная перепись населения 1926 г. : в 36 т. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928–1931 : Т. V. Крымская АССР. Северо-Кавказский край. Дагестанская АССР. – М., 1928; Т. XI. Украинская ССР. Итоги по республике. Полесский подрайон, М., 1929; Т. XII. Правобережный р-н. Левобережный р-н, М., 1929; Т. XIII. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Степной р-н, М., 1929.

якими розмовляло понад 100 тис. осіб: українська, російська, єврейська, молдовська, польська. Болгарською та грецькою мовами розмовляло понад 50 тис. осіб (табл. 2.11).

Таблиця 2.11
Мовний склад населення УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	22 164 213	76,38	1 931 370	35,94	20 232 843	85,56
Російська	4 425 869	15,25	2 389 935	44,48	2 035 934	8,61
Єврейська	1 197 967	4,13	859 812	16,00	338 155	1,43
Німецька	379 416	1,31	25 865	0,48	353 551	1,50
Молдовська	248 392	0,86	9 821	0,18	238 571	1,01
Польська	221 955	0,76	58 985	1,10	162 970	0,69
Болгарська	88 536	0,31	2 357	0,04	86 179	0,36
Грецька	86 843	0,30	4 818	0,09	82 025	0,35
Інші	206 556	0,71	90 590	1,69	115 966	0,49
Разом	29 019 747	100	5 373 553	100	23 646 194	100

Простежено суттєві відмінності у мовному складі міського та сільського населення. Серед міських жителів домінувало населення, для якого рідною мовою була російська. Його частка становила 44,5 % від загалу жителів міських поселень республіки. Рідною українську мову назвало 35,9 % міського населення, єврейську – 16,0 %. Мовний склад жителів міст був значно неодноріднішим, ніж мовний склад жителів сільської місцевості, де українська мова була рідною для 85,6 % населення.

Україномовне населення становило абсолютну більшість майже у всіх адміністративних округах УСРР – в 35 з 40. Тільки у Глухівській, Луганській, Одеській та Сталінській округах переважали жителі, для яких рідною була російська. В Маріупольській окрузі українську мову рідною вважала відносна більшість населення. Найвищою частка україномовного населення була в Центральній Україні, особливо на Лівобережжі. В Білоцерківській, Уманській, Тульчинській, Шевченківській, Кременчуцькій, Лубенській, Ніжинській, Полтавській, Прилуцькій, Роменській округах цей показник становив понад 90 % (рис. 2.1).

Найвищою частка російськомовних осіб була в Глухівській окрузі – 62,9 %, Луганській – 57,4, Сталінській – 46,2 %. Високим (30–40 %) цей показник був у приморських округах (Одеській, Маріупольській, Мелітопольській, Миколаївській), а також Харківській і Артемівській (рис. 2.2). Натомість на Правобережжі й Лівобережжі він здебільшого не перевищував 2–3 %.

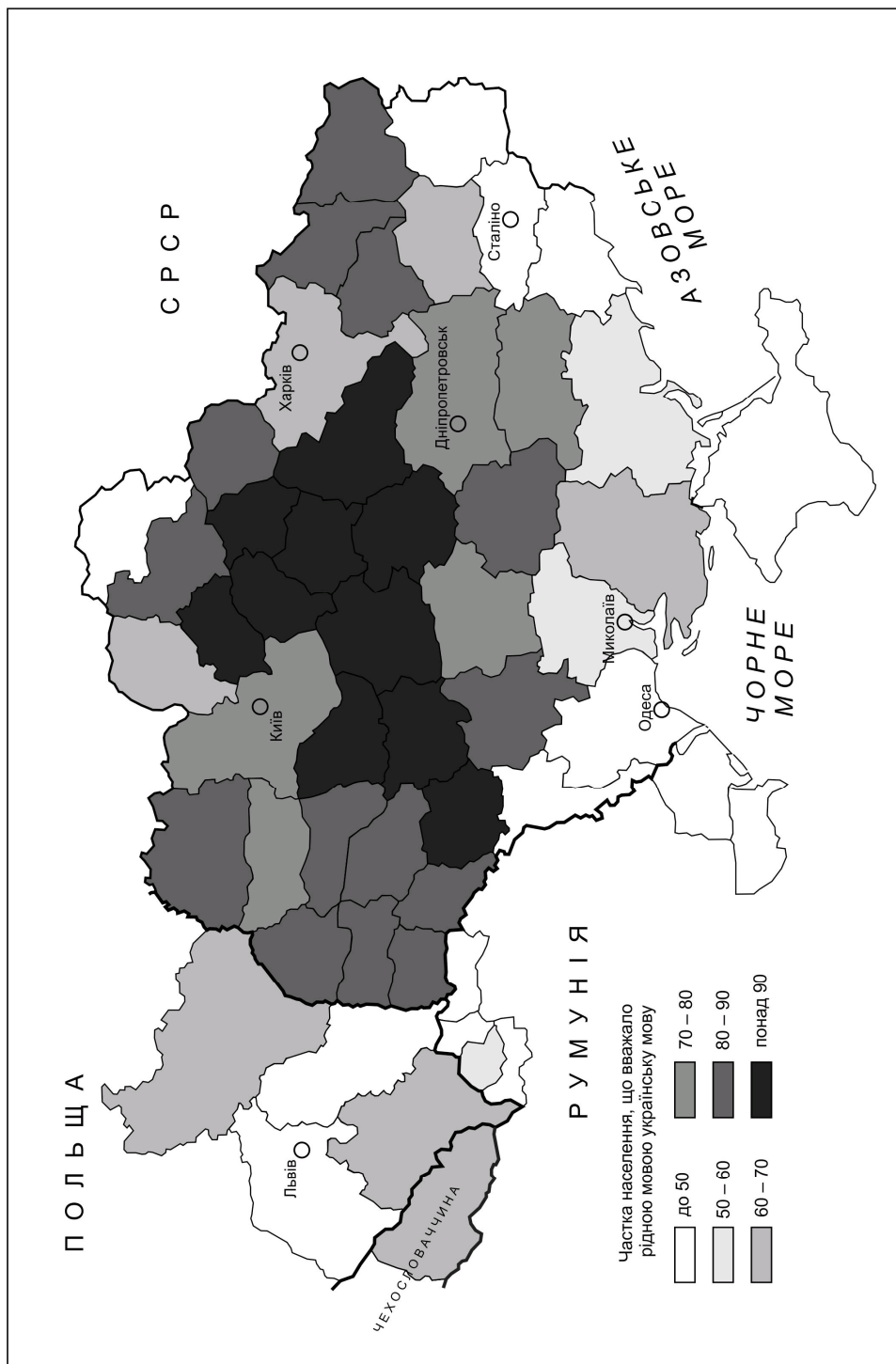

Рис. 2.1. Україномовне населення в другій половині 20-их – на початку 30-их років ХХ ст.

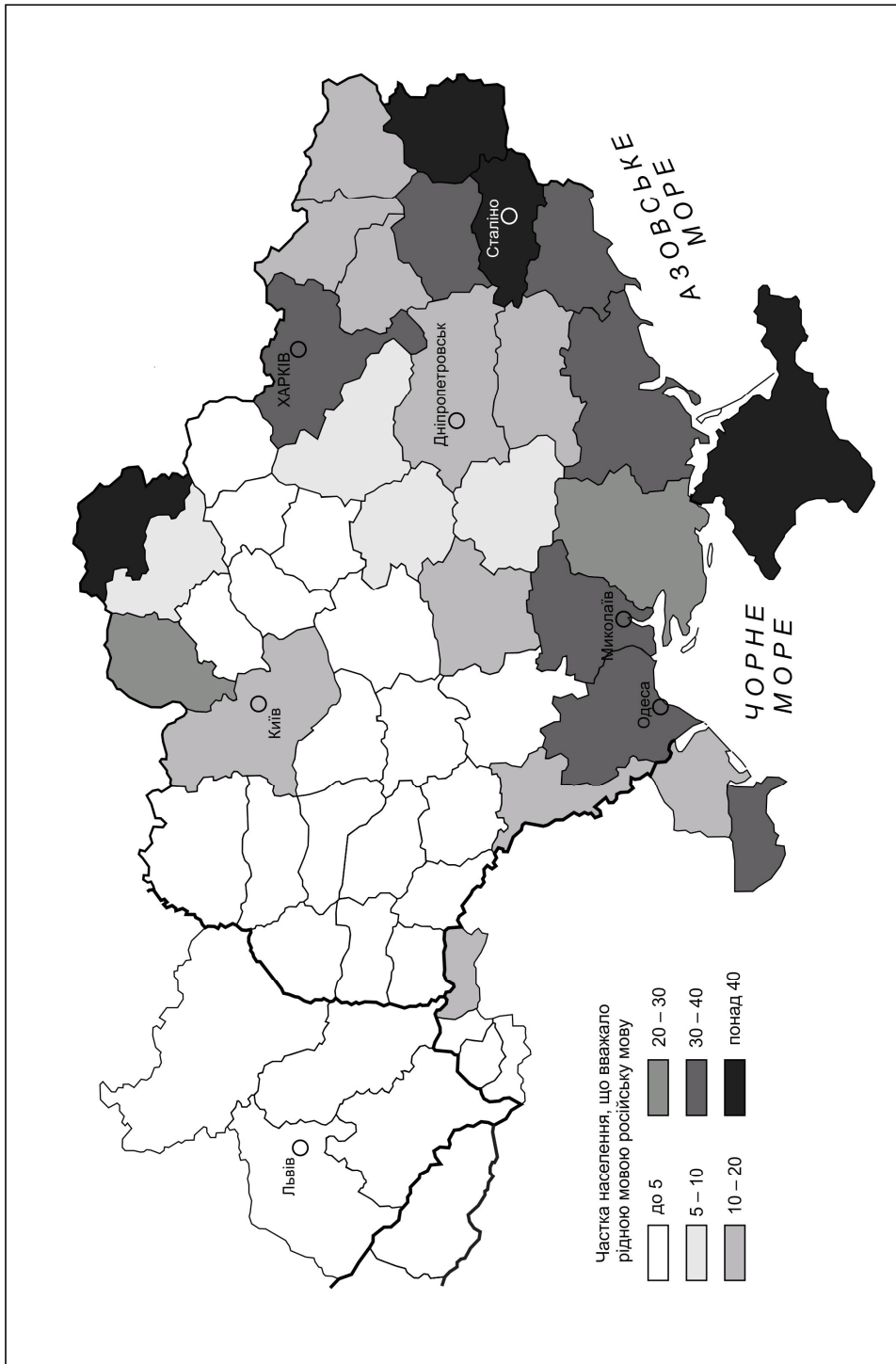

Рис.2.2. Російськомовне населення в другій половині 20-их – на початку 30-их років ХХ ст.

Частка населення, що рідною мовою вважало єврейську, найбільшою була на території Правобережжя (Вінницька, Бердичівська, Кам'янецька, Проскурівська, Могилівська, Шепетівська округи), в деяких районах Полісся (Волинська, Коростенська округи) й Південної України (Одеська округа, Молдавська АСРР (з 1937 р. – Молдавська АРСР, існувала у складі УРСР до 1940 р.)) (рис. 2.3).

Населення, для якого рідною була німецька мова, найбільше мешкало у Південній Україні, а також на Волині: в Одеській (69,5 тис. осіб), Волинській (49,8 тис.), Мелітопольській (43,5 тис.), Миколаївській (30,3 тис.), Маріупольській (25,8 тис.), Коростенській (25,3 тис.), Запорізькій (21,5 тис.), Херсонській (16,5 тис.), Артемівській (15,0 тис.), Сталінській (13,8 тис.), Дніпропетровській (11,6 тис.) округах, Молдавській АСРР (10,6 тис.).

Населення, що розмовляло молдовською мовою, найбільше було в Молдавській АСРР (170,3 тис. осіб), Зинов'ївській (21,0 тис.), Одеській (14,8 тис.), Первомайській (14,7 тис.) і Миколаївській (13,0 тис.) округах. Болгарською – в Мелітопольській (49,0 тис.), Одеській (17,3 тис.), Первомайській (7,3 тис.), Миколаївській (5,0 тис.) округах, а також в Молдавській АСРР (6,0 тис.). Чеська і словацька мови найпоширенішими були у Волинській (3,6 тис.), Коростенській (1,9 тис.), Київській (1,9 тис.), Бердичівській (1,7 тис.) і Шепетівській (1,6 тис.) округах, грецька – в Маріупольській (51,9 тис.) і Сталінській (30,1 тис.), татарська – в Сталінській (5,6 тис.), Луганській (5,0 тис.) і Артемівській (3,1 тис.).

Підсумки перепису 1926 р. вперше статистично засвідчили доволі високий ступінь мовної асиміляції, зокрема русифікації, жителів України. Процес мовної асиміляції, більше чи менше, охопив майже всі етнічні спільноти, крім росіян. Серед українців рідною мову своєї національності назвало 94,1 % осіб, однак у міських поселеннях цей показник становив тільки 74,5 % (табл. 2.12). Російську мову рідною у міських поселеннях назвало 24,7 % українців, тобто кожен четвертий. У сільській місцевості російську мову вважало рідною тільки 3,2 % українського населення.

Таблиця 2.12

Рідна мова українського населення УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	21 848 667	94,10	1 888 996	74,47	19 959 671	96,51
Російська	1 288 879	5,55	626 848	24,71	662 031	3,20
Інша	81 314	0,35	20 655	0,81	60 659	0,29
Разом	23 218 860	100	2 536 499	100	20 682 361	100

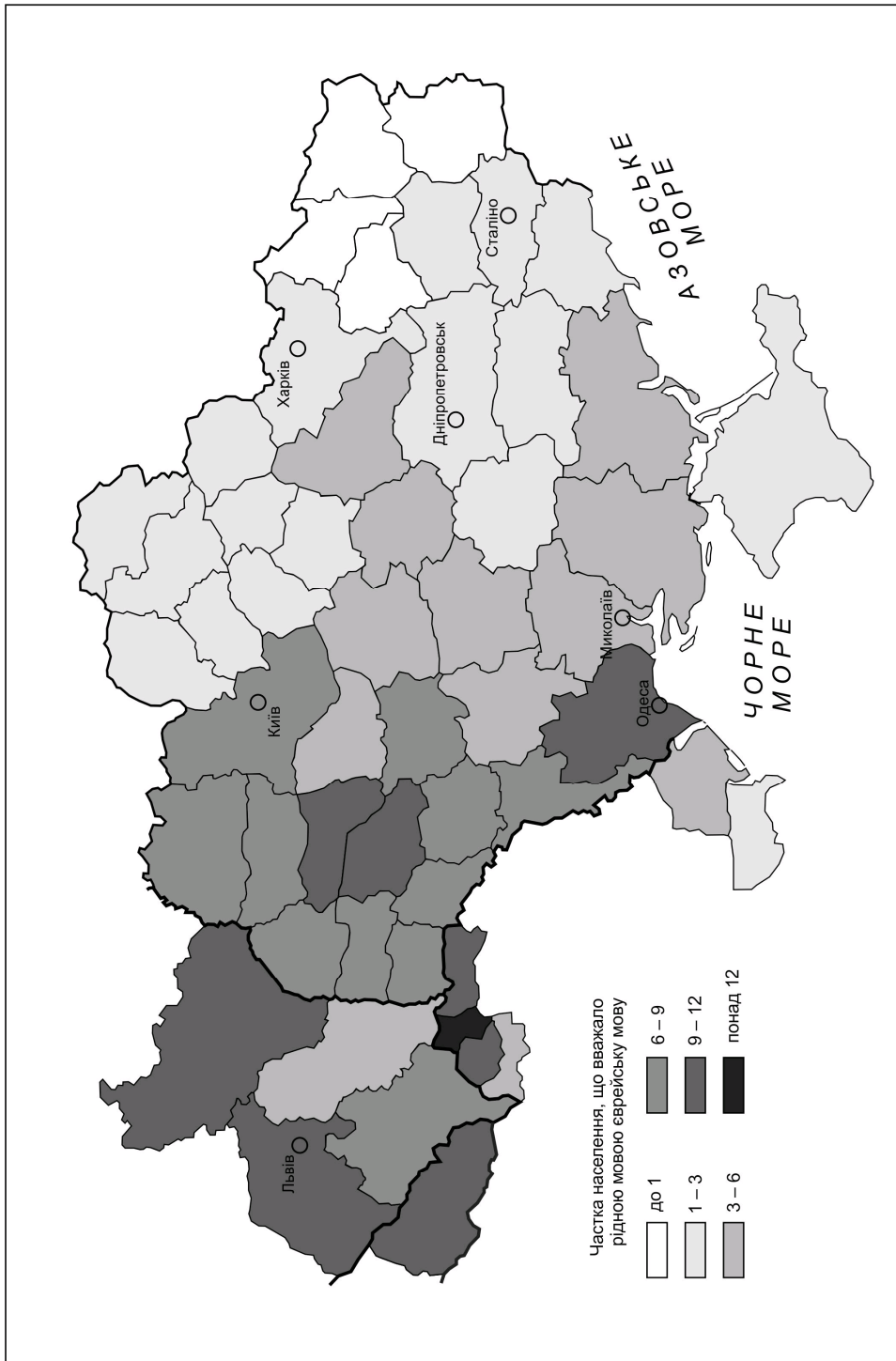

Рис. 2.3. Територіальне розміщення населення, що рідною мовою вважало єврейську мову, в другій половині 20-их – на початку 30-их років XX ст.

Оскільки майже 90 % українців були сільськими жителями, то загальна кількість російськомовних українців у сільській місцевості (662,0 тис. осіб) дещо перевищувала кількість українців, для яких рідною була російська мова, у міських поселеннях (626,8 тис. осіб). Усього російськомовних українців було майже 1,3 млн осіб.

Підсумки перепису населення 1926 р. дають змогу дослідити розподіл українського населення УСРР за рідною мовою та віком. Найвища частка осіб, що вважали рідною російську мову, серед українського населення простежувалася в осіб віком 20–24 роки: 6,59 на 100 осіб. Високою частка русифікованого населення (понад 6 %) була також у всіх наступних вікових категоріях включно до віку 35–39 років. Далі цей показник поступово зменшувався до 4,67 % серед населення віком 90 років і більше. Нижчим від середнього був також рівень мовної русифікації українців, молодшого від 19 років віку (0–4 роки – 4,84 %, 5–9 – 4,56, 10–14 – 4,75, 15–19 – 5,43 %).

Суттєво підвищився, якщо порівняти з 1897 р., рівень мовної асиміляції євреїв (табл. 2.13). Упродовж першої чверті ХХ ст. євреї України поступово переходили з мови ідиш на російську мову. За матеріалами перепису 1926 р. понад 22 % євреїв УСРР рідною мовою вважало російську, тоді як наприкінці ХІХ ст. в українських губерніях Російської імперії цей показник становив усього близько 2 %. Доволі чітко простежено швидке зростання частки асимільованих євреїв у молодших і середніх вікових групах. Зокрема, найнижча частка євреїв, що вважали рідною мовою мову своєї національності, була серед осіб віком 20–24 роки – 69,55 % та віком 25–29 років – 70,99 %. Високим цей показник був також серед осіб віком до 20 років. Уже серед населення віком старше за 40 років цей показник становив понад 80 %, осіб старших за 60 років – понад 90 %. Інакше кажучи, молодше покоління євреїв поступово відмовлялося від мови своїх батьків.

Таблиця 2.13

Рідна мова єврейського населення УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Своєї національн.	1 165 723	75,95	858 732	70,47	336 991	94,72
Українська	14 063	0,89	7 997	0,66	6 066	1,71
Російська	356 200	22,62	344 308	28,25	11 892	3,34
Інша	8 405	0,53	7 578	0,62	827	0,23
Разом	1 574 391	100	1 218 615	100	355 776	100

Мовна асиміляція передусім охопила єврейське міське населення. В міських поселеннях тільки 70,5 % євреїв вважали рідною мову своєї національності. Причому в деяких вікових категоріях цей показник був нижчим, ніж 60 %. Рівень мовної асиміляції сільсько-єврейського населення був низьким, рідною мову своєї національності вважало 94,7 % сільських євреїв. Цей показник становив понад 90 % у всіх вікових групах, включно з дітьми та молоддю. У старших вікових групах він перевищував 98 %. Серед сільського єврейського населення дещо підвищувалася частка євреїв, що вважали рідною українську мову.

Головним чинником посилення мовної асиміляції євреїв стало переселення їх із сільської місцевості та невеликих міських поселень у великі русифіковані міста. Особливо цей процес посилювався у період Першої світової війни та військових дій на території України в 1918–1920 рр.

Дуже високим був ступінь мовної асиміляції поляків, які жили здебільшого на заході УСРР (рис. 2.4). Менше ніж половина представників цієї етнічної спільноти рідною мовою вважало мову своєї національності (табл. 2.14). Відносна більшість польського населення рідною вважала українську мову.

Таблиця 2.14

Рідна мова польського населення УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Польська	210 499	44,18	54 472	55,16	156 027	41,31
Українська	230 401	48,36	15 510	15,71	214 891	56,90
Російська	32 789	6,88	27 773	28,13	5 016	1,33
Інша	2 746	0,58	992	1,00	1 754	0,46
Разом	476 435	100	98 747	100	377 688	100

У поляків, на відміну від інших етнічних груп, дуже високим був рівень мовної асиміляції сільських жителів, серед яких 56,7 % рідною мовою вважало українську мову. Натомість 55,2 % польського міського населення рідною мовою вважало мову своєї національності, 28,1 % – російську мову, 15,7 % – українську. Русифікованим було передусім польське населення найбільших міст. Наприклад, з 13,7 тис. поляків Києва 36,1 % рідною мовою вважало російську, з 10 тис. поляків Одеси – 44,7 %.

Найнижчий рівень мовної асиміляції був у росіян. Частка асимільованих росіян у міських поселеннях й у сільській місцевості становила менше ніж 2 % (табл. 2.15).

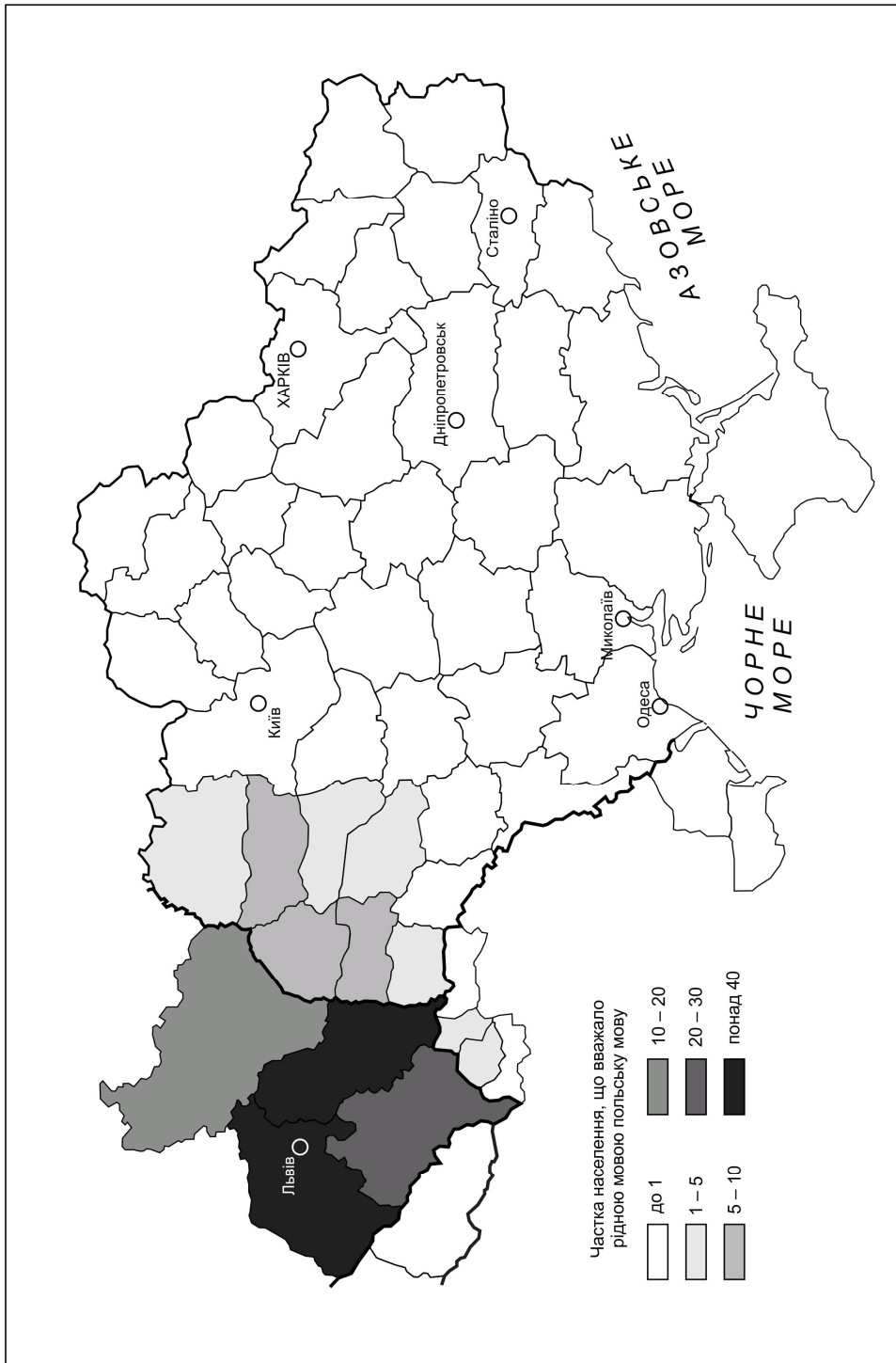

Рис. 2.4. Територіальне розміщення населення, що рідною мовою вважало польську мову, в другій половині 20-их – на початку 30-их років ХХ ст.

Таблиця 2.15

Рідна мова російського населення УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Російська	2 627 365	98,14	1 322 070	98,39	1 305 295	97,89
Українська	37 117	1,39	13 106	0,98	24 011	1,80
Інша	12 684	0,47	8 513	0,63	4 171	0,31
Разом	2 677 166	100	1 343 689	100	1 333 477	100

Серед інших етнічних груп, що жили в УСРР, здебільшого вищий рівень мовної асиміляції був у тих, у складі яких було більше міських жителів. Тенденція до втрати рідної мови етнічними меншинами у процесі їхньої урбанізації була дуже чіткою. Наприклад, майже 90 % греків УСРР у цей період ще мешкало у сільській місцевості. Відповідно, 81,2 % греків рідною мовою вважало мову своєї національності. Однак серед грецького міського населення цей показник становив тільки 33,5 %. Серед німців і болгар понад 90 % рідною мовою вважало мову своєї національності. Проте серед німецького міського населення цей показник становив тільки 69 %, болгарського – 52 %.

У процесі опрацювання матеріалів перепису населення 1926 р. українські демографи А. Хоменко і Ю. Корчак-Чепурківський низку етнічних показників порівняли з матеріалами перепису населення 1897 р. про рідну мову, зробивши відповідні перерахунки у зв'язку зі змінами адміністративних і державних кордонів¹. Порівняння проводили в межах території УСРР станом на час організації перепису 1926 р.

За міжпереписний період головною тенденцією мовної ситуації було збільшення у мовному складі населення України частки осіб, рідною мовою яких була російська (табл. 2.16). Частка населення, що рідною вважало українську мову, майже не змінилася. Зокрема, в 1926 р. російську мову рідною назвало 15,2 % населення України, тоді як у 1897 р. – тільки 10,1 %. Кількість осіб, для яких рідною була російська мова, за 1897–1926 рр. збільшилася більше, ніж удвічі (з 2,1 млн осіб до 4,4 млн), натомість кількість жителів, що рідною мовою вважали українську, – тільки на 40 %. Суттєво зме-

¹ Корчак-Чепурківський Ю. О. Короткий огляд перших підсумків перепису населення України 17 грудня 1926 р. / Корчак-Чепурківський Ю. О., Хоменко А. П. // Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. – Серія І. Демографія. – Т. 5. – Вип. 2. – Харків, 1928. – С. V–XXIV.

ншилася кількість населення, для якого рідною були єврейська (на 27,2 %) та польська (на 17,2 %) мови. Майже не змінилася кількість населення, що розмовляло німецькою мовою.

Таблиця 2.16
Динаміка мовного складу населення УСРР за період 1897–1926 рр.

Рідна мова	1897		1926		Динаміка кількості, %
	осіб	%	осіб	%	
Українська	15 824 764	76,63	22 164 213	76,38	140,06
Російська	2 085 382	10,10	4 425 869	15,25	212,23
Єврейська	1 644 488	7,96	1 197 967	4,13	72,85
Польська	267 972	1,30	221 955	0,76	82,83
Німецька	377 956	1,83	379 416	1,31	100,39
Молдовська	185 549	0,90	248 392	0,86	133,87
Грецька	58 284	0,28	86 843	0,30	149,00
Болгарська	59 844	0,29	88 536	0,31	147,94
Білоруська	67 055	0,32	15 724	0,05	23,45
Чеська	11 445	0,06	14 828	0,05	129,56
Інші	67 109	0,32	176 004	0,61	262,27
Разом	20 649 848	100	29 019 747	100	140,53

Підсумки перепису 1926 р. передусім відобразили етномовні процеси, які відбувалися в Україні у перші два десятиріччя ХХ ст., зокрема в період, коли українські території ще перебували у складі Російської імперії. До 1918 р. мовна русифікація населення українських губерній не припинялася. Крім офіційної мовної політики, спрямованої на обмеження сфер використання української мови, важливим чинником русифікації населення став розвиток промисловості, зокрема на Донбасі та Придніпров'ї. До початку Першої світової війни туди тривала численна міграція населення неукраїнського етнічного походження передусім росіян з різних губерній Російської імперії. Політика часткової українізації, яка відбувалася в УСРР у 20-их роках ХХ ст., на підсумки перепису 1926 р. майже не вплинула, адже від її початку минуло лише декілька років.

Значне зменшення кількості населення, що розмовляло єврейською мовою, як і назагал зменшення кількості представників цієї етнічної групи, було зумовлене передусім двома чинниками. По-перше, не припинялася міграція євреїв за межі України, яка забиравала значну частину їхнього природного приросту. По-друге, посилилася мовна русифікація єврейського населення, спричинена руйнуванням багатовікової замкнутості численних єврейських общин у невеликих містечках Правобережжя, Поділля та Волині.

Міграціям та русифікації євреїв сприяло остаточне руйнування смуги єврейської осілості та відміна обмежень щодо поселення єв-

реїв у деяких великих містах, а також військові дії на території України 1917–1919 рр., тривала політична нестабільність, яка часто виливалася у погроми проти єврейського населення.

В Україні далі тривала асиміляція польського населення. Кількість населення, для якого рідною була польська мова, зменшувалася, однак загальна кількість поляків за критерієм “національності” була доволі великою, тому що головним критерієм етнічності поляків була не мова, а віровизнання, римо-католицька віра. Водночас частка населення, рідними мовами якого були грецька та болгарська, майже не змінилася. Греки й болгарини в Україні й далі жили здебільшого у сільській місцевості, зберігаючи мову своєї національності.

Особливості впливу урбанізації на етномовні процеси у перші десятиріччя ХХ ст. відображає динаміка мовного складу міського населення території УСРР (табл. 2.17). Загальна кількість міських жителів за цей період збільшилася понад удвічі. У мовному складі міського населення посилення ролі російської мови було особливо відчутним. Частка осіб, рідною мовою яких була російська, підвищилася майже на 11 процентних пунктів: з 33,7 % в 1897 р. до 44,5 % у 1926 р. Деяко підвищилася також частка україномовного населення. Натомість суттєво знизилася частка населення, рідною мовою якого була єврейська мова. Зменшилася не тільки частка, а й загальна кількість міських жителів, рідними для яких були польська, німецька, грецька, молдовська, білоруська мови.

Таблиця 2.17
Динаміка мовного складу міського населення УСРР за період 1897–1926 рр.

Рідна мова	1897		1926		Динаміка кількості, %
	осіб	%	осіб	%	
Українська	849 590	32,50	1 931 370	35,94	227,33
Російська	881 168	33,71	2 389 935	44,48	271,22
Єврейська	715 444	27,37	859 812	16,00	120,18
Польська	80 168	3,07	58 985	1,10	73,58
Німецька	26 600	1,02	25 865	0,48	97,24
Молдовська	10 419	0,40	9 821	0,18	94,26
Грецька	8 066	0,31	4 818	0,09	59,73
Болгарська	1 400	0,05	2 357	0,04	168,36
Білоруська	10 024	0,38	7 013	0,13	69,96
Чеська	2 724	0,10	2 997	0,06	110,02
Інші	28 173	1,08	80 580	1,50	286,02
Разом	2 613 776	100	5 373 553	100	205,59

Специфіку розвитку мовної ситуації у міських поселеннях України, зокрема посилення процесу їхньої русифікації, яскраво відо-

бражає приклад великих міст України (табл. 2.18). В 1926 р. у шести найбільших містах УСРР (людністю понад 100 тис. осіб) усього жило 1 796 тис. осіб, що становило 68,7 % міського населення. У всіх цих містах абсолютну більшість жителів становило населення, рідною мовою якого була російська мова. Натомість частка україномовних жителів у жодному з них не перевищувала навіть 30 %.

Серед дев'яти міст людністю 50–100 тис. осіб україномовне населення становило абсолютну більшість тільки в одному – Полтаві. У Вінниці українську мову рідною мовою вважала відносна більшість жителів.

Назагал російська мова абсолютно домінувала в 10 із 15 найбільших міських поселень УСРР, людністю понад 50 тис. осіб. У трьох містах домінувала єврейська мова. В Бердичеві населення, що рідною мовою вважало єврейську, становило абсолютну більшість, Житомирі та Кременчуку – відносно.

Порівняння матеріалів про мовний склад населення найбільших міст за підсумками переписів 1897 р. та 1926 р. засвідчує, що в більшості з них становище української мови суттєво не поліпшилося. Натомість позиції російської мови значно посилювалися. Наприклад, в Одесі за 1897–1926 рр. частка осіб, рідною мовою яких була російська, підвищилася з 49,1 до 65,9 % (здебільшого внаслідок русифікації євреїв), у Харкові – з 63,1 до 64,0 %. Дніпропетровську (колишньому Катеринославі) – з 41,8 до 63,7 %, Миколаєві – з 66,3 до 77,7 %, Херсоні – з 47,2 до 66,3 %, Назагал частка російськомовного населення підвищилася у всіх головних містах УСРР, окрім Києва, де цей показник знизився з 54,2 до 52,1 %.

За міжпереписний період в Україні з'явилося декілька нових великих промислових міст. До п'ятірки найбільших міст УСРР увійшло місто Сталіно (колишнє робітниче селище Юзівка), кількість населення перевищила 50 тис. осіб у Запоріжжі, Луганську. У всіх нових великих промислових містах абсолютна більшість населення рідною мовою також вважала російську.

Частка населення, рідною мовою якого була українська, в деяких містах також зросла, однак незначно. Наприклад, у Одесі частка осіб, які вважали рідною українську мову, майже за тридцять років з часу проведення попереднього перепису підвищилася менше, ніж на один відсотковий пункт – з 9,4 до 10 %, у Миколаєві – з 8,2 до 10,3 %. Дещо вищими ці показники були в Києві та Дніпропетровську. Натомість у Харкові та Херсоні кількість україномовного населення зменшилася.

Таблиця 2.18

Мовний склад населення найбільших міст УСРР в 1926 рр.

Міста	Все на- селення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		єврейська	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Київ	513 637	142 747	27,79	267 631	52,11	82 197	16,00
Одеса	420 862	42 051	9,99	277 193	65,86	82 915	19,70
Харків	417 342	98 984	23,72	267 154	64,01	33 073	7,92
Дніпропетровськ	232 925	47 511	20,40	148 307	63,67	30 244	12,98
Сталіно	105 857	11 706	11,06	85 240	80,52	4 239	4,00
Миколаїв	104 909	10 811	10,31	81 494	77,68	9 797	9,34
Полтава	91 984	57 543	62,56	21 765	23,66	11 300	12,28
Житомир	76 678	25 273	32,96	20 574	26,83	25 751	33,58
Луганськ	71 765	12 220	17,03	54 177	75,49	3 334	4,65
Зинов'ївськ	66 467	17 194	25,87	35 966	54,11	12 020	18,08
Кременчук	58 832	18 225	30,98	17 875	30,38	22 059	37,49
Херсон	58 801	9 578	16,29	38 977	66,29	8 663	14,73
Вінниця	57 990	22 085	38,08	13 353	23,03	18 645	32,15
Запоріжжя	55 744	18 789	33,71	29 011	52,04	5 378	9,65
Бердичів	55 613	14 485	26,05	8 521	15,32	28 584	51,40

Отже, у перші десятиріччя ХХ ст. великі міста України здебільшого виконували функцію центрів русифікації. Швидкий демографічний розвиток найбільших міст (за 1897–1926 рр. кількість жителів таких міст, як Київ, Харків, Катеринослав збільшилася більше, ніж удвічі) вагомо сприяв мовній русифікації українського сільського населення, яке мігрувало у міста, а також асиміляції євреїв і представників інших етнічних спільнот.

Сільська місцевість за міжпереписний період за мовним складом населення стала одноріднішою (табл. 2.19). В розподілі сільського населення за рідною мовою частка україномовного населення підвищилася з 83,0 до 85,7 %. Однак підвищилася й частка населення, рідною мовою якого була російська мова.

Таблиця 2.19
Динаміка мовного складу сільського населення УСРР за період 1897–1926 рр.

Рідна мова	1897		1926		Динаміка кількості, %
	осіб	%	осіб	%	
Українська	14 975 174	83,03	20 232 843	85,56	135,11
Російська	1 204 214	6,68	2 035 934	8,61	169,07
Єврейська	929 044	5,15	338 155	1,43	36,40
Польська	187 804	1,04	162 970	0,69	86,78
Німецька	351 356	1,95	353 551	1,50	100,62
Молдовська	175 130	0,97	238 571	1,01	136,23
Грецька	50 218	0,28	82 025	0,35	163,34
Болгарська	58 444	0,32	86 179	0,36	147,46
Білоруська	57 031	0,32	8 711	0,04	15,27
Чеська	8 721	0,05	11 831	0,05	135,66
Інші	38 936	0,22	107 255	0,45	275,46
Разом	18 036 072	100,00	23 646 194	100,00	131,11

Суттєво зменшилася кількість населення, що розмовляло єврейською мовою. Головним чинником цього була міграція євреїв у великі міста України та інших регіонів СРСР, а також за межі держави. Водночас ще одним важливим чинником зменшення кількості євреїв у сільській місцевості були адміністративні перетворення, зокрема включення до групи міських поселень багатьох малих здебільшого єврейських за етнічним складом населення містечок Поділля та Східної Волині.

Мовна ситуація в Україні мала суттєві територіальні відмінності. На час проведення перепису в адміністративно-територіальному відношенні УСРР поділялася на 40 округ та Молдавську АСРР. Крім того, територію республіки у процесі опрацювання матеріалів перепису 1926 р. було розділено на шість економічних регіонів (підрайонів), в основі виділення яких були економічний, природно-

географічний та історико-географічний чинники. Зокрема, виділено такі регіони: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, Гірничий, Дніпровський.

Поліський регіон охоплював Волинську та Коростенську округи, тобто Східну Волинь, а також Північне Полісся – Чернігівську, Котопську та Глухівську округи. До складу Гірничого регіону ввійшла територія Донбасу, а саме Артемівська, Сталінська та Луганська округи. Дніпрянський регіон охопив Індустріальне Придніпров'я: Дніпропетровську, Запорізьку та Криворізьку округи. Степовий – Північне Причорномор'я та Приазов'я (Маріупольська, Мелітопольська, Херсонська, Миколаївська й Одеська округи), а також континентальні Первомайську, Зинов'ївську (центр Зинов'ївськ, колишній Єлисаветград, нині Кіровоград), Старобільську округи та Молдавську АСРР. До складу Правобережного району ввійшла територія Правобережжя (Київська, Черкаська, Уманська, Білоцерківська округи), Поділля та Брацлавщини (Шепетівська, Проскурівська, Кам'янецька, Бердичівська, Вінницька, Могилівська, Тульчинська округи). Лівобережний підрайон охоплював Полтавщину (Ніжинська, Прилуцька, Роменська, Лубенська, Кременчуцька та Полтавська округи) та Слобожанщину (Харківська, Сумська, Ізюмська, Куп'янська округи).

За мовним складом населення, як і в 1897 р., найодноріднішим було Лівобережжя (табл. 2.20). Українську мову рідною тут вважало понад 85 % населення, а у сільській місцевості – понад 90 %. Найбільш неоднорідним був Гірничий підрайон. Населення, для якого українська мова була рідною, тут становило відносну більшість – 48,2 %, однак ненабагато меншу частку становили особи, для яких рідною була російська мова, – 45,0 %.

Серед міських жителів Гірничого, Степового та Дніпрянського підрайонів абсолютну перевагу мало російськомовне населення. Натомість україномовне населення відносну перевагу мало в міських поселеннях Поліського та Правобережного підрайонів, абсолютну – в Лівобережному.

У мовному складі сільського населення в усіх підрайонах значно переважали жителі, рідною для яких була українська мова. Російськомовного населення у сільській місцевості чимало було в адміністративних округах Степового та Гірничого підрайонів, а також у Поліському підрайоні, зокрема в Глухівській та Чернігівській округах, на українсько-російському прикордонні. Глухівська округа була єдиною в УСРР, в мовному складі сільського населення якої переважали особи, для яких рідною мовою була російська (60,2 %).

Таблиця 2.20
Мовний склад населення підрайонів УСРР за підсумками перепису 1926 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
<i>Полісся</i>						
Українська	2 084 871	70,45	171 068	39,88	1 913 803	75,63
Російська	583 515	19,72	140 437	32,74	443 078	17,51
Єврейська	132 020	4,46	104 136	24,28	27 884	1,10
Німецька	79 194	2,69	2 734	0,64	76 460	3,02
Інша	79 015	2,68	10 349	2,46	686 66	2,74
Разом	2 958 615	100	428 724	100	2 529 891	100
<i>Правобережжя</i>						
Українська	7 771 188	86,37	622 300	42,91	7 148 888	94,72
Російська	431 777	4,80	366 334	25,26	65 443	0,87
Єврейська	595 941	6,62	405 216	27,94	190 725	2,53
Німецька	11 840	0,13	4 399	0,30	7 441	0,10
Інша	181 351	2,08	49 097	3,59	132 254	1,78
Разом	8 992 097	100	1 447 346	100	7 544 751	100
<i>Лівобережжя</i>						
Українська	6 029 082	85,31	559 709	50,10	5 469 373	91,93
Російська	866 460	12,26	420 173	37,61	446 287	7,50
Єврейська	117 592	1,66	110 281	9,87	7 311	0,12
Німецька	8 404	0,12	2 650	0,24	5 754	0,10
Інша	41 416	0,65	21 661	2,18	19 755	0,35
Разом	7 062 954	100	1 114 474	100	5 948 480	100
<i>Гірничий</i>						
Українська	980 607	48,16	188 591	22,14	792 016	66,86
Російська	916 907	45,03	607 034	71,28	309 873	26,16
Єврейська	18 909	0,93	17 789	2,09	1 120	0,09
Німецька	36 006	1,77	5 408	0,64	30 598	2,58
Інша	79 747	4,11	29 982	3,85	49 768	4,31
Разом	2 032 176	100	848 804	100	1 183 375	100
<i>Дніпрянський промисловий</i>						
Українська	1 896 075	79,30	164 700	35,49	1 731 375	89,84
Російська	368 215	15,40	238 989	51,50	129 226	6,71
Єврейська	61 690	2,58	45 155	9,73	16 535	0,86
Німецька	42 944	1,80	3 348	0,72	39 596	2,05
Інша	20 529	0,92	10 734	2,56	9 795	0,54
Разом	2 389 453	100	462 926	100	1 926 527	100
<i>Стен</i>						
Українська	3 402 390	61,10	225 002	21,20	3 177 388	70,50
Російська	1 258 995	22,61	616 968	58,12	642 027	14,25
Єврейська	271 815	4,88	177 235	16,70	94 580	2,10
Німецька	201 028	3,61	7 326	0,69	193 702	4,30
Інша	427 017	7,8	30 438	3,29	396 579	8,85
Разом	5 561 245	100	1 056 969	100	4 504 276	100

На підставі порівняння матеріалів про національність і рідну мову населення УСРР за підсумки перепису 1926 р. можна територіально визначити головні райони мовної русифікації українського населення у цей період. Найвищою частка російськомовного населення була у Гірничому підрайоні, що було зумовлено високою часткою росіян в етнічному складі населення цього регіону. Натомість найбільша кількість русифікованих українців (350 тис. осіб) була на території Східного Полісся, зокрема у районах, прилеглих до кордону з Російською Федерацією. Основу населення, рідною мовою якого була російська, тут становили сільські жителі.

Другим за кількістю русифікованого українського населення був Гірничий підрайон, тобто територія Донбасу. Кількість русифікованого українського населення тут становила майже 240 тис. осіб, тобто близько 20 % усіх українців, що жили в регіоні (табл. 2.21). Основу українського русифікованого населення в Гірничому районі становили міські жителі. Серед українського міського населення частка осіб, для яких рідною мовою була російська, становила майже 45 %.

У Степовому районі кількість русифікованих українців була навіть більшою, ніж у Гірничому районі, проте їхня частка в структурі українського населення була значно меншою. Російськомовне українське населення зосереджувалося передусім у великих містах, зокрема в Причорномор'ї та Приазов'ї (Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь).

Найменш русифікованим було українське населення Правобережжя та Лівобережжя. Відносно незначна кількість русифікованих українців була у Дніпрянському промисловому підрайоні. Однак навіть у цих регіонах серед міських жителів значна частина українського населення рідною мовою вже вважала російську.

Внаслідок поширення процесів мовної асиміляції були суттєві відмінності в мовному та етнічному складі населення УРСР¹. Зокрема, частка українців була дещо нижчою, ніж частка населення, що вважало рідною українську мову. Натомість частка осіб, які рідною мовою вважали російську, була значно вищою, ніж частка росіян. Особливо суттєвими були відмінності мовного й етнічного складу міського населення. Серед жителів міських поселень УРСР відносно більшість мали українці – 47,3 %, частка росіян становила 25,1 %. Проте в мовному складі міського населення домінувало російськомовне населення.

¹ Відомості про етнічний склад населення Української СРР за підсумками перепису 1926 р. наведено в табл. 2.24, 2.26–2.28 наступного підрозділу.

Таблиця 2.21
Рідна мова українського населення УСРР у 1926 р. в розподілі за регіонами

Рідна мова	Усе насе- лення, осіб	Українці, осіб	Рідна мова українського населення			
			українська осіб	%	російська осіб	%
Все населення						
Полісся	2 958 615	2 392 790	2 001 496	83,65	374 768	15,66
Правобережжя	8 992 097	7 741 945	7 610 557	98,30	109 236	1,41
Лівобережжя	7 062 954	6 204 836	6 009 583	96,85	181 579	2,93
Гірничий	2 032 176	1 221 800	974 082	79,73	238 179	19,49
Дніпрянський	2 389 453	1 983 403	1 886 901	95,13	90 806	4,58
Степ	5 561 245	3 674 086	3 366 048	91,62	294 311	8,01
Міське населення						
Полісся	428 724	226 601	165 682	73,12	58 968	26,02
Правобережжя	1 447 346	709 390	603 370	85,05	99 253	13,99
Лівобережжя	1 114 474	678 175	551 531	81,33	122 161	18,01
Гірничий	848 804	344 314	186 205	54,08	154 529	44,88
Дніпрянський	462 926	228 839	161 867	70,73	65 449	28,60
Степ	1 056 969	349 180	220 351	63,11	126 488	36,22
Сільське населення						
Полісся	2 529 891	2 166 189	1 835 814	84,75	315 800	14,58
Правобережжя	7 544 751	7 032 555	7 007 187	99,64	9 983	0,14
Лівобережжя	5 948 480	5 526 661	5 458 052	98,76	59 418	1,07
Гірничий	1 183 375	877 486	787 877	89,79	83 650	9,53
Дніпрянський	1 926 527	1 754 564	1 725 044	98,32	25 357	1,45
Степ	4 504 276	3 324 906	3 145 697	94,61	167 823	5,05

Крим. У 20-их роках ХХ ст. Кримський півострів ввійшов до складу Російської Федерації. Було створено Кримську АСРР. За підсумками перепису населення 1926 р. на півострові жило 713,8 тис. осіб. Національний склад населення Криму був такий: росіяни – 42,2 %, татари – 25,1, українці – 10,9, німці – 6,1, євреї – 5,5, греки – 2,2, вірмени – 1,6, болгары – 1,6. В мовному складі жителів частка осіб, для яких рідною була російська мова, становила 53,8 %, татарська – 26,1, німецька – 5,9, українська – 4,7, єврейська – 3,1, грецька – 2,1, болгарська – 1,5, вірменська – 1,4 %. В Криму, порівняно з переписом 1897 р., суттєво збільшилася частка осіб, що вважали рідною російську мову: з 33,1 до 53,8 %. Натомість частка осіб, для яких рідною мовою була татарська, зменшилася на 9,5 відсоткового пункта. Частка осіб, що вважали рідною мовою українську, зменшилася на 7,1 відсоткового пункта.

Серед 77,4 тис. українців Криму мову своєї національності рідною вважало 43,1 % осіб, російську – 56,7 %. Рівень мовної русифікації кримських татар, на відміну від українців, був незначний. В мовному складі населення Криму частка осіб, що вважали рідною татарську мову, навіть дещо перевищувала частку самих татар, тому що татарська мова була рідною для багатьох представників деяких інших етнічних груп Криму, зокрема караїмів, кримчаків, циган.

Частка осіб, що вважали рідною мовою російську, найвищою була серед жителів Севастопольського, Керченського, Феодосійського повітів. Тих, хто вважав рідною татарську мову, найбільше жило у Ялтинському та Сімферопольському повітах. Частка україномовного населення найбільшою була на півночі півострова, в Перекопському повіті. В Сімферополі частка осіб, що вважали рідною мовою російську, становила 66 %, українську – 2,5 %, в Севастополі, – відповідно, 85,7 і 4,3 %.

Мовна ситуація на українських землях у складі Польщі. На українській етнічній території, що відійшла до складу Польщі (Галичина та Волинь), у міжвоєнний період польська влада провела два переписи населення – у 1921 та 1931 рр. У програмі перепису 1921 р. мовного критерію не було. Перепис 1931 р. реєстрував рідну мову (“język ojczysty” – батьківська мова; перша мова, засвоєна в дитинстві) населення. З метою зниження кількості українців, у Галичині в переписних листах окремо виділяли українську та “руську” мови, а на Поліссі – українську та “тутейшу”. За мовним критерієм результати перепису 1931 р. опубліковано в розподілі за повітами (із виділенням сільського й міського населення) та для

найбільших (із населенням понад 20 тис. осіб) міст¹. Крім того, для реєстрації рідної мови євреїв також було введено дві мови: “геб-райська” (іврит) та “жидівська” (ідиш). За підсумками перепису 1931 р. склали таблиці, в яких показник рідної мови поєднували з віровизнанням. Однак ці матеріали публікували тільки в розподілі за воєводствами (для всього населення, міського та сільського).

Майже уся територія Західної Волині увійшла до складу Волинського воєводства. За підсумками польського перепису населення 1931 р. у мовному складі населення Волинського воєводства 68,4 % становило населення, рідною мовою якого була українська мова, 16,6 – польська, 9,9 – єврейська (табл. 2.22). У всіх повітах Волинського воєводства україномовне населення становило абсолютну більшість. В Камінь-Каширському повіті Поліського воєводства українська мова була рідною для 86,9 % населення (разом з тими особами, які рідною мовою назвали “тутешню” мову), польська – для 7,0, єврейська – 4,2 %.

Галицькі землі польська окупаційна влада розділила на три воєводства: Львівське (до його складу, крім українських повітів, було прилучено деякі землі на заході, заселені здебільшого поляками), Станіславівське та Тернопільське.

За підсумками перепису 1931 р. за критерієм рідною мови в Станіславівському воєводстві населення, для якого рідною мовою була українська, становило абсолютну більшість, Львівському (територія, яка сьогодні перебуває у складі України, без м. Львова, який був окремою адміністративною одиницею) – відносно. В Тернопільському воєводстві переважало населення, рідною мовою якого була польська мова.

Як і наприкінці ХІХ ст., найнижчою частка україномовного населення була у деяких східних повітах Галичини (Тернопільський, Тереховлянський, Скалатський й ін.), а також у повітах, розміщених поблизу Львова (Львівський, Перемишлянський, Мостиський). У Львові частка україномовного населення в 1931 р. становила 11,3 %, частка жителів, для яких рідною була польська мова, – 63,5 %, єврейська – 24,1 %. Населення, рідною мовою якого була польська мова, становило абсолютну більшість у всіх великих містах Галичини, зокрема у центрах воєводств (Львів, Станіславів, Тернопіль), а також у Дрогобичі, Коломиї, Стрию, Бориславі, Самборі.

¹ Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.12.1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Miasto Lwów. – W., 1937 (Z. 58); W-wo Stanisławowskie. – W., 1938 (Z. 65); W-wo Lwowskie bez miasta Lwowa. – W., 1937 (Z. 68); W-wo Wołyńskie. – W., 1938 (Z. 70); W-wo Tarnopolskie. – W., 1938 (Z. 78); W-wo Poleskie. – W., 1938 (Z. 87).

Таблиця 2.22

Мовний склад населення українських земель Польщі у 1931 р.

Воєводство	Всього, тис. осіб	Рідна мова					
		українська *		польська		єврейська **	
		тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Львівське ***	1 661,9	757,2	45,56	739,1	44,47	150,9	9,08
Станіславів.	1 480,3	1 018,9	68,83	332,2	22,44	109,4	7,39
Тернопільське	1 660,4	728,1	45,50	789,1	49,31	78,9	4,93
м. Львів	312,2	35,1	11,24	198,2	63,48	75,3	24,12
Волинське	2 085,6	1 426,9	68,42	346,6	16,62	205,5	9,86
Кам.-Каш. п-т	95,0	82,6	86,94	6,7	7,05	4,0	4,23
Всього	7 295,4	4 048,8	55,50	2 411,9	33,06	624,0	8,55

* – українська, русинська, “тутейша” (на Поліссі);

** – “жидівська” (диш), “гебрайська” (еврит);

*** – територія, яка сьогодні перебуває у складі України, без м. Львова.

Таблиця 2.23

Мовний склад населення українських земель у складі Румунії в 1930 р. (%)

Повіт	Рідна мова						
	українська	румунська	єврейська	німецька	польська	російська	інші
Чернівецький	48,89	21,78	13,10	10,02	4,56	1,10	0,55
Строжинський	50,45	28,83	8,06	6,33	4,42	1,70	0,21
Хотинський	45,09	33,37	9,16	0,07	0,10	12,04	0,17
Радовецький	19,48	52,19	5,86	12,52	1,37	...	8,58
Акерманський	19,81	18,18	3,24	16,3	...	18,94	23,53 *
Ізмайльський	4,24	30,36	2,59	0,42	...	33,39	29,00**

Джерело: Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. – К., 2001. – С. 42–43.

** – у тім числі болгарська – 20,78 %;

*** – у тім числі болгарська – 20,61 %.

За підсумками перепису населення 1931 р. частка населення, рідною мовою якого була українська, в Галичині була суттєво нижчою, ніж частка осіб, що розмовляли українською мовою, за матеріалами австрійських переписів населення, які проводили перед Першою світовою війною.

Цьому значно сприяла суспільно-політична ситуація, в якій опинилися українці Польщі у міжвоєнний період. Частка українців у Галичині суттєво зменшилася ще у перші роки після переходу краю до складу Польщі. Після поразки ЗУНР в українсько-польській війні 1918–1919 рр. частина українського населення, побоюючись репресій з боку польської влади, змінювала мову і віровизнання. Чимало українців, передусім інтелігенція, через політичні причини змушені були емігрувати за межі Галичини. Згодом відновилася еміграція українських селян Галичини й Волині у країни Європи та Америки, що була зумовлена низьким рівнем соціально-економічного розвитку Західної України.

У 20–30-их роках ХХ ст. польський уряд в Західній Україні цілеспрямовано проводив політику асиміляції українського населення. Полонізація передбачала такі найважливіші заходи:

- переселення у міста для того, щоб зміцнити окупаційну владу, польського населення: військових, чиновників, студентів;

- польська сільська колонізація на розparcelьованих після часткової аграрної реформи землях (зазначимо, що тих колоністів, які не виявили бажання жити в сільській місцевості, поселяли у містах і влаштовували працювати жандармами, вчителями чи на інші державні посади та престижні професії);

- пропагандистська робота, спрямована на те, щоб українське греко-католицьке населення, що вважало рідною мовою польську, а також римо-католики з рідною українською мовою вважали себе поляками;

- сприяння єврейській та українській еміграції та стримування еміграції поляків;

- реформа системи шкільної освіти, за якою українські школи поступово ліквідували або перетворювали їх у двомовні (утраквістичні).

Внаслідок цього серед українського населення Галичини та Волині суттєво збільшилася частка осіб, які зазнали мовної полонізації. Зокрема, у 1931 р. серед 1 079,0 тис. греко-католиків Станіславського воєводства 65,1 тис. осіб (6,0 %) рідною мовою вважало польську, у Львівському воєводстві з 1 255,5 тис. греко-католиків польську мову рідною вважало 236,9 тис. осіб (18,9 %), у Тернопільському – з 872,0 тис. греко-католиків польську мову рідною

вважало 157,2 тис. (18,0 %). Тобто, рівень мовної колонізації українського населення Львівського і Тернопільського воєводств наближався до рівня мовної русифікації українців у східній частині України (Гірничий підрайон). У Львові з 49,7 тис. греко-католиків польську мову рідною вважало 15,6 тис. осіб. (31,4 %). Підвищився також рівень мовної колонізації євреїв. В 1931 р. у Станіславському воєводстві польську мову рідною вважало 21,5 % населення іудейського віровизнання, Львівському – 34,8, Тернопільському – 41,1, в м. Львові – 24,1 %.

Мовна ситуація на українських землях в Румунії. В складі Румунії у міжвоєнний період перебували Північна Буковина, а також Хотинщина і Північна Бессарабія (Ізмаїльщина, або Акерманщина). Особливістю мовного складу населення цих областей була значно більша його неоднорідність порівняно з українськими землями у складі Польщі. Зумовлено це було передусім неоднорідністю етнічного складу населення.

Мовний склад населення українських земель у Румунії можна визначити за підсумками перепису населення 1930 р., до програми якого ввели критерій “рідна мова”.

За підсумками цього перепису в мовному складі населення Чернівецького і Сторожинецького повітів Північної Буковини, а також Хотинського округу більшість становило населення, рідною мовою якого була українська мова (див. табл. 2.23). Високою була також частка осіб, для яких рідною мовою була румунська. В мовному складі Радовецького повіту переважали жителі, для яких рідною була румунська мова, тому що більшість поселень цього повіту була на румунській етнічній території.

На території Бессарабії, в Аккерманському (Білгород-Дністровському) повіті переважало населення, рідною мовою якого була болгарська мова, майже однаковою була частка населення з рідною українською, російською та румунською мовами. В Ізмаїльському повіті відносно більшість становило населення, рідною мовою якого була російська мова.

Мовна ситуація на українських землях в Чехословаччині. До Чехословаччини в 1919 р. відійшла більша частина українського Закарпаття, крім Мармарощини, яка опинилася у складі Румунії. Було створено окремий адміністративний край “Підкарпатська Русь” з центром в Ужгороді. Переписи населення відбулися в 1921 р. і 1930 р. в їхніх програмах не було мовного критерію, лише критерій національності.

За підсумками перепису населення 1930 р. за критерієм національності українці (точніше особи, які під час проведення перепису

реєструвалися як “русини”, “українці”, “карпаторуси”, “руснаки”) становили 61,6 % жителів Підкарпатської Русі, угорці – 15,0, євреї – 12,5, чехи і словаки – 3,8, німці – 1,8, румуни – 1,8 %. Як і раніше, українське населення зосереджувалося у гірських і передгірських районах Закарпаття, угорці – у низовинній частині, чехів, словаків і євреїв було найбільше у великих містах.

У Чехословаччині ставлення офіційної влади до мовного питання було значно толерантнішим, демократичнішим, ніж у Польщі та Румунії. Якщо польська й румунська влада провадили політику мовної асиміляції українців, то чехословацька адміністрація в Закарпатті дотримувалася позиції, що мовою навчання та офіційною мовою в регіоні повинна бути народна мова¹. Однак предметом суперечки було розуміння терміна “народна мова”. Серед політичних і громадських організацій краю було чимало прихильників розвитку окремої руської мови і прихильників запровадження в шкільній освіті й на офіційному рівні української літературної мови. На вирішення цього питання впливали, з одного боку, внутрішньополітична ситуація на Закарпатті, посилення або послаблення певних політичних партій, з іншого – окремі спроби втручання в мовне питання з боку центральної влади Чехословаччини, деяких зовнішніх політичних сил.

Після створення на території Закарпаття Карпатської України її вищий представницький орган (сойм) прийняв закон № 1, в якому, поміж інших питань, було визначено, що державною мовою є українська мова.

Отже, на початку 20-их років ХХ ст. територія України опинилася в складі декількох країн, з різними суспільно-політичними умовами, що суттєво вплинуло на спрямування мовної ситуації, хоча й не змінило його докорінно.

На території УСРР, внаслідок політики українізації, дещо поліпшилося соціальне становище української мови, що на деякий період сповільнило процеси мовної русифікації українського населення, які впродовж багатьох сторіч проводила російська влада в період перебування українських земель у складі Російської імперії. Незважаючи на те, що русифікаторської політики уже не проводилося, продовжувала діяти низка інших чинників мовної русифікації українського населення. Зокрема, збереглася суттєва перевага населення, що розмовляло російською мовою, у всіх найбільших містах України, тому міста й далі були важливими осередками руси-

¹ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами : Матеріали до історії сусп.-політ. відносин / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – С. 62.

фікації українців і представників інших етнічних спільнот. Крім того, розпочалася швидка індустріалізація України, передусім Сходу та Придніпров'я, формувалося багато нових великих промислових центрів, у які, крім українців, масово мігрувало російське населення, а також населення іншого етнічного походження. Такі міста ставали новими осередками мовної русифікації українців. На сході України, на території Донбасу, завершувалося формування потужного промислового регіону, в основі якого була велика кількість міських поселень різної людності, в яких здебільшого домінувала російська мова.

Процеси мовної русифікації українців у містах поглинали вищий природний приріст україномовного населення, а також міграцію україномовних жителів з сільської місцевості у великі міста. Тому частка населення, для якого рідною мовою була українська, у найбільших містах не підвищувалася.

Суспільно-політичні зміни в Україні, спричинені Жовтневим переворотом, змінили суттєво соціальний статус євреїв України, третьої за кількістю представників етнічної групи в національному складі населення України. Єврейські мовні середовища у містах та містечках Поділля, Волині та Правобережжя руйнувалися, євреї масово мігрували до великих міст, зокрема, розміщених на сході та півдні України, де зазнавали мовної русифікації.

Процеси урбанізації населення сприяли підвищенню частки русифікованого населення серед німців, греків, поляків, болгар, молдован України.

Внаслідок усіх цих процесів на території українських земель, які перебували у складі СРСР, доволі швидко збільшувалася частка осіб, рідною мовою яких була російська мова, натомість зменшувалася частка населення, яке рідними мовами вважало мови етнічних меншин.

Становище українського населення у тих регіонах, які до початку Першої світової війни перебували у складі Австро-Угорщини, а після її закінчення відійшли до складу деяких центрально-європейських держав здебільшого погіршилося. Зокрема, на українських землях у Польщі та Румунії провадилася послідовна політика асиміляції українського населення. Внаслідок цього частка населення, для якого рідною була українська мова, серед населення Галичини, Волині, а також українських земель у складі Румунії знижувалася. Лише у Закарпатті становище автохтонного населення, порівняно з довоєнним періодом, дещо поліпшилося.

У 20-их – на початку 30-их років ХХ ст. найважливіші риси мовного складу населення українських земель, сформовані ще у ХІХ ст., було збережено, зокрема:

– частка населення, для якого рідною мовою була українська, в Україні суттєво не змінилася (дещо більше 70 % від загалу жителів), перевагу україномовне населення мало головно завдяки українцям сільської місцевості;

– не припинилася мовна асиміляція (русифікація, полонізація, румунізація) українців і представників інших етнічних спільнот, передусім в деукраїнізованих великих містах. Асиміляцію українців дещо стримував доволі низький рівень урбанізації більшої частини території України;

– у більшості регіонів зберігалася стійка тенденція до зниження частки україномовного населення, внаслідок процесів міграції осіб неукраїнського етнічного походження та мовної асиміляції місцевих українців;

– збереглися суттєві відмінності в мовному складі жителів міських поселень та сільської місцевості, у багатьох регіонах України в мовному складі міських жителів україномовне населення було у меншості;

– збереглися суттєві відмінності в мовному складі населення різних регіонів України; найвищою частка україномовного населення була в центральній частині України, особливо на Полтавщині, найнижчою – в Криму, на Донбасі, в Приазов'ї, Південній Бессарабії, а також на Сіверщині.

– надзвичайно низькою була частка населення, що рідною вважало українську мову, у великих містах України (у всіх міських поселеннях з людністю понад 100 тис. осіб, – Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Сталіно, Миколаєві, – цей показник не перевищував 30 %, серед 20 найбільших міст України тільки в одному, – Полтаві, – україномовне населення становило понад 50 % від загалу жителів).

2.3. Мовна ситуація напередодні Другої світової війни

У 30-их роках ХХ ст. в СРСР розпочався період “великого терору”. Звичайним явищем стали масові репресії проти найрізноманітніших груп населення, а також депортації у малозаселені північні та східні регіони держави. Важливою складовою терористичних акцій, а за деякими параметрами й головною, були репресії за національної ознакою. В Україні швидко було зруйновано чи не усі здобутки періоду “українізації”. Ще з кінця 20-их років ХХ ст. розпочалися репресії проти української інтелігенції, внаслідок яких до кінця 30-их років вона була винищена за приблизними обчисленнями на 80 %.

Значних втрат зазнали також етнічні меншини України. Ліквідовано створені в 20-их роках ХХ ст. численні національні райони (болгарські, польські, німецькі, грецькі, молдовські), зруйновано систему шкільної освіти мовами етнічних меншин. Розпочалася депортація окремих груп польського та німецького населення. Усе це супроводжувалося форсованою індустріалізацією України, швидким розвитком міст, а також примусовою колективізацією населення в сільській місцевості. Відповідно до задумів Сталіна наступав новий етап модернізації Радянського Союзу, на якому уже не могло бути жодних “послаблень” у національному питанні.

Відсутність переписних матеріалів не дає змоги детально проаналізувати розвиток мовної ситуації в Україні напередодні Другої світової війни, а також у перше повоєнне десятиліття, тобто тоді, коли в мовному складі населення відбувалися докорінні зміни, зумовлені передусім змінами в етнічному складі населення. Після радянського перепису 1926 р., а також польського, румунського, чехословацького переписів початку 30-их років ХХ ст., наступний повноцінний перепис населення на території України відбувся тільки у 1959 р., коли вже більшість українських етнічних земель входила до складу Радянського Союзу. Виявити тенденції зміни мовного складу населення України у 30–40-их роках ХХ ст. можна, якщо залучити деякі підсумки радянських переписів населення 1937 та 1939 рр., матеріали поточної статистики населення, літературні джерела тощо.

Наступний, після перепису 1926 р., перепис населення більшовицька влада організувала в 1937 р. Цей перепис, який відбувся 6 січня 1937 р., відомий у науковій літературі як “репресований” перепис. Його результати вже у вересні цього ж року було оголошено дефектними та на тривалий період засекречено, тому що за під-

сумками перепису виявлено суттєве сповільнення темпів збільшення кількості населення СРСР унаслідок голодомору 1932–1933 рр. та масових репресій населення. До програми перепису населення 1937 р. ввели питання про рідну мову, однак без додаткових уточнень. Деякі матеріали перепису 1937 р. опубліковано тільки на початку 90-их років ХХ ст.¹ На жаль, відомості про мовний склад населення України за підсумками цього перепису досі не оприлюднено. Опубліковано лише загальні відомості про розподіл українського населення СРСР за рідною мовою: усього українців було 28,1 млн осіб, 24,7 млн (87,9 % від загалу) рідною мовою вважало мову своєї національності, 3,4 млн (12,1 %) – російську мову.

З інших матеріалів перепису 1937 р. найбільший інтерес для дослідження тенденцій динаміки мовного складу населення України становлять відомості про національний склад жителів Української РСР.

Підсумки наступного радянського перепису населення, який відбувся у 1939 р., вважають не зовсім достовірними, тому що одним з його завдань було скоригувати інформацію, отриману після проведення перепису 1937 р., щоб приховати втрати населення внаслідок більшовицьких репресій і голодомору 1932–1933 рр. У процесі опрацювання матеріалів перепису 1939 р. на декілька мільйонів осіб було завищено загальну кількість населення СРСР. Крім того, за вказівкою керівництва держави для того, щоб приховати надлишок населення, який був у регіонах, де розміщувалися концтабори з політичними в'язнями (північ і схід країни), частину населення (усього понад 1,5 млн осіб) було перерозподілено по інших областях, республіках і краях, зокрема тих, які найбільше постраждали від репресій і голодомору. Перерозподілено було також понад 800 тис. військовослужбовців для того, щоб приховати розташування радянських військ². Адміністративні області УРСР входили до переліку тих регіонів, де було додатково приписано найбільшу кількість населення.

У програмі перепису 1939 р. питання “рідна мова” мало таке тлумачення: мова, яку сам опитуваний вважає рідною мовою. За підсумками перепису склали таблиці, в яких показник мови поєднували з показником національності населення. До початку війни між Радянським Союзом та гітлерівською Німеччиною оголоше-

¹ Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги / [отв. ред. Ю. А. Поляков]. – М., 1991. – 118 с.

² *Лабутова Т. С.* Всесоюзная перепись населения 1939 г.: история проведения, оценка достоверности / Т. С. Лабутова // Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М. : Наука, 1992. – С. 4–18.

но тільки найзагальніші підсумки перепису 1939 р про населення усієї держави, без розподілу на адміністративно-територіальні одиниці. Дещо детальніше матеріали перепису 1939 р. опублікували тільки на початку 90-их років ХХ ст. Зокрема, тоді було оприлюднено відомості про мовний склад населення, але лише загалом СРСР, а також матеріали про національний склад населення УРСР, у тім числі з розподілом по адміністративних областях¹.

Перепис 1939 р., незважаючи на те, що його результати були суттєво скориговані відповідно до політичних потреб, становить значний науковий інтерес. Адже він відбувся безпосередньо перед початком Другої світової війни (під час якої, та у перші роки після її завершення відбувалися кардинальні зміни в етнічному та мовному складі населення України, майже в усіх її регіонах), а також напередодні включення до складу УРСР Західної України та деяких інших територій.

На дату проведення перепису 1939 р. в Україні в загальних рисах уже було завершено територіально-адміністративну реформу. Замість округ, на які поділялася територія Української СРР у 1926 р., визначили розподіл на області, який проіснував донині. Тобто, підсумки перепису 1939 р. у розподілі населення по адміністративних областях частково (оскільки межі деяких областей у 40-их роках ХХ ст. суттєво змінилися внаслідок створення декількох нових областей) можна порівнювати з аналогічними матеріалами перепису 1959 р.

За 1939–1959 рр. значних змін не зазнали межі таких областей УРСР: Житомирської, Вінницької, Хмельницької (відбулося тільки переміщення обласного центру з Кам'янця-Подільського до Хмельницького), Чернігівської, Сумської, Харківської, Дніпропетровської, Сталінської та Луганської. Суттєвих змін зазнали межі Київської, Полтавської та Кіровоградської областей, оскільки з їхнього складу виділили ще одну область – Черкаську. Зовнішні межі цього регіону суттєвих змін не зазнали, тому можна порівнювати національний склад цих областей разом узятих. Натомість детально простежити зміну національного складу населення півдня України (Запорізької, Миколаївської та Одеської областей) не можливо. По-перше, на цій території у 40-их роках було створено ще одну область – Херсонську, внаслідок чого суттєво змінилися межі усіх трьох перелічених вище областей. Крім того, у 1939 р. у складі УРСР ще існувала ав-

¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года : Основные итоги / РАН. Науч. совет по ист. демографии и ист. географии; Ин-т рос. истории; Упр. статистики населения Госкомстата. – М. : Наука, 1992. – 256 с.

тономна Молдавська Республіка (Молдавська АРСР), територія якої у 1940 р. частково відійшла до складу новоствореної Молдавської РСР, а частково – до складу Одеської області УРСР. До складу Одеської області також ввійшла територія Південної Бессарабії, яка деякий період була окремою Ізмаїльською областю.

За попередніми підсумками перепису населення 1937 р. загальна кількість населення УРСР зменшилася на 2 % порівняно з 1926 р. Кількість населення Київської області (в адміністративних межах 1937 р.) порівняно з 1926 р. зменшилася на 14 %, Чернігівської – на 10, Вінницької – на 11, Харківської – на 13, Одеської – на 11,5 %, натомість кількість жителів у Донецькій області збільшилася на 152,5 %, Дніпропетровській – на 5,2 %. В 93 з 525 адміністративних районів України, що становило 17,7 % усіх районів, кількість населення зменшилася на понад 30 %. Усього з 525 районів Радянської України тільки у 85 кількість жителів перевищила показник 1926 р.¹

За підсумками перепису 1937 р. в УРСР суттєво зменшилася кількість представників таких етнічних спільнот: українці, євреї, поляки, молдовани, греки, болгар. За винятком євреїв, це були спільноти, представники яких здебільшого жили у сільській місцевості. Натомість кількість росіян збільшилася на понад 20 %. Зросла також кількість білорусів, татар. Частка росіян у складі населення України підвищилася на 2,2 відсоткових пункта: з 9,2 % у 1926 р. до 11,4 %. Частка українців зменшилася (табл. 2.24).

За підсумками перепису населення 1939 р. зростання кількості росіян в Україні було ще суттєвішим. Їхня кількість порівняно з 1926 р. збільшилася на 56 %, а частка уже становила 13,5 % від загалу населення України. За два роки, що минули між датами проведення переписів 1937 і 1939 рр., кількість росіян в Україні “зросла” на 29,6 %, або ж на 953,4 тис. осіб. Білорусів стало більше на 48,8 %, татар на 128,9 %.

Крім українців, серед етнічних спільнот УРСР, які зазнали найбільших демографічних втрат у 30-ті роки ХХ ст., були поляки. Їхня кількість суттєво зменшилася не тільки за підсумками перепису 1937 р., а й навіть за період 1937–1939 рр. Річ у тім, що ще з 1935 р. почалися акції з депортації поляків, значна частина яких жила в прикордонних з територією Польщі районах, спочатку в інші регіони України, а потім поза її межі.

¹ Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні : документи та матеріали / С. В. Кульчицький / Г. Г. Єфіменко; [НАНУ. Ін-т історії України]. – К. : НАНУ, 2003. – С. 93.

Таблиця 2.24

Національний склад населення УРСР у 20–30-х роках XX ст.

Національ- ності	1926		1937		1939		Динаміка кількості, %			
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	1926– 1937	1926– 1939	1937– 1939	1937– 1939
Українці	23 218 860	80,07	22 212 525	78,22	23 667 509	76,48	95,67	101,93	106,55	106,55
Росіяни	2 677 166	9,23	3 221 898	11,35	4 175 299	13,49	120,35	155,96	129,59	129,59
Євреї	1 574 391	5,43	1 470 484	5,18	1 532 776	4,95	93,40	97,36	104,24	104,24
Поляки	476 435	1,64	417 613	1,47	357 710	1,16	87,65	75,08	85,66	85,66
Німці	393 924	1,36	401 880	1,42	392 458	1,27	102,02	99,63	97,66	97,66
Молдовани	257 794	0,89	221 831	0,78	230 698	0,75	86,05	89,49	104,00	104,00
Білоруси	75 842	0,26	106 325	0,37	158 174	0,51	140,19	208,56	148,76	148,76
Греки	104 666	0,36	102 257	0,36	107 047	0,35	97,70	102,27	104,68	104,68
Болгари	92 078	0,32	74 862	0,26	83 838	0,27	81,30	91,05	111,99	111,99
Тагари	22 281	0,08	24 242	0,09	55 456	0,18	108,80	248,89	228,76	228,76
Інші	103 103	0,36	143 741	0,51	185 253	0,60	139,41	179,68	128,88	128,88
Разом	28 996 540	100,0	28 397 658	100,0	30 946 218	100,0	97,93	106,72	108,97	108,97

Суттєве збільшення у складі міського населення загальної кількості росіян і представників деяких інших етнічних спільнот (білорусів, татар) в Україні було наслідком міграції на територію республіки неукраїнського населення внаслідок індустріалізації Радянського Союзу в 30-их роках ХХ ст. Міграція росіян, білорусів, татар сприяла посиленню російських мовних середовищ в Україні, передусім у великих міських поселеннях сходу і півдня, а також в найбільших містах інших регіонів республіки. Важливу роль у процесі збільшення кількості росіян мало також посилення процесів русифікації після згортання політики “українізації”, яку проводили у 20-их роках. Статистичному збільшенню кількості російського населення сприяло також те, що під час обробки результатів перепису 1939 р. у деяких регіонах України було штучно приписано декілька сотень тисяч росіян, внаслідок “вирівнювання” кількості населення різних регіонів СРСР, яке відбувалося відповідно до вказівок керівництва держави. Тому кількість росіян в 1939 р. порівняно з 1937 р. зросла майже на 30 %. Ці фальсифікації було виявлено за підсумками перепису населення 1959 р., детальніше їх розглянемо далі.

Переписи населення 1937 і 1939 рр. відобразили демографічні втрати населення України внаслідок голодомору та масових репресій. Найбільше постраждали українці сільської місцевості. Прямі втрати українського населення внаслідок голодомору за обчисленнями різних науковців становили близько 3,5–5 млн осіб. Тобто, загинув кожен десятий українець. Особливо значних втрат зазнали молодші вікові групи, зокрема чоловіки.

Загальні демографічні втрати України в 30-их роках ХХ ст. становили понад 4,5 млн осіб, у тім числі: внаслідок примусової міграції – 930 тис., внаслідок кризової смертності або добровільної міграції – 2582 тис., внаслідок дефіциту народжень – 1057 тис.¹

Демографічні втрати фактично зруйнували традиційне українське село, суттєво послабили українське мовне середовище, стали одним з найпотужніших поштовхів до масової мовної русифікації українців у наступні десятиріччя. Зазначимо, що найбільше від голодомору постраждала центральна частина території України, особливо Лівобережжя, передусім Полтавщина, тобто регіон, де на той період частка україномовного населення була найвищою, порівняно з усіма іншими українськими етнічними землями.

¹ Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років / [Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С.] // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 2. – С. 7–29.

Більшовицька влада, штучно організовуючи голодомор, водночас проводила заходи з пришвидшення русифікації українського населення. Зокрема, за відомостями відомого американського історика голодомору Д. Мейса в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі, яка й дала поштовх штучному голодомору, були також вказівки щодо переведення в Україні з української на російську мову діловодства, газет і журналів, процесу викладання в середніх школах¹. А обов'язковим предметом в середніх навчальних закладах УРСР російська мова стала в 1938 р.

Підсумки радянських переписів відобразили також надзвичайно швидку урбанізацію населення України у 30-их роках ХХ ст. Головно це було наслідком політики індустріалізації СРСР. Почасти це пояснюється масовою втечею українського населення у міста внаслідок голоду 1932–1933 рр. та різкого погіршення рівня життя у сільській місцевості після завершення примусової колективізації. За 1926–1939 рр. кількість міського населення в Україні збільшилася вдвічі. Кількість жителів деяких великих промислових міст України (Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Макіївка) збільшилася у 3–4 рази (табл. 2.25).

Таблиця 2.25
Динаміка кількості населення найбільших міст України за 1926–1937 рр.

Міста	Всього населення, тис. осіб		Динаміка, %, 1926–1937 рр.
	1926	1937	
Київ	503,7	747,5	148,3
Харків	417,8	742,3	177,6
Одеса	396,9	534,2	134,6
Сталіно	105,9	239,4	225,7
Запоріжжя	56,7	229,7	404,0
Маріуполь	63,9	188,6	294,3
Ворошиловград	71,3	165,7	230,8
Дніпродзержинськ	34,2	154,7	450,3
Макіївка	51,2	158,9	308,6
Миколаїв	104,9	134,7	123,4
Полтава	92,0	104,0	113,1

Джерело: Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / С. В. Кульчицький / Г. Г. Єфіменко; [НАНУ. Ін-т історії України]. – К. : НАНУ, 2003. – С. 93.

¹ Лукінюк М. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України / Михайло Лукінюк. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 576 с.

Суттєво підвищився рівень урбанізації майже всіх етнічних спільнот. Зокрема, кількість українців за 1926–1939 рр. у міських поселеннях збільшилася майже у 2,7 раза, німців – у 2 рази, молдован – у 2,7, греків – у 4,3, болгар – у 4,6 раза. Незважаючи на це, рівень урбанізації всіх цих етнічних спільнот все ще залишався доволі незначним. Лише кількість греків, які мешкали у міських поселеннях, в 1939 р. уже наближалася до половини від загальної кількості представників цієї етнічної спільноти. Урбанізація грецького населення України стала головним чинником швидкої мовної русифікації представників цієї етнічної групи.

Внаслідок процесів урбанізації в складі міського населення УРСР суттєво підвищилася частка українців: з 47,3 % в 1926 р. до 60,2 % у 1937 р. (табл. 2.26). Частка росіян дещо зменшилася. Кількість єврейського та польського населення в міських поселеннях збільшилася незначно, а їхня частка зменшилася удвічі.

Таблиця 2.26
Динаміка національного складу міського населення України
за період 1926–1939 рр.

Національ- ності	1926		1939		Зміна кількості, %
	осіб	%	осіб	%	
Українці	2 536 499	47,33	6 738 235	60,21	265,65
Росіяни	1 343 689	25,07	2 677 306	23,93	199,25
Євреї	1 218 615	22,74	1 310 336	11,71	107,53
Поляки	98 747	1,84	105 311	0,94	106,65
Німці	34 253	0,64	70 214	0,63	204,99
Молдовани	11 412	0,21	30 408	0,27	266,46
Греки	10 763	0,20	46 210	0,41	429,34
Болгари	3 598	0,07	16 533	0,15	459,51
Білоруси	37 242	0,69	89 823	0,80	241,19
Татари	16 764	0,31	33 828	0,30	201,79
Інші	47 658	0,89	72 175	0,64	151,44
Разом	5 359 240	100,00	11 190 370	100,00	208,81

Підвищення частки українців у національному складі міських жителів спричинило збільшення в мовному складі населення частки осіб, для яких рідною була українська мова. Цей показник у міських поселеннях підвищився з 36 % у 1926 р. до, орієнтовно, 40–45 % в 1939 р. Частка населення, для якого рідною була російська мова, яка у 1926 р. становила 44,5 %, (враховуючи процеси мовної русифікації українців і представників інших етнічних спільнот, з одного боку, та деяке зниження частки росіян в етнічному складі міського населення (на 1,1 відсоткового пункту) – з ін-

шого), скоріш за все або не змінилася, або підвищилася, проте не надто суттєво, на декілька відсотків. Отже, у 1939 р., на наш погляд, у мовному складі міського населення УРСР частка населення, яке вважало рідною російську мову, та частка населення, для якого рідною була українська мова, уже майже зрівнялися. Частка міського населення, що вважало рідною єврейську мову, у 1926 р. становила 16 %, а до 1939 р. знизилася до 5–7 %; що вважало рідною польську мову – до 0,5–0,6 %.

Міграція українців у міста, з одного боку, посилювала там на деякий період українські мовні середовища. З іншого – ці потоки міграції не спричинили мовної українізації міст, а в перспективі навіть вели до посилення процесів мовної русифікації українців. Сприяли цьому такі чинники: погіршення соціального статусу української мови в Україні, звуження сфер її функціонування, збереження значної переваги російськомовних осіб у складі населення великих міст. Русифікації сприяло ще те, що найінтенсивніше розвивалися саме ті території, де домінувала російська мова (Донбас, Придніпров'я), а також великі русифіковані міста в інших регіонах. Натомість рівень урбанізації здебільшого україномовних регіонів (Поділля, Полісся) далі залишався доволі низьким.

Українські селяни, переселяючись у міста, були зовсім беззахисними проти русифікації. Голодомор і репресії послабили їхню національну самосвідомість. Низький соціальний статус мігрантів із сільської місцевості, водночас із погіршенням соціального становища української мови внаслідок згортання процесу “українізації”, створювали сприятливі умови для поступової відмови сотнями тисяч українців від мови своєї національності. Масово відбуватися це буде вже в наступні десятиліття, в другому й третьому поколіннях цих мігрантів.

У 30-их роках ХХ ст. внаслідок міграцій “місто-село” вперше за тривалий період помітно збільшилася частка україномовного населення у найбільших містах (Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську). До такого висновку підводять, зокрема, наявні матеріали про динаміку національного складу населення Києва, які засвідчують про суттєве зростання в складі населення міста частки українців (табл. 2.27). Напередодні Другої світової війни вони вже становили абсолютну більшість жителів Києва. Їхня кількість у столиці УРСР за 1926–1939 рр. збільшилася удвічі. Суттєво підвищилася також частка євреїв.

Таблиця 2.27

Динаміка національного складу населення м. Києва у 1926–1939 рр.

Національ- ності	1926		1939		Зміна кількості, %
	осіб	%	осіб	%	
Українці	215 528	41,96	450 556	53,21	209,05
Росіяни	125 514	24,44	139 495	16,47	111,14
Євреї	140 256	27,31	224 236	26,48	159,88
Інші	32 339	6,29	32 437	3,83	100,30
Разом	513 637	100,00	846 724	100,00	164,85

Кількість сільського населення в Україні у 30-их роках ХХ ст. стрімко зменшувалася внаслідок голодомору, репресій, міграцій сільського населення у міста, адміністративних перетворень. Демографічних втрат зазнали майже всі етнічні групи: українці, євреї, поляки, німці, молдовани, греки, болгары (табл. 2.28). За 1926–1939 рр. у складі сільського населення збільшилася кількість росіян (на 12,4 %), білорусів (на 77,1 %), татар (в 3,9 раза).

Таблиця 2.28

Динаміка національного складу сільського населення України за період 1926–1939 рр.

Національ- ності	1926		1939		Зміна кількості, %
	осіб	%	осіб	%	
Українці	20 682 361	87,50	16 929 274	85,69	81,85
Росіяни	1 333 477	5,64	1 497 993	7,58	112,34
Євреї	355 776	1,51	222 440	1,13	62,52
Поляки	377 688	1,60	252 399	1,28	66,83
Німці	359 671	1,52	322 244	1,63	89,59
Молдовани	246 382	1,04	200 290	1,01	81,29
Греки	93 903	0,40	60 846	0,31	64,80
Болгары	88 480	0,37	67 305	0,34	76,07
Білоруси	38 600	0,16	68 351	0,35	177,08
Татари	5 517	0,02	21 628	0,11	392,02
Інші	55 445	0,23	113 078	0,57	203,95
Разом	23 637 300	100,00	19 755 848	100,00	83,58

Для виявлення причин збільшення в складі сільського населення росіян, білорусів, татар ми окремо проаналізували динаміку кількості представників цих етнічних спільнот в розподілі за окремими адміністративними областями за підсумками трьох переписів населення (1926, 1939, 1959 рр.). За 1926–1939 рр. кількість росіян у сільській місцевості найсуттєвіше збільшилася у таких областях

України: Вінницькій, Житомирській, Сумській, Хмельницькій, Київській, Кіровоградській, Полтавській областях. У 1926 р. (так само як і в 1897 р.) росіян у цих регіонах у сільській місцевості було дуже мало, суттєво менше, ніж у 1939 р. Значно менше, порівняно з 1939 р., їх було також у 1959 р. Наприклад, кількість росіян у сільській місцевості у Вінницькій області у 1959 р. була на 55 % меншою, ніж у 1939 р., у Житомирській – на 51 %, Сумській – на 38 %, Хмельницькій – на 58 %, Чернігівській – на 69 %.

На наш погляд, головною причиною збільшення кількості росіян і представників деяких інших етнічних спільнот у сільській місцевості в деяких областях УРСР за підсумками перепису 1939 р. були приписки населення, які робили для того, щоб приховати втрати населення від голодомору, а також з метою “вирівнювання” кількості жителів різних регіонів колишнього СРСР.

Загальна кількість “перерозподілених” росіян у сільській місцевості областей України, які найбільше постраждали від голодомору і репресій, становила за нашими обчисленнями 200–300 тис. осіб. Саме внаслідок цього за 1937–1939 рр. кількість росіян в УРСР збільшилася аж на 30 %. Ще близько 50–100 тис. було “перерозподілено” білорусів, татар і представників деяких інших етнічних спільнот. Відповідно, за підсумками перепису 1939 р. у сільській місцевості частка росіян підвищилася з 5,6 % у 1926 р. до 7,6 %, а українців знизилася з 85,7 до 87,5 %, хоча насправді, на наш погляд, частка українців у сільській місцевості за цей період суттєво не змінилася.

Отже, передусім на підставі матеріалів про етнічний склад населення Української РСР наприкінці 30-их років ХХ ст., можна зробити такі висновки про тенденції динаміки мовного складу населення республіки, а також етномовні процеси напередодні Другої світової війни:

– у мовному складі всього населення УРСР у 30-их роках ХХ ст. зменшувалася частка осіб, що вважали рідною мовою українську мову, а також єврейську, польську, німецьку, грецьку та деякі інші мови; натомість збільшувалася частка населення, для якого рідною була російська мова;

– у мовному складі міського населення, внаслідок масової міграції українців із сільської місцевості, кількість і частка україномовного населення доволі суттєво підвищилася; частка росіян майже не змінилася, натомість частка євреїв знизилася удвічі;

– мовний склад сільської місцевості значних змін не зазнав, проте загальна кількість українського сільського населення суттєво зменшилася;

– значно посилилася мовна русифікація українців, євреїв, поляків, а також представників інших етнічних спільнот;

– в найбільших містах України внаслідок інтенсивної міграції українського сільського населення підвищилася частка жителів, для яких рідною мовою була українська, однак реального розширення сфер використання української мови, зміцнення україномовних середовищ у цих містах не було;

– внаслідок голодомору та репресій суттєво знизилася демографічна потужність української мови, особливо відчутним це було в регіонах з найвищою часткою і щільністю україномовного населення (Полтавщина, Черкащина, Київщина, Харківщина), які зазнали найбільших демографічних втрат.

На території українських земель, що входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини у 30-их роках ХХ ст. зміни мовного складу населення були менш значними, порівняно з територією УРСР. Внаслідок політики мовної асиміляції частка україномовного населення в Польщі й Румунії поступово знижувалася. Наявні матеріали про мовну ситуацію в Закарпатті дають деякі підстави стверджувати про поступове підвищення частки україномовного населення у цьому регіоні завдяки високому природному приросту українців.

Головна особливість західних регіонів України була в тому, що на цих землях, на відміну від території УРСР, у 30-их роках ХХ ст. загальна кількість україномовного населення все-таки збільшувалася внаслідок високого природного приросту, який перекривав мовну асиміляцію та еміграцію українців у інші країни. Напередодні Другої світової війни, порівняно з початком 30-их років ХХ ст., загальна кількість населення українських регіонів у складі Польщі, Румунії й Чехословаччини (разом узятих) підвищилася з 9,2 млн осіб до близько 10 млн. Натомість, кількість українського населення УРСР за цей період навіть дещо зменшилася. Відповідно, *частка Західної України в загальній кількості українців та україномовного населення України (в її сучасних межах) дещо підвищилася.* Ця важлива тенденція збережеться впродовж усіх наступних десятиріч аж до початку ХХІ ст.

У 1939–1940 рр. територія УРСР суттєво збільшилася внаслідок приєднання до СРСР Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Хотинщини й Ізмаїльщини. В мовному складі населення більшості з приєднаних територій частка україномовного населення була доволі низькою. Частка населення з іншими, крім української, рідними мовами була високою не тільки у містах, а й у сільській місцевості, де були ареали компактного проживання поляків (Гали-

чина, Волинь), румун (Буковина), молдован, болгар і гагаузів (Ізмаїльщина). Внаслідок створення Молдавської РСР, Молдавську АРСР у складі УРСР було ліквідовано. Більшу частину її території передано новоутвореній радянській республіці.

Мовний склад населення УРСР після приєднання територій на заході суттєво ускладнився, у ньому ще більше зменшилася частка україномовних осіб. Деяко зменшилася також частка російськомовних жителів, тому що на приєднаних землях (крім Ізмаїльщини) росіян було небагато. За обчисленнями науковців частка українців у національному складі населення УРСР напередодні Другої світової війни становила близько 72 %, росіян – до 9 %, поляків – 6,5 %, євреїв – 6,5 %¹. Зважаючи на процеси мовної асиміляції населення України, зокрема, доволі високий рівень мовної русифікації та колонізації (в Галичині) українців і євреїв, українізацію поляків Поділля і Східної Волині, мовно-асиміляційні процеси серед представників інших етнічних спільнот, мовний склад населення України (в сучасних державних межах) напередодні Другої світової війни, на наш погляд, був таким: частка населення, для якого рідною була українська мова, становила 65–68 %, російська – близько 15 %, польська – 7 %, єврейська – 3 %. З врахуванням тенденцій етно-мовних процесів, частка осіб, для яких українська мова була мовою повсякденного спілкування, мабуть, була значно нижчою, й навряд чи перевищувала 60 % від загалу жителів України. Ніде на українській етнічній території не було сприятливих умов для розвитку української мови. Повсюдно її соціальний статус був доволі низьким. Враховуючи всі ці чинники, можна з певністю стверджувати, що напередодні Другої світової війни розвиток мовної ситуації в Україні вже становив цілком реальну загрозу для подальшого існування української мови.

¹ *Еберхардт Р.* Зміни національної структури населення України в ХХ столітті. – С. 128.

2.4. Зміни мовної ситуації під час Другої світової війни та в перше десятиріччя після її завершення

Роки Другої світової війни та перше повоєнне десятиріччя стали періодом кардинальних суспільно-політичних змін в Україні, які суттєво відобразилися в національному й мовному складі її жителів. Друга світова війна призвела до значних демографічних втрат України, адже військові дії відбувалися на усій її території. Велика кількість населення, представників різних етнічних груп, загинуло безпосередньо під час бойових дій. Масових втрат зазнала також Україна внаслідок репресій проти мирних жителів, до яких вдавалися німецькі та більшовицькі війська, а також депортацій різних груп населення. У період наступу нацистських військ сотні тисяч людей евакуювали з України в східні регіони СРСР. У період окупації території України німцями значну кількість українців було примусово вивезено на територію Німеччини. Чимало населення покинуло Україну з політичних міркувань разом із поступовим відступом гітлерівців. Усього ж кількість жителів УРСР за 1941–1946 рр. зменшилася, за різними обчисленнями, на 7–9 млн осіб.

Навіть за офіційними матеріалами більшовицької влади загальні втрати населення України внаслідок подій Другої світової війни становили понад 6,5 млн осіб (табл. 2.29).

Таблиця 2.29

Жертви окупації в союзних республіках за матеріалами Надзвичайної Державної Комісії станом на 01.03.1946 р.

Республіка	Вбито, замучено мирних громадян	Вбито, замучено військових	Відправлено в Німеччину
РРФСР	655 825	1 125 605	1 269 189
Українська РСР	3 178 084	1 318 463	2 023 112
Білоруська РСР	1 360 034	838 243	373 698
Карело-Фінська РСР	8 028	3 600	142
Молдавська РСР	61 246	2 603	47 242
Латвійська РСР	313 798	330 032	248 873
Литовська РСР	436 535	229 737	36 540
Естонська РСР	61 307	64 000	130 000
Всього	6 074 857	3 912 283	4 128 796

Джерело: Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Военнопленные и остарбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация / П. М. Полян. – М. : Ваш выбор. ЦИРЗ, 1996. – С. 279.

За останніми обчисленнями сумарні втрати України в 40-их роках ХХ ст. становили 13,8 млн осіб, у тім числі втрати внаслідок надмірної смертності – 7,4 млн, внаслідок еміграції – 2,3 млн, дефіцит народжень становив 4,1 млн осіб¹.

На всій розширеній післявоєнній території України кількість населення зменшилася з 41,2 млн в 1939 р. до 35,7 млн в 1949 р. Навіть в 1959 р. кількість населення перебувала на рівні 20-річної давності – 41,9 млн.

Найбільших втрат у воєнний період та перші повоєнні роки зазнало українське населення. Демографічні втрати українців становили щонайменше 3–3,5 млн осіб. Зокрема, з 4,5 млн українців, які перебували у лавах Червоної Армії, загинуло близько 1,3 млн осіб. У другій половині 40-их років ХХ ст., в процесі придушення українського національно-визвольного партизанського руху, сотні тисяч українців, зокрема з Західної України, загинули, або були репресовані й виселені у східні регіони СРСР. Демографічні втрати українців в УРСР лише незначно були компенсовані внаслідок акції переселення українців з території Польщі.

Однією з головних подій в етнічних відносинах у період окупації України нацистськими військами стало майже повне винищення єврейського населення. Масові розстріли євреїв відбувалися майже у всіх регіонах України. За приблизними розрахунками усього в Україні в період Другої світової війни було знищено близько 1,5–2 млн євреїв. Чимало єврейського населення загинуло одразу ж після приходу нацистських військ, проте в більшості регіонів акції з масового винищення представників цієї етнічної групи припали на 1942–1943 рр.

Сумарні втрати польського населення УРСР становили близько 1,9 млн осіб². Репресії проти деяких категорій польського населення України з боку сталінського режиму розпочалися ще в середині 30-их років ХХ ст., нового поштовху їм було надано після приєднання в 1939 р. західноукраїнських земель до складу СРСР. Значних втрат польське населення зазнало також безпосередньо у роки гітлерівської окупації.

Найсуттєвіше кількість польського населення в Україні зменшилася внаслідок акції переселення з України у Польщу поляків Західної України, відповідно до угоди про обмін населенням, під-

¹ Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років – С. 7–29.

² *Еберхардт Р.* Зміни національної структури населення України в ХХ столітті – С. 142.

писаної 9 вересня 1944 р. урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення. Усього, за офіційними відомостями польської статистики, з українських земель, які до 1939 р. перебували у складі Польщі, переселилося близько 788 тис. осіб, якщо додати ще тих, хто прибув у Польщу не безпосередньо з території західноукраїнських областей, а через інші регіони, то понад 810 тис.¹ Пік переселення припав на 1945 р., коли переїхало понад 0,5 млн осіб, а до 1947 р. масові переселення вже завершилися.

Найбільше населення було переселено з територій Тернопільської (233,6 тис.) та Львівської (218,7 тис.) областей, далі йшли Дрогобицька (115,3 тис.) та Станіславська (77,9 тис.)². У Польщу переселялися не тільки поляки. Серед 788 тис. осіб, переселених з восьми західних українських областей, налічувалося 30,4 тис. євреїв, 12,6 тис. представників інших етнічних груп (головно українці зі змішаних сімей). Жити в Західній Україні найчастіше залишалися поляки зі змішаних українсько-польських сімей, здебільшого жінки. Після обміну населенням 1944–1947 рр. у значно менших розмірах переселення поляків із території України до Польщі відбувалося також у наступні роки.

Внаслідок акції переселення поляків суттєво змінилося розселення представників цієї етнічної меншини в Україні. Якщо до 1941 р. головним регіоном проживання поляків була Галичина, то в 50-их роках ХХ ст. такими регіонами стали Східна Волинь (Житомирська область) й Поділля (Хмельницька, Вінницька області). З цих територій поляків у Польщу не переселяли, тому що вони були громадянами СРСР.

На півдні України на етнічний та мовний склад населення суттєво вплинула депортація німців, звинувачених у співробітництві з фашистською Німеччиною у роки окупації. Частина німецького населення було примусово вивезено на схід ще перед гітлерівською окупацією України. Частина німців, які опинилися під окупацією, а потім під час відступу німецьких військ евакуювали до Німеччини, передали більшовицькій владі вже після поразки Німеччини як громадян СРСР й також депортували у східні регіони. Зазначимо також, що чимало німців жило на заході України, проте вони переселилися до Німеччини після приходу в 1939 р. у Західну Україну більшовицьких військ за договором між цією країною і СРСР. Су-

¹ Rocznik statystyczny: Rok XII. – 1949. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1950. – S. 26.

² Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. : Виселення поляків з Тернопілля / С. Ткачов. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1997. – С. 91.

марні демографічні втрати німців України становили близько 0,5 млн осіб¹.

Внаслідок демографічних втрат неукраїнського населення, передусім євреїв, поляків і німців, суттєво підвищилася однорідність етнічного і мовного складу населення України. Особливо відчутним це було у західних областях. Значне підвищення частки українців відбулося навіть попри масове переселення в західні області України в перші повоєнні роки російського населення, а також представників інших етнічних спільнот, які жили на території СРСР, серед яких найбільше було білорусів і татар.

У 1945 р. до складу УРСР ввійшло Закарпаття. Крім українських етнічних земель, було прилучено й частину угорської етнічної території в низовинній частині Закарпаття. У 1956 р. до складу УРСР було передано Крим. Ще в травні-червні 1944 р. звідти виселили здебільшого в Узбецьку РСР близько 225 тис. кримських татар. Підставою для цієї акції стало звинувачення у співпраці з гітлерівськими військами. Після ліквідації Кримської АРСР та депортації кримських татар кількість населення півострова суттєво зменшилася. В національному складі населення Криму абсолютно домінували росіяни.

Повоєнна відбудова господарства України спричинила масову міграцію на територію республіки російського населення. Крім того, масові переміщення населення України у період військових дій, зокрема у східні регіони СРСР, тривале перебування більшості чоловічого населення, а також й багатьох жінок, у лавах Червоної Армії, а репресованих – у концентраційних таборах сприяло активній мовній русифікації українців.

У роки німецько-більшовицької війни Радянський Союз змушений був суттєво відкоригувати внутрішню політику щодо національних меншин. Опинившись у перший рік війни на межі поразки, більшовики знову почали спекулювати на патріотичних почуттях народів СРСР. Одним з виявів цієї політики стала часткова українізація деяких суспільних сфер в Україні. З іншого боку, припиненню процесів русифікації сприяло також те, що деякий період уся територія України перебувала під окупацією гітлерівських військ. З поверненням більшовицької влади процеси русифікації відновилися. Особливо активно вони відбувалися на заході України, де деякий період радянська влада свідомо проводила по-

¹ *Еберхардт Р.* Зміни національної структури населення України в ХХ столітті – С. 143.

літику недопущення місцевого українського населення до керівних органів та в деякі важливі соціальні сфери.

Чергові зміни в етнічній та мовній політиці Радянського Союзу відбулися в 50-их роках ХХ ст., після смерті Й. Сталіна. З одного боку, відійшли у минуле депортації людей за етнічною ознакою, які проводили за принципом колективної відповідальності. Сотні тисяч осіб, які постраждали від репресій у сталінський період, у тім числі й українці, отримали змогу повернутися на Батьківщину. З іншого боку, русифікаторське спрямування мовної політики СРСР було збережено.

У 1956 р., після декількох років дискусії щодо методів навчання російської мови в системі шкільної освіти національних республік СРСР, на всесоюзній конференції в Ташкенті окремо було зазначено, що російська мова стала “другою рідною мовою” для всіх етнічних спільнот країни, а також “засобом збагачення лексики національних мов”. Ці висновки вже на офіційному рівні підтверджено в 1961 р. у виступі М. Хрущова на ХХІІ з’їзді КПРС. Після цього розпочалося швидке впровадження російської мови чи не в усі суспільні сфери й, відповідно, зниження комунікативних функцій національних мов.

У грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”, відповідно до якого батьки отримали право вибору мови навчання для дітей, а також право визначати, чи потрібно їм вивчати національні мови в республіках СРСР. Кількість національних шкіл і кількість учнів, які вивчали національні мови, в Радянському Союзі почала швидко зменшуватися.

Загальносоюзний закон було продубльовано в 1959 р. в Україні. Українська мова опинилася в нерівноправному становищі, порівняно з російською, адже від вивчення російської мови не можливо було відмовитися, однак українську мову можна було не вивчати. Право вибору батьками мови навчання фактично перейшло до місцевого партійного керівництва.

Внаслідок цього за короткий період у великих містах України кількість українських шкіл різко зменшилася, а в найбільших містах вони практично зникли. На початку 50-их років ХХ ст. школи з українською мовою викладання становили 80 % від загалу шкіл, російськомовні школи – 18 %. Вже на початку 60-их років кількість україномовних шкіл зменшилася до 65 %, російськомовних – збільшилася до 31 %. Наприкінці 50-их років ХХ ст. частка російськомовних шкіл в Києві становила понад 70 %, Дніпропетровську – понад 80 %, Харкові, Одесі, Донецьку, Луганську – понад

90 %¹. На сході України русифікація системи шкільної освіти посилилася ще у 40-их роках ХХ ст. Зокрема, у Донецькій області в 1932 р. було 79 % шкіл з українською мовою викладання, у 1945/1946 навчальному році – 66 %. На межі 60–70-их років ХХ ст. у Донецьку було закрито останню школу з українською мовою викладання².

На думку деяких науковців, саме М. Хрущов, а не його попередник Й. Сталін, був найактивнішим і найпослідовнішим прихильником політики русифікації (зокрема адміністративними методами) серед усіх керівників Радянського Союзу, оскільки вважав, що для остаточної перемоги комунізму неодмінно потрібно позбутися мовної неоднорідності населення СРСР³. Його наступник, Л. Брежнєв, лише підтримав і розвинув хрущовську мовну політику русифікації.

З іншого боку, прихід до влади у Москві Микити Хрущова, життя якого тривалий період була пов'язана з Україною, зумовив деяке поліпшення становища українців у СРСР. В Українській РСР розпочалася кадрова “українізація” партійного та радянського керівництва, суттєво збільшилася кількість українців на керівних посадах у столиці Радянського Союзу – Москві. Цьому сприяла також реформа управління промисловістю, за якою 1957 р. були створені так звані раднаргоспи, що об'єднували декілька областей. Це привело до підпорядкування більшої частини промисловості республіки уряду УРСР. У Західній Україні до керівної роботи також почали залучати місцеві українські кадри. Внаслідок суспільно-політичної лібералізації активізувалося культурне життя українців, відновлювалися українознавчі дослідження. У цей період низку важливих здобутків мало українське мовознавство. Усе це сприяло розвитку соціальної структури українського етносу.

У 1959 р., тобто через 14 років після завершення війни, провели перший у повоєнний період загальний перепис населення СРСР. Цей перепис реєстрував національність та рідну мову опитуваного на підставі соціально-психологічного підходу. Тобто, записували національність, яку називав опитуваний, і мову, яку опитуваний уважав рідною. Коли людині було важко визначитися щодо другого

¹ Колиска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто, 1970.

² Погрібний А. Жива душа Донбасівського краю / А. Погрібний // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 194–200.

³ Алпатов В. М. 150 языков и политика, 1917–1997 : Социолнгвист. проблемы СРСР и постсовет. пространства / В. М. Алпатов. – М. : Рос. акад. наук : Ин-т востоковедения, 1997. – 190 с.

критерію, то часто записували мову, якою вона ліпше володіла чи якою користувалася в сім'ї.

За підсумками перепису 1959 р. населення, для якого рідною була українська мова, становило 73 % від загалу жителів України; особи, що назвали рідною російську мову, – 24 % (табл. 2.30). Тобто, частка україномовного населення в мовному складі жителів порівняно з довоєнним періодом дещо підвищилася. Частка російськомовного населення зросла орієнтовно на 8–10 % відсоткових пунктів. Кількість населення, яке вважало рідними мовами інші, поширені в Україні в довоєнний період мови (польську, єврейську, німецьку), зменшилася в десятки разів.

Таблиця 2.30
Мовний склад населення України за підсумками перепису 1959 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	30 562 265	72,99	10 164 190	53,08	20 398 075	89,77
Російська	10 172 108	24,30	8 492 847	44,36	1 679 261	7,39
Молдовська	20 4986	0,49	30 683	0,16	174 303	0,77
Болгарська	17 8231	0,43	29 225	0,15	149 006	0,66
Угорська	16 0611	0,38	58 372	0,30	102 239	0,45
Єврейська	14 2143	0,34	132 404	0,69	9 739	0,04
Білоруська	10 8241	0,26	71 019	0,37	37 222	0,16
Румунська	85 434	0,20	12 312	0,06	73 122	0,32
Польська	68 252	0,16	38 113	0,20	30 139	0,13
Татарська	39 177	0,09	35 446	0,19	3 731	0,02
Гагаузька	21 534	0,05	2 184	0,01	19 350	0,09
Вірменська	11 661	0,03	10 086	0,05	1 575	0,01
Інші	114 403	0,27	70 538	0,37	43 865	0,19
Разом	41 869 046	100,0	19 147 419	100,0	22 721 627	100,0

Частка населення, для якого рідною була українська мова, підвищилася не лише у сільській місцевості, а й у міських поселеннях. У мовному складі міського населення вперше частка осіб, що рідною мовою вважали українську, дещо перевищила частку осіб, для яких рідною була російська мова.

Аналіз матеріалів перепису населення 1959 р. дав змогу простежити такі загальні наслідки для мовного складу населення Другої світової війни, а також подій більше чи менше пов'язаних з війною, або спричинених нею.

По-перше, суттєво знизився рівень неоднорідності мовного складу населення території України. Напередодні Другої світової війни у мовному складі населення українських земель, крім україн-

номовного й російськомовного населення, значну частку становили також особи, для яких рідною була польська мова (до 7 % населення України), а також єврейська мова (близько 3 %). Крім того, понад 1 % населення становили особи, рідною мовою яких була німецька мова. За підсумками перепису населення 1959 р. жодну іншу мову, крім української та російської, не вважало рідною навіть 0,5 % жителів України.

По-друге, у складі населення України суттєво збільшилася частка осіб, для яких рідною була російська мова. У 20-их роках ХХ ст. російськомовного населення в УСРР було всього близько 4,4 млн осіб, що становило 15 % населення республіки. На території України в сучасних її межах російськомовне населення становило лише близько 10–12 %. За підсумками перепису населення 1959 р. в Україні рідною російську мову вже вважало близько 10,2 млн осіб, тобто майже кожен четвертий житель України. Частка російськомовних жителів в Україні була б ще вищою, якби не надзвичайно високий природний приріст українського населення у перше повоєнне десятиліття. Він повністю перекрив демографічні втрати, яких зазнали українці, в роки Другої світової війни.

Головною причиною збільшення кількості населення, для якого рідною мовою була російська мова, стала потужна міграція росіян і російськомовного населення іншого етнічного походження у перші роки після закінчення Другої світової війни, зокрема на захід України та в східні регіони республіки.

Наприклад, у перше повоєнне десятиліття у Західну Україну, тільки до Львова, найбільшого міста регіону, переселилося близько 100 тис. росіян, а російськомовного населення – всього близько 180–200 тис. У місті, в якому до 1939 р. не було й тисячі осіб, рідною мовою яких була російська мова, на початку 50-их років ХХ ст. їхня кількість становила близько половини від загалу жителів. Всього до 1959 р. у Західну Україну російськомовного населення переселилося до 500 тис. осіб, близько 80 % з них – це були росіяни. Важливою причиною масової міграції росіян у міста Західної України стало винищення євреїв у роки Другої світової війни та переміщення у Польщу польського населення. Оскільки євреї і поляки до 1939 р. становили разом близько 70 % міського населення Галичини, то майже усі галицькі міста позбулися більшої частини своїх довоєнних жителів. Тому в містах була велика кількість вільного житла, яке заселяли передусім переселенці зі сходу. Суттєво збільшилася кількість російськомовного населення також у міських поселеннях Волині, Поділля, де до початку Другої світової війни значну частку жителів також становили євреї. Внаслідок пересе-

лення росіян у західні області вже у 1959 р. частка представників цієї етнічної групи в складі населення Львівської області сягнула 8,6 %, Чернівецької – 6,6 %, що було значно вище, ніж навіть у центральних областях України.

Ще потужнішою була міграція росіян у східні індустріальні регіони України. У 40–50-их роках ХХ ст. на формування етнічного й мовного складу жителів східних областей суттєво вплинули величезні демографічні втрати у роки Другої світової війни, а згодом надзвичайно велика плінність населення. Зокрема, за обчисленнями М. Алфьорова, кількість жителів Сталінської області за 1941–1943 рр. зменшилася з 3,4 млн до 1,6 млн осіб, Луганської – з 2 млн до 0,7 млн. Передусім завдяки керованим зовнішнім міграціям у 1952–1959 рр. кількість населення цих двох областей збільшилася на 4,6 млн осіб. Однак за цей же час через важкі умови праці з регіону вибуло (здебільшого втекло) 3,6 млн осіб¹.

Кількість російського населення Сталінської області за 1939–1959 рр. збільшилася на 65,2 %, тоді як кількість українців – лише на 28,7 %. У Луганській області ці показники становили, відповідно, 59,1 і 21,4 %, в Дніпропетровській – 80,0 і 16,0 %. Усього за 1939–1959 рр. кількість росіян у чотирьох східних областях (Луганська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська) збільшилася на 1,3 млн осіб.

Понад на 1 млн осіб збільшилася в Україні кількість населення, для якого була рідною російська мова, внаслідок приєднання в 1956 р. до складу України Кримського півострова. Ще у період існування Російської імперії Крим належав до тих регіонів, які найбільше притягували російське населення. Міграція росіян на територію півострова суттєво зросла після депортації кримських татар, звинувачених у співпраці з гітлерівськими військами. Якщо в 1926 р. росіян в Криму було тільки 301,4 тис., то в 1959 р. – вже 858,3 тис.

Суттєвим було збільшення кількості російськомовного населення, й передусім росіян, у найбільших містах України – Києві та Харкові. Підвищення частки україномовного населення в мовному складі міських жителів України, про яке йшлося дещо раніше, відбулося головно тому, що воно значно переважало у міських поселеннях західних областей України. На сході й півдні, як і раніше, майже у всіх великих містах (Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропет-

¹ Алфьоров М. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській (Луганській) і Сталінській областях у 1952–1959 рр. / Микола Алфьоров // Схід. – 2005. – № 1 (67). – С. 52–55.

ровськ, Запоріжжя й інших) значну більшість становило російськомовне населення.

Наприклад, за 1926–1959 рр. в складі населення Харкова частка жителів, рідною мовою яких була російська мова, підвищилася на 3,2 відсоткового пункта, а їхня кількість збільшилася в 2,3 раза (табл. 2.31). Кількість жителів Харкова, які рідною вважали українську мову, хоча й збільшилася за цей самий період втричі, проте їхня частка в 1959 р. не перевищувала навіть третини від загалу жителів другого за людністю міста УРСР. Російську мову рідною вважала 1/3 українців Харкова.

Таблиця 2.31

Мовний склад населення Києва та Харкова в 1926 р. і 1959 р.

Рідна мова	Київ				Харків			
	1926		1959		1926		1959 *	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	142,7	27,78	482,6	43,70	99,0	23,72	291,6	31,22
Російська	267,6	52,10	593,8	53,77	267,2	64,03	628,0	67,23
Інші	103,3	20,12	27,9	2,53	51,1	12,25	14,5	1,55
Разом	513,6	100,0	1 104,3	100,0	417,3	100,0	934,1	100,0

* – відомості про мовний склад населення Харкова за підсумками перепису населення 1959 р. узято з: Історія міста Харкова. XX століття. – Харків : Фоліо, 2004. – С. 348.

В столиці України, Києві, який розміщувався значно західніше, ніж Харків, а також перебував в оточенні україномовних регіонів, частка жителів, для яких рідною мовою була українська, підвищилася значно суттєвіше, до 43,7 % в 1959 р. Проте й тут, як і раніше, абсолютну більшість жителів становило населення, яке рідною мовою вважало російську. Його частка в мовному складі жителів Києва порівняно з 1926 р. також дещо зросла.

Цікаво, що серед 593,8 тис. жителів Києва, які вважали рідною мовою російську, росіяни становили лише 42,6 %, українці – 31,4, євреї – 22,3, представники інших національностей – 3,7 %. Російську мову вважало рідною мовою 28,1 % українців столиці, 86,4 % євреїв, 74,6 % білорусів, 66,8 % поляків.

У 1959 р. з усіх великих міст України україномовне населення становило більшість тільки у Львові, а також в низці менших обласних центрів заходу та центральної частини України (Івано-Франківськ, Тернопіль, Луцьк, Рівне, Хмельницький, Вінниця, Черкаси й ін.).

Серед українського населення УРСР суттєво підвищилася кількість осіб, які зазнали мовної русифікації. Українців, які зазначили,

що їхньою рідною мовою є російська, в 20-их роках ХХ ст. було близько 1,3 млн осіб, в 1959 р. – вже 2,1 млн (табл. 2.32). Проте рівень мовної русифікації українців усе ще був доволі незначним. Мову своєї національності рідною вважало понад 93 % українсько-го населення республіки.

Таблиця 2.32

Рідна мова українського населення України за підсумками перепису 1959 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	30 072 351	93,51	9 973 432	84,65	20 098 919	98,64
Російська	2 075 527	6,45	1 802 507	15,30	273 020	1,34
Інші	10 615	0,03	5 810	0,05	4 805	0,02
Разом	32 158 493	100	11 781 749	100	20 376 744	100

Приєднання до складу УРСР території Західної України, а також міграції українців з сільської місцевості у міста та підвищення рівня урбанізації українців спричинили зниження частки русифікованого українського населення у міських поселеннях. У 1926 р. на території УСРР цей показник становив 24,7 %, в 1959 р. в УРСР – 15,3 %. Проте загальна кількість русифікованих українців у міських поселеннях збільшилася майже втричі.

Суттєво знизився рівень мовної русифікації українського сільського населення. Відбулося це головню внаслідок суттєвого зменшення кількості російськомовних українців на території Сіверщини, яка була головним районом мовної русифікації українців у сільській місцевості. В 1926 р. в УСРР з 1,2 млн русифікованих українців понад 660 тис. осіб (51,4 %) жило у сільській місцевості. В 1959 р. цей показник становив лише 13,2 %.

Росіяни, яких у 1959 р. на території України було вже понад 7 млн осіб, майже усі рідною мовою вважали мову своєї національності (табл. 2.33).

Таблиця 2.33

Рідна мова російського населення України за підсумками перепису 1959 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Російська	6 958 859	98,14	5 664 469	98,92	1 294 390	94,87
Українська	130 591	1,84	61 429	1,07	69 162	5,07
Інші	1 363	0,02	579	0,01	784	0,06
Разом	7 090 813	100	5 726 477	100	1 364 336	100

Після обміну населенням між Україною та Польщею в УРСР у декілька разів зменшилася кількість поляків. У 1959 р. польське населення України зосереджувалося здебільшого у Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій областях, оскільки обмін населенням цієї території не охопив. Серед поляків України значно переважало населення, рідною мовою якого була українська (табл. 2.34). Мову своєї національності рідною вважало тільки 19 % поляків. Доволі високим був також рівень мовної русифікації поляків, особливо у міських поселеннях. За підсумками перепису населення 1959 р., польську мову рідною в Україні вважало тільки близько 68,2 тис. осіб. Польською мовою як другою все ще володіла значна частина українців Галичини та Волині, зокрема тих, хто народився у довоєнний період. За поширеністю серед жителів України польська мова займала третє місце після української та російської.

Таблиця 2.34

Рідна мова польського населення України за підсумками перепису 1959 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Польська	68 194	18,77	38 076	23,28	30 118	15,08
Українська	248 626	68,44	82 717	50,58	165 909	83,05
Російська	45 287	12,47	41 986	25,67	3 301	1,65
Інші	1 190	0,33	758	0,46	432	0,22
Разом	363 297	100	163 537	100	199 760	100

40–50-ті роки ХХ ст. стали періодом остаточної русифікації єврейського населення України. Найбільше цьому сприяло суттєве зменшення кількості євреїв у роки Другої світової війни внаслідок їх знищення гітлерівцями.

У 1959 р. в Україні мешкало всього 840 тис. представників єврейської етнічної спільноти, тоді як до 1939 р. на українських землях було майже 2,5 млн євреїв. Припинили своє існування численні невеликі єврейські міста та містечка, яких особливо багато було в Галичині й на Поділлі. Саме у них впродовж сотень років зберігалася в Україні мова ідиш.

У другій половині ХХ ст. майже усі євреї вже жили у найбільших містах. Суттєво змінилася структура євреїв України. У 50-их роках значну частку серед них становили переселенці з регіонів Радянського Союзу, які не перебували під окупацією нацистською Німеччиною. Рідною мовою мігрантів здебільшого була російська.

За підсумками перепису населення 1959 р. 79,9 % єврейського населення України рідною мовою вважало російську мову, 16,9 –

мову своєї національності, 2,8 % – українську мову. Єврейська мова напередодні Другої світової війни перебувала на четвертому місці (після української, російської і польської) в переліку найпоширеніших мов в Україні, а в 1959 р. – лише на шостому. Всього рідною її вважало 142 тис. осіб (табл. 2.35).

Таблиця 2.35
Рідна мова польського населення України за підсумками перепису 1959 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Своєї національності	142 241	16,93	132 495	16,36	9 746	32,19
Українська	23 410	2,79	15 700	1,94	7 710	25,46
Російська	671 443	79,90	659 032	81,36	12 411	40,99
Інші	3 217	0,38	2 804	0,35	413	1,36
Разом	840 311	100	810 031	100	30 280	100

Зміни, які у 40–50-их роках ХХ ст. відбувалися серед євреїв України, зокрема, притік російськомовних євреїв-мігрантів з інших регіонів СРСР, а також суттєве пришвидшення темпів русифікації тієї частини єврейського населення України, яке все-таки визнавало рідною мовою мову своєї національності, значно сприяли посиленню російських мовних середовищ у великих містах України.

За підсумками перепису 1959 р. населення, яке рідною вважало російську мову, становило більшість тільки в двох областях України, (Кримській і Донецькій), а також у м. Києві. В усіх інших областях переважало україномовне населення. В Одеській області жителі, рідною мовою яких була українська, становили відносну більшість, в інших областях – абсолютну більшість.

Отже, після Другої світової війни Україна за мовним складом населення остаточно стала двомовною. Українську та російську мови рідними разом вважало понад 97 % населення УРСР. Зміни мовного простору України у період Другої світової війни та у перші роки після її завершення, зокрема зміни, які пов'язані з становищем української мови, не можна оцінювати однозначно. Попри значну кількість негативних для розвитку української мови процесів, за деякими параметрами мовна ситуація в Україні у цей період мала також і позитивні тенденції.

Відбулися значні територіальні зміни в розселенні україномовного населення (рис. 2.5, 2.6). Після обміну населенням з Польщею та знищення гітлерівцями євреїв сформувалася значна перевага україномовного населення в Західній Україні, зокрема, в Галичині, де до 1939 р. частка україномовних осіб була доволі низькою.

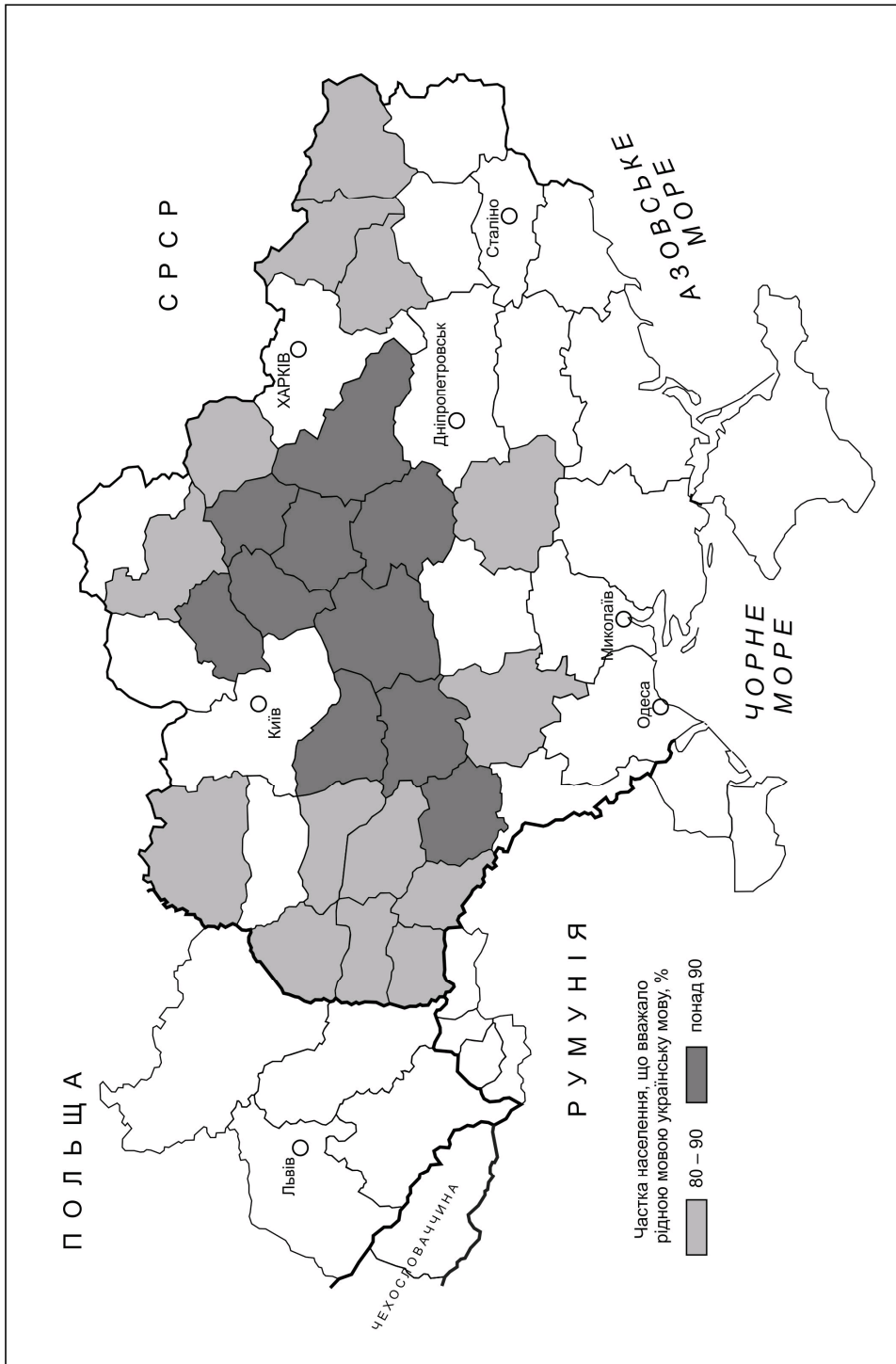

Рис. 2.5. Регіони з найвищою часткою українськомовного населення в другій половині 20-их – на початку 30-их років ХХ ст.

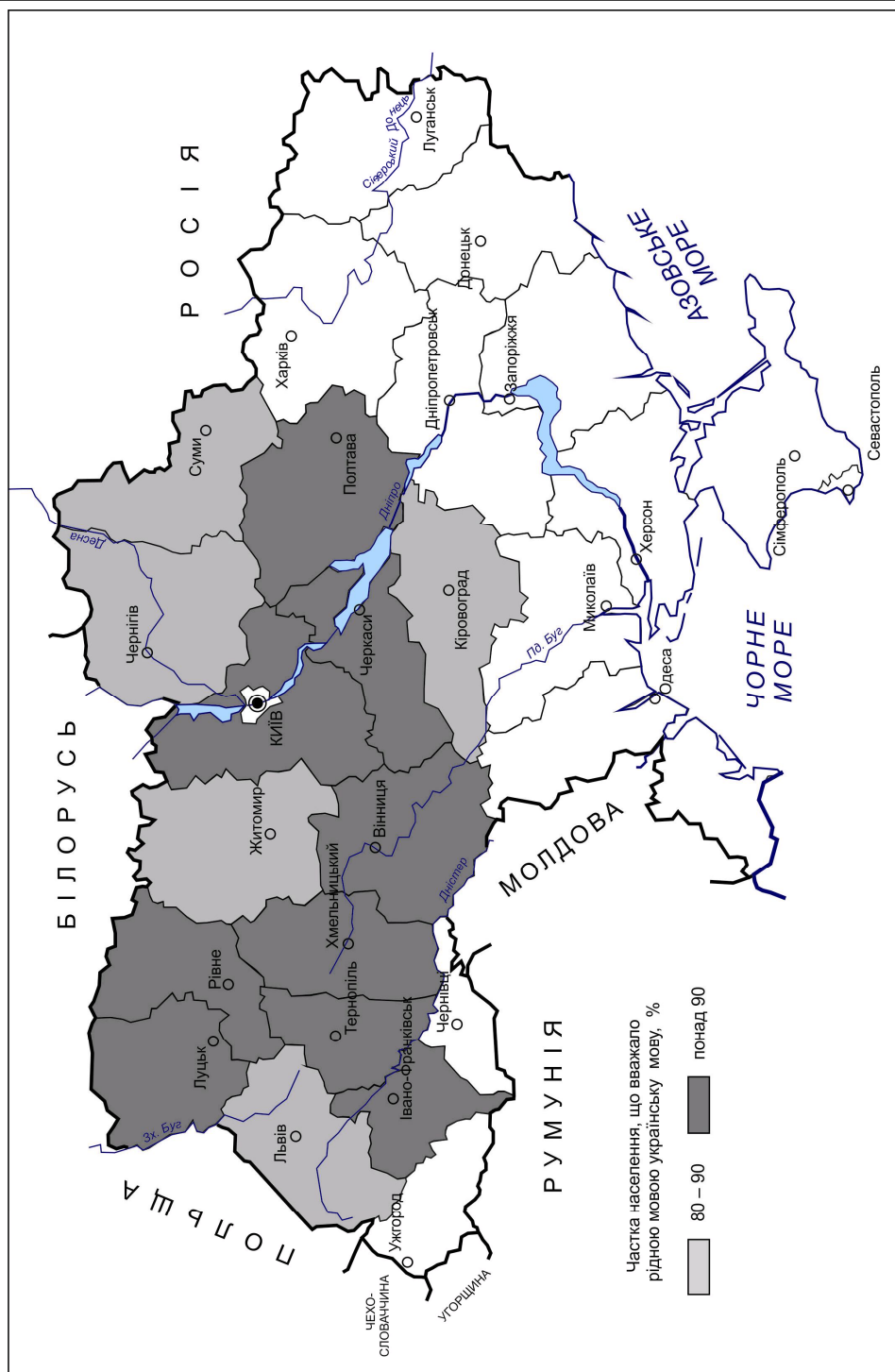

Рис. 2.6. Регіони з найвищою часткою населення, що вважало рідною мовою українську мову в 1959 р.

На заході України суттєво збільшилася частка україномовного населення серед жителів міських поселень. Особливо важливою для розвитку регіону була доволі швидка мовна українізація Львова, в якому в 30-их роках ХХ ст. частка україномовних жителів не становила навіть 20 %.

У повоєнний період в Україні сформувалася доволі широка смуга областей, у яких частка населення, рідною мовою якого була українська, становило понад 90 %: Волинська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Київська, Полтавська області. Близьким до 90 % цей показник був також у Житомирській, Кіровоградській, Львівській і Чернігівській областях. Якщо до 1939 р. найвищою частка україномовного населення була на Лівобережжі, зокрема на Полтавщині, то у 1959 р. першість за цим показником уже мали західні області (Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська).

Безперечно, що формування такої смуги було позитивним явищем для України. З іншого боку, такий територіальний перерозподіл україномовного населення закладав підвалини для поступової мовної поляризації України.

До 1939 р. попри те, що населення, для якого рідною була українська мова, становило абсолютну більшість у сільській місцевості України, регіони значного переважаання україномовних жителів були розділені ареалами й зонами іноземної сільськогосподарської колонізації, де значну частку становило іншомовне населення. Наприклад, дуже високою була частка україномовних жителів на Полтавщині й Черкащині, проте вже на Поділлі та Східній Волині суттєво збільшувалася частка осіб, які розмовляли іншими мовами (польською, німецькою), Далі на захід, у Тернопільському воєводстві Польщі частка населення, що розмовляло українською мовою, була ще меншою. У південних регіонах України в сільській місцевості значну частку населення становили німці. У повоєнний період позиції україномовного населення в причорноморських степах дещо посилилися. Крім виселення німців, цьому сприяв також процес дозаселення степів здебільшого українцями з території Західної України. Дещо посилилися також україномовні середовища в Закарпатті, Північній Буковині після приєднання цих земель до складу СРСР.

2.5. Мовна ситуація в 60–80-их роках ХХ ст.

Період так званої хрущовської відлиги в СРСР, який характеризувався деякою активізацією національно-культурного життя народів Союзу, тривав лише впродовж десятиріччя. Вже у другій половині 60-их років ХХ ст. після зміщення з посади Генерального Секретаря КПРС М. Хрущова й приходу Л. Брежнєва головною метою національно-культурної політики Радянського Союзу знову стала мовна асиміляція неросійського населення. Для тотальної русифікації України поступово були створені максимально сприятливі умови.

Найбільше інформації про мовну ситуацію в Україні в цей період, як і раніше, можна знайти у матеріалах переписів населення. Після 1959 р. наступні радянські переписи населення були у 1970, 1979 та 1989 рр. Програми проведення всіх цих переписів доволі об'ємні, вони охоплювали розробку чималої кількості статистичних таблиць на основі первинних матеріалів. Проте вони мали значну ваду – низький ступінь офіційного оприлюднення отриманої статистичної інформації. Чимало статистичних матеріалів зберігали у державних статистичних органах і призначали тільки для службового використання. Загальнодоступними вони стали тільки у 90-их роках ХХ ст.

Як і перепис 1959 р., ці переписи реєстрували національність і рідну мову опитуваного на підставі соціально-психологічного підходу. Тобто записували національність, яку називав опитуваний, і мову, яку опитуваний уважав рідною. Коли людині було важко визначитися щодо другого критерію, то часто записували мову, якою вона ліпше володіла чи якою користувалася в сім'ї, тобто насправді розмовну мову. Від перепису 1970 р. реєстрували іншу мову з мов народів Радянського Союзу, якою опитуваний вільно володів.

Підсумки переписів населення, які відбулися у 60–80-их роках ХХ ст., назагал підтверджують, що в Україні надалі розвивалися етномовні процеси, простежені за підсумками перепису 1959 р., й передусім процес мовної русифікації українців і представників інших етнічних спільнот. Не припинялася також масова міграція в Україну російськомовного населення, хоча й, звичайно, менш інтенсивна, ніж у перші повоєнні роки.

Головним стимулом до подальшої міграції в Україну росіян та російськомовних представників інших етнічних спільнот колишнього СРСР, як і раніше, була індустріалізація й, відповідно, урбанізація республіки. Діяли також інші чинники: вищий рівень життя

в Україні порівняно з більшістю інших республік колишнього СРСР, ліпші природнокліматичні умови, культурна та мовна близькість росіян і українців, завдяки якій середовище проживання в Україні було сприятливішим для росіян, ніж інші регіони СРСР, зокрема, ніж Середня Азія чи Закавказзя. Крім урбанізації, важливими чинниками міграції росіян були також розвиток санаторно-курортного господарства в деяких регіонах України, дислокація військових підрозділів радянської армії. Головні потоки міграції російськомовного населення спрямовувалися в найбільші міста України, зокрема в обласні центри. Всього за 1959–1989 рр. кількість росіян в Україні, внаслідок міграцій та асиміляції українців і представників інших етнічних спільнот, збільшилася з 7,1 млн осіб до 11,3 млн, тобто на 60 %.

Натомість чимало українського населення мігрувало за межі України внаслідок спрямування молодих спеціалістів у різні регіони Радянського Союзу з метою їх господарського освоєння. У СРСР, найбільшій за площею території державі світу, передусім на сході держави були величезні й багаті за природними ресурсами регіони (Сибір, Північний Казахстан, Далекий Схід і інші) майже неосвоєні навіть у другій половині ХХ ст. У 60–80-их роках ХХ ст., як і в попередні десятиліття, вони були регіоном міграції українців. Ця міграція суттєво послаблювала український етнос на його етнічній території. За межі республіки здебільшого виїжджали молоді особи працездатного віку, тоді як у структурі мігрантів до України щоразу більше було неукраїнського населення літнього та похилого віку. Крім того, українці в Росії доволі швидко асимілювалися, часто вже в другому поколінні вони змінювали рідну мову з мови своєї національності на російську, а в третьому – змінювали національність.

Важливим чинником міграції українців за межі республіки, особливо жителів західних областей, було приховане безробіття. Свого часу на його важливість звернув увагу ще І. Дзюба¹. Часткова індустріалізація Західного регіону, проведена в радянський період, не могла зайняти усі наявні трудові ресурси. Інтенсивно розвивалися лише обласні центри та інші великі міста регіону та деякі нові промислові міста. Кількість населення інших міст збільшувалася значно повільніше. Було чимало важливих у місцевій системі розселення міст, рівень економічного розвитку яких залишався доволі низьким. Існували десятки менших міст і селищ міського типу, в яких у повоєнний період суттєвих позитивних економічних змін

¹ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К. : Вид. дім "KM Academia", 1998. – С. 111.

майже не було, а кількість населення навіть не наблизилася до рівня, досягнутого ще в період до початку Першої світової війни.

Крім того, за умов радянської економічної системи індустріалізація не спричинила суттєвого поліпшення життєвого рівня населення та супроводжувалася значною кількістю негативних соціальних явищ. Усе це штовхало українське населення до міграції за межі республіки. Натомість радянська влада у 60–80-их роках ХХ ст. замість того, щоб вирішувати накопичені проблеми й далі розбудовувати економіку західних областей України, активно сприяла таким міграційним процесам.

Мовній асиміляції українців в Україні та за межами республіки вагомо сприяла офіційна етнічна політика, метою якої було передусім послабити етнічний чинник в суспільному розвитку СРСР. Саме у цей період було остаточно сформовано засади псевдонаукової теорії “злиття” націй і народностей СРСР у єдиний радянський народ. Результатом такої мовно-культурної політики було стрімке посилення асиміляції етнічних спільнот, що мешкали в колишньому СРСР, росіянами. Асиміляція найбільше охопила культурно близькі з росіянами спільноти, а також малочисленні народи, які були найменш захищеними від неї. Однією з головних передумов формування “радянського народу” було посилення ролі російської мови як мови міжетнічного спілкування. Тому поступово у СРСР впроваджували заходи, спрямовані на посилення позицій російської мови у всіх суспільних сферах, активно пропагували двомовність, російська мова у багатьох сферах стала єдиною обов’язковою для спілкування, викладанню російської мови у середніх та вищих навчальних закладах надавалося значно більшої уваги, ніж національним мовам тощо.

Ми вже згадували, що одним з головних внутрішніх чинників, які впливали на спрямування мовної ситуації в Україні, була подальша урбанізація її території. У другій половині ХХ ст. у республіці й далі швидко зростала кількість міського населення. Темпи зростання найбільших міст (Харкова, Дніпропетровська, Одеси, Донецька, Запоріжжя, Львова) дещо знизилися порівняно з деякими новими промисловими центрами та меншими обласними центрами. Однак за абсолютними показниками найбільші міста в своєму розвитку, як і раніше, суттєво випереджали міські поселення меншої людності. На Донбасі розвиток міст сповільнився, тому що потенціал території для урбанізації вже вичерпувався, частка міських жителів наблизилася до 90 %. Натомість й далі активно розвивалися міста Придніпров’я, а також півдня й заходу республіки.

Головний наслідок урбанізації – територіальний перерозподіл українського населення, тому що представники більшості інших етнічних спільнот, передусім росіяни, мешкали здебільшого у міських поселеннях. Рівень урбанізації українців у другій половині ХХ ст. суттєво підвищився й перетнув межу 50 %.

З одного боку, урбанізація дещо посилювала українські мовні середовища у міських поселеннях. Зокрема, завдяки їй відбулася українізація міських поселень заходу України після того, як одразу ж після Другої світової війни туди переселилася велика кількість російськомовного населення. До середини 80-их років у містах заходу України, зокрема в обласних центрах, остаточно сформувалися потужні україномовні міські середовища, які доволі ефективно протидіяли процесам мовної русифікації.

У великих містах Сходу та Півдня урбанізація сприяла русифікації вихідців з сільської місцевості. Адже потужних україномовних середовищ там не було, відповідно необхідною умовою адаптації до міських умов у цих регіонах була мовна асиміляція. Вона відкривала українцям, які прибували з сільської місцевості до русифікованих міст, шлях до підвищення їхнього соціального статусу.

Активні урбанізаційні та міграційні процеси в Україні сприяли швидкому зростанню кількості етнічно змішаних сімей (тобто сімей, де члени сім'ї належали до різних етнічних груп), які, як відомо, завжди були одним з головних факторів мовної асиміляції. Статистику кількості змішаних сімей у СРСР вперше було оприлюднено за підсумками перепису населення 1979 р. В Україні частка сімей, де члени сім'ї належали до різних національностей, в 1979 р. становила 21,9 %. Серед міського населення цей показник підвищувався до 29,9 %, в сільській місцевості він становив 9,3 %.

У повоєнний період й далі підвищувався рівень освіти населення України. У 50-их роках ХХ ст. передусім у західних, менше у центральних регіонах республіки, де більшість населення жило в сільській місцевості, й далі значна кількість жителів була неграмотною, або мала лише початкову освіту. Завдяки обов'язковій безплатній середній освіті неграмотність населення поступово було ліквідовано. Водночас населення вивчало російську мову, обов'язкову навчальну дисципліну в середніх навчальних закладах. Тому в регіонах, які відійшли до складу СРСР напередодні або після Другої світової, зростав рівень українсько-російської двомовності населення.

На мовну ситуацію на півдні України суттєво впливало приєднання до її складу Криму. Після військових дій періоду Другої світової війни, а також внаслідок депортації кримських татар, півост-

рів перебував у стані економічного занепаду. У 60–80-их роках ХХ ст. після приєднання до УРСР кількість населення Криму швидко зростала передусім завдяки міграції російськомовного населення. За загальною кількістю російськомовного населення в УРСР Крим зайняв друге місце після Донецької області. Водночас на півострові поступово почала дещо підвищуватися кількість і частка українців та, відповідно, дещо збільшилася кількість населення, рідною мовою якого була українська.

Завдяки урбанізації, в поєднанні з низкою інших факторів, в Україні суттєво змінилися параметри природного руху населення. Зокрема, поступово зменшилися показники народжуваності, знизився природний приріст населення. Головно внаслідок цього значно сповільнилися темпи збільшення загальної кількості населення України. Наприклад, якщо за 1959–1970 рр. кількість жителів України зростає на 5,3 млн осіб (у середньому на 478 тис. осіб щороку), то за 1970–1979 рр. – на 2,5 млн (на 276 тис. осіб щороку), а за 1979–1989 рр. – лише на 1,8 млн (на 184 тис. осіб щороку).

У 60-их роках ХХ ст. щоразу більшим ставав вплив на мовну ситуацію демографічного чинника. Саме тоді було закладено підвалини сучасної демографічної кризи в Україні¹. Демографічні показники України впродовж усієї другої половини ХХ ст. засвідчували про наближення періоду, коли населення України почне зменшуватися. Уже в 60-их роках деякі демографи передбачали загострення демографічної ситуації в Україні. Переломним роком для природного приросту населення України став 1960 р. Це був останній рік, коли було зростання різниці між народжуваністю та смертністю населення порівняно з попереднім 1959 р. – на 19 тис. осіб. Починаючи з 1961 р. різниця між народжуваністю і смертністю поступово скорочувалася щороку від декількох до декількох десятків тисяч осіб. В 1960 р. народжуваність перевищувала смертність на 682,6 тис. осіб, в 1970 – на 300 тис., 1980 – 174 тис., 1990 – 27,6 тис.

Головною складовою зменшення природного приросту стало зменшення народжуваності. Вже в 60-ті роки в Україні народжувалося менше дітей, ніж було потрібно для простого приросту населення (принаймні 2,1, індекс фертильності, тобто кількість дітей, яких народжує жінка впродовж дітородного віку). З 1963 р. індекс

¹ Демографічна криза в Україні : причини та наслідки / Ін-т демогр. та соц. дослідж. НАН України, Держ. комітет статистики України / С. І. Пирожков (ред.). – К., 2003. – 232 с.; Таран Ю. Правда і міфи української демографії: пошук причин від'ємного приросту // Діалог.ua. Проект "Україна". – Режим доступу до публ.: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3902.

фертильності в Україні був меншим ніж 2,1. У містах рівень народжуваності перестав задовольняти умови простого відтворення ще в 1952 р. Так само до 1960 р. в Україні зменшувалася смертність населення, а вже з 1961 р. показник смертності почав поступово зростати.

Головних причин погіршення демографічної ситуації було дві. По-перше, це урбанізація населення, яка суттєво змінювала його демографічну поведінку, зокрема, сприяла поступовому зменшуванню народжуваності. По-друге, сімейна політика Радянського Союзу, яка зовсім не стимулювала народжуваність, низький рівень соціального захисту жінок, що народжували дітей, особливо багатодітних матерів.

Ці демографічні зміни особливо несприятливо відобразилися у мовній ситуації. Адже впродовж багатьох десятиріч високий природний приріст українського сільського населення компенсував жахливі демографічні втрати українців у ХХ ст., а також був головним чинником, що хоч якось стримував їхню мовну асиміляцію, сприяв збереженню на доволі високому рівні частки україномовного населення в мовному складі жителів. Зокрема, завдяки йому за доволі короткий період вдалося подолати наслідки голодомору 1932–1933 рр., а також компенсувати втрати українців під час Другої світової війни. Внаслідок урбанізації природний приріст українського населення зменшився, значно погіршилася демографічна ситуація в сільській місцевості, особливо в центральних областях. Наприкінці 80-их років ХХ ст. у деяких регіонах України смертність населення уже перевищувала народжуваність. Найскладнішою була демографічна ситуація у Сумській та Чернігівській областях.

Зниження природного приросту українського (відповідно, україномовного, тому що саме україномовні сільські жителі мали підвищену народжуваність) населення було несприятливим ще й тому, що цей процес автоматично посилював роль міграційного приросту в формуванні загального приросту жителів УРСР. А в структурі мігрантів, як відомо, значну частку становило російськомовне населення.

Суттєве посилення у 60–80-их роках ХХ ст. позицій російської мови простежено майже за всіма показниками, майже у всіх регіонах України. У мовному складі населення України доволі швидко зменшувалася частка населення, яке вважало рідною мовою українську, натомість збільшувалася частка населення, для якого рідною була російська мова (табл. 2.36).

Таблиця 2.36

Мовний склад населення України в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів)

Рік	Кількість населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	41 869 046	30 562 265	72,99	10 172 108	24,30	1 134 673	2,71
1970	47 126 517	32 701 964	69,39	13 253 840	28,12	1 170 713	2,49
1979	49 609 333	32 917 537	66,35	15 547 597	31,34	1 144 199	2,31
1989	51 452 034	33 271 865	64,67	16 898 273	32,84	1 281 896	2,49

Усього за тридцять років (1959–1989) частка населення, що вважало рідною мовою українську мову, в Україні зменшилася на 8,3 відсоткового пункта (з 73,0 до 64,7 %), а частка жителів, що вважали рідною мовою російську мову, – збільшилася на 8,5 пункта (з 24,3 до 32,8 %).

Особливо стрімкими процеси мовної русифікації населення України були у 60–70-их роках ХХ ст. Зокрема, лише за 1959–1970 рр. кількість жителів України, для яких рідною мовою була російська мова, збільшилася одразу ж на 3 млн осіб, або ж на 30,3 %, а їхня частка підвищилася на 3,8 відсоткового пункта. Натомість кількість жителів України, які рідною мовою вважали українську мову, збільшилася лише на 7 %.

За 1970–1979 рр. кількість населення, що рідною мовою вважало російську мову, в складі населення УРСР збільшилася на 2,3 млн осіб, або ж на 17,3 %. Кількість жителів, рідною мовою яких була українська мова, внаслідок суттєвого зменшення показників природного приросту населення збільшилася лише на 0,6 %, або 0,2 млн осіб. У середньому в період 1959–1979 рр. щороку російськомовного населення в Україні ставало на 270 тис. більше.

У вісімдесятих роках ХХ ст. темпи русифікації населення України дещо сповільнилися. Це значно було зумовлено суспільно-політичними змінами в колишньому СРСР в другій половині 80-их років ХХ ст., зокрема так званою перебудовою, наслідком якої стала активізація національно-культурного життя в Україні, підвищення національної самосвідомості українців.

У складі населення України суттєво збільшилася частка осіб, які вільно володіли російською мовою. За підсумками перепису 1970 р. (який уперше дав змогу обчислити загальну кількість осіб, які вільно володіли українською та російською мовами шляхом підсумовування матеріалів про рідну мову та другу мову) російською мовою в Україні вільно володіло тільки 56,7 % населення. А в 50–60-их ро-

ках ХХ ст., ймовірно, цей показник був ще нижчим. Її знало, мабуть, менше, ніж половина населення України. Українською мовою в 1970 р. вільно володіло 78,8 % від загалу населення УРСР (табл. 2.37).

Таблиця 2.37

Кількість осіб, які вільно володіли українською та російською мовами в Україні у другій половині ХХ ст. (за підсумками переписів)

Рік	Кількість, населення, осіб	Мова, якою вільно володіли			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
1970	47 126 517	37 132 654	78,8	26 741 107	56,7
1979	49 609 333	38 682 244	78,0	35 424 920	71,4
1989	51 452 034	40 141 584	78,0	40 341 423	78,4

За підсумками перепису населення 1989 р. російською мовою вільно володіло 78,4 % населення. Кількість осіб, які вільно володіли російською мовою, за 1970–1989 рр. збільшилася на 50,9 %. Натомість кількість осіб, які вільно володіли українською мовою, за цей самий період збільшилася тільки на 8,1 %, а їхня частка від загалу населення України навіть дещо зменшилася. Внаслідок цього напередодні проголошення незалежності в Україні частка населення, яке вільно володіло російською мовою, була навіть більшою, ніж частка осіб, які вільно володіли українською мовою, попри те, що абсолютну більшість жителів УРСР становили українці.

Невпинно збільшувалася кількість населення, яке узагалі не знало української мови. У 1989 р. українською мовою не володіло усього 11,3 млн осіб, або кожен п'ятий мешканець України. Передусім зазначали, що не володіють українською мовою росіяни, зокрема, жителі Криму й східних областей України.

Однієї з головних причин збільшення кількості російськомовного населення стало посилення асиміляційних процесів, зокрема мовна русифікація українського населення. За 1959–1989 рр. кількість українців, рідною мовою яких була російська мова, в УРСР збільшилася на 2,5 млн осіб, або в 2,2 раза (табл. 2.38). Українці, що перейшли на рідну російську мову, дали близько 40 % загального приросту російськомовного населення в Україні за цей період. Однак дійсні обсяги мовної русифікації українців були ще вищими, адже наведені числа не враховують загальної етнічної асиміляції, тобто зміни населенням етнічної ідентичності з української на російську, внаслідок яких в етнічному складі населення УРСР поступово зростала частка росіян (табл. 2.39).

Таблиця 2.38

Рідна мова українського населення України в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів)

Рік	Кількість населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	32 158 493	30 072 351	93,51	2 075 527	6,45	10 615	0,03
1970	35 283 857	32 257 360	91,42	3 017 823	8,55	8 674	0,02
1979	36 488 951	32 493 647	89,05	3 986 665	10,93	8 639	0,02
1989	37 419 053	32 825 373	87,72	4 578 390	12,24	15 290	0,04

Таблиця 2.39

Національний склад населення України в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік	Кількість населення, осіб	Національності					
		українці		росіяни		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	41 869 046	32 158 493	76,81	7 090 813	16,94	2 619 740	6,26
1970	47 126 517	35 283 857	74,87	9 126 331	19,37	2 716 329	5,76
1979	49 609 333	36 488 951	73,55	10 471 602	21,11	2 648 780	5,34
1989	51 452 034	37 419 053	72,73	11 355 582	22,07	2 677 399	5,20

За підсумками перепису 1959 р. обсяги русифікації українців ще були доволі незначними. Рідною мовою мову своєї національності вважало 93,5 % від загалу українського населення України. Загальна кількість осіб, які російську мову вважали рідною мовою, серед українців становила дещо більше 2 млн. Русифіковані українці зосереджувалися здебільшого у найбільших містах України (Київ, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Маріуполь, Миколаїв, Луганськ). У 1989 р. рідною мовою російську мову вважало вже майже 4,6 млн українців, що становило 12,2 % від загалу українського населення УРСР. У всіх великих містах України кількість російськомовних українців становила від декількох десятків тисяч до декількох сотень тисяч осіб. На сході України значна кількість українців вважала російську мову рідною мовою не тільки у великих, а й у малих і середніх за людністю міських поселеннях, а також у сільській місцевості.

За 1959–1989 рр. частка населення, рідною мовою якого була українська, знизилася в абсолютній більшості областей України. Цей показник підвищився тільки в західних областях УРСР (Волинській – на 0,03 відсоткового пункта, Рівненській – на 0,11, Львівській – на 3,88, Тернопільській – на 0,57, Закарпатській – на 4,04 та Чернівецькій областях – на 2,72), як бачимо, часто несуттєво, мен-

ше, ніж на один відсотковий пункт. Частка населення, яке рідною мовою вважало українську мову, підвищилася також в Криму (на 1,75 відсоткового пункта), головню внаслідок міграції україномовних українців з інших регіонів України. В десяти областях України зменшилася загальна кількість осіб, що вважали українську рідною мовою (рис. 2.7). Були це передусім центральні області, де поступово склалася надзвичайно несприятлива демографічна ситуація у сільській місцевості, а також східні регіони, в яких головним фактором зменшення кількості україномовного населення стала мовна русифікація.

Навіть у тих регіонах України, де частка населення, рідною мовою якого була українська мова, дещо підвищувалася, загальна кількість російськомовного населення, а також кількість русифікованих українців усе-таки збільшувалася. За період 1959–1989 рр. кількість українців, що вважали рідною мовою російську мову, зменшилася тільки у трьох областях України: Львівській, Тернопільській і Чернігівській. Несуттєво збільшилася кількість українців, для яких рідною була російська мова, у Волинській (на 20 %) і Сумській (26 %) областях. Натомість, у 14 областях України, а також у м. Києві кількість українців, які вважали рідною мовою російську, збільшилася більше, ніж удвічі. Найсуттєвіше кількість русифікованих українців збільшилася в Запорізькій (на 182,8 %), Луганській (182,2 %), Дніпропетровській (178,2 %), Одеській (164,2 %), Херсонській (158,8 %) областях.

Загальна кількість населення, рідною мовою якого була російська, за 1959–1989 рр. зменшилася тільки у двох областях України – Львівській та Тернопільській (рис. 2.8). У Вінницькій області цей показник збільшився на 20,6 %, Волинській – на 21,7 %, Сумській – на 16,7, Чернівецькій – на 19,8, Чернігівській – на 11,2 %. Найсуттєвіше збільшилася кількість населення, рідною мовою якого була російська мова, у таких областях: Херсонській – на 106,1 %, Полтавській – на 106,0, Дніпропетровській – на 105,0 %. Саме ці три області України у 60–80-их роках ХХ ст. зазнавали найбільшого русифікаційного натиску, оскільки в інших східних і південних областях України (Луганська, Донецька, Кримська, Миколаївська, Одеська, Харківська), русифікація населення, особливо у містах, до 80-их років ХХ ст. уже майже завершилася.

У 60–80-их роках ХХ ст. з усіх регіонів України тільки Західна Україна змогла протистояти тотальній русифікації. Лише у Галичині кількість осіб, що вважали рідною мовою російську, не збільшувалася. У Волинській, Рівненській, Чернівецькій і Закарпатській областях кількість російськомовного населення зростала, проте її

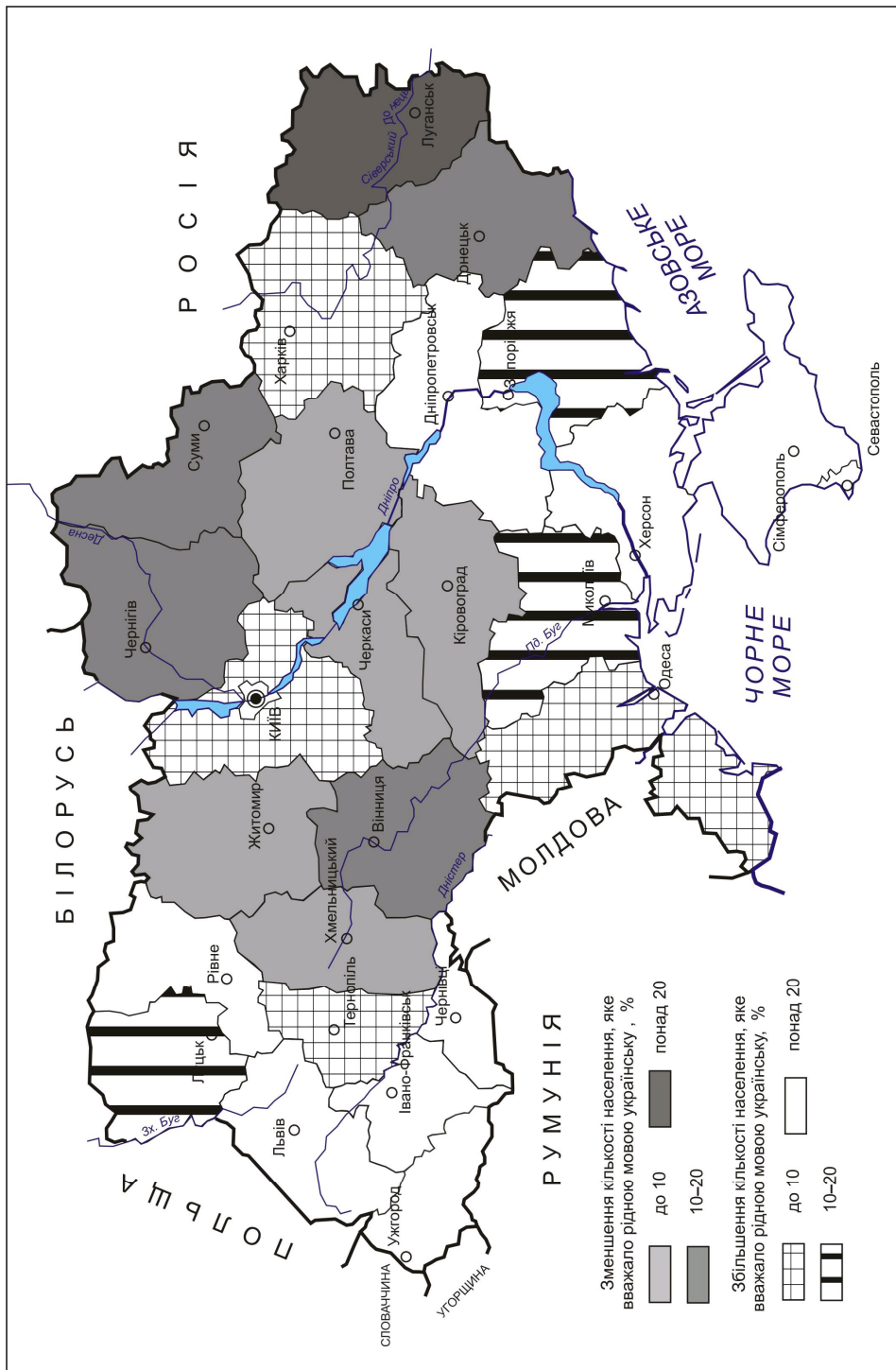

Рис. 2.7. Динаміка кількості населення, яке вважало рідною мовою українську в 1959–1989 рр.

перекривав значно вищий природний приріст україномовного населення. Попри зростання частки україномовного населення, на заході України русифікація також відбувалася, зокрема, доволі швидко підвищувався рівень українсько-російської двомовності населення.

До регіонів, де зростання кількості російськомовного населення було доволі незначним, належали також Чернігівська та Сумська області. На відміну від інших областей УРСР, українці, які вважали рідною мовою російську, жили тут здебільшого у сільській місцевості, в прикордонних з Росією районах. Внаслідок надзвичайно несприятливої демографічної ситуації в сільській місцевості загальна кількість населення, втім числі й тих, для кого рідною була російська мова, тут доволі швидко зменшувалася. Натомість збільшувалася кількість населення, яке вважало рідною російську мову в найбільших містах регіону, зокрема, в обласних центрах Чернігові й Сумах. Відповідно, частка населення, рідною мовою якого була російська, в мовному складі жителів Чернігівської і Сумської областей також підвищувалася.

У повоєнний період суттєво збільшилася частка населення, для якого рідною мовою була українська, в столиці УРСР – Києві. За 1959–1989 рр. цей показник підвищився з 43,7 до 57,6 %, тобто на 13,9 відсоткового пункта (табл. 2.40).

Таблиця 2.40

Мовний склад населення Києва в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів)

Рідна мова	1959		1970		1989	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українська	482,6	43,70	827,4	50,70	1 482,3	57,63
Російська	593,8	53,77	775,2	47,50	1 058,0	41,13
Інші	27,9	2,53	29,3	1,80	31,9	1,24
Всього	1 104,3	100	1 631,9	100	2 572,2	100

Кількість населення, рідною мовою якого була українська, в Києві збільшилася втричі. Головною причиною стрімкого росту в Києві кількості та частки населення, яке вважало рідною мовою українську, став демографічний розвиток столиці. За тридцять років кількість жителів у місті збільшилася з 1,1 млн до 2,6 млн осіб. Причому відбулося це здебільшого внаслідок міграції українського населення з Київської та сусідніх областей. З іншого боку, масова міграція україномовного населення якоїсь суттєвої мовної “українізації” столиці УРСР не спричинила. В місті й далі абсолютно домінувала російська мова. Кількість населення, яке вважало рідною

мовою російську, також збільшувалася, так само, як і кількість російськомовних українців і представників інших етнічних спільнот. Крім того, зворотною стороною швидкого демографічного розвитку Києва почасти став демографічний занепад низки центральних і східних областей України.

Зовсім по-іншому в цей період розвивалася мовна ситуація в другому за величиною місті України, колишній столиці УСРР – Харкові. Населення, для якого рідною мовою була російська мова, у 1959 р. становило 67,2 % від загалу жителів міста. За підсумками перепису населення 1989 р. рідною мовою російську назвало 68 % жителів Харкова, тобто за 30 років цей показник суттєво не змінився¹. Росіяни в 1959 р. становили 40,4 % жителів міста, а в 1989 р. – 43,6 %, українці, відповідно, 48,4 і 50,4 %.

На мовну ситуацію в Харкові значно впливало його етногеографічне положення, – неподалік від кордону з РРФСР, – що підвищувало частку росіян у структурі мігрантів до міста. Крім того, значні ареали розселення російського населення були також у Харківській області, зокрема на південний схід від міста (район Чугуєва). Тому міграція російськомовного населення до Харкова майже цілком нейтралізувала міграцію україномовного населення. Внаслідок цього за повоєнний період етнічний і мовний склад населення міста суттєво не змінився. Харків яскраво відобразив особливості етномовного розвитку більшості великих міст сходу та півдня України, міграція українців до яких у процесі індустріалізації так і не змогла перекрити міграцію росіян, російськомовного населення іншого етнічного походження, а також компенсувати втрати україномовного населення внаслідок процесів мовної русифікації.

Зовсім за іншим сценарієм розвивалася мовна ситуація у великих містах заходу України, зокрема у Львові. Він був розташований на значній відстані від російської етнічної території. Населення навколишньої сільської місцевості, а також міських поселень, було майже суцільно українським, та, відповідно, україномовним. До кінця 80-их років ХХ ст. на заході України доволі високим, порівняно з іншими регіонами, був природний приріст населення. Масовий притік російськомовного населення до Львова у перші повоєнні роки призвів до того, що за підсумками перепису 1959 р. частка жителів, які російську мову вважали рідною, в місті перевищувала 40 %. За цим показником Львів навіть перевершував більшість обласних центрів у центральній частині України. Але далі частка російськомовних осіб в місті неухильно зменшувалася (табл. 2.41).

¹ Історія міста Харкова. ХХ століття. – С. 348.

Таблиця 2.41

Мовний склад населення Львова в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів)

Рідна мова	1970		1979		1989	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	360 911	65,21	476 254	71,61	610 959	77,64
Російська	173 670	31,38	174 065	26,17	162 166	20,61
Інші	18 871	3,41	14 746	2,22	13 778	1,75
Всього	553 452	100	665 065	100	786 903	100

Джерело: складено за матеріалами Головного управління статистики у Львівській області.

У 1970 р. частка населення, що вважало рідною мовою українську мову, в столиці Галичини становила 65,2 %, російську – 31,4 %, в 1979 р. ці показники були, відповідно, 71,6 і 26,2 %, в 1989 р. – 77,6 і 20,6 %. В 1989 р. у Львові загальна кількість населення, що вважало рідною мовою українську мову (611 тис. осіб), приблизно вдвічі перевищувала кількість населення, що в 1931 р. вважало рідною мовою українську мову, в усіх міських поселеннях Галичини разом узятих. У повоєнний період тільки у Львові, єдиному з усіх найбільших міст України (людністю понад 500 тис. осіб), сформувався повноцінне україномовне міське середовище.

Вельми цікавою у повоєнний період була загальна динаміка мовного складу міського населення України. Попри процеси урбанізації, внаслідок яких за тридцять років кількість міських жителів у республіці збільшилася майже на 80 %, мовний склад міського населення майже не змінився. Зокрема, частка населення, що вважало рідною мовою українську мову, за 1959–1989 рр. збільшилася тільки на один відсотковий пункт – з 53,1 до 54,1 % (табл. 2.42). Частка населення, для якого рідною мовою була російська мова, зменшилася на 0,2 відсоткового пункту.

Таблиця 2.42

Мовний склад міського населення України в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів)

Рік	Кількість населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	19 147 419	10 164 192	53,08	8 492 845	44,36	490 382	2,56
1970	25 688 560	13 615 089	53,00	11 530 643	44,89	542 828	2,11
1989	34 297 231	18 556 776	54,10	15 137 984	44,14	602 471	1,76

Взагалі динаміка мовного складу населення України у 60–80-их роках ХХ ст. засвідчила, що за 1959–1989 рр. масова міграція (яка поглинула весь природний приріст у сільській місцевості й, крім того, кількість сільських жителів зменшилася на 5,6 млн осіб, або ж на майже на 25 %) українського сільського населення (яке майже все рідною мовою вважало мову своєї національності) у міські поселення була майже повністю нейтралізована зустрічною міграцією російськомовного населення (передусім росіян з різних регіонів СРСР), а також мовною асиміляцією українців у великих деукраїнізованих містах.

Водночас динаміка мовного складу міського населення мала суттєві територіальні відмінності. Доволі чітко можна виділити регіони українізації міських поселень, в яких міграція українського сільського населення значно перевищувала міграцію росіян, а також стримувала процеси мовної русифікації українців. Цей фактор, у поєднанні з деякими іншими, сприяв суттєвому збільшенню в міських поселеннях кількості та частки осіб, для яких рідною була українська мова. Зокрема, частка населення, яке вважало рідною мовою українську, найсуттєвіше підвищилася у мовному складі міського населення таких регіонів: Чернівецька (на 20,2 відсоткового пункту), Львівська (на 16,1), Рівненська області (14,8), м. Київ (13,9), Закарпатська (13,9), Вінницька (12,5), Хмельницька (9,1), Тернопільська (9,0), Волинська (7,6), Житомирська (7,3), Чернігівська (7,0), Івано-Франківська (7,0 відсоткового пункту) області. Менш суттєво зріс цей показник у Черкаській, Одеській, Миколаївській, Кіровоградській, Київській областях, а також в АР Крим. Як бачимо, частка осіб, які вважали рідною мовою українську, найсуттєвіше збільшилася передусім в міських поселеннях областей, які після Другої світової війни мали найнижчий рівень урбанізації, зокрема Чернівецькій, Рівненській, Закарпатській, Вінницькій, Хмельницькій.

Ми вже згадували про те, що головною причиною збільшення частки населення, для якого рідною була українська, у міських поселеннях цих областей стала міграція українців із сільської місцевості. Серед інших причин виділимо розвиток мережі міських поселень, зокрема, виникнення внаслідок адміністративних перетворень великої кількості нових міст і селищ міського типу, а також ліпші показники природного приросту в україномовного міського населення.

У деяких областях важливою причиною збільшення в містах частки осіб, які вважали рідною мовою українську, стала еміграція євреїв, які були здебільшого російськомовними. Особливо важли-

вим цей чинник став у 70-их роках після того, як у Радянському Союзі спростили умови виїзду євреїв на історичну батьківщину. Загалом у радянський період вільної міграції євреїв за межі СРСР не було. Радянський Союз постійно вів своєрідну дипломатичну гру з державами Заходу, внаслідок якої час від часу відкривалися різноманітні канали міграції євреїв. Всього за 1948–1990 р. з СРСР мігрувало близько 592 тис. євреїв, з них 301 тис. – після 1986 р.¹

Передусім дія цього чинника виявилася в Чернівецькій, Вінницькій та, менше, Одеській областях, де й після завершення Другої світової війни залишилася доволі велика кількість єврейського населення, яке мешкало головню у містах. Територія цих областей (повністю або частково) в роки Другої світової війни хоча й перебувала під окупацією, але не безпосередньо нацистської Німеччини, а держави-сателіта – Румунії. Румунська влада на окупованих землях не проводила акцій з тотального винищення євреїв.

Наприклад, у Вінницькій області в 1959 р. у міських поселеннях (здебільшого на правому березі Південного Бугу, на території, що у воєнний період була частиною так званої Трансністрії) мешкало 41,6 тис. євреїв, які становили 11,6 % міського населення. Чимало з них рідною мовою вважало російську. Вже в 1989 р. у міських поселеннях області мешкало тільки 25,6 тис. євреїв. За цей самий період у Чернівецькій області (тут вони зосереджувалися передусім в Чернівцях) кількість євреїв у міських поселеннях зменшилася з 40,7 тис. до 16,3 тис. осіб.

Внаслідок усіх зазначених процесів у 1989 р. у деяких областях України частка населення, яке вважало рідною мовою українську, в складі міських жителів уже наближалася до 90 %. Зокрема, у Волинській області цей показник становив 89,7 %, Івано-Франківській – 88,4, Рівненській – 87,6 %. У міському населенні Тернопільської області частка осіб, які вважали рідною мовою українську, підвищилася до 94,0 %. Всього у 1989 р. областей, де частка жителів, для яких рідною мовою була українська, в міських поселеннях становила понад 80 %, налічувалося дев'ять, тоді як у 1959 р. таких було тільки п'ять.

Частка жителів, що вважали рідною мовою українську, серед міського населення зменшилася передусім у східних та південних областях України. Зокрема, у Луганській області – на 14,7 відсоткового пункта, Донецькій – на 12,3, Дніпропетровській – 8,5, Запорі-

¹ Вишне夫斯基 А. Г. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор / А. Г. Вишне夫斯基 // ОНС: Обществ. науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 115–131.

зькій – 8,3, Харківській – 6,2, Одеській – 3,8, Полтавській – 2,8, Сумській – 2,7 відсоткового пункта. Мовний склад міського населення центральних областей УРСР суттєвих змін не зазнав.

У мовному складі сільського населення за 1959–1989 рр. частка населення, що вважало рідною мовою українську мову, дещо зменшилася (табл. 2.43). Натомість збільшилася частка й кількість населення, для якого рідною була російська мова. Сприяла цьому передусім мовна русифікація українського сільського населення урбанізованих територій на сході України, а також у Криму.

Таблиця 2.43

Мовний склад сільського населення України в другій половині ХХ ст.
(за підсумками переписів)

Рік	Кількість населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	22 721 627	20 398 073	89,77	1 679 263	7,39	644 291	2,84
1970	21 437 957	19 086 875	89,03	1 723 197	8,04	627 885	2,93
1989	17 154 803	14 715 089	85,78	1 760 289	10,26	679 425	3,96

У 80-их роках ХХ ст. у сільській місцевості дещо підвищилася також частка населення, яке розмовляло іншими, крім української та російської, мовами. Відбувалося це головню тому, що в другій половині цього десятиріччя розпочався процес повернення до Криму кримських татар, депортованих у східні регіони СРСР в 1944 р.

Динаміка мовного складу сільського населення у територіальному аспекті в загальних рисах збігалася з динамікою мовного складу міського населення. На динаміку мовного складу сільських жителів впливало те, що абсолютна більшість з них рідною мовою вважала українську. За підсумками перепису населення 1989 р. в 14 областях частка населення, яке вважало рідною мовою українську, у сільській місцевості становила понад 90 %, причому у деяких західних – понад 99 %. Відповідно, можливості для подальшого підвищення частки україномовного населення у цих областях були доволі незначними.

У східних областях України процеси русифікації охопили й сільську місцевість, тому частка населення, що вважало рідною мовою українську там суттєво зменшилася. Знизився цей показник також у південних областях, низці центральних (Кіровоградській, Київській, Полтавській, Черкаській), а також у Чернівецькій області, де румунське та молдовське населення мало вищі показники

природного приросту населення порівняно з українцями, а також менше було охоплене процесами урбанізації.

У повоєнний період посилилися процеси мовної русифікації не тільки серед українців, а й серед представників інших етнічних спільнот, які мешкали в Україні (табл. 2.44). Зокрема, частка осіб, рідною мовою яких була російська, суттєво збільшилася серед євреїв, молдован, болгар, поляків, татар, німців, гагаузів. Доволі незначний рівень мовної русифікації був тільки серед угорців і румун України.

Таблиця 2.44
Рідна мова етнічних груп населення України в 1959 р. і 1989 р.

Національність	Рідна мова					
	своєї національності		українська		російська	
	1959	1989	1959	1989	1959	1989
Українці	93,5	87,7	–	–	6,5	12,3
Росіяни	98,1	98,4	1,9	1,6	–	–
Євреї	16,9	7,1	2,8	2,1	79,9	90,6
Білоруси	36,8	35,5	9,1	9,3	54,0	55,2
Молдовани	83,3	78,0	6,6	6,2	10,1	15,5
Болгари	80,8	69,3	2,5	2,7	16,4	27,2
Поляки	18,8	12,5	68,4	66,6	12,5	20,3
Угорці	98,5	95,6	0,8	2,6	0,6	1,6
Румуни	84,3	62,3	12,8	9,8	1,2	3,5
Греки	7,9	18,5	2,8	2,3	89,0	78,8
Татари	62,4	48,9	2,1	1,7	35,3	49,0
Вірмени	41,5	49,0	2,3	2,9	55,7	47,5
Цигани	38,0	58,6	27,5	12,3	16,3	10,3
Татари кримські	...	92,6	...	0,2	...	4,0
Німці	33,9	23,3	18,2	9,2	47,3	67,2
Азербайджанці	69,2	72,4	3,3	2,6	27,2	24,4
Гагаузи	89,7	79,5	0,8	1,4	6,9	17,2

Найбільш русифікованими етнічними спільнотами України були євреї та греки. Частка євреїв, для яких рідною мовою була російська, наприкінці 80-их років ХХ ст. перевищила 90 % від загалу єврейського населення. Частка греків, які вважали рідною мовою мову своєї національності, тривалий період була дуже низькою, однак за 1979–1989 рр. цей показник зріс з 8,9 до 18,5 %. Цьому сприяв передусім процес культурного відродження греків Приазов'я у другій половині 80-их років. Одним з його наслідків була зміна ставлення частини грецького населення до рідної мови.

На розподіл польського населення за рідною мовою України значно впливала швидка українізація поляків Західної України, що

остаточно відійшла до складу СРСР тільки після Другої світової війни. Натомість у інших регіонах України поступово відбувалася вторинна асиміляція поляків, тобто чимало з них переходили з рідної української мови на рідну російську мову.

Назагал напередодні проголошення незалежності мовна ситуація в Україні мала такі головні тенденції. У мовному складі населення УРСР абсолютну більшість становили жителі, для яких рідною мовою була українська. Проте частка населення, яке вважало рідною російську мову, становила майже третину від загалу жителів України. Інші мови в Україні були рідними для відносно невеликої кількості населення. В мовному складі міських жителів перевага населення, яке рідною вважало українську мову, була доволі незначною. Натомість сільська місцевість була майже суцільно україномовною, за винятком Криму, й окремих регіонів компактного проживання етнічних меншин. Більшість населення України була двомовною, вільно володіла українською та російською мовами. Причому російською мовою наприкінці 80-их років ХХ ст. вільно володіло вже дещо більше населення, ніж українською. Рівень мовної русифікації населення неухильно зростав.

Мовна ситуація мала суттєві територіальні відмінності. З заходу на схід і південь збільшувалися кількість населення, для якого рідною була російська мова, та рівень мовної русифікації українців. Головна причина мовної русифікації – державна мовна політика, яка забезпечувала російській мові значно вищий соціальний статус, ніж українській. Російська мова домінувала у всіх регіонах України у більшості сфер суспільного життя. Це призводило до мовної асиміляції сотень тисяч українців щороку, зокрема у великих русифікованих містах. Іншим важливим фактором мовної асиміляції були особливості міграційних процесів, внаслідок яких до України постійно прибувала значна кількість російськомовного населення з інших регіонів колишнього СРСР. У багатьох регіонах України русифікації вагомо сприяли процеси урбанізації та індустріалізації.

Головними чинниками, які почасти стримували мовну асиміляцію українського населення, були вищі показники природного приросту українців, доволі висока щільність українського сільського населення у деяких регіонах. Там, де українці мали зазначену вище перевагу в мовному складі, частка населення, яке вважало рідною мовою українську мову, підвищувалася.

Розділ 3

МОВНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Динаміка мовного складу населення після проголошення незалежності

Верховна Рада України 22 серпня 1991 р., опинившись перед загрозою відновлення на українській землі авторитарного суспільства, проголосила незалежність України та створення самостійної Української держави. Акт проголошення незалежності України 1 грудня 1991 р. був підтверджений волею українською народом на Всеукраїнському референдумі. Розпочалася нова епоха в історії української етнічної спільноти.

Після проголошення незалежності в Україні нарешті з'явилися можливості для підвищення соціального статусу української мови. Незалежна Україна отримала змогу самостійно формувати мовну, етнічну, демографічну, освітню політику згідно з інтересами розбудови нової держави. Українська мова стала єдиною державною мовою в Українській державі. Псевдонаукова концепція створення єдиного радянського народу відійшла у минуле, а з нею й пропаганда двомовності, якою прикривалися процеси мовної русифікації, а також преференції щодо розвитку російської мови. За короткий період в Україні суттєво зменшилася кількість шкіл з російською мовою викладання. Припинилося обов'язкове викладання навчального предмету "російська мова" в середніх освітніх навчальних закладах.

Суттєво змінилося спрямування міграційних процесів, які є одним з найважливіших факторів формування і розвитку мовної ситуації. Якщо впродовж усього радянського періоду, до початку

90-их років ХХ ст. включно, відбувався процес переселення росіян і представників інших етнічних спільнот в Україну, який вагомо сприяв мовній русифікації населення України, то у 90-их роках ХХ ст. розпочалося протилежне явище – міграція за межі держави росіян, білорусів, представників інших етнічних спільнот.

Почало змінюватися ставлення людей до української мови, тому що вона стала мовою державної нації. Чимало росіян та представників інших етнічних меншин усвідомили необхідність вивчення української мови. Для мільйонів українців, зокрема тих, що ще зовсім недавно мігрували у російськомовні міста України, відмова від рідної мови уже не була обов'язковим атрибутом адаптації до міського способу життя.

Проголошення незалежності України створило значні можливості для швидкого подолання багатьох негативних наслідків багатотисячної русифікації українського етносу. Однак ці можливості у перше десятиліття незалежності здебільшого не вдалося реалізувати насамперед через вади державної мовної політики, декларативний характер підтримки української мови, відсутність послідовних дій з посилення її ролі у всіх регіонах і суспільних сферах.

Перше десятиліття незалежності було насичене динамічними політичними та соціально-економічними змінами. Дев'яності роки – це шлях державотворення та конституційного становлення і водночас серйозне випробування для молоді держави та її громадян. Отримавши у спадок від радянської суспільної системи величезну кількість невирішених політичних, економічних і соціально-культурних проблем, Україна потребувала активних загальносуспільних і насамперед економічних реформ. У перші роки незалежності центральна влада не змогла рішуче реформувати економічну сферу, тому держава опинилася у глибокій економічній кризі, для подолання якої знадобилося майже десять років.

Фінансові проблеми України стали однією з причин затримки на декілька років проведення нового перепису населення. Перша постанова Кабінету Міністрів України про проведення першого за час незалежності перепису населення вийшла ще у липні 1995 р. Тоді Всеукраїнський перепис населення планували провести у січні 1999 р. Згодом, головно з огляду на фінансову кризу, яка охопила державу наприкінці літа 1998 р., дату його проведення перенесли на грудень 2001 р. До настання цього терміну в Україні з'явилося ще з десятків нормативно-правових актів, які регулювали різні питання Всеукраїнських переписів населення, а в жовтні 2000 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про Всеукраїнський перепис населення”.

У першій половині грудня 2001 р. в Україні нарешті відбувся черговий перепис населення, перший в історії незалежної держави. Він відобразив мовну ситуацію, в умовах якої Україна ввійшла у нове тисячоліття, зафіксував зміни, що відбулися в мовному складі населення країни впродовж останнього десятиліття ХХ ст.

Методика проведення першого Всеукраїнського перепису населення мала доволі суттєві відмінності від методики проведення попереднього радянського перепису 1989 р. Однак критерії мови (так само, як і етнічності) у програмі Всеукраїнського перепису значних змін не зазнали. Як і в 1989 р., у грудні 2001 р. визначали національність та рідну мову населення. Тільки замість політично вже застарілого й ідеологічно недоцільного критерію іншої мови з мов народів СРСР реєстрували іншу мову, якою людина вільно володіла. Зазначені вище критерії, як і 1989 р., визначали для постійного населення. Якщо рідною мовою людини була не українська, то треба було обов'язково зазначити, чи володіє вона вільно українською мовою. У відповіді на запитання про рідну мову записували мову, яку сам респондент уважав рідною. Якщо опитуваному було важко назвати будь-яку мову рідною, то записували мову, якою він найліпше володів або якою звичайно користувався в побуті та вдома. Рідну мову дітей, які ще не вміли говорити, та інших малолітніх дітей визначали батьки. Якщо батькам було важко визначити рідну мову дитини, то записували мову, якою звичайно розмовляють удома. Якщо респондент, крім рідної мови, вільно володів трьома і більше мовами, то у відповідь на запитання про "іншу мову", якою людина вільно володіє, записували тільки ту з них, якою він володів найліпше.

Навіть попри непослідовність держаної мовної політики, відсутність ефективних заходів з підтримки розвитку державної мови, підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили доволі суттєве поліпшення становища української мови в незалежній Україні порівняно з радянським періодом.

Найголовнішими тенденціям у динаміці мовного складу населення України у 90-их роках ХХ – на початку ХХІ ст. за підсумками перепису населення 2001 р. були такі:

- в розподілі населення держави за рідною мовою вперше за тривалий період дещо підвищилася частка населення, для якого рідною мовою була українська, натомість, частка осіб, які вважають рідною мовою російську – знизилася;

- суттєво зменшилася кількість населення, для якого рідними є деякі інші, крім української та російської, найпоширеніші в Україні етнічні мови (польська, білоруська, молдовська й інші), внаслідок

цього ще більше підвищилася одноманітність мовного складу жителів України;

– суттєво збільшилася кількість населення, яке вільно володіє українською мовою (внаслідок підвищення рівня володіння українською мовою етнічними меншинами, передусім росіянами), натомість, кількість осіб, що вільно володіють російською мовою, зменшилася, відповідно відбулися зміни в структурі двомовного населення України;

– серед жителів України підвищилася частка осіб, які зазнали мовної асиміляції, причому як внаслідок пришвидшення процесу мовної українізації етнічних меншин, так і внаслідок подальшої мовної русифікації українців і представників деяких інших етнічних спільнот в окремих регіонах держави;

– збереглися суттєві відмінності у мовному складі жителів сільської місцевості (де, як і раніше, майже у всіх регіонах абсолютно домінує населення з рідною російською мовою) та міських поселень, особливо найбільших міст України, які й далі є здебільшого російськомовними;

– збереглися, а за деякими параметрами навіть збільшилися, суттєві територіальні відмінності мовного складу населення України, зокрема розподіл держави на здебільшого україномовний захід і центр, російськомовний – схід і південь.

За підсумками перепису населення 2001 р. розподіл населення за рідною мовою був таким: українську мову рідною вважало 67,5 % від загалу жителів України, російську – 29,6 %, інші мови (разом із тими, хто не зазначив рідної мови) – 2,9 % (табл. 3.1). Населення, яке вважає рідною мовою українську, становило абсолютну більшість в 21 області України та м. Києві, відносну – в одній області (Одеській). Частка населення, що вважає рідною мовою російську, понад 50 % становила в АР Крим, Севастополі, Донецькій та Луганській областях України (рис. 3.1).

За 1989–2001 рр. частка осіб з рідною українською мовою в державі зросла на 2,8 відсоткового пункту (з 64,7 до 67,5 %), натомість, частка осіб з рідною російською мовою знизилася на 3,2 відсоткового пункту (з 32,8 до 29,6 %).

Тенденція до підвищення в мовному складі населення України частки осіб, які вважають українську мову рідною, з'явилася тільки у 90-их роках ХХ ст., тобто після проголошення незалежності. Раніше, зокрема в 60–80-их роках ХХ ст., в Україні частка осіб, для яких рідною була українська мова, доволі швидко зменшувалася, а осіб, що вважали рідною мовою російську, – збільшувалася.

Таблиця 3.1
Рідна мова населення України за підсумками перепису населення 2001 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	32 577 468	67,53	18 894 536	58,51	13 682 932	85,79
Російська	14 273 670	29,59	12 756 184	39,50	1 517 486	9,51
Кримськотатарська	231 314	0,48	75 861	0,23	155 453	0,97
Молдовська	185 032	0,38	29 531	0,09	155 501	0,97
Угорська	161 618	0,34	56 671	0,18	104 947	0,66
Румунська	142 671	0,30	26 607	0,08	116 064	0,73
Білоруська	56 249	0,12	38 193	0,12	18 056	0,11
Словацька	2 768	0,01	1 627	0,01	1 141	0,01
Інші	408 675	0,85	213 512	0,66	195 163	1,22
Не зазначили	201 437	0,42	198 007	0,61	3 430	0,02
Разом	48 240 902	100,0	32 290 729	100,0	15 950 173	100,0

Ця тенденція є сприятливою для України, оскільки власне й засвідчує про поступові докорінні зміни мовної ситуації в державі, підвищення соціальної ролі української мови, поступове припинення русифікації населення України та початок протилежного процесу – дерусифікації.

Частка населення, для якого рідною мовою є українська, підвищилася майже у всіх адміністративних регіонах України, за винятком Донецької, Луганської областей та АР Крим. Внаслідок підвищення частки населення, що вважає рідною українську мову, в 2001 р. в 11 областях України цей показник перевищив 90 %, а ще в чотирьох – 80 %. В 1989 р. таких областей було, відповідно, сім і шість. Менше ніж 50 % населення, яке вважає рідною мовою українську, становило тільки у чотирьох регіонах: Крим (разом з м. Севастополем), Донецька, Луганська й Одеська області. В 1989 р. таких регіонів також було чотири.

Головними причинами підвищення в мовному складі населення держави частки осіб, для яких рідною мовою є українська, стали:

- суттєве зменшення в Україні кількості населення неукраїнського етнічного походження (внаслідок еміграції, несприятливих показників природного руху), інакше кажучи – підвищення однорідності етнічного складу населення;
- посилення мовної українізації представників етнічних меншин, тобто перехід їх з рідної мови своєї національності на рідну українську мову;
- зміна мовної ідентичності частиною русифікованого українського населення, внаслідок підвищення національної самосвідомості, підвищення соціального статусу української мови.

За міжпереписний період частка українців у етнічному складі населення України підвищилася одразу ж на 5,1 відсоткових пункта, сягнувши 77,8 %. Відбулося це передусім тому, що в державі суттєво зменшилася кількість і частка майже усіх етнічних меншин. Зокрема, кількість росіян в Україні за 1989–2001 рр. зменшилася на 26,6 %, а їхня частка знизилася з 22,1 до 17,3 %. Кількість білорусів зменшилася на 37,3 %, молдован – на 20,3, євреїв – на 78,7, поляків – на 34,2 %. Кількість росіян зменшилася у всіх без винятку регіонах України, причому в деяких – на 30–40 % і більше. Натомість кількість українців зменшилася тільки у 12 із 27 адміністративних регіонів держави, причому здебільшого на 2–3 %.

Підвищенню однорідності етнічного складу населення сприяли передусім еміграція населення неукраїнського етнічного походження, природне скорочення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю, а також зміна етнічної ідентичності

значною частиною населення змішаного етнічного походження (осіб із змішаних сімей).

Ще у 70–80-их роках ХХ ст. показники природного приросту більшості етнічних спільнот УРСР були суттєво нижчими, порівняно з українцями. Детальний аналіз демографічної ситуації, яка складалася тоді серед представників різних національностей, засвідчив, що вже наприкінці 80-их років ХХ ст. в багатьох областях України українці були єдиною етнічною групою (серед найчисленніших), яка мала додатні показники природного руху населення. В інших етнічних групах відбувалося природне зниження кількості населення, причому в деяких із них смертність перевищувала народжуваність у декілька разів. У 90-их роках ХХ ст., коли в Україні розпочалася демографічна криза, найбільш негативно вплинула вона саме на етнічні меншини.

Після проголошення незалежності суттєво змінилося спрямування міграційних процесів в Україні. У 90-их роках розпочалося повернення значної частини росіян, білорусів, представників інших етнічних спільнот, які мігрували в радянський період в Україну, в регіони їхнього попереднього проживання. Цей процес спочатку охопив частину військовослужбовців колишньої Радянської Армії неукраїнських національностей, з яких багато не виявило бажання служити в українських збройних силах, та членів їхніх сімей. Згодом повернулися до Росії та інших держав, що виникли на пострадянському просторі, десятки тисяч недавніх мігрантів 80-их років ХХ ст., які ще не встигли адаптуватися в Україні, та водночас зберегли стійкі родинні зв'язки в регіонах, з яких вони прибували до України. Для них у 90-их роках вагомим стимулом до виїзду за межі України стала ліпша, ніж в Україні, економічна ситуація в багатьох нових пострадянських країнах. Крім того, чимало представників різних етнічних груп виїхало на Захід (у США, Канаду, Німеччину) на загальній хвилі розчарування пострадянською дійсністю. Ще наприкінці 80-их років ХХ ст. різко зросла еміграція населення єврейського етнічного походження в Ізраїль і деякі інші країни. Вже до середини 90-их років більше, ніж половина євреїв України, переселилося на історичну батьківщину.

Зазначені вище демографічні процеси суттєво послабили в багатьох регіонах України російські етнічні середовища. Внаслідок міграцій і несприятливих показників природного руху зменшувалася насамперед кількість і частка російськомовних осіб. Тому в багатьох малих і середніх містах держави, зокрема у західних і центральних областях, перестали існувати повноцінні російські мовні середовища, оскільки кількість російськомовного населення

там зменшилася з декількох тисяч до декількох сотень чи навіть десятків осіб. Така кількість росіян уже не є достатньою для того, щоб підтримувати етнічну культуру, сформувати повноцінне російськомовне середовище, яке б стало на заваді мовній асиміляції.

Наприклад, на Львівщині в 1989 р. налічувалося 16 міських поселень, в яких росіян мешкало понад 1 000 осіб, а у 2001 р. таких поселень вже було тільки чотири. У Тернопільській області сьогодні понад 1 000 росіян мешкає тільки в обласному центрі. У багатьох адміністративних районах Західної та Центральної України кількість росіян не перевищує декількох сотень осіб. Проживаючи дисперсно в україномовному середовищі вони швидко українізуються.

Руйнування російських мовних середовищ із підвищенням соціального статусу української мови в державі стали головними факторами пришвидшення темпів мовної українізації в Україні росіян, а також представників деяких етнічних меншин, які розселені дисперсно в україномовних регіонах.

Усього кількість росіян, для яких рідною мовою є українська мова, за міжпереписний період збільшилася з 177,5 тис. осіб до 328,2 тис. (на 84,8 %), представників усіх інших етнічних меншин – з 269,0 тис. до 278,6 тис. (на 3,6 %). Причому рівень мовної українізації населення підвищився майже у всіх регіонах України, навіть на сході держави.

У процесі мовної асиміляції людини є стадія активної двомовності, на якій вона вільно володіє мовою своєї національності й мовою іншої етнічної спільноти. На цій стадії її відповідь на питання програми перепису населення про рідну мову значно залежить від суб'єктивних факторів, зокрема, національної самосвідомості людини, соціального статусу мов, якими вона спілкується, особистого ставлення до цих мов. Є чимало доказів того, що важливою причиною підвищення частки населення, для якого рідною мовою є українська мова, в Україні у 90-их роках ХХ ст. – на початку ХХ ст. стала зміна мовної ідентичності значною частиною населення (передусім українців), яке перебуває на стадії мовної невизначеності, тобто, яке володіє і спілкується двома мовами: українською і російською. У 1989 р. такі люди рідною мовою частіше зазначали російську мову, а в 2001 р. – вже українську. Цей процес у мовній сфері за своєю сутністю аналогічний до процесу зміни етнічної ідентичності, який детальніше розглянемо далі. Матеріали переписів не дають змоги визначити скільки усього населення за міжпереписний період змінило мовну ідентичність, але такого населення, на наш погляд, було щонайменше декілька мільйонів осіб.

За підсумками перепису населення 2001 р. в Україні й далі зберігалися суттєві відмінності у мовному складі міських поселень та сільської місцевості. В розподіл міського населення за рідною мовою частка жителів, для яких рідною мовою є українська мова, становила 58,5 %, російська мова – 39,5 %. Натомість, у сільській місцевості ці показники становили відповідно, 85,8 і 9,5 % (див. табл. 3.1).

Населення, яке вважає рідною мовою українську, переважало в мовному складі міських жителів 19 областей України, а також м. Києва. В мовному складі жителів міських поселень АР Крим, Луганської, Донецької, Харківської, Запорізької, Одеської областей і м. Севастополя більшість становили особи, для яких рідною мовою є російська мова (рис. 3.2).

За 1989–2001 р. у міських поселеннях частка населення, що вважає рідною мовою українську, збільшилася на 4,4 %. Найсуттєвіше цей показник зріс у Києві (14,5 відсоткового пункту), міських поселеннях Чернівецької (12,4), Житомирської (10,3 відсоткового пункту) областей. Серед міських жителів АР Крим, Донецької та Луганської областей частка осіб, що вважають рідною мовою українську, знизилася. Населення, для якого рідною мовою є українська, в 2001 р. становило більшість у міських поселеннях 19 областей України, в семи областях його частка перевищувала 90 %.

У сільській місцевості частка жителів, які вважають рідною мовою українську, не змінилася. Річ у тім, що у 90-их роках ХХ ст. тривало переселення на Кримський півострів кримських татар. Внаслідок цього у Криму частка населення, яке вважає рідною мовою українську, зменшилася більше, ніж на 8 %. Назагал в Україні в мовному складі сільських жителів підвищилася частка осіб в сегменті “інші мови”, що компенсувало деяке зменшення частки сільського населення, для якого рідною мовою є російська.

Крім АР Крим, за міжпереписний період частка осіб, які вважають рідною мовою українську, в сільській місцевості дещо зменшилася також у Донецькій, Луганській, а також Чернівецькій областях. Сьогодні частка населення, для якого рідною мовою є українська мова, у сільській місцевості є нижчою, ніж 50 % тільки у Криму.

У 90-их роках ХХ ст. – на початку ХХ ст., водночас із підвищенням частки осіб, для яких українська мова є рідною, у мовному складі жителів України, виявилася й інша, негативна для держави тенденція: загальна кількість населення, що вважає рідною мовою українську, зменшилася: з 33,3 млн осіб в 1999 р., до 32,6 млн осіб

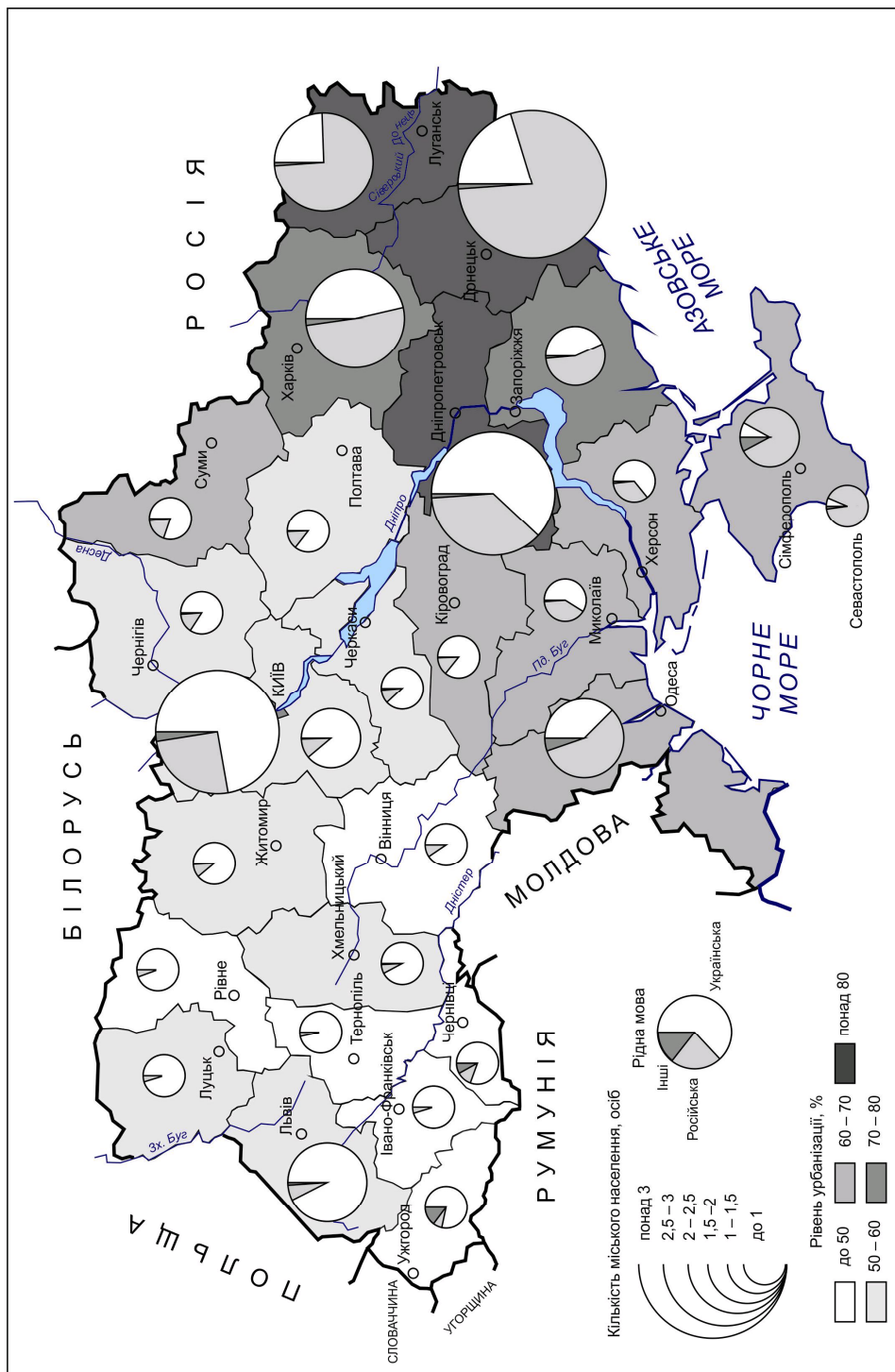

Рис. 3.2. Мовний склад міського населення регіонів України за підсумками перепису населення 2001 р.

в 2001 р., або ж на 2,1 %. Тобто, демографічна потужність української мови дещо зменшилася. Зменшення кількості україномовного населення було спричинене насамперед зменшенням кількості жителів внаслідок демографічної кризи у державі, перевищення смертності над народжуваністю, масовою міграцією громадян України за межі держави. Зменшення кількості населення, для якого рідною мовою є українська, триває далі.

Інша важлива тенденція мовної ситуації – це зменшення серед українців частки осіб, для яких рідною є мова своєї національності і, відповідно, збільшення частки та кількості осіб, рідною мовою яких є російська. В 2001 р. 14,8 % українців рідною назвало російську мову, тоді як у 1989 р. – 12,2 % (табл. 3.2). За 1989–2001 рр. кількість українців, які вважають рідною мовою російську, в державі збільшилася на 21,1 %, або майже на 1 млн осіб. У період незалежності темпи збільшення кількості українців, для яких рідною є російська мова, виявилися, навіть, вищими, ніж у попередні десятиліття, коли Україна входила до складу СРСР.

Таблиця 3.2

Рідна мова українського населення України за підсумками перепису 2001 р.

Рідна мова	Усе населення		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Українська	31 970 728	85,16	18 467 593	78,06	13 503 135	97,26
Російська	5 544 729	14,77	5 169 229	21,85	375 500	2,70
Інші	26 236	0,07	21 405	0,09	4 831	0,04
Разом	37 541 693	100,0	23 658 227	100,0	13 883 466	100,0

Серед представників майже усіх інших етнічних спільнот, окрім титульної, частка осіб, що вважають рідною мовою російську, зменшилася, а осіб, для яких рідною мовою є українська, – збільшилася. Зокрема, суттєво зросла частка осіб, які вважають рідною мовою українську, серед росіян (з 1,6 до 3,9 % від загалу російського населення України), білорусів (з 9,3 до 17,5 %), молдован (з 6,1 до 10,7 %), поляків, євреїв, представників інших етнічних спільнот, що живуть в Україні.

У 90-их роках ХХ ст. в Україні склалася парадоксальна, на перший погляд, ситуація: з проголошенням незалежності у державі серед етнічних меншин почала збільшуватися кількість, для яких рідною мовою є українська, тоді як серед українського населення суттєво збільшилася кількість осіб, які вважають рідною мовою російську.

Для того, щоб пояснити причини цього явища, треба насамперед проаналізувати територіальні особливості динаміки мовного складу. За 1989–2001 рр. з 27 адміністративних регіонів держави частка населення, яке вважає рідною мовою українську, зросла в 24, зменшилася – тільки в трьох (АР Крим, Донецька та Луганська області). Відповідно, частка осіб, що вважають рідною мовою російську мову, також майже повсюдно зменшилася. Тобто, загальна для України тенденція до збільшення у складі населення частки населення, що вважає рідною мовою українську мову, була характерною для абсолютної більшості адміністративних регіонів.

Простежимо розподіл за регіонами наступного показника – динаміку кількості українців, що вважають рідною мовою російську мову. За результатами перепису 2001 р. цей показник збільшився на сході України (Донецька, Луганська, Харківська області), півдні (автономія Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області), а також у індустріальному Придніпров'ї (Запорізька, Дніпропетровська області). Причому з 966,3 тис. осіб, на які збільшилася кількість українців, що вважають російську мову рідною, на Донецьку область припало 524,7 тис. (54,3 %), Луганську – 228,4 тис. (23,6 %), Запорізьку – 121,5 (12,6 %) Харківську – 121,3 (12,6 %).

Кількість українців, що вважають рідною мовою російську, в цих областях збільшилася насамперед тому, що значна частка жителів східних і південних областей України, які під час проведення перепису населення 1989 р. назвали себе росіянами, у 2001 р. вже ідентифікували себе як українці, однак з рідною російською мовою. Вплив цього чинника доволі чітко можна простежити, зокрема, проаналізувавши динаміку кількості українського населення, що вважає рідною мовою російську, в складі сільських жителів.

Сільське населення, як відомо, в Україні є головним носієм найважливіших ознак української етнічності, зокрема української мови. Завдяки сільському українському населенню не відбулося суцільної деукраїнізації території України в минулому, коли вона сторіччями перебувала у складі різних держав. Навіть у радянський період, зокрема, у другій половині ХХ ст. інтенсивної мовної русифікації українських сільських жителів не відбувалося. Частка сільських українців, які рідною мовою називали мову своєї національності, знижувалася дуже повільно. У 1989 р. частка українців, що вважали рідною мовою російську, становила тільки 2 % від загалу українського сільського населення. За 1959–1989 рр. кількість українців, які вважали російську мову рідною, в сільській місцевості збільшилася з 273 тис. до 298 тис. осіб, або ж тільки на 9,1 %.

Натомість у міських поселеннях кількість українців, що вважали рідною мовою російську, збільшилася майже втричі.

Згідно зі статистичними матеріалами за період незалежності кількість українців, для яких рідною мовою є російська мова, у сільській місцевості несподівано доволі суттєво збільшилася. За 1989–2001 рр. у складі сільського населення частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, зросла з 2,0 до 2,7 %, а їхня кількість з 298,0 до 375,5 тис. осіб. Причому кількість російськомовних українців насамперед збільшилася у тих областях, де у сільській місцевості живе чимало росіян (Сумська, Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька). Натомість кількість росіян у сільській місцевості цих областей суттєво зменшилася. Жоден з традиційних чинників мовної ситуації (міграційні процеси, асиміляція) не в змозі пояснити цього явища. Тому зростання кількості українців, які вважають рідною мовою російську, – це наслідок зміни населенням у міжпереписний період етнічної належності, яка відбувалася насамперед у національно змішаних сім'ях.

За нашими підрахунками близько 7–8 % російського сільського населення, яке було в Україні у 1989 р., у 2001 р. вже ідентифікували себе як українці. Разом, у сільській місцевості та міських поселеннях, за міжпереписний період змінили етнічну ідентичність щонайменше 1 млн осіб. Це явище є цілком закономірним, адже у радянський період чимало населення українського етнічного походження зі змішаних сімей записувалося росіянами.

У 90-их роках ХХ ст. у деяких областях України доволі суттєво зменшилася не тільки частка, а й кількість українців, для яких рідною мовою є мова своєї національності. Зокрема, це відбулося у Запорізькій, Луганській, Донецькій областях та АР Крим. Річ у тім, що в зазначених регіонах на час перепису 1989 р. більшу частку україномовного населення вже становили люди літнього та похилого віку. Внаслідок поступового вимирання цього покоління у 90-их роках ХХ ст. кількість україномовних жителів у складі населення цих областей зменшилася. Втрати україномовного населення старшого віку не були компенсовані за рахунок молодшого покоління, тому що молодь здебільшого русифікована, адже у цих регіонах повноцінних україномовних середовищ майже ніде немає.

Зазначимо також, що на Донбасі та у Криму, навіть після 1991 р., місцева влада реальних заходів з дерусифікації населення майже не проводила. Дерусифікація системи шкільної освіти та дошкільних закладів виховання, на відміну від інших регіонів України, відбувалася дуже повільно. Наприклад, на час проведення перепису, в 2001/2002 навчальному році у Донецькій області ук-

раїнською мовою навчалося тільки 17 % учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів (попри те, що частка українців у цій області в 2001 р. становила 56,9 %), у Луганській області – 20 %. Навіть у сусідніх Запорізькій, Харківській і Донецькій областях цей показник був суттєво вищим і становив, відповідно, 48 %, 59 і 71 %. В АР Крим українською мовою навчався тільки 1 % учнів.

Поступове посилення суспільної ролі української мови у державі, зокрема як мови міжетнічного спілкування, також засвідчує процес збільшення серед населення України кількості осіб, які назвали українську мову другою, якою вони вільно володіють, та значне зменшення кількості жителів, які такою назвали російську (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Друга мова населення України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів)

Рік	Населення, осіб	Друга мова, якою вільно володіють			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
1970	47 126 517	4 430 690	9,40	13 487 267	28,61
1979	49 609 333	5 764 707	11,62	19 877 323	40,07
1989	51 452 034	6 869 719	13,35	23 443 150	45,56
2001	48 240 902	9 797 380	20,31	17 424 381	36,12

Впродовж 70–80-их років ХХ ст. у складі населення України поступово зростала частка людей, для яких українська мова була другою, якою вони вільно володіють, однак відбувалося це головню тому, що сотні тисяч українців східних і південних областей України називали рідною мовою російську, натомість українська для них ставала другою мовою. За 1989–2001 рр. кількість осіб, для яких другою мовою була українська, збільшилася одразу ж майже на три мільйони, а їхня частка з 13,4 до 20,3 % від загалу населення України. Причому такого приросту було досягнуто насамперед завдяки російському населенню. Кількість росіян, які зазначили, що вільно володіють українською мовою, суттєво зросла навіть у найбільших русифікованих регіонах України. Зокрема в Криму, в 1989 р. тільки 9,8 % росіян назвало українську другою мовою, якою вони вільно володіють, а у 2001 р. – уже 28,2 %, у Дніпропетровській області цей показник зріс з 39,0 до 64,7 %, Донецькій – з 31,6 до 55,4, Запорізькій – з 36,9 до 63,0, Луганській – з 30,0 до 56,5 %. Натомість кількість населення, яке другою мовою назвало російську, суттєво зменшилася. Особливо відчутним цей процес був серед українсько-го населення західних областей України. У 2001 р. у Львівській об-

ласті російською мовою володіло вільно, як другою, тільки 17,7 % українців, у Івано-Франківській – 21,6 %, Тернопільській – 18,0 %. У 1989 р. російською мовою вільно володіло більше, ніж половина українського населення цих областей.

Поступову зміну становища в Україні української та російської мов засвідчує також узагальнений показник вільного володіння цими мовами, який охоплює осіб, для яких кожна з цих мов є рідною, або іншою, якою вони вільно володіють. У попередньому розділі уже йшлося про те, що визначити кількість осіб, які вільно володіли українською та російською мовами в Україні можна з 1970 р. Впродовж останніх десятиліть існування СРСР частка осіб, які вільно володіли українською мовою, у складі населення України залишалася майже не змінною – дещо менше 80 %. Натомість кількість населення, яке вільно володіло російською мовою, швидко збільшувалася. У 1989 р. в Україні осіб, які вільно володіли російською мовою, було вже навіть дещо більше, ніж осіб, які вільно володіли українською (див. табл. 2.37). За підсумками перепису 2001 р. ці показники суттєво змінилися. Показник вільного володіння українською мовою зріс до 87,8 %, а частка населення, яке вільно володіло російською мовою, зменшилася до 65,7 % (табл. 3.4). Серед сільського населення частка осіб, які не володіють російською мовою, уже становить понад 50 %.

Таблиця 3.4

Кількість осіб, які вільно володіли українською та російською мовами за підсумками перепису 2001 р.

Група населення	Всього, населення, осіб	Мова, якою вільно володіють			
		українська		російська	
		осіб	%	осіб	%
Усе населення	48 240 902	42 374 848	87,84	31 698 051	65,71
Міське	32 290 729	27 586 790	85,43	24 328 158	75,34
Сільське	15 950 173	14 788 058	92,71	7 369 893	46,21

Така динаміка є важливою позитивною тенденцією сучасної мовної ситуації в Україні. Адже в деяких країнах пострадянського простору на межі ХХ–ХХІ ст. частка осіб, які вільно володіють російською мовою, як і в радянський період, перевищувала частку осіб, що знають мову титульного етносу. Наприклад, у Латвії, попри доволі жорсткі вимоги національного законодавства щодо володіння державною мовою для зайняття посад в різних соціальних сферах, за підсумками перепису 2000 р. частка осіб, що вільно володіють латиською мовою становила 81,7 % від загалу жителів, а

російською – 84,4 %¹. У Казахстані в 1999 р. російською мовою вільно володіло 84,7 % жителів держави, казахською – лише 64,4 %².

Підсумовуючи аналіз тенденцій динаміки мовного складу населення України у 90-их роках ХХ – на початку ХХІ ст. зазначимо таке. Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчують, що у цей період в Україні поступово підвищувалася соціальна роль української мови та зменшувалася російської. Зокрема, підтверджують такі показники: підвищення у складі населення України частки осіб, які вважають рідною мовою українську, та зменшення осіб, для яких рідною є мова російська; підвищення темпів українізації національних меншин; збільшення кількості осіб, які вільно володіють українською мовою, як другою; суттєве підвищення показника вільного володіння українською мовою населенням держави. З іншого боку, статистичні матеріали також підтверджують, що у державі надзвичайно велике значення й далі має російська мова, якою вільно володіє 2/3 населення України. За мовним складом населення деякі регіони України майже цілком російськомовні.

Простежено суттєві територіальні відмінності мовного складу населення в Україні. Своєрідними полюсами тут є західні галицькі області та східні. У Галичині, за винятком найбільших міст, сформувалося майже суцільне україномовне середовище. Натомість у Луганській і Донецькій областях, навіть після проголошення незалежності України, процеси мовної русифікації населення не припинялися, й там російськомовне середовище у 90-их роках за деякими параметрами навіть зміцніло. Зазначимо також, що у мовній ситуації доволі чітко простежено поділ держави на два макрорегіони, характерний для більшості суспільних процесів і явищ в Україні. До одного макрорегіону ввійшли західні, центральні та північні українські області, територія давнього заселення, на якій відбувалися процеси формування українського етносу. Другий макрорегіон охоплює степові південні та східні області, масова сільськогосподарська колонізація яких почалася лише наприкінці ХVІІІ ст. Особлива мовна ситуація склалася у Криму, на неї у 90-их роках ХХ ст. суттєво вплинув процес повернення на історичну батьківщину кримських татар.

¹ Лигута Т. Языковая политика с позиции латышского языка / Лигута Т. // Tagad. – 2001. – № 3. – С. 18–23.

² Алтынбекова О. Б. Миграция в Казахстане: новый статус русского языка / Алтынбекова О. Б. // Демоскоп Weekly. – 19 июля–20 августа 2006 г. – № 251–252. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit05.php>.

3.2. Українська мова в етномовному просторі держави

Україна – це національна держава, в якій державотворчою нацією є українці. Національною (етнічною) мовою українців є українська мова. Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Загальна кількість осіб, які у світі володіють українською мовою, орієнтовно становить 55–60 млн осіб. Кількість осіб, які вважають українську мову рідною, дещо менша й не перевищує 40 млн осіб. Крім України, чимало осіб, які вільно володіють українською мовою, мешкає у Російській Федерації, Канаді, Сполучених Штатах Америки, Молдові, Казахстані, Польщі, Аргентині, Білорусі та деяких інших країнах. Українська мова відповідно до ст. 10 Конституції України є державною мовою в Україні.

За кількістю носіїв українська мова входить до переліку тридцяти найпоширеніших мов у світі. Зокрема, за обчисленнями Д. Кристала вона займає 21-ше місце, за матеріалами К. Тищенка (який окремо виділяє не одну, а декілька китайських мов) – 26-те ¹.

Середовищем формування та розвитку етнічної мови, як відомо, є етнічна територія етнічної спільноти. До складу української держави входить більша частина української етнічної території. Особливості історичного розвитку цієї території, зокрема відсутність впродовж тривалого періоду національної держави українців, призвели до того, що у багатьох регіонах України цілісність українських етнічних середовищ порушено внаслідок мовної асиміляції українців. Тому на значній частині української етнічної території (в межах державної території України) населення, для якого рідною мовою є українська, є в меншості.

Українська мова поділяється на три великі групи діалектів і говорів: південно-східні (середньодніпровські, слобожанські й степові говори), південні (лівобережні, правобережні, волинсько-поліські) та південно-західні (волинсько-подільські, галицько-буковинські, карпатські) ². В основу сучасної української літературної мови закладено середньодніпровські говори. Значний вплив на її формування мали також діалекти Галичини.

¹ Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language / Crystal David. – Cambridge University Press, 2001. – 489 p.; Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Схід. – 2005. – № 3 (69). – С. 79–92.

² Жилко. Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1958. – 171 с.

Згідно з підсумками перепису населення 2001 р. в Україні українською мовою вільно володіло 42,3 млн осіб (у тім числі для 32,6 млн осіб вона була рідною мовою), що становило 87,8 % населення держави.

Впродовж майже усієї другої половини ХХ ст. в Україні кількість населення, яке вільно володіло українською мовою, зростала дуже повільно. За 1970–1989 рр. цей показник збільшився тільки на 8,1 %. Частка осіб, які вільно володіли українською мовою, у складі населення України, в 70–80-их роках ХХ ст. утримувалася на рівні 78 % (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли українською мовою, за підсумками переписів (усе населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	37 132 654	78,79	32 701 964	88,07	4 430 690	11,93
1979	38 682 244	77,97	32 917 537	85,10	5 764 707	14,90
1989	40 141 584	78,02	33 271 865	82,89	6 869 719	17,11
2001	42 374 848	87,84	32 577 468	76,88	9 797 380	23,12

У структурі населення, яке вільно володіло українською мовою, доволі швидко збільшувалася кількість осіб, які володіли українською мовою як другою, натомість кількість осіб, які вважали українську мову рідною, залишалася майже незмінною. Відбувалося це головню тому, що в Україні проводилася мовна русифікація українців, яка майже повністю поглинала природний приріст українського населення, що вважало мову своєї національності рідною мовою. Для асимільованих українців мова своєї національності ставала другою. Наступні покоління асимільованих українців узагалі могли не знати української мови. Збільшення кількості населення, що вважало рідною мовою українську мову, стримувала також активна міграція українців із України в різні регіони колишнього Радянського Союзу.

З проголошенням незалежності України кількість і частка осіб, які володіють українською мовою, в державі суттєво збільшилися. Головна причина цього – збільшення понад 40 % кількості осіб, для яких українська мова є іншою, якою вони вільно володіють. Натомість кількість осіб, які вважають українську мову рідною, за 1989–2001 рр. зменшилася майже на 700 тис. осіб. Інакше кажучи, комунікативна потужність української мови підвищилася, а демографічна потужність – знизилася.

Головними причинами зниження демографічної потужності української мови стали демографічна криза в Україні, внаслідок якої припинився природний приріст населення, який був головним фактором збільшення кількості населення, яке вважає рідною мовою українську мову, а також продовження процесів мовної русифікації населення у деяких регіонах України. Комунікативна потужність української мови підвищилася внаслідок дедалі більшого розповсюдження української мови як другої серед російського населення держави, а також представників інших етнічних спільнот (білорусів, татар, болгар, угорців, румун).

Рівень володіння населення українською мовою у сільській місцевості суттєво вищий, ніж у міських поселеннях (табл. 3.6, 3.7). Це пов'язано передусім з етнічним складом жителів сільської місцевості, частка українців тут є значно більша, ніж у міських поселеннях. У 2001 р. частка українців у етнічному складі сільського населення становила 87,0 %, натомість серед міського населення – 73,3 %. Саме у міських поселеннях високим є показник мовної русифікації українців. Процеси мовної русифікації населення у сільській місцевості у радянський період відбувалися значно менш інтенсивно, ніж у містах.

Таблиця 3.6

Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли українською мовою, за підсумками переписів (сільське населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	19 529 145	91,10	19 086 875	97,74	442 270	2,26
1989	15 411 644	89,84	14 715 089	95,48	696 555	4,52
2001	14 788 058	92,71	13 682 932	92,53	1 105 126	7,47

Таблиця 3.7

Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли українською мовою, за підсумками переписів (міське населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	17 603 509	68,53	13 615 089	77,34	3 988 420	22,66
1989	24 729 940	72,10	18 556 776	75,04	6 173 164	24,96
2001	27 586 790	85,43	18 894 536	68,49	8 692 254	31,51

У сільській місцевості вільно володіє українською мовою майже 93 % від загалу населення України (з них 92,5 % вважає її рідною мовою). Сільське населення, що не володіє українською мовою, зо-

середжене здебільшого тільки в одному регіоні України – на Кримському півострові. Процеси мовної русифікації населення у сільській місцевості у радянський період також відбувалися, хоча й не так інтенсивно, як у міських поселеннях. Внаслідок процесів урбанізації та несприятливої демографічної ситуації загальна кількість україномовного населення у сільській місцевості впродовж другої половини ХХ ст. швидко зменшувалася. Ця тенденція зберігається й нині.

За 1989–2001 рр. особливо суттєво (понад 13 процентних пунктів) зросла частка населення, яке вільно володіє українською мовою, у складі жителів міських поселень. Ми вже зазначали, що головною причиною цього процесу є суттєве збільшення частки осіб, які вільно володіють українською мовою, серед населення неукраїнського етнічного походження (передусім росіян), якого особливо багато мешкає у міських поселеннях. У міських поселеннях дещо збільшилася також загальна кількість населення, що вважає українську мову рідною. Цьому сприяли передусім процеси урбанізації, зокрема, міграція українців із сільської місцевості у міста, яка не припинялася навіть попри економічну кризу в державі. Зокрема, за міжпереписний період підвищився рівень урбанізації населення у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Київській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях. Іншим чинником збільшення у містах кількості осіб, які вважають рідною мовою українську, була мовна українізація в деяких регіонах України етнічних меншин.

В розподілі населення, яке вільно володіє українською мовою, за національностями, абсолютно домінують українці (табл. 3.8). В 2001 р. вони становили 85,7 % від загалу жителів України, які зазначили, що володіють вільно українською мовою. Після проголошення незалежності України суттєво підвищився показник володіння українською мовою серед представників етнічних меншин. Зокрема, кількість росіян, які вільно володіють українською мовою збільшилася на 25,6 %, попри те, що загальна кількість росіян у складі населення держави суттєво зменшилася. Серед представників найчисленніших етнічних меншин України найліпше українською мовою володіють поляки (табл. 3.9). У 2001 р. 94,6 % поляків вільно володіло українською мовою, що було лише на два відсоткових пункти менше, ніж в українців. Високий показник володіння українською мовою є також в єврейського та білоруського населення. Значно нижчий рівень вільного володіння українською мовою представниками інших етнічних меншин.

Таблиця 3.8

Розподіл населення України, яке вільно володіє українською мовою, за національностями

Рік	Кількість населення, осіб	Національності					
		українці		росіяни		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	37 132 654	33 786 267	90,99	2 503 851	6,74	842 536	2,27
1970	38 682 244	34 611 259	89,48	3 262 502	8,43	808 483	2,09
1979	40 141 584	35 453 272	88,32	3 899 247	9,71	789 065	1,97
1989	42 374 848	36 341 919	85,76	4 897 465	11,56	1 135 464	2,68

Таблиця 3.9

Рівень вільного володіння українською мовою найчисленніших етнічних груп населення України, %

Національність	1970	1979	1989	2001
Українці	95,76	94,85	94,75	96,80
Росіяни	27,44	31,16	34,34	58,76
Білоруси	22,77	25,31	27,89	64,34
Молдовани	16,47	17,32	18,38	50,72
Кримські татари	0,88	19,64
Болгари	10,06	10,16	11,13	42,18
Угорці	11,26	11,51	14,43	49,09
Румуни	15,74	16,37	16,90	43,90
Поляки	83,94	82,99	84,42	94,59
Євреї	41,05	44,20	48,54	77,19
Вірмени	13,69	...	14,60	49,97
Греки	21,93	26,47	26,06	57,49
Татари	8,35	8,47	11,25	46,71
Усе населення	78,79	77,97	78,02	87,84

Серед найчисленнішої етнічної меншини України, росіян, українською мовою вільно володіють лише 58,8 % представників цієї етнічної групи (в 1989 р. – 34,3 %, в 1970 р. – 27,4 %). Варто зазначити, що в Радянському Союзі рівень володіння росіянами, що жили поза межами Росії, мовами титульних етносів союзних республік, майже повсюдно був дуже низьким. Головна причина – свідома позиція росіян. Сьогодні на пострадянському просторі в багатьох нових країнах, які виникли після розпаду Радянського Союзу, російське населення також часто демонстративно відмовляється вчити державну мову, або ж, так само демонстративно не використовує, навіть якщо володіє нею.

Наприклад, у Казахстані, за підсумками перепису населення 1999 р., тільки 14,9 % росіян володіло державною казахською мо-

вою (в 1989 р. – 10,5 %) ¹. У Російській Федерації росіяни, які живуть в національних автономіях, узагалі категорично відмовляються вчити мови інших народів Росії ². Однак російське населення більшості регіонів України поступово долає цей комплекс, й рівень володіння українською мовою серед представників цієї етнічної групи поступово підвищується.

Інші етнічні меншини, зокрема ті, які компактно мешкають у сільській місцевості деяких регіонів України (болгари, угорці, румуни), вільно володіють українською мовою ще гірше, ніж росіяни. Її знає менше, ніж половина представників цих етнічних груп. Отже, можна підсумувати, що назагал рівень володіння етнічних меншин в Україні державною мовою залишається доволі низьким.

Найнижчим показник володіння державною мовою є у кримських татар – 19,6 %. З огляду на те, що абсолютна більшість представників цієї етнічної спільноти тільки у 90-их роках ХХ ст. повернулася в Україну після тривалого періоду проживання в інших регіонах колишнього СРСР, а також, враховуючи специфіку мовної ситуації в Криму, такий показник можна вважати доволі високим. Рівень володіння українською мовою іншими етнічними групами Криму, зокрема росіянами, не є надто високим. Незважаючи на те, що після включення півострова до складу УРСР минуло понад 50 років, у 2001 р. в Криму (АР Крим і м. Севастополь) вільно володіло українською мовою тільки 24,8 % росіян, в 1989 р. – 9,9 %.

За міжпереписний період рівень володіння українською мовою всіма найчисленнішими етнічними меншинами України суттєво підвищився – на 20–30 відсоткових пунктів і вище. Деякі етнічні меншини (зокрема угорці, румуни) переорієнтовуються з російської на українську мову в міжетнічному спілкуванні. Цим процесам сприяло передусім підвищення соціального статусу української мови в державі, а також зміни в системі шкільної освіти.

У радянський період головною причиною низького рівня володіння українською мовою етнічними меншинами, що жили в УРСР, була мовно-освітня політика Радянського Союзу. Річ у тім, що в районах компактного проживання національних меншин, у школах з національними мовами викладання (наприклад, угорською на Закарпатті, румунською в Чернівецькій області), українську мову як навчальний предмет узагалі не вивчали.

¹ Алтынбекова О. Б. Миграция в Казахстане: новый статус русского языка. – Режим доступу до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit05.php>.

² Алпатов В. Языковая ситуация в регионах России / Владимир Алпатов // Отечественные записки. – № 2. – 2005. – С. 210–219.

Варто зазначити також, що статистичному збільшенню показника вільного володіння українською мовою серед етнічних меншин України дещо посприяли також зміни в реєстрації мовних показників, які відбулися в програмі перепису 2001 р., порівняно з програмою перепису 1989 р. У попередніх розділах уже йшлося про те, що перепис 1989 р. реєстрував другу мову людини, причому опитуваний міг назвати тільки одну мову. Чимало представників етнічних меншин в Україні, крім мови своєї національності, вільно володіли російською і українською мовами. Відповідно до вимог у формулюванні запитання про другу мову вони зазначали тільки одну з цих мов, найчастіше – російську. За підсумками перепису 1989 р., а також попередніх радянських переписів, серед національних меншин кількість осіб, які вільно володіли українською мовою, була дуже низькою. Згідно з програмою Всеукраїнського перепису населення 2001 р. опитуваний, крім відповіді на запитання про іншу мову, якою він вільно володіє, повинен був також обов'язково зазначити чи володіє він українською мовою.

За винятком Криму, у всіх інших регіонах України абсолютна більшість населення вільно володіє українською мовою. У 2001 р. в 19 областях цей показник становив понад 90 % (у деяких західних областях – 97–98 %), в трьох (Запорізька, Харківська, Чернівецька) – понад 80 %, ще трьох (Донецька, Луганська, Одеська) – понад 70 % (рис. 3.3). У АР Крим вільно володіло українською мовою 38,6 % населення, м. Севастополі – тільки 26,3 %.

Найбільше осіб, які вільно володіють українською мовою, живе у Донецькій (3,5 млн осіб), Дніпропетровській (3,3 млн), Львівській (2,6 млн), Харківській (2,5 млн) областях і м. Києві (2,4 млн).

Рідною мовою українську вважає 32,6 млн осіб, що становить 67,5 % від загалу населення держави. Серед міського населення цей показник становить тільки 58,5 % (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Кількість і частка населення, яке вважає рідною українську мову, в Україні за підсумками переписів населення

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	30 562 265	73,00	10 164 190	53,08	20 398 075	89,77
1970	32 701 964	69,39	13 615 089	53,00	19 086 875	89,03
1979	32 917 537	66,35	15 868 600	52,60	17 051 377	97,71
1989	33 271 865	64,67	18 556 776	54,11	14 715 089	85,78
2001	32 577 468	67,53	18 894 536	58,51	13 682 932	85,79

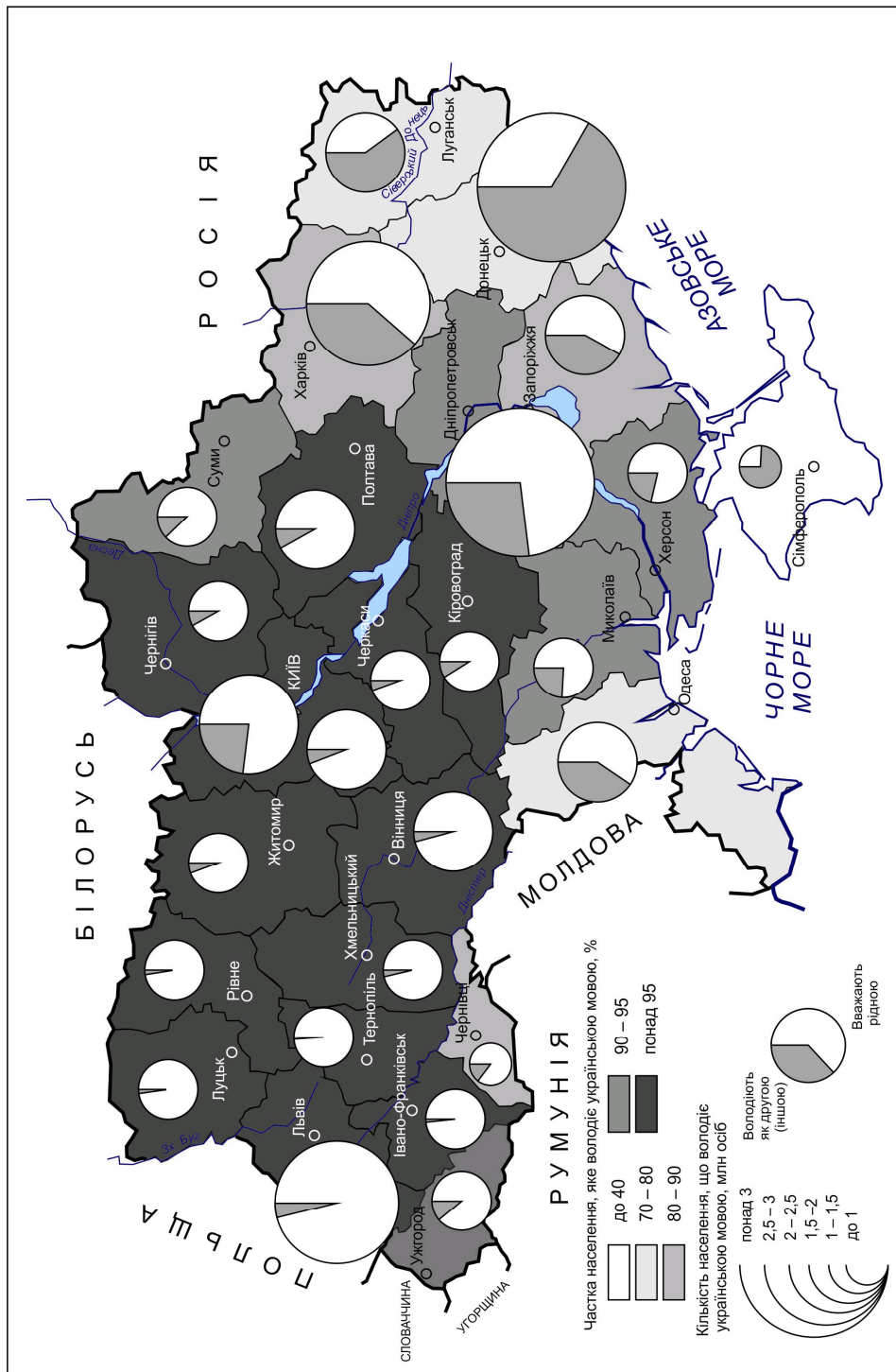

Рис. 3.3. Володіння населення регіонів України державною мовою за підсумками перепису населення 2001 р.

За 1989–2001 рр. частка осіб, які вважають рідною мовою українську, в міських поселеннях зростає більше, ніж на чотири відсоткових пункти, натомість серед сільського населення цей показник не змінився.

Впродовж тривалого періоду абсолютна більшість населення, що вважає рідною мовою українську, жила в сільській місцевості. Тільки у 80-их роках ХХ ст. серед цієї групи населення кількість міських жителів перевищила кількість жителів сільських поселень.

Сьогодні рівень урбанізації україномовного населення залишається доволі низьким. У 2001 р. тільки 58 % населення, яке вважає рідною мовою українську, жило в міських поселеннях. Натомість серед населення, для якого рідною мовою є російська, цей показник становив понад 89 %.

Після проголошення незалежності України в розподілі населення, що вважає рідною мовою українську, за національностями дещо збільшилася частка росіян (табл. 3.11). Як і у минулі десятиліття, понад 98 % населення, для якого рідною мовою є українська, – це українці.

Таблиця 3.11

Розподіл населення, яке вважає рідною мовою українську, за національностями

Рік	Населення, осіб	Національності					
		українці		росіяни		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	32 701 964	32 257 360	98,64	135 324	0,41	309 280	0,95
1979	32 917 537	32 493 647	98,71	140 347	0,43	283 543	0,86
1989	33 271 865	32 825 373	98,66	177 534	0,53	268 958	0,81
2001	32 577 468	31 970 728	98,14	328 152	1,01	278 588	0,86

Простежено доволі суттєві регіональні відмінності в показнику частки населення, яке вважає рідною мовою українську. Тільки у чотирьох регіонах України менше, ніж половина населення, рідною мовою вважає українську. Зокрема, в 2001 р. в АР Крим частка осіб, для яких рідною мовою є українська, становила тільки 10,0 % від загалу населення (в м. Севастополі – 6,8 %), у Донецькій області – 24,1, Луганській – 30,0, Одеській – 46,3 %. У всіх інших регіонах України рідною мовою українську мову вважає понад 50 % населення (рис. 3.4). У деяких західних областях (Івано-Франківській, Тернопільській) цей показник становить понад 98 %. Доволі низьким цей показник був у Запорізькій області – 50,2 %, Харківській – 53,8 %.

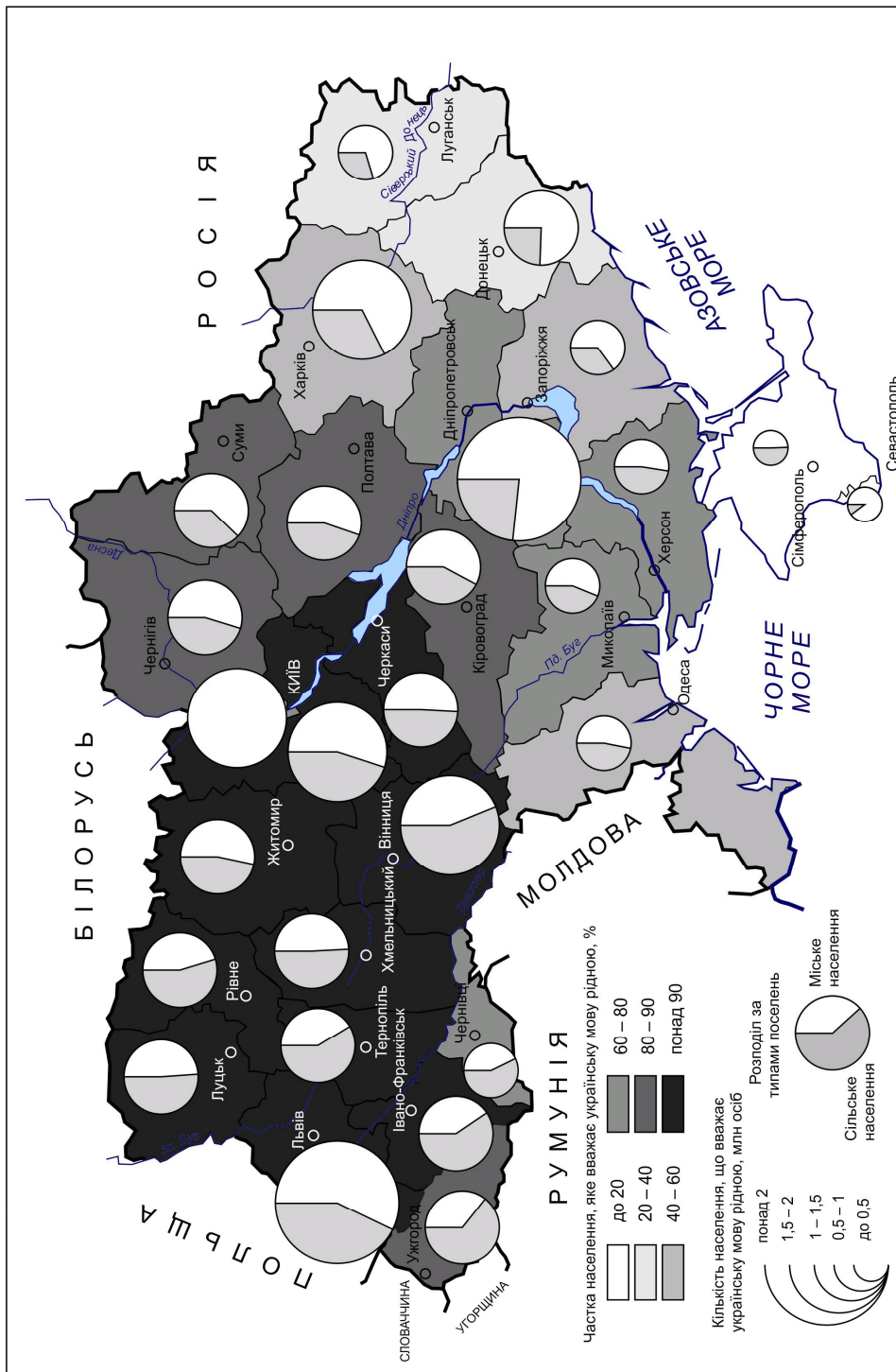

Рис. 3.4. Розміщення населення, рідною мовою якого є українська мова, за підсумками перепису населення 2001 р.

Аналіз показника частки жителів, які вважають рідною мовою українську, в мовному складі населення в розподілі за адміністративними районами та містами обласного значення дає змогу чіткіше локалізувати місцевості та регіони, де україномовне населення є у меншості. Зокрема, в 2001 р. частка населення, яке вважає рідною мовою українську мову, була нижчою за 50 %:

- у всіх адміністративних районах АР Крим, а також у м. Севастополі;
- на Донбасі (Донецька область, урбанізована частина Луганської області);
- у низці великих і середніх за людністю містах Причорномор'я та Індустріального Придніпров'я (Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Миколаїв і деякі ін.);
- у Приазов'ї (смуга приморських районів Донецької і Запорізької областей);
- у деяких аграрних районах Харківської, Запорізької та Луганської областей, де є ареали компактного проживання у сільській місцевості росіян;
- у деяких адміністративних районах російсько-українського прикордоння (зі значною часткою росіян у національному складі населення) на північному-сході;
- у більшості адміністративних районів південної частини Одеської області (Південної Бессарабії);
- у деяких районах компактного проживання етнічних меншин (угорців, румунів) у Закарпатській та Чернівецькій областях.

З іншого боку, частка осіб, для яких українська мова є рідною, становить понад 90 % в усіх адміністративних районах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Київської, Черкаської, Полтавської областей, а також на більшій частині території Чернігівської, Сумської, Дніпропетровської, Миколаївської областей (рис. 3.5).

У 2001 р. найбільше осіб, що вважає рідною мовою українську, мешкало у Львівській області – 2,5 млн осіб, у Дніпропетровській області їх було 2,4 млн осіб, м. Києві – 1,9 млн, Київській області – 1,7 млн, Вінницькій – 1,7 млн, Харківській – 1,6 млн.

Після проголошення незалежності України майже у всіх регіонах держави простежено тенденцію до підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою українську. За 1989–2001 рр. цей показник зменшився тільки у трьох регіонах держави: в Криму (з 13,7 до 9,5 %), Донецькій (з 30,6 до 24,1 %) і Луганській (з 34,9 до 30,0 %) областях. Найсуттєвіше зріс цей показник у м. Києві. У 1989 р. у столиці держави тільки 57,6 % населення рідною мовою вважало

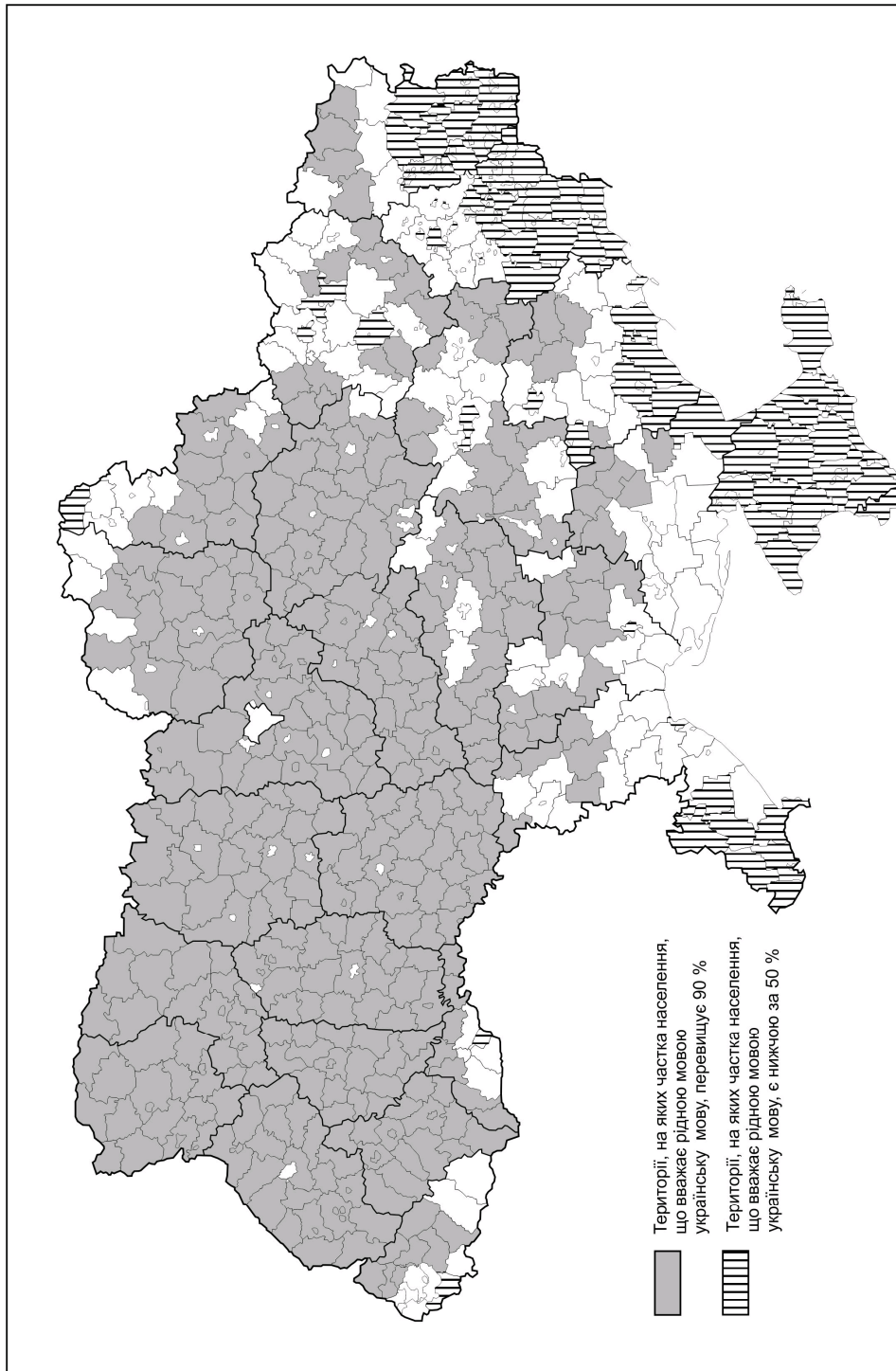

Рис. 3.5. Частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, за підсумками перепису населення 2001 р.

українську мову, а в 2001 р. – вже 72,1 %. Більше, ніж на п'ять відсоткових пунктів, зросла частка осіб, які вважають рідною мовою українську, в Дніпропетровській, Житомирській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Сумській, Херсонській областях. У більшості західних областей України частка осіб, для яких рідною мовою є українська, зросла не суттєво, тому що вже у 1989 р. цей показник становив там понад 95 %. Майже не змінилася частка осіб, що вважають українську мову рідною, в Запорізькій області.

Головно у зв'язку з демографічною кризою в державі у більшості регіонів України загальна кількість осіб, що вважають рідною мовою українську, дещо зменшилася. За міжпереписний період цей показник зріс тільки у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Херсонській, Чернівецькій областях та м. Києві. Найбільших демографічних втрат україномовне населення зазнало в регіонах України, де демографічна криза водночас супроводжувалася подальшою русифікацією українського населення. Зокрема, за 1989–2001 рр. у Криму кількість населення, яке вважає рідною мовою українську, зменшилася на 32,3 %, Донецькій області – на 28,4, Луганській – на 23,5 %. Суттєво, на 9,1 %, цей показник зменшився також у Чернігівській області, регіоні, де демографічна ситуація ще з радянського періоду найнесприятливіша в Україні.

Збільшення частки осіб, що вважають рідною мовою українську, після 1991 р. почасти було зумовлене зміною ставлення до неї значної частини населення України. Як відомо, мовний критерій “рідна мова” часто відображає ставлення людини до тієї чи іншої мови, а не реальну практику спілкування та рівень володіння цією мовою. Чимало русифікованих українців у 1989 р. рідною мовою зазначали російську, а не українську, тому що ще існував Радянський Союз, в якому соціальний статус російської мови був суттєво вищим, ніж української. В 2001 р. рідною мовою вони вже називали українську. Цей чинник найсуттєвіше відобразився у надто високих показниках зростання частки осіб, які вважають рідною мовою українську мову, в м. Києві, а також Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Харківській областях.

У 2001 р. серед усіх міст України людністю понад 500 тис. осіб найвищою частка населення, що вважає рідною мовою українську, була у Львові – 89 %. У Києві цей показник становив 72 %, Кривому Розі – 71, Дніпропетровську – 46, Запоріжжі – 42, Миколаєві – 42, Харкові – 32, Одесі – 30, Донецьку – 11, Маріуполі – 10. Серед інших великих міст України частка населення, що вважає рідною мовою українську, понад 90 % становила в Тернополі, Івано-

Франківську, Луцьку, Рівному, понад 80 – Білій Церкві, Вінниці, Житомирі, Полтаві, Хмельницькому. Натомість у Сімферополі цей показник становив тільки 6 %, Севастополі – близько 7, Макиївці – 12, Луганську – 14, Горлівці – 15 %.

У 2001 р. загальна кількість населення, що вважає рідною мовою, українську мову, в Києві становила 1 850 тис. осіб, Львові – 640 тис., Кривому Розі – понад 507 тис., Дніпропетровську – 497 тис., Харкові – 460 тис., Запоріжжі – 337 тис., Одесі, Вінниці – понад 300 тис.

Треба зазначити, що за 1989–2001 рр. зросли територіальні відмінності в розподілі населення, яке вважає українську мову рідною, передусім між східними та західними областями. У 1989 р. різниця в показнику частки населення, що вважає рідною мовою українську, в Тернопільській (97,3 %) і Донецькій області (30,6 %) становила 66,7 відсоткового пункта, в Тернопільській області й Криму – 83,6 %. В 2001 р. вона вже становила, відповідно, 74,2 і 88,8 відсоткового пункта.

Зважаючи на те, що українська мова є державною в Україні, для проведення мовної політики важливим показником є кількість і частка осіб, які узагалі нею не володіють. За підсумками перепису населення 2001 р. українською мовою не володіло майже 5,9 млн осіб, що становило 12,2 % населення держави (у 1989 р. кожен п'ятий житель України не знав української мови). У Донецькій області українською мовою не володіло 1,3 млн осіб (27,3 % населення області), АР Крим – 1,2 млн (61,4 %), Луганській області – 634 тис. (25 %). У цих трьох регіонах живе 55 % від загалу населення, яке не володіє українською мовою. Декілька сотень тисяч осіб налічує населення, яке не володіє українською мовою, в Одеській, Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській областях. Однак у половині регіонів України кількість осіб, які не володіють українською мовою, не перевищує 50 тис., а частка – декількох відсотків від загалу населення (рис. 3.6).

Серед осіб, які не володіють державною мовою, 58,6 % (3,4 млн) становлять росіяни, 20,4 % (близько 1,2 млн) – українці, 21 % (понад 1,2 млн) – представники інших етнічних груп. Майже у всіх областях України не володіють державною мовою головно росіяни. В Закарпатській області основу населення, яке не володіє державною мовою, становлять угорці та румуни (не знає її понад 110 тис. осіб), в Чернівецькій – румуни й молдовани (майже 110 тис. осіб). В Одеській області, крім значної кількості росіян і українців, українською мовою не володіє понад 260 тис. осіб іншого етнічного походження, зокрема, болгари, молдовани, гагаузи.

3.3. Територіальне поширення російської мови

Російська мова, як і українська, належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Російська мова – найпоширеніша з усіх мов слов'янської мовної групи. Крім Російської Федерації, значна кількість населення, яке вільно володіє російською мовою, є у багатьох інших країнах світу, зокрема у нових незалежних країнах, які виникли після розпаду Радянського Союзу. Після 1991 р. загальна кількість осіб, які у світі володіють російською мовою, доволі швидко зменшується. Цю тенденцію простежено також в Україні.

У світі загальна кількість осіб, які володіли російською мовою, наприкінці 80-их років ХХ ст. становила близько 350 млн, на початку ХХІ ст. цей показник зменшився до 278 млн. За прогнозами фахівців у 2015 р. російською мовою в світі володітиме близько 212 млн осіб, в 2025 р. – лише 152 млн. Кількість осіб, які вважають російську мову рідною, на початку ХХІ ст. становила 163,8 млн осіб, з них 130 млн жило в Росії, 26,4 млн – в 14 пострадянських країнах, 7,4 млн – в інших країнах світу¹.

Російська мова за кількістю осіб, які вільно нею володіють, а також за кількістю осіб, які вважають її рідною, в Україні є другою найпоширенішою мовою, після української. В Україні поширена стандартизована російська мова, в сільській місцевості подекуди – південноросійські говори.

У Східному Поліссі, на території історичної Сіверщини, російська мова почала поширюватися вже у ХVІ ст., з часу переходу цих земель до складу Московської держави. На території Лівобережжя та Слобожанщини роль російської мови зростає у другій половині ХVІІ ст., після приєднання цих земель до складу Росії. Незважаючи на те, що до ХІХ ст. більшість українських етнічних земель відійшла до складу Російської імперії, впродовж тривалого періоду російськомовного населення в Україні було не надто багато. Навіть на початку ХХ ст. на Правобережжі й Лівобережжі, Поділлі, Волині російськомовне населення зосереджувалося здебільшого тільки у великих містах. На території Галичини до 1939 р. російськомовних жителів узагалі було обмаль – усього-на-всього декілька тисяч осіб. Упродовж ХХ ст. кількість населення, яке вільно володіло російсь-

¹ Арефьев А. Сколько людей говорят и будут говорить по-русски? / Александр Арефьев // Демоскоп Weekly. – 19 июля–20 августа 2006 г. – № 251–252. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php>.

кою мовою, зокрема тих, хто вважав її рідною мовою, в Україні суттєво зростає. Цьому сприяли переселення до України мільйонів росіян і російськомовного населення іншого етнічного походження, політика мовної русифікації місцевого українського населення та низка інших факторів.

Згідно з підсумками перепису населення 2001 р. в Україні всього російською мовою володіло 31,7 млн осіб, що становило 65,7 % жителів держави. Рідною мовою російську назвали 14,3 млн осіб. Ще 17,4 млн осіб зазначили, що вільно володіють нею як другою мовою (табл. 3.12).

Таблиця 3.12
Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли російською мовою, за підсумками переписів (усе населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	26 741 107	56,74	13 253 840	49,56	13 487 267	50,44
1979	35 424 920	71,41	15 547 597	43,89	19 877 323	56,11
1989	40 341 423	78,41	16 898 273	41,89	23 443 150	58,11
2001	31 698 051	65,71	14 273 670	45,03	17 424 381	54,97

Кількість і частка осіб, які вільно володіють російською мовою, збільшувалася до кінця 80-их років ХХ ст. За підсумками перепису 1970 р. російською мовою в Україні володіло дещо більше половини населення – 56,7 %. Є підстави вважати, що у 50–60-их роках ХХ ст. цей показник був ще нижчим й становив менше, ніж 50 %. Більшість населення володіла російською мовою як рідною, тому що це були етнічні росіяни. До 1989 р. частка населення, яке вільно володіло російською мовою, сягнула 78,4 %. У структурі населення, яке вільно володіло російською мовою, вже доволі суттєво переважали українці.

За 1989–2001 рр. вперше за тривалий період серед населення держави кількість осіб, які вільно володіють російською мовою, зменшилася (на 8,6 млн осіб, або на 21,4 %), а частка – знизилася одразу ж на 12,7 процентного пункту. Особливо суттєво зменшилася кількість населення, для якого російська мова є другою, – на 25,7 %. Це наслідок дерусифікації сфери середньої освіти, зокрема, припинення обов'язкового викладання російської мови як навчального предмету в школі.

У міських поселеннях України сьогодні вільно володіє російською мовою три четверти населення. В 1989 р. цей показник наближався до 90 % (табл. 3.13). У сільській місцевості вільно володіє російською мовою менше, ніж 50 % (табл. 3.14).

Таблиця 3.13
Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли російською мовою,
за підсумками переписів (міське населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	19 891 540	77,43	11 530 643	57,97	8 360 897	42,03
1989	29 984 221	87,42	15 137 984	50,49	14 846 237	49,51
2001	24 328 158	75,34	12 756 184	52,43	11 571 974	47,57

Таблиця 3.14
Кількість і частка осіб, які в Україні вільно володіли російською мовою,
за підсумками переписів (сільське населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			як рідною		як другою	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	6 849 567	31,95	1 723 197	25,16	5 126 370	74,84
1989	9 882 959	57,61	1 760 289	17,81	8 122 670	82,19
2001	7 369 893	46,21	1 517 486	20,59	5 852 407	79,41

Крім того, у сільській місцевості серед осіб, які володіють російською мовою, майже 80 % населення володіє нею як другою, тому що здебільшого це українці, для яких рідною є мова своєї національності. Натомість у міських поселеннях більшість з тих, хто вільно володіє російською мовою, вважає її водночас рідною, тому що серед міських жителів високою є частка етнічних росіян, а також русифікованого українського населення.

У розподілі осіб, які вільно володіють російською мовою, за національностями абсолютну більшість, – майже 69 %, – становлять українці (табл. 3.15).

Таблиця 3.15
Розподіл населення України, яке вільно володіє російською мовою,
за національностями

Рік	Кількість населення, осіб	Національності					
		росіяни		українці		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	26 741 107	9 066 952	33,91	15 654 959	58,54	2 019 196	7,55
1970	35 424 920	10 427 748	29,44	22 867 905	64,55	2 129 267	6,01
1979	40 341 423	11 311 793	28,04	26 837 304	66,53	2 192 326	5,43
1989	31 698 051	8 240 743	26,00	21 801 202	68,78	1 656 106	5,22

Частка росіян впродовж останніх десятиліть поступово зменшувалася, в 2001 р. вона становила тільки 26 %. За період 1989–

2001 рр. частка росіян у структурі населення, яке вільно володіє російською мовою, знижувалася внаслідок швидкого зменшення в Україні кількості російського населення. Натомість у 70–80-их роках ХХ ст. це відбувалося внаслідок швидкого збільшення кількості українців, які володіли вільно російською мовою, як другою.

Оскільки в радянський період російська мова виконувала функції мови міжетнічного спілкування, то рівень володіння нею етнічними групами України доволі високий (табл. 3.16), вищий, ніж рівень володіння українською мовою. Зокрема, в 2001 р. найвищим цей показник був у греків (97,6 %), євреїв (95,3 %), татар (93,0 %), болгар (89,7 %), вірмен (87,7 %), кримських татар (85,9 %), білорусів (85,8 %), тобто етнічних меншин, ареали компактного розселення яких розташовані в російськомовних регіонах (болгари, греки) або, представники яких переселялися в Україну з інших республік колишнього СРСР, здебільшого уже володіючи російською мовою (білоруси, вірмени, татари). Серед українців в 2001 р. російською мовою володіло 58 % осіб. Найнижчою частка населення, яке вільно володіє російською мовою, є серед етнічних меншин, ареали розселення яких зосереджені на заході України, – угорців (31,7 %), румун (45,5 %), поляків (54,7 %).

Таблиця 3.16

Рівень вільного володіння російською мовою
найчисленнішими етнічними групами населення України, %

Національність	1970	1979	1989	2001
Українці	44,37	62,67	71,72	58,07
Росіяни	99,35	99,58	99,61	98,88
Білоруси	82,18	87,27	88,70	85,83
Молдовани	53,41	65,91	71,12	71,10
Кримські татари	87,95	85,94
Болгари	82,97	87,11	89,04	89,70
Угорці	24,55	34,60	44,30	31,66
Румуни	28,93	51,17	53,71	45,49
Поляки	41,95	59,51	66,43	54,67
Євреї	96,85	98,60	97,91	95,33
Вірмени	93,88	...	91,24	87,67
Греки	97,47	97,97	97,41	97,55
Татари	96,77	94,68	95,26	93,30
Усе населення	56,74	71,41	78,41	65,71

Динаміка показника вільного володіння російською мовою за 1989–2001 рр. певною мірою відображає мовну орієнтацію етнічних меншин після проголошення незалежності України. Цей показ-

ник майже не змінився, навіть, зріс у молдован, болгар, греків, менше чи більше, але зменшився, – у білорусів, угорців, румун, поляків, деяких інших етнічних груп.

У міжетнічних відносинах в державі все ще домінує російська мова. Це засвідчує, зокрема, порівняння показників вільного володіння українською та російською мовами представниками етнічних меншин в Україні. У 2001 р. з усіх найчисленніших етнічних меншин тільки поляки та угорці володіли українською мовою ліпше, ніж російською.

Надалі на рівень володіння населенням України, зокрема етнічними меншинами, українською та російською мовами значно впливатимуть два фактори, пов'язані з особливостями розселення: по-перше, регіон їхнього розселення, по-друге, рівень урбанізації.

З територіального погляду в 2001 р. найвищий рівень володіння російською мовою простежено у АР Крим і східних областях України (рис. 3.7). Тут її знало понад 90 % населення: в м. Севастополі – 98,2 %, АР Крим – 95,4 %, Донецькій області – 93,4 %, Луганській – 91,1 %. Назагал половина усього населення України, яке вільно володіє російською мовою, живе у шести регіонах України (Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Луганська, Одеська області й АР Крим).

Найнижчий рівень володіння російською мовою на заході України. Зокрема, у Тернопільській області в 2001 р. тільки 19,1 % населення зазначило, що володіє російською мовою. У Львівській області цей показник становив тільки 21,1 %, Івано-Франківській – 23,1, Закарпатській – 29,4 %.

У східних областях України населення, яке вільно володіє російською мовою, – це ті особи, для кого вона є водночас рідною мовою. Наприклад, у Донецькій області й АР Крим понад 80 % з тих, хто в 2001 р. володів російською мовою, назвали її ще й рідною мовою, на Луганщині – понад 75 %. У західних областях цей показник становить менше, ніж 10 %.

У всіх областях України й м. Києві абсолютна більшість населення, яке вільно володіє російською мовою, за національністю є українцями. У АР Крим і м. Севастополі в розподілі населення, яке вільно володіє російською мовою, за національностями переважають росіяни. В областях із складним етнічним складом (Закарпатська, Чернівецька, Одеська, АР Крим) значну частку населення, яке вільно володіє російською мовою, становлять представники інших етнічних груп – угорці, молдовани, румуни, болгары, гагаузи, кримські татари, греки.

У 2001 р. російська мова була рідною для 14,3 млн осіб, що становить 29,6 % від загалу населення держави (табл. 3.17). За 1989–2001 рр. кількість осіб, які вважають російську мову рідною мовою, в Україні зменшилася на 2,6 млн, а частка – на 3,2 відсоткового пункта. Майже 90 % від загалу населення, яке вважає рідною мовою російську, мешкає у міських поселеннях. Цей показник суттєво не змінюється вже впродовж декількох останніх десятиріч.

Таблиця 3.17

Кількість і частка населення, яке вважає рідною російську мову, в Україні за підсумками переписів населення

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	10 172 108	24,30	8 492 844	83,49	1 679 261	16,51
1970	13 253 840	28,12	11 530 643	87,00	1 723 197	13,00
1979	15 547 597	31,34	13 796 078	88,73	1 767 837	11,37
1989	16 898 273	32,84	15 137 984	89,58	1 760 289	10,42
2001	14 273 670	29,59	12 756 184	89,37	1 517 486	10,63

В розподілі населення, яке вважає рідною російську мову, за національностями переважають росіяни (табл. 3.18). В 2001 р. їхня частка становила 56 %. За 1989–2000 рр., передусім внаслідок процесу зміни етнічної ідентичності значною кількістю населення України з російської на українську, в структурі осіб, для яких рідною мовою є російська, суттєво збільшилася кількість українців.

Кількість осіб іншого (крім українців і росіян) етнічного походження, для якого рідною мовою є російська, в Україні швидко зменшується. Зокрема за 1989–2001 рр. їх стало менше на 36 %. Основу цього сегмента російськомовного населення становлять представники трьох етнічних спільнот: євреї, білоруси та греки. Серед єврейського та грецького населення частка осіб, які рідною мовою вважають російську, перевищує 80 %, білорусів – понад 60 %. Кількість євреїв за міжпереписний період в Україні внаслідок еміграції зменшилася майже у п'ять разів. Внаслідок асиміляції зменшилася також кількість білорусів і греків. Здебільшого російськомовними є також так звані народи-супутники росіян, тобто представники національних автономних формувань на території колишньої РРФСР: татари, чуваші, мордва тощо. Їхня кількість в Україні також доволі швидко зменшується. Ймовірно, що до часу проведення наступного перепису (2011 р.) більшість населення, яке вважає рідною мовою російську, в Україні вже становитимуть не етнічні росіяни, а українці.

Таблиця 3.18

Розподіл населення, що вважає рідною мовою російську мову,
за національностями (усе населення)

Рік перепису	Усього, осіб	Національності					
		росіяни		українці		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	10 172 108	6 958 859	68,41	2 075 527	20,40	1 137 722	11,18
1970	13 253 840	8 989 541	67,83	3 017 823	22,77	1 246 476	9,40
1979	15 547 597	10 329 583	66,44	3 986 665	25,64	1 231 349	7,92
1989	16 898 273	11 172 508	66,12	4 578 390	27,09	1 147 375	6,79
2001	14 273 670	7 993 832	56,00	5 544 729	38,85	735 109	5,15

Таблиця 3.19

Розподіл населення, що вважає рідною мовою російську мову,
за національностями (міське населення)

Рік перепису	Усього, осіб	Національності					
		росіяни		українці		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	8 492 844	5 664 468	66,70	1 802 510	21,22	1 025 866	12,08
1970	11 530 643	7 628 539	66,16	2 771 002	24,03	1 131 102	9,81
1979	13 796 078	8 959 944	64,95	3 714 174	26,92	1 121 960	8,13
1989	15 137 984	9 820 775	64,88	4 280 439	28,28	1 036 770	6,85
2001	12 756 184	6 973 564	54,67	5 169 229	40,52	613 391	4,81

У міських поселеннях частка осіб, які вважають рідною мовою російську (39,5 % в 2001 р.), є суттєво вищою, ніж у сільській місцевості (9,5 % в 2001 р.). Крім того, в містах серед осіб, для яких рідною мовою є російська, значно більше українців, ніж у сільських поселеннях (табл. 3.19, 3.20).

Таблиця 3.20
Розподіл населення, яке вважає рідною мовою російську,
за національностями (сільське населення)

Рік	Населення, осіб	Національності					
		росіяни		українці		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	1 679 261	1 294 391	77,08	273 017	16,26	111 853	6,66
1970	1 723 197	1 361 002	78,98	246 821	14,32	115 374	6,70
1979	1 767 837	1 371 414	77,58	274 309	15,52	122 114	6,91
1989	1 760 289	1 351 733	76,79	297 951	16,93	110 605	6,28
2001	1 517 486	1 020 268	67,23	375 500	24,74	121 718	8,02

У розподіл сільського населення, яке вважає рідною мовою російську, за національностями (на відміну від російськомовного міського населення) дещо зросла частка осіб іншого, крім росіян та українців, етнічного походження. Є декілька причин збільшення рівня мовної русифікації етнічних меншин у сільській місцевості. В цьому сегменті російськомовного населення основу становлять представники чотирьох етнічних груп: греки, білоруси, болгар та молдовани. Мовна русифікація цих етнічних меншин, зокрема у сільській місцевості після 1991 р. не припинилася. За 1989–2001 рр. частка осіб, що вважає рідною мовою російську, в складі сільського грецького населення збільшилася з 68,2 до 84,2 % (а їхня кількість збільшилася на 21,2 %), у болгар цей показник підвищився з 9 до 11 % (кількість – на 8,7 %), молдован – з 5,0 до 6,1 % (на 3,8 %). У сільській місцевості підвищився також рівень мовної русифікації деяких інших етнічних спільнот: білорусів, гагаузів, німців.

Підвищенню показника мовної русифікації етнічних меншин у сільській місцевості почасти сприяло також повернення на історичну батьківщину кримських татар. Близько 5 % представників цієї етнічної групи рідною мовою вважає російську. Кількість кримських татар, які вважають рідною мовою російську, в сільській місцевості за міжпереписний період збільшилася з 0,9 тис. до 8,1 тис. осіб. Збільшенню частки осіб, що вважає рідною мовою російську, сприяла також міграція вірмен, грузин та азербайджанців, корейців. Як відомо, за 1989–2000 рр. кількість представників

цих етнічних спільнот в Україні, у тім числі й у сільській місцевості, доволі суттєво збільшилася. Значна частка осіб цих національностей рідною мовою вважає російську.

Найбільша кількість осіб, які вважають рідною мовою російську, мешкає у Донецькій області – 3,6 млн осіб в 2001 р. Понад 1 млн населення, для якого рідною мовою є російська, живе ще в п'яти регіонах: Крим, Луганська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська області. Всього у цих шести регіонах мешкає 75 % населення України, яке вважає рідною мовою російську.

В АР Крим, м. Севастополі, Донецькій і Луганській областях жителі, що вважають рідною мовою російську, становлять абсолютну більшість населення. Зокрема, в 2001 р. у м. Севастополі рідною російську мову вважало понад 90 % від загалу жителів, у Донецькій області й АР Крим – понад 70 %, Луганській – 68 %. В Запорізькій, Одеській, Харківській областях цей показник становив понад 40 %. Найнижчою частка населення, що вважає рідною мовою російську, є на заході України. У західно-волинських, галицьких областях, а також на Закарпатті й Поділлі (Хмельницька, Вінницька області) цей показник нижчий, ніж 5 %. Доволі низьким він є також у Центральній Україні (рис. 3.8).

Майже у всіх областях України більшість, абсолютну або відносну, населення, яке вважає рідною мовою російську, становлять етнічні росіяни. Найвищим цей показник є у західних областях, де етнічні росіяни становлять понад 80 % російськомовного населення. Тільки у двох областях, Запорізькій і Чернігівській, у складі населення, що вважає рідною мовою російську, відносну більшість становлять українці.

У всіх регіонах держави абсолютна більшість населення, яке вважає рідною мовою російську, живе в міських поселеннях. У складі міських жителів АР Крим, Донецької, Луганської, Одеської, Запорізької та Харківської областей частка осіб, які вважають рідною мовою російську, становить понад 50 %.

У 2001 р. у сільській місцевості населення, що вважає рідною мовою російську, становило більшість тільки у АР Крим – 63,9 %. Понад 30 % цей показник становив у Донецькій та Луганській областях, 25,9 % – в Запорізькій. У всіх інших областях він є суттєво меншим. У західних областях у сільській місцевості частка населення, що вважає рідною мовою російську, не перевищує 1 %.

У більшості областей України, особливо у тих, де, крім обласного центру, немає великих міст, населення, що вважає рідною російську мову, зосереджене здебільшого в обласних центрах. Наприклад,

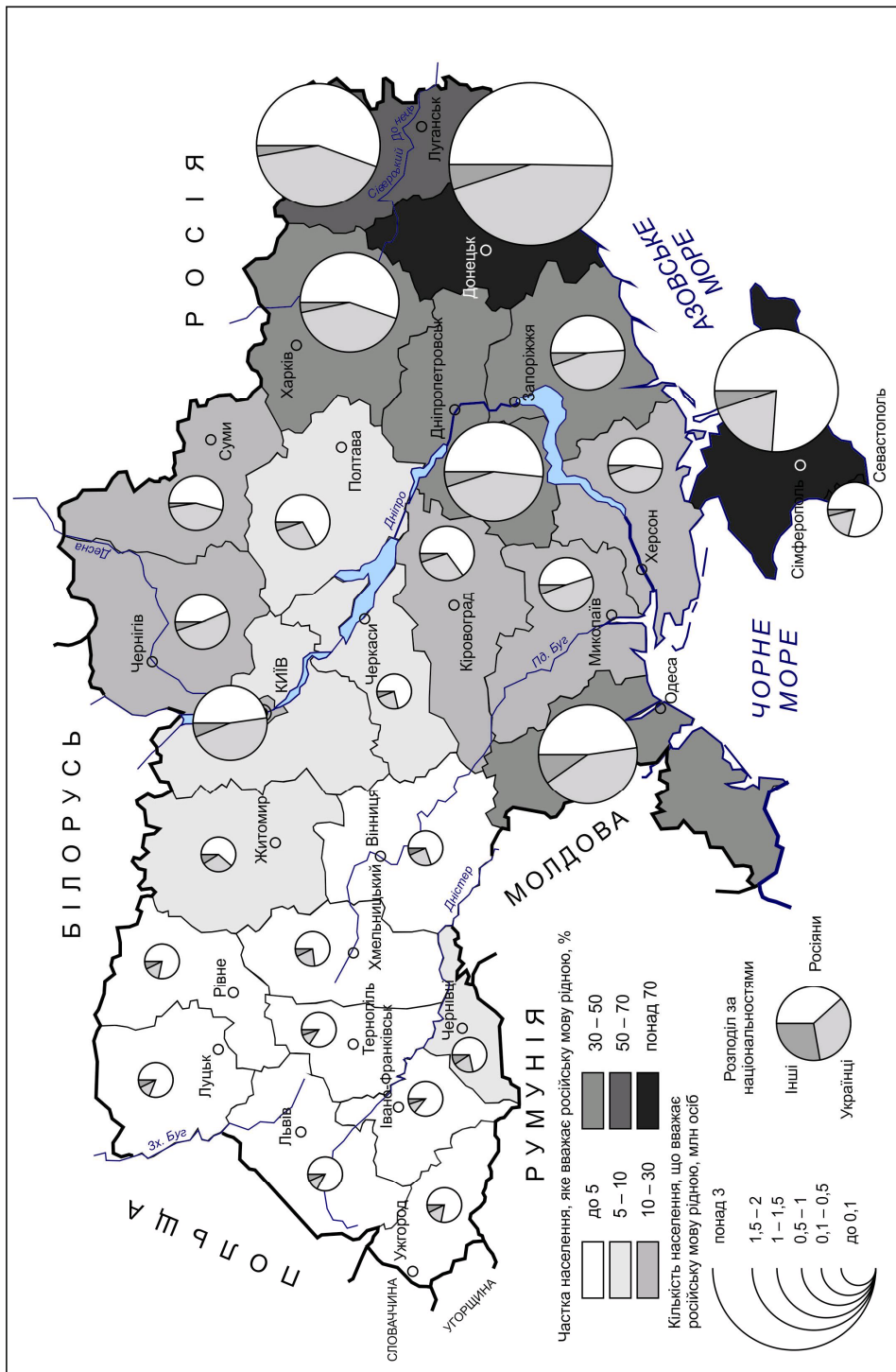

Рис. 3.8. Розміщення населення, рідною мовою якого є російська мова, за підсумками перепису населення 2001 р.

в 2001 р. у Миколаївській області 77 % від загалу осіб, для яких рідною мовою була російська, жило в обласному центрі – Миколаєві. Цей показник становив понад 70 % також у Львівській, Чернівецькій і Харківській областях, понад 60 % – у Вінницькій, Одеській, Черкаській. Натомість в АР Крим, Донецькій, Луганській, Полтавській областях він був нижчим за 30 %. У 90-их роках ХХ ст. у західних і центральних областях України частка російськомовних жителів обласних центрів, серед усього населення областей, що вважає російську мову рідною, суттєво підвищилася. Адаже у сільській місцевості та малих міських поселеннях українізація російськомовних осіб відбувається швидше, ніж у великих містах. Крім того, російськомовне населення активно мігрує з малих міських поселень у великі міста, де збереглися російськомовні середовища.

Населення, яке вважає рідною мовою російську, домінує майже у всіх найбільших містах України, крім Києва, Львова і Кривого Рогу. Зокрема, у Севастополі в 2001 р. воно становило 90 % від загалу жителів, Маріуполі – 89 %, Донецьку – 87, Луганську – 85, Харкові – 66, Одесі – 65, Запоріжжі – 57, Миколаєві – 56, Дніпропетровську – 52 %. У найбільших містах заходу (Львів, Рівне, Луцьк, Івано-Франківськ, Тернопіль) цей показник не перевищує 10 %. У великих містах Центральної України він зазвичай не перевищує 20 %

На початку ХХІ ст. найпотужніші російськомовні середовища України були в Харкові (955 тис. осіб, що вважало рідною мовою російську мову), Донецьку (890 тис.), Одесі (660 тис.), Києві (650 тис.), Дніпропетровську (560 тис.), Запоріжжі (460 тис.), Маріуполі (450 тис.), Луганську (420 тис.), Макіївці (370 тис.), Севастополі (340 тис.), Сімферополі (300 тис.), Миколаєві (290 тис.), Горлівці (260 тис.). У цих 13 містах жило майже 50 % від загалу населення України, яке вважає російську мову рідною.

Попри значну частку в мовному складі жителів України російськомовного населення, територія, на якій населення, що вважає рідною мовою російську, становить абсолютну або відносну більшість, відносно незначна: Кримський півострів, смуга районів, прилеглих до Азовського моря, південні й центральні райони Донецької та Луганської областей. Окремі райони і (або) міста з переважанням населення, що вважає рідною мовою російську, є також в Одеській, Харківській, Запорізькій, Сумській, Миколаївській, Дніпропетровській, Херсонській областях.

З іншого боку, територія, на якій переважає населення, яке вважає рідною мовою російську, є значно більшою, ніж територія, де в етнічному складі населення домінують росіяни (рис. 3.9).

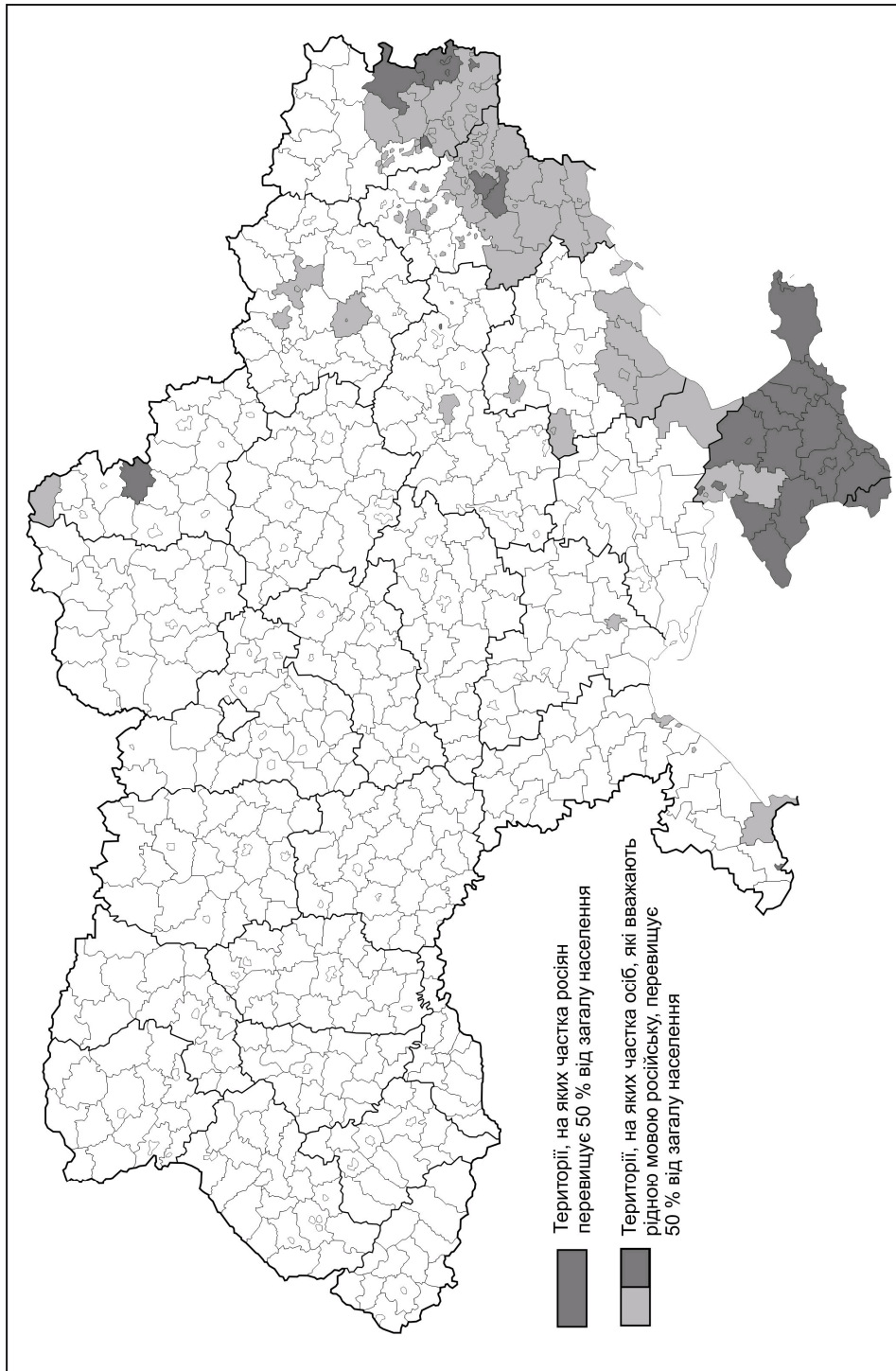

Рис. 3.9. Головні райони проживання росіян і російськомовного населення в Україні за підсумками перепису населення 2001 р.

У 2001 р. серед усіх адміністративних районів України росіяни становили абсолютну або відносну більшість лише в 15: в 12 районах Криму (крім Красноперекіпського і Первомайського районів), Краснодонському та Станично-Луганському районі Луганської області, Путівльському районі Сумської області. Крім того, росіяни переважали в етнічному складі населення Севастополя, а також низки міст обласного значення на сході України.

За 1989–2000 р. кількість населення, яке вважає рідною мовою російську, зменшилася у всіх регіонах України, крім Донецької області. Доволі незначним було зменшення також у Криму (на 5,8 %), Луганській (4,2 %), Запорізькій (8,3 %) областях. У Вінницькій, Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій областях кількість російськомовного населення зменшилася на 50 % і більше.

На думку В. Нахмановича, незначне зменшення кількості населення, яке вважає рідною мовою російську, в східних і південних регіонах України порівняно з західними та південними можна пояснити тим, що значна еміграція російськомовних жителів тут була компенсована “за рахунок внутрішньої міграції із заходу, репатріації російськомовних українців, а також русифікації місцевого українського населення”¹. На наш погляд, статистичні матеріали не дають підстав стверджувати про значну роль перших двох із зазначених вище чинників у збереженні демографічної потужності російськомовного населення Сходу і Півдня. Головним чинником була все-таки подальша русифікація українців за умов недостатності або узагалі відсутності заходів із підтримки україномовних середовищ у цих макрорегіонах. Деяке зменшення кількості російськомовного населення було спричинене загальним зменшенням кількості населення внаслідок демографічної кризи.

Значному зменшенню кількості населення, що вважає рідною мовою російську мову, у західних і південних регіонах України найсуттєвіше сприяли його асиміляція, міграція в інші держави, а також природне скорочення внаслідок демографічної кризи.

На динаміку кількості російськомовного населення після 1991 р. доволі значно вплинула імміграція в Україну представників низки етнічних груп (кримські татари, вірмени, азербайджанці, корейці, турки), для яких російська мова є мовою міжетнічного

¹ Нахманович В. Динаміка етнонаціональних процесів в Україні і завдання державної політики // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [за заг. ред. Ю. Тищенко]. – К., Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2004. – С 53–64.

спілкування, а доволі часто – й рідною мовою. Поліпшення економічної ситуації в Україні буде сприятливим фактором для посилення потоків міграції населення з країн Закавказзя й Центральної Азії. Орієнтація цього населення в процесі адаптації на російську мову може стати додатковим важливим чинником збереження на тривалий період домінуючої ролі російської мови у східних і південних областях України.

Назагал сучасне становище російської мови та тенденції його зміни в найближчі роки в Україні можна охарактеризувати так:

- російська мова є другою після української за поширеністю серед населення України, нею вільно володіє більшість жителів держави, рідною її вважає близько 30 %;

- близько 90 % населення, яке вважає російську мову рідною, зосереджене у міських поселеннях, зокрема в найбільших містах; також близько 90 % населення, яке вважає російську мову рідною, живе у східних і південних областях України;

- після 1991 р. в Україні кількість населення, яке вільно володіє російською мовою, доволі швидко зменшується, особливо інтенсивно у сільській місцевості; зменшується також кількість і частка населення, для якого російська мова є рідною, однак значно повільніше;

- у найближчі роки триватиме процес зменшення кількості населення, яке вільно володіє російською мовою на заході й у центральній частині України, однак на сході й півдні України російська мова домінуватиме далі;

- в структурі населення, яке вільно володіє російською мовою, а також яке вважає її рідною, збільшується частка українців, натомість частка росіян і представників інших етнічних спільнот – зменшується, ця тенденція збережеться й надалі; ймовірно, що вже до перепису 2011 р. серед осіб, які вважають рідною мовою російську мову, домінуватимуть українці, а не етнічні росіяни;

- у багатьох регіонах України російська мова й далі виконує функцію мови етнічного спілкування, тому що етнічні меншини здебільшого володіють нею ліпше, ніж українською мовою, однак така роль російської мови збережеться тільки на півдні й сході України, натомість на заході, зокрема в Закарпатті й Чернівецькій області, мовою міжетнічного спілкування стає українська мова;

- після 1991 р. не припинилася мовна русифікація низки етнічних спільнот, які мешкають компактно на сході й півдні України у сільській місцевості (греки, гагаузи, молдовани, болгары); на сході України та в Криму триває також русифікація українців.

3.4. Інші етнічні мови

Сьогодні в Україні частка населення, яке вважає рідною мовою українську або російську, сукупно становить 97,1 % від загалу жителів держави. Осіб, які вважають рідними всі інші мови, які є в етномовному просторі України, всього близько 1,4 млн. або 2,9 %. Якщо врахувати двомовність значної частини жителів України, то іншими, крім української та російської, мовами вільно володіє значно більша кількість населення, орієнтовно це щонайменше 2–3 млн. осіб.

Ще у 30-их роках ХХ ст. мовна різноманітність населення України була значно вищою. Польська та єврейська мовні групи налічували декілька мільйонів осіб кожна. Понад 500 тис. осіб вважало рідною мовою німецьку. Значно більше, ніж сьогодні, осіб вважало рідними мовами чеську, грецьку, деякі інші. Впродовж майже усього ХХ ст. в Україні загальна кількість осіб, які вважали рідними інші, крім української та російської, мови неухильно зменшувалася. Тільки у 90-их роках ХХ ст. цей показник дещо збільшився. Пов'язано це передусім із поверненням на історичну батьківщину кримських татар. За останній міжпереписний період їхня кількість в Україні збільшилася в 5,3 раза, або понад 200 тис. осіб. Майже усі кримські татари рідною мовою вважають мову своєї національності. Крім того, в 90-их роках в Україні збільшувалася кількість вірмен, грузинів, азербайджанців, турків, арабів. Для представників цих етнічних груп рідною мовою найчастіше також є мова своєї національності.

За підсумками переписів населення 1959 р. і 1970 р. було опубліковано окремі таблиці розподілу населення України за рідною мовою, тому для цих років можна точно визначити кількість осіб, які вважали рідною ту чи іншу мову. За підсумками переписів населення 1979, 1989 і 2001 р. таких таблиць не було опубліковано. Тому розподіл населення України за рідною мовою можна визначити лише за таблицями розподілу за рідною мовою населення окремих національностей. З огляду на те, що іншими, крім української або російської, мовами в Україні володіють здебільшого тільки представники відповідних етнічних меншин (за незначним винятком), саме ці матеріали були основою аналізу територіального поширення в Україні інших, крім української та російської мов.

Усі мови, які є в етномовному просторі України, можна поділити на дві групи. Першу групу становлять мови, які мають в Україні етнічних носіїв, тобто мови етнічних меншин України: румунська,

угорська, кримськотатарська, білоруська, болгарська, гагаузька й ін. Володіють цими мовами передусім представники відповідних етнічних меншин. Здебільшого мова їхньої національності – це їхня рідна мова. Ті представники етнічних меншин, які зазнали мовної русифікації або українізації, часто володіють мовою своєї національності як другою.

Іншу групу становлять мови, які в Україні не мають (або майже не мають) етнічних носіїв (етнічної основи). Передусім це так звані мови міжнародного спілкування, які викладають у середніх і вищих навчальних закладах як навчальний предмет “Іноземна мова”: англійська, німецька, французька, іспанська. Найпоширенішою серед них є англійська мова. Для абсолютної більшості носіїв зазначених вище мов відповідна мова є другою, або, навіть, третьою, якою вони вільно володіють.

Деякі з європейських мов у минулому мали на території України значну кількість етнічних носіїв, а сьогодні ними здебільшого володіють представники інших етнічних груп. Наприклад, до початку Другої світової війни німецьку мову в Україні рідною вважало понад 0,6 млн осіб. Численні німецькі поселення були на півдні України, на Волині, в Галичині, інших регіонах. В 2001 р. в Україні німецьку мову вважало рідною усього 4,1 тис. осіб. Окремі змішані українсько-німецькі поселення збереглися тільки на Закарпатті (в Мукачівському районі). Володіє німецькою мовою в Україні значно більше осіб. Її знає чимало українців, росіян, представників інших спільнот, які пов'язані з німецькомовними країнами Європи.

У такому ж становищі перебуває польська мова. До 1939 р. цю мову вважало рідною понад 2 млн осіб, а вільно володіло нею значно більше населення, близько 10–15 % жителів України. Найбільше польського населення зосереджувалося у Галичині й Волині, однак чимало поляків мешкало також в інших регіонах України. У 2001 р. польську мову рідною вважало усього близько 19 тис. осіб. Володіє нею значно більше населення. Тільки на заході України її знає щонайменше декілька сотень тисяч українців.

Під час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р., як і в радянській період, окремо виділяли румунську та молдовську мови. Варто зазначити, що чимало мовознавців узагалі заперечують існування окремої молдовської мови, вважають її варіантом румунської мови. Поява молдовської мови на мовній карті Європи є передусім наслідком особливостей історичного розвитку румунського населення Бессарабії. В румунської та молдовської мов спільні особливості граматики, дуже близькою є літературна норма. Лексичні відмінності двох мов зумовлені значною кількістю

запозичень з російською мови в молдовській мові. В Україні наразі, аналізуючи мовний склад населення держави, доцільно все-таки виходити з того, що молдовська й румунська – це різні мови. У Молдові під час перепису населення 2004 р. ці дві мови виділяли окремо. Крім того, 1 жовтня 2004 р. у Молдові навіть було проведено референдум щодо назви мови, на якому 84 % жителів держави висловилися за те, щоб зберегти за мовою титульного населення держави назву “молдовська мова”.

Румунська та молдовська мови належать до балкано-романської підгрупи романської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Всі мови цієї групи пов'язані спільним походженням від латинської мови. В 2001 р. усього в Україні румунською мовою (разом з тими, хто зазначив, що знає молдовську мову) вільно володіло близько 360 тис. осіб, у тім числі 328 тис. вважало її рідною. Якщо вважати, що молдовська мова є територіальним варіантом румунської, то саме румунська за демографічною потужністю є третьою в Україні, після української та російської мов.

Населення, яке під час проведення перепису зазначало, що рідною мовою вважає румунську або молдовську, зосереджено здебільшого у прикордонних з Румунією та Молдовою регіонах України: Одеській, Чернівецькій, Закарпатській областях.

Молдовською мовою в 2001 р. в Україні вільно володіло щонайменше 210 тис. осіб, у тім числі понад 185 тис. вважало її рідною (табл. 3.21). Населення, яке володіє молдовською мовою, зосереджене передусім у прилеглих до Молдови районах Одеської та Чернівецької областей.

Понад 100 тис. осіб володіє молдовською мовою в Одеській області, в тім числі понад 90 тис. її вважає рідною. Поширеною молдовська мова є, зокрема, в Ренійському (в 2001 р. рідною мовою її назвало понад 16 тис., або ж 40 % населення району), Ізмаїльському (понад 14 тис. осіб, 26 %), Саратському (8,7 тис., 17 %), Кілійському (7,5 тис., 12 %), Котовському (7 тис., 22,5 %), Тарутинському (5,4 тис., 12 %), Ананівському (5,2 тис., 16 %) районах області (рис. 3.10). В Одесі з 7,6 тис. молдован назвало мову своєї національності рідною всього 2,3 тис. осіб.

Близько 62 тис. осіб вважає молдовську мову рідною у Чернівецькій області, ще 2 тис. володіє нею як другою. Територія поширення цієї мови охоплює Новоселицький (48 тис. осіб вважає її рідною, 54 % жителів району), Хотинський (5 тис., 7 %), Глибоцький (близько 4 тис., 5 %), Сокирянський (1,5 тис., 3 %) райони. У Чернівцях в 2001 р. мову своєї національності рідною з 3,8 тис. молдован назвало близько 2,5 тис. осіб.

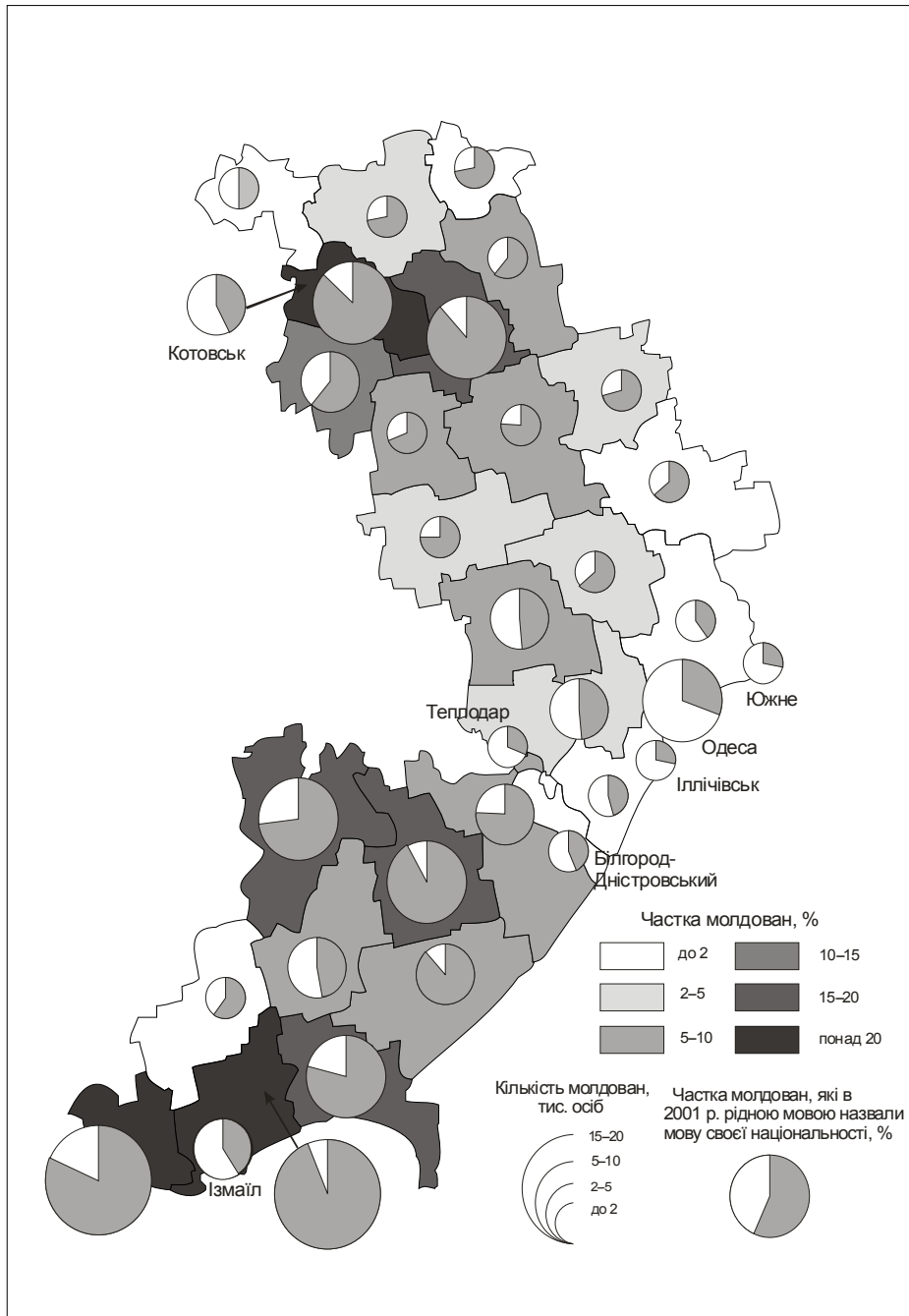

Рис. 3.10. Молдовське населення Одеської області

Таблиця 3.21

Кількість жителів України, для яких рідними мовами є мови етнічних меншин
(за підсумками переписів населення, тис. осіб)

Мови	1959	1970	1979	1989	2001
Кримськотатарська	...	3,2	5,9	43,4	231,3
Молдовська	205,0	252,1	290,4	286,5	185,0
Угорська	160,6	168,7	170,8	167,0	161,6
Румунська	85,4	72,5	50,0	84,5	142,7
Болгарська	178,2	169,4	162,7	162,6	131,3
Білоруська	108,2	148,1	142,8	156,3	56,2
Вірменська	11,7	12,9	14,7	26,6	50,4
Татарська	39,2	37,8	44,7	42,5	25,8
Азербайджанська	4,7	10,8	10,3	26,8	24,0
Гагаузька	21,5	24,0	24,7	25,4	22,8
Циганська	8,6	15,9	19,3	28,1	21,3
Польська	68,3	44,1	36,6	27,5	18,7
Грузинська	7,6	14,7	7,9	12,5	12,5
Турецька	0,1	0,1	7,9
Грецька *	8,3	7,2	9,2	18,3	5,8
Німецька	8,9	8,8	4,1
Арабська	1,0	1,1	4,1
Узбецька	7,1	8,1	6,4	14,5	3,6
Єврейська **	142,1	102,2	57,2	34,6	3,2
Словацька	7,8	5,2	3,6	2,9	2,8
Чуваська	3,9	6,0	6,8	8,6	2,3
Корейська	0,5	1,8	2,1	3,0	2,2
Литовська	4,6	5,7	4,1	5,4	1,9
Мордовська	3,6	5,1	5,1	6,2	1,5
Чеська	9,5	5,0	3,5	3,2	1,2
Казахська	3,3	5,6	4,3	6,5	1,0
Латиська	2,2	2,6	2,1	2,5	1,0

* Тобто мови греків Приазов'я, новогрецька (румунський діалект) й урумська.

** Тобто іврит й ідиш.

У Миколаївській області молдовською мовою володіє близько 9 тис. осіб, у тім числі понад 7 тис. вважає її рідною. В Кіровоградській області – близько 6 тис., у тім числі 4,9 тис. вважає її рідною. В процесі господарського освоєння півдня України окремі молдовські поселення виникали у багатьох місцевостях на півдні України. Здебільшого згодом молдовани були асимільовані українським населенням.

Після розпаду СРСР серед молдован України почала зростати частка осіб, які вважають рідною мовою румунську. В 2001 р. серед молдовського населення таких було всього близько 4 тис. осіб

(1,6 %). Ця тенденція притаманна не лише молдованам України, а й молдовському населенню самої Молдови. За підсумками перепису населення Молдови, який відбувся в 2004 р. (жителів Придністров'я він не охопив), румунську мову рідною назвало 18,8 % молдован. Розмовною мовою румунську вважало 16,4 % населення цієї держави, тоді як частка румун в етнічному складі населення цієї держави становила тільки 2,2 % ¹. Тобто, мовна румунізація молдован у Молдові водночас супроводжується збереженням молдовської етнічної ідентичності.

Тенденція до мовної румунізації поширюється передусім серед молдован Чернівецької області, особливо там, де вони живуть поряд з румунами. В 2001 р. румунську мову рідною вважало близько 4 % молдован Чернівецької області. Натомість в Одеській області, де молдован найбільше в Україні, цей показник становив лише 0,7 %. Річ у тім, що Південна Бессарабія, головний регіон розселення молдован на Одещині – поліетнічний регіон (українці, росіяни, болгары, молдовани, гагаузи), де в міжетнічних відносинах значно домінує російська мова. Натомість на мовну поведінку молдован на півночі області (Котовський, Ананьївський, Красноокнянський райони) впливає сусідство з самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою. Тому молдовани Одеської області швидше русифікуються, а не румунізуються.

Румунською мовою в Україні володіє близько 150 тис. осіб, у тім числі до 143 тис. вважає її рідною мовою. Крім румун, румунську мову рідною вважає також чимало молдован, а також деяка частина українців, росіян, циган у місцях компактного проживання румунського населення. Зокрема, в 2001 р. у Герцівському районі Чернівецької області майже третина молдован зазначили, що вважають рідною мовою румунську.

Цікаво, що в радянський період навпаки була тенденція до визнання румунами рідною мовою молдовської. Тому кількість населення, яке вважало рідною мовою румунську, за матеріалами радянських переписів населення постійно була суттєво меншою, ніж кількість румун. В останнє десятиріччя посилення позицій румунської мови в місцях компактного проживання румун і молдован в Україні є прямим наслідком політичних змін у Східній Європі наприкінці 80-их – на початку 90-их років ХХ ст., зокрема розпадом СРСР.

¹ Тульский М. Некоторые итоги переписи 2004 года в Молдавии / Михаил Тульский // Демоскоп Weekly. – 5–18 июня 2006 г. – № 249–250. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0249/analit08.php>.

У Чернівецькій області в 2001 р. румунською мовою володіло близько 110 тис. осіб, у тім числі 105 тис. вважало її рідною. Зокрема, румунську мову рідною вважає понад 90 % населення Герцівського району, а це близько 30 тис. осіб. У Глибоцькому районі вона є рідною майже для 29 тис. осіб (40 % жителів району), Сторожинецькому – для 35 тис. (33 %), Новоселицькому – 5,8 тис. осіб (7 %). У м. Чернівці румунську мову рідною вважає понад 7,5 тис. осіб (3 % жителів міста). В Закарпатській області румунською мовою володіє близько 32 тис. осіб, зокрема, в Тячівському районі її рідною вважає 21,3 тис. осіб, Рахівському – 10,5 тис.

Близько 80 % румун України живе компактно у сільській місцевості поблизу державного кордону з Румунією. Така особливість їхнього розселення є головним чинником, що стримує їхню мовну асиміляцію. У місцях розселення румунів, саме румунська мова, а не українська чи російська, домінує в міжетнічних відносинах.

Важливою рисою демографічної поведінки румунського населення, яка сприяє збереженню ними рідної мови, є відносно незначна міграційна активність. Румуни Чернівеччини й особливо Закарпаття майже не беруть участі в міграціях до великих міст України.

Четвертою в Україні мовою, за кількістю осіб, для яких вона є рідною, є мова кримських татар. Якщо ж вважати окремими мовами румунську й молдовську, то *кримськотатарська мова* перебуває на третьому місці, після української та російської мов.

Кримські татари – це корінний народ Кримського півострова. Кримськотатарська мова належить до кипчаксько-половецької підгрупи тюркської мовної групи. Головні діалекти: кипчакський або степовий, та огузький або південнобережний. В основу кримськотатарської літературної мови покладено діалект середньої частини Криму. Писемність до 1927 року була на основі арабської абетки, до 1938 року на основі латинської, а з 1938 року – на основі кирилиці. Крім кримських татар, їхньою мовою розмовляють також кримчаки, особлива етнорелігійна група в Криму. Крім України, кримські татари живуть у Туреччині, Узбекистані, Росії.

У 1944 р. кримськотатарське населення півострова (а також представники низки інших етнічних спільнот) було депортоване у східні регіони СРСР (зокрема, в Узбекистан і Таджикистан) за надуманим звинуваченням у співпраці з німецькою окупаційною владою. Тільки у другій половині ХХ ст. розпочався процес повернення кримських татар на свою історичну Батьківщину.

У 90-их роках ХХ ст. кількість населення, яке вважає рідною мовою кримськотатарську, в Україні поступово збільшувалася.

Кримськотатарською мовою в 2001 р. в Україні вільно володіло близько 240 тис. осіб. Рідною мовою її вважало 231 тис. осіб, другою – 10 тис. Крім кримських татар, їхньою мовою також володіє чимало представників деяких інших спільнот, які переселялися до Криму разом з кримськими татарами, найчастіше як члени сімей у мішаних шлюбах. Зокрема, мову кримських татар рідною вважає близько 20 % узбеків (0,6 тис. осіб), які мешкають в Криму, понад 6 % татар (0,7 тис.), деяка частина азербайджанців, циган.

Кримські татари живуть у всіх адміністративних районах Кримського півострова. Їхня частка коливається від 10 до 30 % від загалу жителів районів (рис. 3.11). Найбільше населення, яке вважає рідною мовою кримськотатарську, живе у таких районах Криму: Білогірський (понад 19 тис., близько 30 % у мовному складі жителів району), Бахчисарайський (понад 19 тис. осіб, 20 %), Джанкойський (17 тис., 20 %), Кіровський (14 тис., 25 %), Красногвардійський (15 тис., 16 %), Ленінський (10 тис., 15,5 %). У Сімферополі живе понад 25 тис. осіб, які вважають рідною мовою кримськотатарську, в Євпаторії – понад 8 тис., Судаку та Феодосії – понад 5 тис. Крім Криму, близько 1,9 тис. кримських татар мешкає у Генічеському районі Херсонської області. Майже всі вони також вільно володіють мовою своєї національності. Абсолютна більшість кримськотатарського населення живе у сільській місцевості.

П'ятою за демографічною потужністю в Україні є *угорська мова*. Угорська мова належить до угорської групи фінно-угорської мовної сім'ї. Крім Угорщини, ця мова поширена також у Румунії, Сербії, Словаччині, Австрії. Угорською мовою в Україні володіє щонайменше 155 тис. осіб, у тім числі 150 тис. осіб вважають її рідною. Майже все угорськомовне населення зосереджене у Закарпатській області. Крім угорців, угорську мову рідною вважає значна частина циган Закарпаття, а також чимало словаків. Ареал поширення угорської мови на Закарпатті – це низовинна частина області: Берегівський (понад 43 тис. осіб, у тім числі 41 тис. угорців, 2 тис. циган, усього 80 % населення району), Виноградівський (близько 31 тис., 27 %). Ужгородський (27 тис. осіб, у тім числі 24,6 тис. угорців, 2,4 тис. циган, 35 %). Мукачівський (14 тис. осіб, 14 %) райони, а також міста обласного значення Берегове (понад 14 тис. осіб, 55 % населення), Мукачеве (8 тис. осіб, 10 %), Ужгород (8 тис. осіб, 7 %).

Наприкінці XVIII–у першій половині XIX ст. на півдні України поселилося чимало болгар. Найбільше болгарських поселень виникло у Південній Бессарабії (Ізмаїльщині), а також у Приазов'ї (на території сучасної Запорізької області).

Болгарська мова належить до південнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Крім Болгарії, деяка частина населення володіє нею також у Румунії, Сербії та Македонії, Молдові.

У 2001 р. *болгарською мовою* в Україні володіло близько 155 тис. осіб, з них понад 131 тис. вважало її рідною. Ця мова поширена передусім на півдні Одещини. Всього в Одеській області болгарською мовою володіло 135 тис. осіб, з них 117 тис. вважало її рідною. У Болградському районі болгарську мову рідною вважало 42 тис. осіб (що становить понад 56 % від загалу населення району), в Арцизькому районі – 17 тис. (33 %), Тарутинському – 14 тис. (31 %), Ізмаїльському – 13 тис. (24 %), Саратському – 9,5 тис. (16 %). Татарбунарському – 4,4 тис. (10 %).

Іншим регіоном розселення болгар в Україні є Запорізька область (Приморський, Приазовський, Бердянський райони). Однак у цій області доволі значною є їхня мовна русифікація. За підсумками перепису 2001 р. болгарською мовою у Запорізькій області володіло всього близько 16 тис. осіб, у тім числі 8,8 тис. вважало її рідною. Всього у цій області налічувалося 27,8 тис. болгар.

В Україні кількість населення, яке володіє болгарською мовою, поступово зменшується передусім тому, що триває мовна русифікація болгар.

Третьою за кількістю представників етнічною спільнотою в Україні, як відомо, є білоруси. Їхня загальна кількість у 2001 р. становила 275,8 тис. осіб. Чимало білоруського населення живе у великих містах України, а також в прикордонних з Білоруссю районах України. В ХІХ ст. виникло декілька білоруських сільських поселень у південних і східних районах України. Однак білоруське населення України значно асимільоване. За підсумками останнього перепису населення *білоруською мовою* в Україні (яка, як і українська та російська, належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї) вільно володіло близько 90 тис. осіб, у тім числі 56 тис. вважало її рідною мовою. Близько 10 тис. осіб володіє білоруською мовою у Донецькій та Дніпропетровській областях, понад 8 тис. – в АР Крим.

За міжпереписний період частка населення, яке вважає білоруську мову рідною, в Україні зменшилася майже втричі. Відсутність повноцінних білоруських мовних середовищ, дисперсне розселення білорусів, спорідненість білоруської мови з українською та російською, непевне становище білоруської мови у Білорусі – головні чинники, які сприяють швидкому зменшенню носіїв білоруської мови в Україні.

Скільки усього населення України володіє *польською мовою* визначити доволі важко. Вже йшлося про те, що на заході України, передусім в Галичині, значна частка населення володіє цією мовою як третьою (після української та російської), або другою. Опубліковані матеріали переписів населення не дають змоги виявити кількість цих осіб, однак їх налічується щонайменше декілька сотень тисяч. Відомості про володіння населення України польською мовою ми маємо тільки за матеріалами про володіння нею поляками України.

З 144 тис. поляків України мовою своєї національності володіє щонайменше 40 тис. осіб, у тім числі для близько 19 тис. вона є рідною мовою. У Львівській області, де рівень мовної асиміляції поляків найнижчий, мовою своєї національності володіє близько 15 тис. поляків, у тім числі 10,5 тис. осіб вважає її рідною. У Львівській області польськомовне населення живе у м. Львові, Мостиському районі, м. Самборі, деяких прикордонних з Польщею поселеннях. У Львові в 2001 р. жило близько 6,4 тис. поляків, з них близько 3 тис. рідною мовою вважало мову своєї національності. У Хмельницькій області польською мовою володіло близько 6,2 тис. осіб, у тім числі 2,5 тис. вважало її рідною (здебільшого це поляки, які живуть в обласному центрі), у Житомирській – володіло понад 4 тис., з них 0,6 тис. вважало рідною мовою. Крім цих регіонів, чимало осіб володіє польською мовою в Тернопільській та Чернівецька областях, м. Києві.

В Україні є давня традиція проживання вірмен. Вірменські колонії в містах Криму, у Львові, Кам'янці-Подільському, деяких інших містах Галичини та Поділля існували впродовж багатьох сторіч. Відповідно, тривалий період в етномовному просторі України є вірменська мова. Сучасне вірменське населення держави не є нащадками жителів давніх вірменських міських колоній. Це переселенці періоду після Другої світової війни. Після проголошення незалежності України вірменська міграція не припинилася. За 1989–2001 рр. кількість вірмен в Україні збільшилася на 84 %, кількість населення, яке вважає рідною мовою вірменську – майже вдвічі.

Вірменська мова становить особливу групу індоєвропейської мовної сім'ї. Крім Вірменії, ця мова поширена в Грузії, Азербайджані, Росії, Сирії, Лівані, США, Ірані, Франції, деяких інших країнах. В 2001 р. в Україні всього близько 65 тис. осіб володіло вірменською мовою, в тім числі понад 50 тис. вважало її рідною мовою. Найбільше вірмен нині мешкає у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Одеській областях, АР Крим, інших південних регіонах.

Так само, як і вірмени, впродовж тривалого періоду живуть в Україні греки. В минулому грецькі громади були у багатьох великих містах у різних регіонах України. Найбільше греків було на півдні, зокрема в Криму. Чимало їх жило також в Одесі, Ніжині. Нині головним регіоном проживання грецького населення є Приазов'я, зокрема, південні райони Донецької області.

Переселення греків з Криму в Приазов'я відбулося у 70-их роках XVIII ст. Тоді вони заснували місто Маріуполь і 24 села. Серед науковців досі немає єдиної думки щодо походження колишніх кримських греків, які живуть у Приазов'ї.

У 2001 р. з понад 90 тис. греків України володіло мовою своєї національності тільки близько 21 тис. осіб. Усього лише 5,8 тис. вважало її рідною мовою (в 1989 р. – 18,3 тис.). Особливістю грецького населення Приазов'я є розподіл його у мовному відношенні на дві групи: “елліни” (“румєї”) та “татари” (“уруми”).

Для греків-еллінів рідною мовою є *румєйський* (ще називають кримсько-румєйський, тавро-румєйський або маріупольський) діалект *новогрецької мови*, яка, як відомо, належить до грецької групи індоєвропейської мовної сім'ї. Генезис цього діалекту остаточно також не з'ясовано.

На думку відомого дослідника румєйського діалекту, професора А. О. Білецького, цей діалект можна розглядати як гілку *новогрецької мови*, що в XVIII ст. у Криму відокремилася в самостійну групу, подібно до відокремлення свого часу південно-італійського, цаконського, понтійського та кіпрського діалектів. Сьогодні говірки румєйського діалекту мають значну кількість спільних рис. Предки носіїв цього діалекту спочатку не становили лінгвістичної єдності, вона виникла лише згодом внаслідок спільних умов проживання¹. Румєйський діалект зазнав значного впливу татарської, а згодом російської та української мов².

Румєйський діалект впродовж тривалого періоду розвивався відособлено від діалектів материкової Греції, основного масиву поширення *новогрецької мови*. Без спеціальної мовознавчої підготовки, зокрема, знання основ сучасної грецької літературної мови румєї не розуміють грецьку-димотику. Це вимагає особливого під-

¹ *Белецкий А. А. Греческие диалекты юго-востока Украины и проблема их языка и письменности / А. А. Белецкий // Балканская филология. – 1970. – Вып. 73. – № 343. – С. 117–129.*

² *Чернышова Т. Н. Новогреческие говоры села Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Исторический обзор и морфология глагола) / Н. Т. Чернышова. – К., 1958. – 127 с.*

ходу до організації системи викладання грецької мови в місцях компактного проживання греків¹.

Мова *греків-татар* належить до тюркської мовної сім'ї, вона подібна до кримськотатарської мови, хоча й зберегла грецькі елементи². Перехід частини греків на мову тюркського походження відбувся ще в період їх перебування в Криму, внаслідок тривалих контактів з кримськотатарським населенням півострова.

Україна, разом із Молдовою, є територією поширення *гагаузької мови*. Етногенез гагаузів остаточно не з'ясовано. За віровизнанням вони православні, їхня мова належить до тюркських мов. Культурою вони споріднені з болгарами. Гагаузи, разом з болгарами, переселилися на територію Південної Бессарабії в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Гагаузькою мовою в Україні володіє близько 25 тис. осіб, 22,8 тис. вважає її рідною. Ця мова поширена в Болградському, Ренійському, Кілійському, Тарутинському районах Одеської області.

За підсумками перепису населення 1989 р. до десятки найпоширеніших етнічних мов в Україні входила рідна мова циган – ромська. За 1989–2001 рр. частка циган, які вважають рідною мовою мову своєї національності, зменшилася з 58,6 до 44,7 % від загалу представників цієї етнічної групи. Незважаючи на те, що кількість циган в Україні за міжпереписний період майже не змінилася, кількість осіб, які вважають рідною мовою ромську, зменшилася на 15 %.

Циганська (ромська) мова належить до індійської (індоарійської) мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Загальна кількість осіб, які у світі рідною мовою вважають циганську, становить орієнтовно декілька мільйонів осіб.

У 2001 р. ромською мовою в Україні всього вільно володіло близько 25,5 тис. осіб, з них 21,3 тис. вважало її рідною мовою. Близько 30 % усіх циган України живе в Закарпатській області. Більшість циган Закарпаття рідною мовою вважає угорську. Доволі багато циган живе також у східних і південних областях України: Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Луганській, Харківській, а також в АР Крим. У цих регіонах більшість циган рідною мовою вважає мову своєї національності. За 1989–2001 рр. кількість циган у Закарпатті збільшилася на 15,4 %, натомість у більшості схід-

¹ Клименко Н. Мовні проблеми грецької меншини в Україні / Н. Клименко // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнародної конференції / Г.Скрипник (відп. ред). – К., 2000. – С. 226–235.

² Гаркавец А. Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья / А. Н. Гаркавец // Сов. тюркология. – 1981. – № 2. – С. 46–58.

них і південних областей їхня кількість зменшилася. Поступове підвищення в структурі циганського населення України частки циган Закарпаття, для яких рідною мовою здебільшого є угорська мова, призводить до зниження серед представників цієї етнічної групи частки осіб, які вважають рідною мову своєї національності.

За матеріалами переписів населення кількість циган в Україні значно занижена, оскільки традиційний спосіб життя представників цієї етнічної групи ускладнює їхній статистичний облік. Лише на Закарпатті їхня кількість за матеріалами спеціальних досліджень майже вдвічі більша, ніж за підсумками переписів населення¹.

У 90-их роках ХХ ст. в Україні зростала кількість азербайджанців. Попри складну економічну ситуацію в Азербайджані, серед представників цієї етнічної спільноти зберігається високий природний приріст населення. Тому азербайджанці масово мігрують в інші країни, що виникли після розпаду СРСР, передусім у Росію та Україну. *Азербайджанську мову* знає в Україні близько 30 тис. осіб, 24 тис. вважає її рідною. Азербайджанська мова належить до тюркської мовної сім'ї. Азербайджанців найбільше є у східних і південних областях України.

Здебільшого у східних і південних областях України живуть носії *грузинської* (володіє 16 тис. осіб, рідною вважає 12,5 тис.), *татарської* (володіє понад 36 тис., рідною вважає 25,6 тис. осіб) мов.

В Україні майже зовсім зникли носії мови ідиш, мови євреїв, вихідців з території Німеччини. Ідиш належить до германської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї. Сформувалася ця мова у Х–ХІV ст. на основі верхньонімецьких діалектів. В процесі історичного розвитку вона зазнала впливу староеврейської мови, а також слов'янських мов (після переселення значної кількості євреїв на територію Речі Посполитої). Український варіант ідишу було покладено в основу літературної мови.

Впродовж багатьох сторіч на ідиш говорило єврейське населення Правобережжя України, Поділля, Волині, Галичини, Закарпаття й Буковини. На межі ХІХ–ХХ ст. загальна кількість носіїв цієї мови в Україні становила понад 2,5 млн осіб. Сьогодні носіїв цієї мови уже майже немає. В 2001 р. з 103,6 тис. євреїв України рідною мовою мову своєї національності вважало всього 3,2 тис. осіб, другою – 4,7 тис. осіб. Визначити, яку саме мову вони називали, іврит чи ідиш не має змоги. Мабуть, частіше це був іврит, сучасний варіант

¹ Ємець Г. С. Циганське населення Закарпаття / Г. С. Ємець, В. І. Дяченко. – Ужгород, 1993. – С. 8.

давньоєврейської мови. Адже Держава Ізраїль надає значну підтримку єврейським громадам в Україні, втім числі й у вивченні івриту. Іврит у світі уже давно витіснив ідиш й інші мовні формування, які в минулому використовували євреї, які жили в різних регіонах світу.

У 2004 р. в Україні всього 96 осіб володіло *караїмською мовою*, рідною мовою її назвало 72 особи. Етногенез караїмів найчастіше пов'язують з хазарами, частина яких прийняла іудаїзм. Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркської мовної сім'ї. Вона близька до кримськотатарської мови. В Україні у минулому було поширено два з трьох діалектів цієї мови: кримський і галицький. Караїмської громади м. Галичча уже не існує. В Криму живе близько 1,1 тис. караїмів, абсолютна більшість з них узагалі не володіє мовою своїх предків.

Серед мов, які в Україні не мають етнічної бази, найпоширенішою є *англійська*. Нею вільно володіє за приблизними розрахунками 1,5–2 % населення України, тобто не більше 1 млн осіб. За деяким джерелами Україна має найнижчий у Східній Європі показник володіння населення англійською мовою. Декілька сотень тисяч осіб володіє *німецькою мовою*, декілька десятків тисяч – *французькою, іспанською*.

Назагал в Україні впродовж останнього десятиріччя серед мовних меншин доволі швидко зменшувалася частка населення слов'янського етнічного походження, слов'янських мовних груп, зокрема тих, які живуть в Україні впродовж тривалого періоду (польської, болгарської, білоруської). Натомість поступово збільшується кількість носіїв мов народів Закавказзя (вірмен, грузинів), які поселяються здебільшого у східних і південних областях України, у великих містах. У Криму в 90-их роках ХХ ст. зростала демографічна потужність кримськотатарської мови.

Розділ 4

ЕТНОМОВНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

4.1. Поширення двомовності та багатомовності

Україна належить до держав світу з високим рівнем двомовності населення. Щонайменше двома мовами, українською й російською, володіє більшість населення держави. Двомовність і багатомовність значно впливає на суспільну ситуацію у регіонах України, зокрема, вона завжди була важливим чинником процесу мовної асиміляції.

Двомовності населення України сприяло тривале перебування її території у складі різних держав. Відсутність української державності вже була важливим фактором поширення двомовності. Внаслідок цього українська мова тривалий період в Україні не була державною (офіційною) мовою. Вона зовсім не функціонувала у низці важливих соціальних сфер, в яких, відповідно, необхідним було знання мов титульних етнічних спільнот тих держав, до складу яких входили українські землі.

Крім того, у державах, у складі яких перебували українські етнічні землі, центральна влада проводила цілеспрямовану політику мовної асиміляції українського населення. Зокрема, така мовна політика переважала на українських землях у складі Російської імперії, Польщі, Румунії, а також в колишньому Радянському Союзі. Обов'язковим етапом на шляху до мовної асиміляції є двомовність людини, тому в цих державах двомовність населення усіяко підтримувалася.

Іншою важливою причиною значного поширення двомовності в Україні є етнічна неоднорідність деяких регіонів держави, проживання на їхній території у значній кількості етнічних меншин. Між-

етнічні контакти, практичні потреби спілкування між людьми, сприяли формуванню двомовності українського та неукраїнського населення цих регіонів.

В Україні можливість статистично дослідити процес поширення двомовності з'явилася тільки після проведення перепису населення 1970 р., в програмі якого вперше реєстрували два мовних показники: до показника “рідна мова” було додано також показник “друга мова”. У програмі переписів населення колишнього СРСР (1970, 1979, 1989) другим критерієм було сформульовано як “друга мова народів СРСР”, якою людина вільно володіє”. Таке визначення включало з переліку мов, які реєстрували як другі, мови деяких доволі численних в Україні етнічних спільнот (польську, угорську, румунську, чеську), бо вважалося, що вони не є “мовами народів СРСР”. Не реєстрували також знання таких мов: англійська, німецька, французька, іспанська, хоча й ними володіло чимало населення, тому що викладання цих мов входило до навчальних програм середніх і вищих навчальних закладів як предмет “Іноземна мова”. Крім того, у процесі проведення перепису опитуваний у відповідь на питання про другу мову, якою він вільно володіє, міг назвати лише якусь одну мову. Тому статистична інформація про двомовність населення України за підсумками радянських переписів неповна, вона також зовсім не дає змоги визначити поширення багатомовності в Україні.

В програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р., крім показника “рідна мова”, був також показник “інша мова, якою людина вільно володіє”. Опитуваному треба було окремо зазначити чи володіє він українською мовою. У відповідь на питання “інша мова, якою людина вільно володіє”, як і раніше можна було назвати тільки одну мову.

Перепис 2001 р. частково реєстрував володіння людиною трьома мовами (наприклад, якщо представник етнічної меншини рідною називав мову своєї національності, іншою, якою вільно володіє – російську, й, крім того, зазначав, що вільно володіє українською мовою). Таку інформацію не узагальнювали й не оприлюднювали.

Ще однією вадою перепису 2001 р. стало те, що в статистичних довідниках, в яких оприлюднено його підсумки за мовним критерієм “інша мова”, є відомості тільки про володіння населенням трьома мовами (своєї національності, українською, російською). Натомість відомостей про вільне володіння якоюсь іншою мовою (як це, наприклад, було у статистичних довідниках за підсумками перепису населення 1989 р.) не наводилося. Тому обчислені нами показ-

ники двомовності населення регіонів (див. табл. 4.1) дещо занижені, орієнтовно на 1–2 %.

“Статистична” двомовність, тобто двомовність, визначена за матеріалами переписів населення, дещо відрізняється від “лінгвістичної” двомовності, тобто двомовності, в її науковому значенні. Під час проведення перепису, в процесі опитування людина сама вирішує чи володіє вона вільно якоюсь іншою мовою чи ні. Її відповідь на це запитання, її особиста думка про рівень володіння певною мовою, може не збігатися з фаховими висновками лінгвістів щодо знання людиною цієї мови. Наприклад, матеріали соціолінгвістичних досліджень в Україні, на відміну від переписів населення, здебільшого не підтверджують доволі високого рівня володіння росіянами України українською мовою, зокрема у східних і південних регіонах України. Чимало населення України, яке зазначало про вільне володіння українською або російською мовою, насправді лише має україномовні (або російськомовні) навички спілкування цими мовами у сферах, де, відповідно, домінують українська або російська мова.

Зазначимо, що показники двомовності за підсумками переписів населення здебільшого не можуть бути надто високими, зокрема наближатися до 100 %. Адже частину населення становлять діти, зокрема дошкільного віку, які зазвичай володіють тільки своєю рідною мовою. Якщо показник двомовності населення на якійсь території становить 70–80 %, то вважають, що двомовним є майже все доросле населення.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. більшість жителів держави були двомовними. Крім рідної мови, ще однією мовою вільно володіло понад 27,5 млн осіб, або 57 % від загалу жителів держави, у тім числі другою мовою українську мову зазначило 5,4 млн. (19,6 % від загалу двомовного населення), російську – 17,2 млн (62,5 %), мову своєї національності – 4,8 млн осіб (17,5 %).

Як відомо, понад 95 % населення України становлять представники двох етнічних спільнот, українці й росіяни, тому в державі абсолютно домінують українсько-російська (українська – рідна мова, російська – друга) та російсько-українська (російська – рідна, українська – друга) двомовність. У регіонах компактного проживання етнічних меншин поширені інші види двомовності, відповідно до національного і мовного складу населення цих територій. Для двомовних представників інших етнічних груп першою мовою зазвичай є мова своєї національності, другою – українська або російська.

У місцях компактного проживання етнічних меншин доволі частим явищем є багатомовність, зокрема вільне володіння мовою своєї національності, а також українською та російською мовами, а іноді й ще якоюсь. Наприклад, багатомовність значної частки населення важлива риса мовних ситуацій у Закарпатті, Чернівецькій області, на півдні Одещини (Південна Бессарабія), у Криму. Вже йшлося про те, що матеріали переписів не дають змоги статистично дослідити поширеність багатомовності в Україні.

Простежено значні територіальні відмінності в рівні двомовності жителів України (табл. 4.1).

Таблиця 4.1
Частка двомовного населення серед жителів регіонів України, %
(за підсумками перепису 2001 р.)

Регіони	Усе населення	Міське населення	Сільське населення
Автономна Республіка Крим	48,07	41,57	58,75
Вінницька область	47,33	59,97	36,62
Волинська область	39,95	45,49	34,45
Дніпропетровська область	72,05	74,91	58,19
Донецька область	67,41	67,06	70,56
Житомирська область	54,93	63,00	44,82
Закарпатська область	37,01	47,83	30,74
Запорізька область	74,81	77,12	67,74
Івано-Франківська область	23,18	31,49	17,24
Київська область	51,06	57,80	42,06
Кіровоградська область	56,11	63,08	45,66
Луганська область	67,66	68,22	64,29
Львівська область	21,52	28,52	11,52
Миколаївська область	66,77	71,59	57,35
Одеська область	71,32	71,66	70,68
Полтавська область	61,13	68,78	50,47
Рівненська область	35,09	44,29	27,11
Сумська область	63,66	70,10	51,91
Тернопільська область	19,17	26,20	14,04
Харківська область	72,78	75,03	64,69
Херсонська область	68,69	75,78	58,09
Хмельницька область	46,50	53,97	38,82
Черкаська область	54,57	63,30	44,55
Чернівецька область	52,45	60,28	47,21
Чернігівська область	60,09	67,81	49,45
м. Київ	71,19	71,19	–
м. Севастополь	27,81	26,60	47,77
Україна	56,84	63,23	43,92

Двомовність населення підвищується з заходу на південний-схід. Проте у найсхідніших областях держави, Луганській і Донецькій, а також на крайньому півдні – у Криму, вона знову знижується, тому що в цих регіонах збільшується кількість людей, які не володіють вільно українською мовою.

Найнижчий рівень двомовності населення зареєстровано у Тернопільській області. В 2001 р. вільно володіло іншою мовою, крім рідної, тільки 19 % жителів області. У групу областей з найнижчим рівнем двомовності ввійшли також Львівська й Івано-Франківська. В жодній з них цей показник не перевищив 25 % населення. Суттєво нижчим, ніж у середньому по Україні, був показник двомовності й у інших західних областях – Волинській, Закарпатській і Рівненській. Крім західних областей, низьким є також рівень двомовності населення в м. Севастополі – 27,8 %. Натомість в АР Крим він у 2001 р. становив 48 %.

Важливою особливістю поширення двомовності в західних регіонах держави є те, що двомовного населення тут найбільше серед осіб середнього віку. Двомовність тут здебільшого українсько-російська. Низьким є рівень володіння російською мовою серед населення старших вікових груп, зокрема у сільській місцевості, тому що Західна Україна тільки у 1944–1945 рр. остаточно ввійшла до складу СРСР. Впродовж майже десятиріччя, до другої половини 50-их років ХХ ст., суспільно-політичні умови на заході України, особливо у сільській місцевості, не були надто сприятливими для налагодження ефективного навчання російської мови через систему шкільної освіти. Не знає російської мови також молодше покоління, яке здобувало середню освіту вже після 1991 р., коли було скасоване обов'язкове викладання російської мови у системі середньої школи.

В 2001 р. найвищий рівень двомовності населення був у Запорізькій області – 74,8 %. Понад 70 % цей показник становив також у Харківській, Дніпропетровській, Одеській областях та м. Києві. Високим (понад 65 % від загалу жителів) є показник двомовності в інших південних і східних областях України. У центральній частині України двомовним є 50–60 % населення (рис. 4.1).

Рівень двомовності міських жителів суттєво вищий, ніж сільських. У 2001 р. двомовним було 63,2 % міського населення, або 20,4 млн осіб. У міських поселеннях мешкає 74,5 % всього двомовного населення України. Рівень двомовності міського населення також збільшується з заходу на схід. Серед міського населення регіонів України найнижчий рівень двомовності є в Тернопільській області (26,2 %), найвищий – у Запорізькій – 77,1 %.

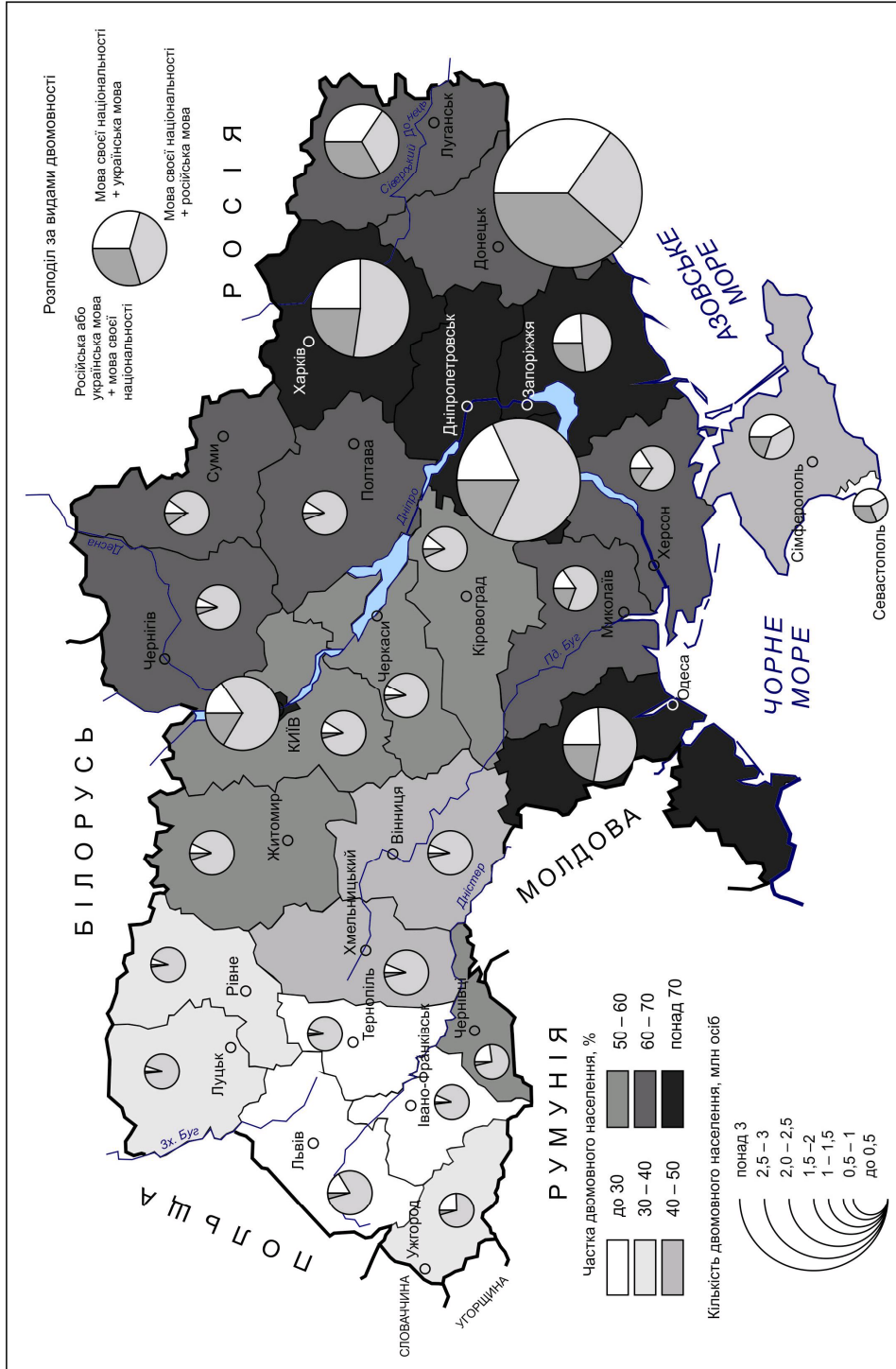

Рис. 4.1. Поширення двомовності населення в регіонах України за підсумками перепису населення 2001 р.

У сільській місцевості у 2001 р. двомовним було 43,9 % населення. Найнижчий рівень двомовності сільського населення був у Львівській області – 11,5 %, найвищий, – 77,1 %, – у Запорізькій.

У західних, північних і центральних областях рівень двомовності міського населення значно вищий, ніж сільського. Натомість на півдні та сході України у сільській місцевості та міських поселеннях показники двомовності суттєво не відрізняються. Річ у тім, що східні та південні області мають високий рівень урбанізації, частка міського населення там може сягати 90 % від загалу населення (на Донбасі), а значно менш численне сільське мовне середовище здебільшого перебуває у сфері впливу міських агломерацій. Натомість у західних, центральних і північних областях України частка міського населення значно нижча, великих міст і міських агломерацій небагато. У багатьох областях рівень урбанізації нижчий, ніж 50 %. Тут швидше міста зазнають значного впливу сільських мовних середовищ, населення яких суцільно українське й одномовне.

Двомовне населення України за співвідношенням першої (рідної) та другої мов можна поділити на такі групи (типи): двомовне населення, для якого рідною мовою є мова своєї національності, а другою – українська мова; двомовне населення, для якого рідною мовою є мова своєї національності, а другою – російська мова; двомовне населення, для якого мова своєї національності є другою мовою, а рідною – якась інша, найчастіше українська або російська (це та частина населення України, яка зазнала мовної асиміляції, проте, ще володіє мовою своєї національності). Інші типи двомовного населення трапляються доволі рідко.

Найпоширенішим в Україні є другий тип двомовності, коли рідною мовою для людини є мова своєї національності, а другою – російська. Такий тип двомовності був у 35,6 % населення України, або ж в 62,6 % від загалу двомовного населення. Двомовність першого типу, за якої у людини рідною мовою є мова своєї національності, а другою – українська, поширена в 11,2 % населення України, третього типу – 10,0 %.

Двомовність типу “мова своєї національності + російська мова” домінує в структурі двомовного населення абсолютної більшості регіонів України. Виняток становлять тільки АР Крим і м. Севастополь, а також Луганська та Донецька області. В Донецькій області відносно більшість двомовного населення становлять особи, для яких рідною мовою є російська, а другою – мова своєї національності. Такий тип двомовності є передусім в українського населення цих регіонів, яке зазнало мовної русифікації. У АР Крим, м. Севастополі та Луганській області відносно більшість становить

двомовне населення типу “рідна мова + українська мова”. Така двомовність найбільш притаманна для росіян України. У зазначених вище регіонах, як відомо, в етнічному складі жителів найвища в Україні частка росіян.

Простежено суттєві відмінності в рівні двомовності населення різного етнічного походження. Серед українців двомовних є близько 55 % (табл. 4.2). У західних Львівській і Тернопільських областях цей показник становить менш ніж 20 %. У більшості областей України двомовним є понад 50 % українського населення, у м. Києві та східних областях – понад 70 %. У західних, північних і центральних областях серед українського населення низький рівень мовної русифікації, тому тут абсолютно домінує українсько-російська двомовність, тобто рідною для українців є мова своєї національності, другою – російська мова.

Таблиця 4.2

Розподіл найчисленніших етнічних груп України за іншими мовами, крім рідної, якими вони вільно володіють, % (за підсумками перепису 2001 р.)

Національність	Мова, якою вільно володіють, крім рідної мови			Разом
	своєї національності	українська	російська	
Українці	11,6	–	43,3	54,9
Азербайджанці	12,4	37,3	47,3	97,0
Білоруси	11,9	46,9	23,4	82,2
Болгари	11,9	37,2	59,4	108,5
Вірмени	14,2	44,2	44,5	102,9
Гагаузи	6,2	23,4	65,5	95,1
Греки	17,1	52,7	9,1	78,9
Євреї	4,5	63,8	12,3	80,6
Кримські татари	2,9	19,6	79,8	102,3
Молдовани	8,8	40,0	53,5	102,3
Поляки	14,6	23,6	39,1	77,3
Росіяни	3,0	54,8	–	57,8
Румуни	2,7	37,7	44,0	84,4
Татари	14,9	42,2	34,6	91,7
Угорці	2,1	45,7	30,7	78,5
Все населення	10,0	11,2	35,6	56,8

Двомовність типу “рідна російська мова + друга українська мова” переважає серед українського населення АР Крим, м. Севастополя, Донецької та Луганської областей. Доволі поширена така двомовність у всіх південних областях, а також у м. Києві, Дніпропетровській та Харківській областях, хоча там усе-таки переважає українське населення, що вважає рідною мовою українську мову, та другою російською. Цікаво, що у сільській місцевості

серед українців всюди переважає двомовність типу “рідна українська мова + друга російська мова”, навіть у Криму.

Серед представників найчисленнішої етнічної меншини – росіян – двомовним у 2001 р. було 57,8 % населення. Найвищий рівень двомовності є серед російського населення галицьких областей України, де він становив понад 80 %: у Львівській області – 85,1 %, Івано-Франківській – 84,5, Тернопільській – 81,9 %. Близьким до 80 % цей показник є в інших західних областях, а також у м. Києві. Далі цей показник зменшується у південному та східному напрямках. У Луганській і Донецькій областях двомовними є понад 50 % росіян. Найнижчий рівень двомовності росіян зафіксовано в м. Севастополі (15,2 %) та АР Крим (28,3 %). Зазначимо, що різниця між рівнем двомовності російського населення Кримського півострова та всієї іншої території України суттєва, адже у всіх інших регіонах цей показник перевищує 50 %.

Серед двомовного російського населення України 94,9 % становлять росіяни, що вважають рідною мовою мову своєї національності, а другою мовою українську мову, 5,1 % – росіяни з рідною українською та другою російською мовами. Частка двомовного російського населення з рідною українською та другою російською мовою, тобто росіян, які зазнали мовної українізації, найвищою є у Житомирській, Тернопільській, Рівненській, Хмельницькій, Волинській, Вінницькій областях. Росіяни тут живуть впродовж доволі тривалого періоду (за винятком Тернопільщини), розселені здебільшого дисперсно, їх небагато. Ці чинники визначають доволі високий рівень їхньої мовної асиміляції. Натомість у Львівській й Івано-Франківській областях росіян, що вважають рідною мовою українську мову, дещо менше. Це, мабуть, пов'язано з пізнішим, ніж на Волині й Поділлі, періодом їхньої міграції в ці регіони.

Серед представників інших етнічних груп рівень двомовності суттєво вищий, ніж в українців і росіян. Найвищий рівень двомовності у болгар, вірмен, кримських татар, молдован. Згідно з підсумками перепису населення 2001 р. сукупно рівень володіння іншими мовами представниками цих етнічних спільнот перевищував 100 %, тому що значна частина з них володіла одночасно трьома мовами, своєї національності, українською й російською. За матеріалами про рівень володіння етнічних груп України різними мовами можна зробити висновок, що “найбільш багатомовною” етнічною меншиною в Україні є болгары. В 2001 р. 74 % від загалу болгар вільно володіли мовою своєї національності (вважали її рідною, або другою), 42 % – вільно володіло українською мовою, 89,7 % – російською.

Натомість рівень володіння іншими мовами поляками, греками, євреями – суттєво нижчий. Цей показник серед представників етнічних меншин в Україні значно пов'язаний зі ступенем їхньої мовної асиміляції (русифікації або українізації). У попередніх розділах зазначалося, що процес мовної асиміляції, тобто переходу людини з мови А на мову Б, можна схематично відобразити так: А–Аб–АБ–БА–Ба–Б, де великою буквою позначено основну мову, а малою додаткову, другу. Тобто, у процесі мовної асиміляції етнічної групи рівень двомовності спочатку зростає, а потім знижується. Низький рівень двомовності засвідчує або про відсутність мовної асиміляції, або про цілковиту асиміляцію, коли уже втрачено мову своєї національності. Наприклад, порівняно низький рівень володіння іншими мовами серед греків України (78,9 %, тоді як у багатьох етнічних меншин він становить понад 90 %) пов'язаний з тим, що мовна асиміляція (русифікація) їх майже завершена. Чимало греків не знають мови своєї національності, ні як рідної, ні як другої. Оскільки вони живуть у російськомовному середовищі Донбасу, то часто не володіють вільно також українською мовою. Деяка менша частка поляків, які вільно володіють іншими мовами, (77,3 %), ніж представників більшості інших етнічних меншин, спричинена їхньою мовною українізацією. Відносно малу частку двомовних угорців можна пояснити швидше їхньою компактністю проживання, низьким рівнем мовної асиміляції. Назагал на рівень двомовності впливає компактність проживання етнічних меншин, рівень їхньої урбанізованості, а також вікова структура, зокрема, частка дітей у віковій структурі етнічної групи.

За 1989–2001 рр. рівень і територіальне поширення двомовності населення України зазнали доволі значних змін. Загальна кількість двомовного населення в Україні деяко зменшилася (табл. 4.3). У 1989 р. частка двомовного населення становила 59,4 % від загалу жителів України, а у 2001 р. – менше ніж 57 %.

Таблиця 4.3
Двомовність жителів України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	18 180 066	38,58	12 548 483	48,85	5 631 583	26,27
1979	25 861 385	52,13
1989	30 559 553	59,39	21 211 047	61,84	9 348 506	54,49
2001	27 422 523	56,84	20 417 614	63,23	7 004 909	43,92

Серед міського населення частка двомовних дещо збільшилася. Натомість серед сільських жителів вона зменшилася більше, ніж на 10 процентних пунктів. У 2001 р. двомовними було лише 43,9 % сільського населення України, тоді як серед жителів міських поселень цей показник становив 63,2 %.

У міських поселеннях за міжпереписний період кількість двомовних зростала передусім за рахунок росіян і російськомовного населення іншого етнічного походження, ступінь володіння яких українською мовою після проголошення незалежності України суттєво підвищився. Натомість серед сільських жителів значно зменшилася кількість українського населення, яке другою мовою зазначило російську. Адже у сільській місцевості сфера застосування цієї мови суттєво звузилася. У більшості регіонів України росіян у сільській місцевості дуже мало, повноцінних російськомовних середовищ майже не має. Після того, як припинилося викладання російської мови у школах, а також її використання в державних установах і органах місцевого самоврядування, одномовність сільського населення почала швидко зростати.

Після проголошення незалежності України відбулися також суттєві зміни в розподілі двомовного населення за національностями: частка українців зменшилася з 81,6 до 75,2 %, натомість частка росіян підвищилася з 12,8 до 17,6 % (табл. 4.4).

Таблиця 4.4
Розподіл двомовних жителів України за національностями
(за підсумками переписів населення)

Рік	Кількість населення, осіб	Національності					
		українці		росіяни		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1970	18 180 066	14 212 380	78,18	2 477 178	13,63	1 490 508	8,20
1979	25 861 385	21 029 724	81,32	3 242 121	12,54	1 589 540	6,15
1989	30 559 553	24 926 859	81,57	3 903 610	12,77	1 729 090	5,66
2001	27 422 523	20 627 664	75,22	4 816 224	17,56	1 978 635	7,22

Зазначені вище тенденції відображено й у територіальному розподілі. За міжпереписний період частка двомовних підвищилася в тих регіонах України, де більшість населення становлять міські жителі, а також там, де в етнічному складі населення чимало росіян, зокрема на сході України й у Криму. Наприклад, у Криму серед росіян частка осіб, які, крім мови своєї національності, вільно володіють ще й українською мовою, за 1989–2001 рр. збільшилася з 9,8 % до 25,8 %. Всього в 1989 р. в Криму українською мовою володіло 25 % населення півострова, а в 2001 р. – 39 %.

Відповідно, значно підвищився ступінь двомовності населення пів-острова. Натомість у західних і центральних областях, тобто там, де значну частку становлять українці – сільські жителі, частка двомовних суттєво зменшилася.

Важливі тенденції розвитку процесу поширення двомовності в Україні відображає також зміна структури двомовного населення за видами двомовності (табл. 4.5). За 1989–2001 р. суттєво підвищилася частка двомовного населення, яке вважає рідною мовою мову своєї національності, й, крім того, вільно володіє українською мовою (внаслідок підвищення рівня володіння українською мовою представниками етнічних меншин України), а також двомовного асимільованого населення, тобто, яке зазначало другою мовою мову своєї національності, а рідною – якусь іншу, найчастіше російську або українську. Натомість на 13,6 процентного пункта зменшилася частка двомовного населення, яке рідною мовою вважало мову своєї національності, а другою – російську.

Таблиця 4.5
Розподіл двомовного населення України за видами двомовності
(за підсумками переписів населення)

Рік	Усього, осіб	У тім числі, %			
		своєї націон. + українська	своєї націон. + російська	рідна (укр., рос.) + своєї націон.	інше
1970	18 180 066	15,95	73,76	9,71	0,56
1979	25 861 385	14,10	76,49	9,13	0,28
1989	30 559 553	13,87	76,26	9,51	0,36
2001	274 225 23	19,79	62,64	17,57	...

Підсумовуючи аналіз поширення двомовності в Україні, зазначимо таке. Сьогодні двомовною є більшість населення держави. Якщо врахувати, що опубліковані статистичні матеріали дещо занижують кількість двомовного населення в Україні, то двома мовами вільно володіє близько 60 % від загалу жителів держави. Якщо ж враховувати лише доросле населення, то цей показник наближається до 80 %. Абсолютно домінує двомовність, в основі якої є володіння мовою своєї національності та російською або українською мовами.

Найпоширеніша двомовність у східних і південних областях України. Крім тривалого перебування у сфері впливу Росії, що зумовило повсюдне поширення російської мови, поширенню двомовності тут сприяли історико-географічні особливості заселення території, високий рівень урбанізації, а також проживання етніч-

них меншин. Адже на сході й півдні мешкає більшість російського населення України, а також кримські татари (у Криму), греки, молдовани, болгары, гагаузи та ін. Крім південних і східних степових областей, значно поширена двомовність також у інших регіонах із складним етнічним складом населення, зокрема у Закарпатській і Чернівецькій областях.

Найменше поширена двомовність населення на заході України, особливо в Галичині й Західній Волині. Порівняно незначне поширення двомовності тут спричинене передусім тим, що ці регіони остаточно відійшли до складу СРСР тільки після Другої світової війни. Тому мовна русифікація населення розпочалася пізніше, ніж у інших регіонах України. Інший чинник, що стримує поширення двомовності, – найбільша в Україні одноманітність етнічного складу населення Галичини та Західної Волині. Ще одним важливим чинником є значно нижчий ступінь урбанізації західних областей, порівняно зі східними та південними.

Сучасні тенденції поширення процесу двомовності неоднозначні. У західних областях ступінь українсько-російської двомовності населення далі зменшуватиметься, тому що після розпаду СРСР звужується сфера активного використання російської мови, а етнічних росіян тут відносно небагато. Ця тенденція позитивна, оскільки у радянський період масова українсько-російська двомовність була перехідним етапом у процесі витіснення української мови російською. Вірогідно, що суттєвому зниженню показника володіння російською мовою серед жителів західних областей України за підсумками перепису 2001 р., зокрема Галичини, сприяв також суб'єктивний фактор: свідоме небажання частиною населення зазначати про володіння російською мовою, оскільки для багатьох із них це мова колишнього окупанта.

Населення Західного регіону, зокрема Галичини, частково також переорієнтовується з другої російської мови на другу польську. Цьому сприяють історичний фактор, географічне сусідство з Польщею, інтенсивні зв'язки між населенням обох країн. Крім того, заробітчанська міграція населення Західної України в країни Західної Європи сприяє оволодінню частиною населення деякими іншими європейськими мовами. На заході України також триватиме переорієнтація угорського та румунського населення з другої російської мови на другу українську.

На сході та півдні країни двомовність населення й далі зростатиме, тому що підвищується ступінь володіння українською мовою численним російськомовним населенням цих областей. Проте поширення української мови як другої на сході та півдні України, пе-

редусім в таких регіонах як Крим, Південна Бессарабія, Донбас, Приазов'я значно залежить від мовної політики держави.

Найімовірніший сценарій розвитку двомовності в Україні такий. На сході й півдні України майже усе населення володітиме українською та російською мовою. Натомість на заході й у більшості центральних областей значна частка жителів вільно володітиме тільки українською мовою. Українсько-російська двомовність поширеною буде лише у великих містах.

Політика європейської інтеграції держави поступово сприятиме дедалі більшому поширенню в Україні західноєвропейських мов, передусім англійської та німецької. Тут доцільно навести приклад прибалтійських країн, у яких вже на початку ХХ ст. англійською та німецької мовами володіла значна кількість населення. Зокрема, в Естонії за підсумками перепису населення 2000 р. англійською мовою вільно володіло 25,2 % від загалу жителів цієї країни, німецькою – 10,2 %, у Латвії (перепис 2000 р.), – відповідно, 16,9 і 8,9, Литві (2001 р.) – 16,9 і 8,2 %.

Політична орієнтація України на Росію сприятиме збереженню позицій російської мови, зокрема, підтримуватиме високий ступінь українсько-російської двомовності населення держави.

Двомовність жителів України, з огляду на масовий характер її поширення у всіх регіонах держави, ще тривалий період буде важливим чинником суспільного життя. Тому доцільно й надалі досліджувати територіальні особливості двомовності населення держави, типи і види двомовності, виявляти регіональні чинники її поширення, розробляти спеціальні карти. Усі ці питання є у переліку актуальних завдань етномовного напрямку в суспільній географії. Крім того, двомовність – це стадія у процесі мовної асиміляції населення, тобто переходу його з однієї мови на іншу. Проблематика двомовності у контексті етномовного процесу мовної асиміляції також повинна стати темою сучасних суспільно-географічних досліджень.

4.2. Мовна асиміляція населення

Попри тривале перебування території України в складі інших держав, до початку ХХ ст. мовної асиміляції зазнала лише доволі незначна частина українського населення. Асиміляцію українців стримував передусім низький рівень урбанізації території України. Абсолютна більшість українців жила в сільській місцевості, здебільшого в етнічно однорідних українських поселеннях. Мовній асиміляції не сприяла також відсутність обов'язкової середньої освіти, внаслідок чого значна частина населення України була неграмотною. Це стримувало поширення двомовності України, тому що саме через систему шкільної освіти найчастіше людина має змогу вивчити іншу мову. Впродовж багатьох століть діяли й інші чинники, які ставали на заваді асиміляції українців. Зокрема, це відмінності в соціальному статусі українців та представників північних етнічних спільнот, а також відмінності у віровизнанні (в деяких регіонах). Це стримувало поширення в Україні міжетнічних шлюбів, які є важливим чинником асиміляційних процесів.

У першому розділі вже йшлося про те, що мовна асиміляція охоплює декілька стадій: вивчення другої мови; перехід до активної двомовності; зміна основної мови; зміна мовної ідентичності; повна мовна асиміляція. Матеріали переписів населення України дають змогу лише частково проаналізувати процес мовної асиміляції. За їхньою допомогою можна дослідити тільки окремі, з перелічених вище, стадій мовної асиміляції.

Зокрема, за показником “інша мова, якою людина вільно володіє”, можна визначити, яка частина населення перебуває на стадії двомовності. Процес поширення двомовності в Україні, проаналізовано у попередньому підрозділі. Двомовність є окремим етномовним процесом, вона не завжди призводить до мовної асиміляції.

Порівнюючи показники національності та рідної мови, можна дослідити, яка частка населення перейшла на стадію зміни основної мови, тобто стадію, на якій людина рідною мовою називає “чужу” мову (не мову етнічної спільноти, до якої вона належить), а другою мовою – все-таки мову своєї національності.

Аналізуючи показники національності, рідної мови та другої мови, можна визначити кількість населення, яке узагалі не володіє мовою своєї національності, тобто перебуває на стадії повної мовної асиміляції. Отже, переписи населення України не дають змоги дослідити лише одну стадію мовної асиміляції, стадію зміни основної мови.

Головним показником, який відображає ступінь мовної асиміляції населення території, є частка населення, яке рідною мовою не визнає мову своєї національності від загальної кількості представників етнічної спільноти. Для аналізу мовної асиміляції також часто використовують обернений до нього показник частки осіб, які вважають рідною мовою мову своєї національності. Його ще називають показником етномовної відповідності населення.

Впродовж другої половини ХХ ст. у складі населення України неухильно збільшувалася частка населення, яке зазнало мовної асиміляції (табл. 4.6). За підсумками перепису населення 2001 р. в державі понад 7,1 млн осіб, що становило 14,8 % від загалу жителів України, змінило рідну мову з мови своєї національності на якусь іншу. Понад 90 % асимільованого населення – жителі міських поселень. Це вкотре підтверджує надзвичайно важливу роль процесу урбанізації території у процесі мовної асиміляції населення. У міських поселеннях мовної асиміляції зазнало майже 20 % населення, натомість у сільській місцевості цей показник становив тільки 4,4 %.

Таблиця 4.6
Кількість і частка жителів України, які зазнали мовної асиміляції
(за підсумками переписів населення)

Рік	Усього		У тім числі			
			міське		сільське	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	3 733 060	8,92	3 036 707	81,35	696 353	18,65
1970	4 763 200	10,11	4 150 252	87,13	612 948	12,87
1979	5 723 395	11,54
1989	6 249 654	12,15	5 623 249	89,98	626 405	10,02
2001	7 146 945	14,82	6 441 245	90,13	705 700	9,87

Більшість асимільованого населення України (67,4 %) – це населення, яке знає мову своєї національності, проте вже не вважає її рідною мовою. Повної мовної асиміляції в Україні зазнало (тобто узагалі не знає мови своєї етнічної спільноти) 2,3 млн осіб, з них майже 2 млн – міські жителі (табл. 4.7).

За період 1989–2001 р. кількість асимільованого населення збільшилася в Україні особливо суттєво. Головна причина цього явища – зміна етнічної ідентичності значною частиною населення, передусім жителів східних і південних областей України, які у 1989 р. реєструвалися як росіяни, а у 2001 р. – як українці, що вважають рідною мовою російську мову.

Таблиця 4.7

Розподіл асимільованого населення України
за типам поселень та видами асиміляції у 2001 р.

Рік	Усього	У тім числі			
		зміна мовної ідентичності		повна мовна асиміляція	
		осіб	%	осіб	%
Все	7 146 945	4 818 864	67,43	2 328 081	32,57
Міське	6 441 245	4 445 073	69,01	1 996 172	30,99
Сільське	705 700	373 791	52,97	331 909	47,03

Мовна асиміляція населення України відбувається у двох напрямках – мовна українізація й мовна русифікація. В структурі асимільованого населення кількість русифікованого на порядок перевищує кількість українізованого (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Рідна мова жителів України, які зазнали мовної асиміляції,
за підсумками переписів населення

Рік	Всього, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інше	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	3 733 060	489 914	13,12	3 213 249	86,08	29 897	0,80
1970	4 763 200	444 604	9,33	4 264 299	89,53	54 297	1,14
1979	5 723 395	423 890	7,41	5 218 014	91,17	81 491	1,42
1989	6 249 654	446 492	7,14	5 725 765	91,62	77 397	1,24
2001	7 146 945	606 740	8,49	6 279 838	87,87	260 367	3,64

До 90-их років ХХ ст. кількість русифікованого населення в Україні швидко збільшувалася, тоді як кількість українізованих жителів залишалася на одному рівні. Проголошення незалежності України у 1991 р. дещо змінило спрямування асиміляційних процесів. Кількість неукраїнського населення, що вважає рідною мовою українську мову, за 1989–2001 рр. збільшилася на 35,9 %, русифікованого населення – на 9,7 %. Це свідчить про деяке посилення ролі української мови у міжетнічних стосунках. Однак за абсолютними показниками кількість русифікованого населення збільшилася на 554 тис. осіб, а українізованого – лише на 160 тис.

Суттєве збільшення кількості асимільованого населення в сегменті “інше”, тобто тих, хто подав рідною мовою не мову своєї національності, українську, чи російську, а якусь іншу, зумовлене тим, що 188,6 тис. осіб під час проведення Всеукраїнського перепису 2001 р. не зазначили своєї національності та рідної мови. Найбільше таких осіб було у великих містах України.

Найвища частка населення, яке зазнало мовної асиміляції, є в мовній структурі жителів Донецької (38,2 % від загалу жителів області), Луганської (31,9 %), Запорізької (26,4 %), Одеської (24,8 %) та Харківської (22,2 %) областей. В структурі асимільованого населення більшості областей України переважає русифіковане населення, тобто особи, які змінили рідну мову з мови своєї національності на російську. Українізоване населення становить абсолютну або відносну більшість у структурі асимільованого населення західних областей: Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької й Чернівецької. Доволі високою (понад 30 %) є частка українізованого населення серед асимільованих жителів Вінницької, Київської, Кіровоградської областей (рис. 4.2).

У розподілі асимільованого населення за національностями абсолютно домінують українці (табл. 4.9). В 2001 р. вони становили майже 78 % від загалу жителів України, що зазнали мовної асиміляції. Частка росіян у структурі асимільованого населення незначна, проте у 90-их роках ХХ ст. вона доволі суттєво зросла. Швидко зменшується частка асимільованого населення в сегменті “інші національності”. Причин тут декілька. По-перше, населення, яке змінило рідну мову, поступово, в наступному поколінні, змінює також етнічну ідентичність, тобто зазнає етнічної асиміляції. Асимілюються, зокрема поляки з українцями, білоруси, татари з росіянами. По-друге, частина асимільованого населення мігрувала за межі України. Передусім це євреї, для абсолютної більшості яких рідною є російська мова. В 1959 р. євреї становили 18,1 % від загалу населення України, яке зазнало мовної асиміляції, в 2001 р. – лише 1,4 %. У 90-их роках за межі України мігрувало також чимало представників деяких інших етнічних спільнот (білоруси, татари), серед яких було чимало асимільованого населення.

Таблиця 4.9

Розподіл жителів, які зазнали мовної асиміляції, за національностями
(за підсумками переписів населення)

Рік	Всього, осіб	Національності					
		українці		росіяни		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	3 733 060	2 086 142	55,88	131 954	3,53	1 514 964	40,58
1970	4 763 200	3 026 497	63,54	136 790	2,87	1 599 913	33,59
1979	5 723 395	3 995 304	69,81	142 019	2,48	1 586 072	27,71
1989	6 249 654	4 593 680	73,50	183 074	2,93	1472 900	23,57
2001	7 146 945	5 570 965	77,95	340 309	4,76	1 235 671	17,29

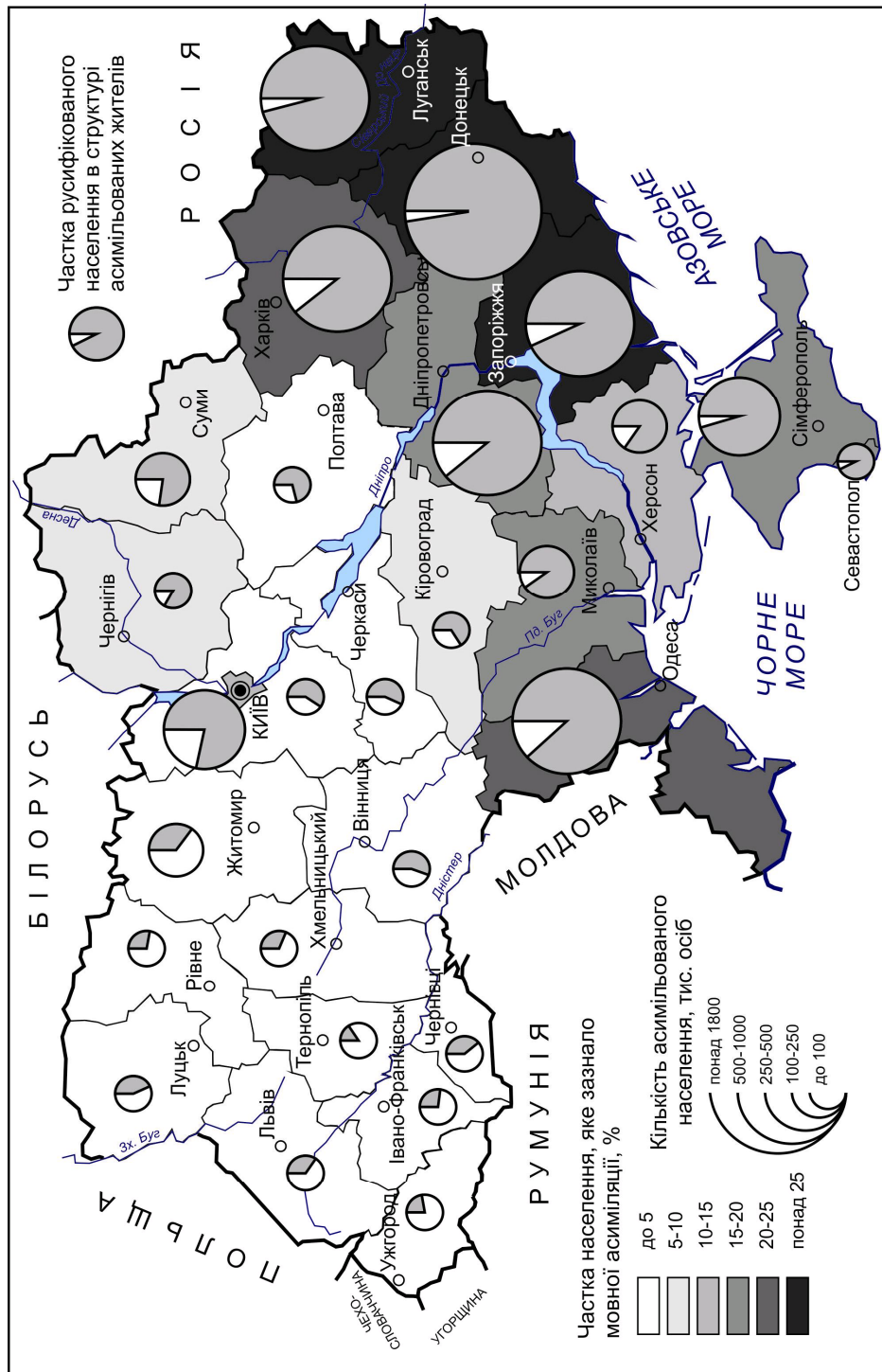

Рис. 4.2. Мовна асиміляція населення регіонів України за підсумками перепису населення 2001 р.

За підсумками перепису населення 2001 р. серед усіх адміністративних регіонів України найвищий ступінь мовної асиміляції українців був у м. Севастополі. Тільки 29,6 % українців цього міста рідною мовою вважали мову своєї національності. В АР Крим цей показник становив 40,4 %, Луганській області – 41,2 %, Донецькій – 50,4 %. Натомість у західних областях України мовна русифікація українців незначна.

Усього російську мову рідною в 2001 р. назвало 5,5 млн українців, або ж майже 15 % від загалу українського населення. В 1959 р. цей показник становив лише 6,5 %. За 1959–2001 рр. кількість українців, що вважають рідною мовою російську мову, збільшилася в 2,7 раза.

Найбільше українців, що вважали рідною мовою російську, жило в таких регіонах України: Донецька (1612,2 тис. осіб), Луганська (727,4 тис. осіб), Харківська (528,9 тис.), Дніпропетровська (490,5 тис.), Одеська (435,8 тис.), Запорізька (421,6), м. Київ (299,0 тис.), АР Крим (292,9 тис.). Всього у цих восьми регіонах живе 4808,5 тис. русифікованих українців, що становить 86,7 % від загалу українців, що вважають рідною мовою російську мову.

У 2001 р. серед великих міст України найвищий показник мовної русифікації українців був у Маріуполі – 80,5 % українського населення міста рідною мовою вважало російську мову. Понад 70 % цей показник становив у всіх найбільших містах Донбасу (Донецьк, Луганськ, Горлівка, Макіївка), в Севастополі й Сімферополі. Натомість у великих містах заходу України рівень мовної русифікації українців зовсім незначний. Причому російську мову рідною там здебільшого вважають українці, які мігрували з русифікованих областей. Русифікація місцевих жителів на заході навіть у радянський період була зовсім незначною. У 2001 частка русифікованих українців у Львові становила тільки 1,4 % від загальної кількості українського населення міста, Івано-Франківську й Тернополі – менше ніж 1 %.

Серед міських поселень України найбільша кількість українців, що вважають рідною мовою російську мову, в 2001 р. жила в Харкові – понад 470 тис. осіб.

Загальна кількість українців, які зазнали повної мовної асиміляції, тобто узагалі не володіють українською мовою, у 2001 р. становила майже 1,2 млн осіб. Найбільше таких осіб мешкало у Донецькій (420 тис. осіб), Луганській (176 тис.) областях, АР Крим (120 тис.) Одеській (88 тис.), Харківській (83 тис.), Запорізькій (72 тис.) і Дніпропетровській (73 тис.) областях.

У 2001 р. частка росіян, які зазнали мовної асиміляції, становила 4,1 % від загалу російського населення України (табл. 4.10). Усього українізованих росіян було майже 330 тис. осіб. Найбільше росіян, для яких рідною мовою є українська мова, мешкало у Дніпропетровській (37,9 тис. осіб), Харківській (31,7 тис.), Донецькій (24,7 тис.), Запорізькій (20,7 тис.) областях, а також у м. Києві (26,7 тис.). Найвищою частка українізованих росіян була у Тернопільській (19,6 % від загалу російського населення), Житомирській (18,6 %), Рівненській (16,8 %), Хмельницькій (15,9 %) областях. Найменше асимільованими є росіяни Криму, Донецької, Луганської, Одеської областей. Найчастіше кількість і частка росіян, що вважають рідною мовою українську, в області залежить від таких найважливіших чинників: загальна кількість російського населення, його частка від загалу жителів області; тривалість проживання росіян на певній території, особливості розселення на території області тощо.

Таблиця 4.10

Рідна мова росіян України в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.
(за підсумками переписів населення)

Рік	Всього, осіб	Рідна мова					
		російська		українська		інша	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
1959	7 090 813	6 958 859	98,14	130 591	1,84	1 363	0,02
1970	9 126 331	8 989 541	98,50	135 324	1,48	1 466	0,02
1979	10 471 602	10 329 583	98,64	140 347	1,34	1 672	0,02
1989	11 355 582	11 172 508	98,39	177 534	1,56	5 540	0,05
2001	8 334 141	7 993 832	95,92	328 152	3,94	12 157	0,15

В 2001 р. серед міських поселень України найбільша кількість росіян, що вважають рідною мовою українську, жила в Києві – 26,7 тис. осіб, в Харкові таких було 12,4 тис., Кривому Розі – 10 тис., Запоріжжі – 9,9 тис., Дніпропетровську – 8,3 тис., Львові – 6,2 тис., Одесі – 6,1 тис.

Рівень мовної українізації росіян суттєво нижчий, ніж рівень мовної русифікації українців. Тільки в окремих адміністративних районах на заході й у центрі України цей показник становить 30–40 % і вище. Здебільшого частка російського населення, що вважає рідною мовою українську мову, в адміністративних районах і містах обласного значення значно нижча. У Львові в 2001 р. українську мову рідною вважало 9,6 % росіян, у Вінниці, Житомирі, Полтаві, Рівному, Сумах, Тернополі, Хмельницькому – 10–15 %.

Рівень мовної асиміляції представників інших етнічних спільнот, що живуть в Україні, визначається великою кількістю чинників, найважливішими з яких є: особливості розселення, зокрема компактність проживання та рівень урбанізації, тривалість проживання в Україні, ступінь спорідненості мов цих етнічних спільнот з українською та російською мовами тощо. Серед найчисленніших етнічних меншин України найвищий ступінь мовної асиміляції простежено серед білоруського, польського, єврейського та грецького населення (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Рівень етномовної відповідності етнічних груп населення України
(за підсумками переписів, %)

Національності	Частка осіб, для яких рідною була мова своєї національності				
	1959	1970	1979	1989	2001
Українці	93,5	91,4	89,1	87,7	85,2
Росіяни	98,1	98,5	98,7	98,4	95,9
Білоруси	36,8	37,9	35,1	35,5	19,8
Молдовани	83,0	83,3	80,0	78,0	70,0
Кримські татари	89,0	92,6	92,0
Болгари	80,8	71,7	68,3	69,5	64,2
Угорці	98,5	97,8	96,7	95,6	95,4
Румуни	84,3	64,5	41,0	62,3	91,7
Поляки	18,8	14,9	14,2	12,5	12,9
Євреї	16,9	13,1	9,0	7,1	3,1
Вірмени	41,5	38,4	38,0	49,0	50,4
Греки	7,9	6,7	8,9	18,5	6,4
Татари	62,4	57,3	53,2	48,9	35,2
Цигани	38,0	52,7	56,1	58,6	44,7
Азербайджанці	69,2	59,7	60,0	72,4	53,0
Грузини	63,1	57,1	48,2	52,9	36,7
Німці	33,9	32,5	26,1	23,2	12,2
Гагаузи	89,7	89,0	84,1	79,5	71,5

Серед білорусів, які є другою після росіян за демографічною потужністю етнічною меншиною в державі, рідною мовою мову своєї національності в 2001 р. вважало тільки 19,8 %. Частка білорусів, що вважали рідною мовою російську мову, становила 62,5 %, українську – 17,5 %. В останні роки тенденція до українізації білоруського населення, зокрема, в західних і центральних областях, дещо посилилася.

Є три головних чинники, які пояснюють значну мовну асиміляцію білорусів. По-перше, назагал ступінь мовної асиміляції білорусів як етнічної спільноти доволі високий. Тому значна кількість бі-

лорусів у радянський період мігрувала до України вже будучи русифікованими. По-друге, білоруси України здебільшого мешкають дисперсно у великих містах. Найбільше їх у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях, АР Крим, м. Києві, тобто у русифікованих регіонах. Повноцінних білоруських мовних середовищ в Україні немає. Третім чинником мовної асиміляції є значна спорідненість білоруської мови з російською й українськими мовами. За схемою лексичних відстаней К. Тищенка між білоруською й українською мовою в лексичному складі є лише 16 % відмінностей. Натомість лексична відстань між українською та російською мовою становить 38 %, українською і польською – 30 %, російською і польською – 56 %¹.

Важливим фактором мовної асиміляції поляків та євреїв є те, що в Україні їхні етнічні мови не є головним критерієм їхньої етнічної ідентичності. Таким критерієм є віровизнання. В 2001 р. рідною мовою мову своєї національності (для євреїв України – це іврит або ідиш) вважало тільки 3,1 % євреїв, для 83,0 % рідною мовою була російська мова, для 13,4 % – українська.

Польське населення України здебільшого українізоване. В 2001 р. українську мову рідною вважало 71 % поляків держави, російську – 15,6 %, мову своєї національності – 12,9 %. Відносно низький рівень мовної асиміляції поляків є лише у Львівській області, зокрема у м. Львові, а також у Мостиському й Самбірському районах, в місцях їхнього компактного проживання.

Мовна асиміляція греків, 88,5 % яких рідною мовою вважає російську мову (6,4 % – мову своєї національності, 4,8 % – українську мову), відбулася у 30–40-их роках ХХ ст., у процесі індустріалізації Донбасу, а потім – відбудови економіки регіону після Другої світової війни. У цей період значна частина греків переселилася у великі русифіковані міста. В 2001 р. у Маріуполі жило 21,9 тис. греків (23,9 % грецького населення України), Донецьку – 10,2 (11,1 %). Рівень урбанізації цієї етнічної групи в 2001 р. становив 67,6 %. Навіть у сільській місцевості рівень мовної асиміляції греків є дуже високим. У 2000 р. тільки 10 % грецького сільського населення України рідною мовою вважало мову своєї національності. Попри надзвичайно високий рівень мовної асиміляції греків України, який є вже впродовж багатьох десятиріч, їхня етнічна асиміляція відбувається дуже повільно. За 1959–2001 рр. кількість греків в Україні зменшилася лише на 7,1 %, хоча ще у 1959 р. тільки 7,9 %

¹ Радчук В. Мова в Україні: стан функції перспективи / Віталій Радчук // Мовознавство – 2002. – № 2–3. – С. 39–45.

греків рідною мовою вважало мову своєї національності. Очевидно, що збереженню етнічної ідентичності греків значно сприяють інші критерії етнічності, крім мови. Це можуть бути їхні етнокультурні й етнопсихологічні особливості.

Мовній асиміляції греків Приазов'я вагомо сприяють особливості місцевих румейських і урумських говірок. Новогрецьку мову в грецьких поселеннях Приазов'я не можливо викладати як рідну мову, тому що вона малозрозуміла для греків-румеїв. Відповідно, викладання новогрецької мови здебільшого не входить до офіційної шкільної програми в районах компактного розселення греків в Україні, немає шкіл з грецькою мовою викладання. Однак її вивчають у недільних школах або як факультатив в загальноосвітніх навчальних закладах. Греки, які хочуть опанувати новогрецьку мову досконало, можуть зробити це у вищих навчальних закладах України, де є кафедри елліністики, або ж за допомогою спеціальних освітніх програм за підтримки уряду Греції¹.

Не менше проблем із збереженням рідної мови греками-урумами Приазов'я. У 20-их роках ХХ ст. в урумських селах Приазов'я викладали кримськотатарську мову, однак, на думку деяких науковців таке рішення не було зовсім вдалим, тому що це сприяло збільшенню кількості тюркських елементів у говірках "греків-татарів". Крім того, в Україні є значні проблеми з налагодженням системи шкільної освіти кримськотатарською мовою в Криму, а що вже говорити про освіту урумськими говірками Приазов'я.

Мовної асиміляції зазнало близько 30 % молдовського населення України. Зокрема, російську рідною мовою вважає 17,6 % молдован, українську – 10,7 %. Українізація більш притаманна молдованам Чернівецької області. Натомість молдовське населення півдня Одещини поступово переходить на рідну російську мову.

Важливою причиною мовної асиміляції молдован є недостатній розвиток мережі середніх освітніх закладів із молдовською мовою навчання. Зокрема, в 2003/2004 рр. в Україні було усього дев'ять шкіл з молдовською мовою навчання, три заклади з українською та молдовською і ще три – російською та молдовською мовами навчання (табл. 4.12). Молдовською мовою навчалася 6,5 тис. учнів, вивчало її як предмет – 1,4 тис., як факультатив, або в гуртках – 0,4 тис. (табл. 4.13).

¹ Клименко Н. Мовні проблеми грецької меншини в Україні / Н. Клименко // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнародної конференції / Г.Скрипник (відп. ред). – К., 2000. – С. 226–235.

Таблиця 4.12

Розподіл загальноосвітніх навчальних закладів України, класів й учнів у них за мовами навчання на початок 2003–2004 навчального року

Мова навчання	Заклади		Класи		Учні	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Українська	16 945	81,03	221 972	79,22	3 863 359	66,20
Російська	1 594	7,62	54 973	19,62	708 215	12,14
Молдовська	9	0,04	310	0,11	3 602	0,06
Кримськотатарська	14	0,07	324	0,12	4 151	0,07
Угорська	69	0,33	1 111	0,40	16 070	0,28
Польська	4	0,02	68	0,02	1 004	0,02
Румунська	94	0,45	1 412	0,50	24 085	0,41
Словацька	–	–	7	0,002
Болгарська	–	–	3	0,001
Декілька мов	2 183	10,44	–	–	1 215 294	20,82
Разом	20 913	100	280 189	100	5 835 983	100

Джерело: *Пилипенко Т.* Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи / Тетяна Пилипенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – К. : Укр. незалежний центр політ. дослідж., 2004. – С 57.

У Південній Бессарабії відбувається також русифікація болгар і гагаузів. Серед представників цих етнічних спільнот частка осіб, що вважають рідною мовою мову своєї національності доволі висока (у болгар цей показник у 2001 р. становив 64,2 %, гагаузів – 71,5 %), проте за міжпереписний період цей показник зменшився.

В останні десятиріччя однією з не багатьох етнічних груп України, рівень мовної асиміляції яких знизився, є вірмени. Частка вірменів, які вважають рідною мовою мову своєї національності, підвищилася з 40 % у 60–70-их роках ХХ ст. до 50,4 % в 2001 р. На наш погляд, це зумовлено змінами в структурі вірмен-мігрантів в Україну. У радянський період, зокрема, в перші десятиріччя після завершення Другої світової війни, найбільше до України мігрувало вірмен не з Вірменії, а з Азербайджану, Грузії, регіонів Північного Кавказу, інших регіонів колишнього СРСР, де були доволі численними вірменські громади. Це вірменське населення було значно русифікованим. Натомість наприкінці 80-их – у 90-их роках ХХ ст. у структурі вірмен-мігрантів підвищилася частка вихідців із Вірменії, для яких рідною здебільшого є мова своєї національності.

Найнижчий серед численних етнічних меншин України рівень мовної асиміляції в угорців (95,4 % від загалу представників цієї етнічної групи в 2001 р. вважало рідною мову своєї національності), кримських татар (92,0 %), румунів (91,7 %).

Таблиця 4.13
Розподіл учнів України за мовами вивчення станом на початок 2003–2004 навчального року

Мова вивчення	Всього вивчають		У тім числі					
	осіб	% **	навчаються цією мовою *		вивчають мову як предмет		вивчають факультативно або в гуртках	
			осіб	% ***	осіб	% ***	осіб	% ***
Українська	5 862 339	100	4 379 675	74,71	1 455 277	24,82	27 387	0,47
Російська	3 193 286	54,72	1 394 331	43,66	1 618 387	50,68	180 568	5,65
Молдовська	8 360	0,14	6 508	77,85	1 430	17,11	422	5,05
Кримськотатарська	37 312	0,64	5 945	15,93	29 366	78,70	2 001	5,36
Угорська	22 441	0,38	20 229	90,14	1 312	5,85	900	4,01
Польська	7 147	0,12	1 404	19,64	4 968	69,51	775	10,84
Румунська	28 337	0,49	27 471	96,94	295	1,04	571	2,02
Словацька	1 039	0,02	97	9,34	–	–	942	90,66
Болгарська	14 324	0,25	120	0,84	13 592	94,89	612	4,27
Єврейська	1 747	0,03	–	–	1 719	98,40	28	1,60
Грецька	824	0,01	–	–	176	21,36	648	78,64
Гагаузька	864	0,01	–	–	805	93,17	59	6,83
Німецька	596	0,01	–	–	318	53,36	278	46,64

* Відповідно, вивчають її як рідну мову.

** Від загальної кількості учнів (5 835 983 осіб).

*** Від загальної кількості учнів, які вивчали цю мову.

Джерело: Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи. – С 63–64.

Угорці та румуни України мешкають компактно здебільшого у сільській місцевості Закарпатської та Чернівецької областей, у прикордонних із Угорщиною та Румунією районах. Райони розселення угорців і румун в Україні є частиною їхньої суцільної етнічної території, а не відірвані від основного масиву розселення цих етнічних спільнот, ареали. Цей чинник стримує мовну асиміляцію. Крім того, в питанні реалізації національно-культурних потреб зазначені етнічні меншини в Україні мають значну підтримку з боку Угорщини та Румунії.

Розселення кримських татар у Криму менш компактне, ніж угорців і румун, однак специфіка їхньої історичної долі, релігія та низка інших факторів наразі сприяють збереженню ними мови своєї національності. Сучасна мовна ситуація в Криму, де абсолютно домінує російська мова, створює умови для поступової русифікації кримських татар, особливо у містах. На заваді цьому може стати розбудова системи шкільної освіти мовою кримських татар у місцях їхнього компактного проживання, розширення сфер використання кримськотатарської мови.

Чимало представників деяких етнічних меншин України узагалі не володіє мовою своєї національності (табл. 4.14). Це, наприклад, абсолютна більшість євреїв, білорусів, греків, поляків, німців.

Таблиця 4.14

Частка представників етнічних меншин,
які не володіють вільно мовою своєї національності, %

Національності	Рік перепису			
	1970	1979	1989	2001
Українці	4,24	5,16	5,25	3,20
Росіяни	0,65	0,42	0,39	1,12
Білоруси	48,42	51,32	51,46	68,29
Молдовани	10,80	13,35	15,65	21,14
Кримські татари	6,49	5,11
Болгари	–	–	–	23,96
Угорці	–	–	–	2,46
Румуни	–	–	–	5,52
Поляки	–	–	–	72,42
Євреї	79,71	85,92	88,89	92,39
Вірмени	45,84	...	41,55	35,37
Греки	–	–	–	76,55
Татари	24,61	24,96	38,28	49,90
Цигани	42,39	...	37,27	46,51
Азербайджанці	30,65	...	22,52	34,56
Грузини	32,16	...	37,55	50,85
Німці	–	–	–	69,01
Гагаузи	9,38	...	16,65	22,33

В останні десятиріччя доволі швидко зростає кількість осіб, які не володіють мовою своєї національності, серед молдован, болгар, гагаузів. З іншого боку, вільно володіє мовою своєї національності як рідною або другою майже усе російське, кримськотатарське, угорське, румунське населення України.

За 1989–2001 рр. динаміка процесу мовної асиміляції населення України мала значні територіальні особливості. Суттєво зменшилася частка населення, що вважає рідною мовою мову своєї національності, у чотирьох східних областях України (у Донецькій області – на 13,4 відсоткового пункта, Луганській – на 11,9, Запорізькій – 8,3, Харківській – 6,1), а також в Одеській області – на 4,0 процентного пункта. Причиною цього була подальша асиміляція українського населення цих областей. Крім того, частка українського населення, що вважає рідною мовою російську мову, зростає й тому, що за міжпереписний період змінилася етнічна ідентифікація значної частини населення цих областей – з російської на українську, натомість їхня мовна ідентифікація не змінилася. Зокрема, у Донецькій області частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, підвищилася з 40,5 % в 1989 р. до 58,8 % в 2001 р., Луганській – з 33,7 до 49,6 %, Запорізькій – з 23,0 до 31,2 %, Харківській – з 20,5 до 25,9 %.

У більшості областей України частка населення, що вважає рідною мовою мову своєї національності суттєво не змінилася. В 12 областях рівень мовної асиміляції населення зменшився, зокрема, майже у всіх західних областях України. Частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, зменшилася у 16 областях України, а також у м. Києві.

Підсумовуючи аналіз поширення процесу мовної асиміляції населення України зробимо такі найважливіші висновки. Україна є державою з високим рівнем мовної асиміляції населення, що зумовлено передусім особливостями її історичного розвитку. На початку XXI ст. змінило рідну мову з мови своєї національності на якусь іншу понад 7 млн осіб, що становить майже 15 % населення держави. З них 2,3 млн осіб узагалі не знає мови своєї національності. Важливо, що доволі значна частка населення у мовному відношенні асимільована вже впродовж декількох поколінь.

Головний напрям мовної асиміляції – русифікація населення, тобто перехід його з рідної мови своєї національності на рідну російську мову. Зокрема, русифікованими є більшість білорусів, євреїв, греків України, значна частка українців, болгар, молдован, гагаузів, представників деяких інших етнічних спільнот. Мовної українізації найбільше зазнало польське населення України.

Русифіковане населення мешкає здебільшого у великих містах, зокрема, в урбанізованих регіонах сходу та півдня України. У сільській місцевості відбувається українізація етнічних меншин, однак цей процес значно менш інтенсивний, ніж русифікація населення у великих містах. Процеси мовної українізації найчіткіше виражені на заході України.

У останнє десятиріччя простежено тенденцію до деякого посилення ролі української мови в процесі мовної асиміляції населення. Зокрема, це виявляється в підвищенні рівня мовної українізації майже усіх етнічних меншин і припинення процесу зростання кількості та частки українців, що вважають рідною мовою російську мову, в складі населення більшості областей. Проте процеси мовної асиміляції інерційні й відбуваються впродовж тривалого періоду. Тому в деяких регіонах України (східні області, Крим) русифікація українців та представників інших етнічних спільнот не припинилася. Крім того, процеси дерусифікації гальмуються відсутністю послідовної мовної політики в державі, зокрема відсутністю стратегії розвитку державної мови.

4.3. Поширення суржику й інші етномовні процеси

Перелік етномовних процесів, які відбуваються в Україні, не вичерпується процесами поширення двомовності та багатомовності, а також мовною асиміляцією. В державі та регіонах відбуваються численні інші етномовні процеси, які охопили значну кількість населення. Досліджувати ці етномовні процеси, вивчати їхнє територіальне поширення доволі складно, тому що їх здебільшого не фіксує статистика, втім числі переписи населення. Треба проводити соціологічні, а також польові мовознавчі дослідження.

Поширення суржику. Одним з головних наслідків складної мовної ситуації в Україні, присутності в етномовному просторі різних етнічних мов, є поширення перехідних і змішаних форм мовлення, найвідомішою з яких є суржик.

За енциклопедією “Українська мова” суржик (букв. – суміш жита з пшеницею, ячменю з вівсом, а також борошно з такого зерна) – це мова, в якій штучно об’єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Уживається переважно щодо українського просторіччя, засміченого невмотивовано запозиченими (вна-

слідок українсько-російської мовної інтерференції) російськими елементами. Енциклопедія характеризує також суржик як збіднену мову, позбавлену національного колориту, краси й виразності, а боротьбу зі суржи́ком вважає важливим завданням у галузі підвищення культури української мови¹. В 11-ти томному “Словнику української мови” суржик – це елементи двох або декількох мов, об’єднані штучно, без додержання вимог літературної мови².

Суржик – це неоднорідне явище. Цим словом фактично називають сукупність різноманітних форм мовлення, які виникли в процесі взаємодії української та російської мов. Витоки формування суржику можна простежити ще з XIX ст., коли в Україні почали суттєво зростати контакти між українцями і росіянами.

Серед мовознавців немає єдиної думки щодо того, наслідком якого саме етномовного (чи мовного) процесу є суржик, до якої групи мовних формувань він належить. Найчастіше в спеціальній літературі можна натрапити на такі припущення щодо походження суржику:

– суржик – мовне формування, яке виникло внаслідок процесу “піджинізації”³. Наближує суржик до піджину те, що він запозичує слова мови колонізатора, проте зберігає фонетику української мови, водночас змінюється її морфологія і синтаксис;

– суржик – соціолект або жаргон. Припущення ґрунтується на тому, що використання суржику часто пов’язане з певними соціальними групами в середовищі українського етносу. З іншого боку, суржик є змішаним українсько-російським мовленням, тоді як соціолекти зазвичай виникають на підставі якоїсь однієї мови;

– суржик – просторіччя, оскільки він виконує функції розмовної мови;

– суржик як перехідний етап на шляху витіснення української мови, російською мовою, своєрідна субмова⁴.

Суржик як мовне формування не є окремою мовою і він не має шансу стати нею в майбутньому. На думку відомого російського мовознавця А. Мусоріна, залежно від специфіки конкретних мовних ситуацій критеріями виділення самостійної мови, порівняно з іншою близькою формою мовлення, можуть бути:

¹ Ленець К. В. Суржик / К. В. Ленець // Українська мова: Енциклопедія. – С. 456.

² Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 9. – К., 1978. – С. 854.

³ Масенко Л. Т. Мова і політика : 2-ге вид., доп. / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 2004. – С. 28.

⁴ Там само. – С. 29.

- наявність або відсутність взаєморозуміння між носіями форм мовлення;
- використання однієї або різних літературно-писемних форм;
- наявність (чи відсутність) традиції перекладу з одного ідіома на інший;
- мовна свідомість носіїв, тобто власна думка мовців про те, якою мовою вони говорять, чи вважають вони своє мовлення окремою мовою;
- наявність лінгвоніма – назви ідіома, який використовують його носії, відмінної від усіх інших назв, які використовує мовний колектив щодо мов сусідів;
- незбігання чи збігання території поширення ідіомів¹.

Із зазначених шести критеріїв виділення самостійної мови суржик частково відповідає лише одному – наявність лінгвоніма. Для носія суржиків немає проблеми відсутності взаєморозуміння з носіями не лише української, а й інших східнослов'янських мов. Суржик не має літературно-писемної форми, у цій функціональній сфері його носії найчастіше використовують українську літературну мову. Немає також традиції перекладу з суржиків на якусь іншу мову чи навпаки. Носії суржиків часто усвідомлюють, що їхнє мовлення є сумішшю української та російської мови, проте не вважають, що це окрема мова. Територія поширення суржиків є частиною української етнічної території, частиною території поширення української мови, її літературно-писемної форми, територіальних і соціальних діалектів.

Можна виділити такі головні чинники, що сприяли поширенню в Україні суржиків в минулі десятиріччя:

- відмінності мовного складу населення великих міст і сільської місцевості, великі міста здебільшого російськомовні, сільська місцевість – україномовна;
- міграції населення сільської місцевості в міста, внаслідок доволі швидкої урбанізації території України в радянський період;
- вищий соціальний статус російської мови порівняно з українською;
- політика русифікації, стримування функціонального розвитку української мови;
- доволі низький рівень освіти селян, що мігрували в міста, незнання норм української та російської мов, внаслідок невисокого рівня викладання української та російської мов у сільських школах.

¹ Мусорин А. Ю. Что такое отдельный язык / А. Ю. Мусорин // Сибирский лингвистический семинар. – Новосибирск, 2001. – № 1. – С. 12–16.

Головний механізм, внаслідок якого людина переходила на суржик, можна описати так: українець (чи українка) із сільської місцевості або невеликого міста переїжджав у велике російськомовне місто і намагався спілкуватися російською мовою, оскільки розмовляти українською було не престижно. Не володіючи належно нормами української та російської мов, він насправді говорив мішаною українсько-російською мовою, тобто суржиком.

Зауважимо, що значному поширенню суржику в радянський період суттєво сприяло те, що чимало українців (зокрема, довоєнне покоління, особливо у сільській місцевості), взагалі ніколи не вивчало російської мови, хоча й змушені були в повсякденному житті постійно її використовувати. Адже в системі середньої школи в Україні обов'язкове викладання російської мови було запроваджене лише в 1939 р. після виходу в 1938 р. постанови Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей", та відповідної постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У. Якщо врахувати, що в період Другої світової війни та в перші повоєнні роки в Україні суспільні умови були не надто сприятливими для шкільної освіти, то насправді лише у 50-их роках ХХ ст. було налагоджено систему обов'язкового вивчення російської мови.

Визначити більш-менш точно скільки всього жителів України спілкується суржиком навряд чи можливо, з огляду на розмитість цього мовного феномену. У середовищі науковців побутує думка, що з суржиком можна ототожнювати більшість випадків родинної диглосії, тобто випадків, коли людина в соціологічних опитуваннях зазначає, що в сімейному колі вона спілкується українською і російською мовами. Частка такого населення, за матеріалами соціологічних досліджень, становить щонайменше 10 % від загалу жителів держави, тобто понад 4,6 млн осіб. Приблизно такою є частка суржикомовного населення в Україні за матеріалами соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) – 10,7 % в 2003 р.¹ Територіально цей показник змінюється від 1,5 % на заході України до 20,6 % в центральних-східних областях (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області).

Науковці намагалися виділити різні форми суржику, типи або різновидності. Зокрема, часто окремо виділяють українсько-російський суржик, тобто суржик, основою якого є українська мо-

¹ Хмелько В. С. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції зміни за роки незалежності / В. С. Хмелько // Наукові записки НАУК-МА. – Т. 32. Соціологічні науки. – К., 2004. – С. 3–15.

ва з російськими лексичними запозиченнями та російсько-український суржик, основою якого є російська мова з українськими запозиченнями. Можна також виділяти різні види суржику залежно від ступеня відхилення від лексичного стандарту. Наприклад, В. Радчук виділяв сильну (відхилення від лексичного стандарту української та російської мов становлять близько 25 %) і слабку (10-15 %) форми суржику¹.

Можна спробувати виділити також територіальні різновиди суржику. Наприклад, відрізняється, суржик жителя Сумської області від суржику жителя Вінниччини. Йдеться не лише про різну насиченість російськими словами, а також про те, що на мовлення впливає різна діалектна основа.

Крім територіальних особливостей, суржик, безперечно, має й історичні виміри. Можна говорити про суржик періоду існування Російської імперії, суржик радянського періоду, суржик періоду незалежності. Адже за останні сто років доволі суттєво змінилися українська і російська мови, зокрема їхня лексика.

Аналізуючи територіальне поширення суржику, треба зазначити, що українська мова переповнена русизмами не лише у жителів Східної, Південної чи Центральної України, а й на заході держави, проте ступінь засмічення мови різний. Визначаючи територію поширення суржику, мабуть, найбільше доцільно говорити про територію, де: по-перше, найчіткіше виявлено процеси змішування українського й російського мовлення; по-друге, ці процеси охопили найбільшу кількість населення. Це буде територіальним ядром поширення суржику. На наш погляд, це повинна бути територія, де найчіткішими були: по-перше, відмінності мовного складу міст і сіл, відповідно, найбільш чітке протистояння україномовне село – російськомовне місто; по-друге, найактивніше відбувалася міграція селян з сільської місцевості у великі міста. Такою територією сьогодні є Київська, Дніпропетровська, Полтавська, Харківська, Чернігівська, Сумська області. Таке припущення щодо головних регіонів поширення суржику підтверджують матеріали соціологічних досліджень, зокрема дослідження уже згаданого КМІС. Значному поширенню суржику в деяких із зазначених вище областей додатково сприяло тривале перебування у складі Російської імперії, а згодом СРСР, а також сусідство з російськомовними регіонами. Чимало людей використовують у спілкуванні суржик в Запорізькій, Кіровоградській, Черкаській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях.

¹ Радчук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. – С. 3.

Твердження про те, що суржик найбільше поширений в Центральній Україні, особливо на Лівобережжі, де що спрощують територіальний розподіл цього мовного феномену. Якщо спробувати побудувати карту, яка б відображала територіальне поширення суржику та інтенсивність засмічення української мови населення російськими словами, то на ній, з одного боку, були б піки поширення суржику у великих русифікованих містах Центральної України та деяких інших регіонів, а також в зоні маятникової міграції навколо цих міст, з іншого – ареали незначного поширення в аграрних місцевостях цих самих регіонів.

Можна припустити, що територіальне ядро суржику з часом зміщувалося. Ймовірно, що в першій половині ХХ ст. суржик був значно поширений у Донбасі, в період урбанізації й активної міграції туди українських селян. У другій половині ХХ ст. міграція українців у цей регіон сповільнилася, а русифікація місцевого українського населення Донбасу ввійшла в останню стадію, й сьогодні тут цілковито домінує російська мова, а суржик трапляється значно рідше, ніж раніше.

Останнім часом щоразу частіше носіями суржику стають не українці – вихідці з сільської місцевості, а російськомовні жителі великих міст, яких після проголошення незалежності України вивчати українську мову змусила зміна політичної ситуації. Такий російсько-український суржик є тимчасовим явищем. Поганою українською мовою говорять здебільшого ті російськомовні жителі держави середнього та старшого віку, які в дитинстві не вивчали української мови у школі, а це передусім мігранти з регіонів колишнього СРСР, росіяни та представники інших народів.

На наш погляд, проблему суржику в Україні не треба штучно загострювати. Зовсім не варто демонізувати суржик, перебільшувати його негативний вплив на сучасну мовну ситуацію. Це аж ніяк не є найактуальнішою мовною проблемою України. Поширення суржику тісно пов'язане з іншими головними проблемами мовної ситуації в державі. Відповідно, гострота проблеми суржику буде зменшуватися в процесі вирішення інших, важливіших, мовних проблем, наприклад, підвищення комунікативної потужності української мови, розширення сфер її функціонування.

Для оцінки суржику треба використовувати нейтральність. Адже за сучасних умов його поширення може бути, з одного боку, наслідком русифікації українців у радянський період, з іншого – наслідком поступової дерусифікації в останні роки русифікованого населення держави. Крім того, абсолютна більшість носіїв суржику мають доволі чітку українську етнічну, а також мовну, самосвідо-

мість. Своє мовлення вони найчастіше ідентифікують як українську мову, і саме її зазначають як рідну мову під час проведення перепису. Потрібно боротися не з носіями суржику, а з чинниками поширення цього мовного феномену серед населення України.

Розвиток варіантів української мови. Сьогодні, коли більшість українських етнічних земель входять до складу Української держави, якихось об'єктивних передумов для розвитку нових варіантів української мови немає. Дуже часто за сучасними спробами створення окремих варіантів української мови приховуються політичні спекуляції окремих осіб і середовищ.

Найвідомішим в Україні є питання “русинської мови”. Сьогодні в українському мовознавстві вважають, що русинська мова – це один з варіантів української літературної мови, спроби запровадження якого на Закарпатті розпочалися ще в XIX ст.¹ Діалекти русинської мови поділяються на карпатські й паннонські (або бачванські). Карпатські діалекти близькі до української мови, паннонські – ближчі до словацької мови.

Спроби створити русинську мову в Закарпатті зумовлені передусім тим, що цей регіон до XX ст. майже не був охоплений консолідаційними процесами, які відбувалися на решті території українських етнічних земель. Жителі Закарпаття зберегли давній етнонім “русини”. В регіоні у XIX ст. – перші десятиріччя XX ст. значний вплив мали русофільські та слов'янофільські настрої, посилені міграцією багатьох вихідців із Росії у Закарпаття після Жовтневого перевороту. Українська національна ідентичність жителів цього краю сформувалася лише після входження його в 1945 р. до складу СРСР. Деяка частка населення продовжує декларувати русинську ідентичність. Про це свідчать результати перепису 2001 р., коли 10 183 тис. жителів України (з них 10 090 осіб – у Закарпатті) зазначили, що вважають себе русинами. Збереженню локальної русинської ідентичності сприяє також те, що декілька десятків тисяч осіб, які зараховують себе до русинів, живуть у сусідній із Закарпаттям Словаччині, ще декілька тисяч – в Сербії, Хорватії, Чехословаччині. Як русинів ідентифікує себе значна частка численної закарпатської діаспори в США.

Єдиної кодифікованої русинської мови у наш час немає. Існують кодифіковані локальні версії, які доволі значно відрізняються одна від одної, що й ускладнює кодифікацію єдиної мови. Ще в період перших спроб створення цього варіанта української мови про

¹ Чучка П. П. Русинська мова / П. П. Чучка // Українська мова. Енциклопедія. – С. 424.

безперспективність його розвитку зазначало багато українських і зарубіжних науковців. Сьогодні саме така думка побутує в українському науковому середовищі. Я. Дашкевич зазначав таке: якщо кодифікувати літературну мову на підставі чотирьох діалектних груп Закарпаття, які доволі добре досліджено в науці, то вийде... українська мова. Бо три з цих діалектних груп (гуцульська, бойківська, лемківська) є також і на північному галицькому боці Карпат, де їх ніколи не вважали русинськими. Тому сьогодні немає об'єктивних умов для виникнення нової русинської літературної мови – навіть у вигляді мікромови¹.

На заваді розвитку русинського варіанта української мови стають консолідаційні процеси в середовищі українського етносу, руйнування територіальних діалектів і поширення внормованої мови. Внаслідок цього чимало осіб, які визнають себе русинами, рідною мовою зазначають українську мову. Підчас перепису 2001 р. українську мову рідною назвало 31 % русинів (табл. 4.15).

Таблиця 4.15

Етнографічні групи українського етносу та їхня рідна мова
(за підсумками перепису населення 2001 р., осіб)

Етнографічна група	Всього	Рідна мова		
		етнографічної групи	українська	інша
Бойки	131	14	113	4
Гуцули	21400	8	21382	10
Лемки	672	–	641	31
Литвини	22	10	–	12
Поліщуки	9	9	х	х
Русини	10183	6725	3156	302

Проблема русинства та русинської мови потребує подальшого дослідження. Треба вивчати європейський досвід вирішення подібних питань. Зазначимо, що останнім часом щоразу поширенішими стають думки про те, що визнання русинської мікромови не зашкодить цілісності України. Небезпечною є лише політизація цього питання.

Інші варіанти української мови. Як відомо, до входження Західної України у склад СРСР, крім наддніпрянського варіанта української мови, розвивався західноукраїнський варіант, в основі якого були передусім галицькі діалекти й говори. Частково він зберігся

¹ Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні / Я. Дашкевич // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи : компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К. : Інтел, 1994. – С. 34–42.

в середовищі української діаспори в США, Канаді, країнах Західної Європи. Сьогодні в Галичині в місцевих науково-популярних виданнях можна натрапити на висловлювання щодо необхідності відродження окремого галицького варіанта української мови. Це всього-на-всього своєрідні інтелектуальні ігри деяких галицьких середовищ, особливо львівських, які відсунуті від великої політики не лише в Україні, а й в Галичині, які ніхто серйозно не сприймає. Особливості мовлення галичан будуть зберігатися ще впродовж тривалого періоду, тому що вони є дуже яскравим українським субетносом, проте у формуванні окремого галицького варіанта української мови особливої потреби немає. Значних загроз для розмивання галицької регіональної ідентичності не існує. Вплив Галичини на етнокультурні процеси в сучасній Україні достатньо вагомий, а мовна сепарація галичан може сприяти його зменшенню.

Зовсім неможливо сформувавши окремий варіант української мови на підставі територіальних діалектів інших субетносів й етнографічних груп українців. Незважаючи на регіональну самосвідомість та доволі суттєві особливості матеріальної й духовної культури, абсолютна більшість представників етнографічних груп українського народу консолідовані в єдиний етнос і використовують унормовану українську мову.

Формування варіантів інших мов. Мовознавці дискутують про можливість формування в Україні найближчим часом окремого українського варіанта російської мови, так званої української російської мови, за прикладом “американської англійської”. Насправді певні підстави для цього в Україні є. Останнім часом у державі доволі суттєво зменшилася кількість шкіл із російською мовою викладання, кількість шкіл, в яких викладають російську мову як навчальний предмет (порівняно з радянським періодом, коли вона було обов’язковою), а також зменшилася кількість годин на викладання російської мови в тих школах, де її викладають. Чимало російськомовного населення молодших вікових груп, яке фактично живе в російськомовних середовищах, не вивчає належно російської мови, зокрема, не засвоює літературних норм цієї мови. Такі діти, спілкуючись російською мовою, на неї часто переносять норми української мови.

Лише цього ще недостатньо для формування окремого варіанта російської мови в Україні. Протидіють такі чинники:

– система викладання російської мови в державних середніх загальноосвітніх навчальних закладах України все-таки доволі розвинена, близько половини дітей шкільного віку вивчає російську мову, навчаючись в російськомовних школах, або вивчає її як

предмет чи факультатив у школах з українською (або іншими) мовою викладання;

– російська мова домінує на книжковому ринку України, в друкованих засобах масової інформації, в українському Інтернеті тощо. Така ситуація формує попит на фахівців, які добре володіють російською мовою, зокрема її літературною нормою. А попит формує пропозицію;

– Росія є територіальним сусідом України, з нею Україна має найдовший державний кордон. Росія значно впливає на внутрішню політику в Україні, особливо в російськомовних регіонах, сприяючи там розвитку російської мови.

Перешкоджає формуванню українського варіанта російської мови також те, що росіяни України здебільшого доволі чітко усвідомлюють свою етнокультурну єдність із співвітчизниками в Росії. За матеріалами соціологічних досліджень 61 % росіян України не помічають своїх відмінностей від росіян в Росії¹. На думку частини російських науковців, російське населення України навіть не можна назвати діаспорою. Діаспорою є лише росіяни Західної України.

Окремий варіант російської мови в Україні може сформуватися лише тоді, коли ця мова стане державною і після чого остаточно витіснить українську мову, а це малоімовірно. Сьогодні за умов загострення мовних проблем в Україні спроби створити український варіант російської мови лише сприятимуть послабленню орієнтованих на російську мову середовищ в Україні. Це прекрасно розуміють росіяни в Україні та в Росії.

Значних можливостей для формування і розвитку в Україні варіантів інших етнічних мов також не має, тому що:

– чисельність багатьох етнічних меншин в Україні незначна, часто вони на території держави розселені дисперсно, мають високий ступінь мовної асиміляції, зокрема русифікації;

– деякі доволі численні етнічні меншини (угорці, румуни) не є діаспорою, райони їхнього розселення в Україні є продовженням етнічної території цих етнічних спільнот. Відповідно, зберігаються тісні внутрішньоетнічні зв'язки;

– держави, титульні етноси яких мають діаспору в Україні (Болгарія, Греція, Ізраїль), не сприяють розвитку нових варіантів на основі місцевих діалектів і говорів, а підтримують заходи з вивчення своїми співвітчизниками офіційного варіанта етнічної мови.

¹ Савоскул С. Русские в независимой Украине статус, идентичность, перспективы / С. Савоскул // Украина и Россия: общества и государства : Сб. статей. – М. : Права человека, 1997. – С. 278–329.

4.4. Етномовне домінування

Рівень мовної асиміляції населення, визначений внаслідок аналізу етномовної відповідності жителів України, відображає лише деякі аспекти сучасних етномовних процесів в державі. Специфіка статистичного критерію “рідна мова”, зокрема суб’єктивний підхід, який застосовують у процесі його визначення, часто сприяє заниженню інтенсивності асиміляційних процесів, приховує справжній рівень мовної русифікації населення України. Якщо орієнтуватися тільки на відомості про рідну мову населення, то можна зробити висновок, що мовна ситуація в Україні, зокрема становище української мови, не є надто тривожним.

Справді, рідною мовою своєї національності все ще вважає 85 % українців. Населення, що вважає рідною мовою українську мову, абсолютно переважає майже у всіх регіонах України. Понад 70 % воно становить у столиці України. Навіть у багатьох великих містах півдня і сходу України (Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі, Миколаєві, Херсоні, Кременчуку, Нікополі й інших) частка жителів, що вважають рідною мовою українську мову, становить щонайменше 40–50 %. З іншого боку, відомо, що в усіх цих містах перевага російської мови доволі значна. Матеріали деяких соціологічних досліджень узагалі доводять, що в Україні кількість населення, яке спілкується здебільшого українською мовою, тільки на декілька відсоткових пунктів перевищує кількість осіб, які говорять здебільшого російською мовою.

Для того, щоб уточнити інтенсивність та спрямування етномовних процесів, виявити, яка саме мова домінує в конкретних регіонах чи населених пунктах у міжетнічних відносинах, визначити тип місцевих етномовних середовищ (російське, російсько-українське, українське тощо) доцільно застосовувати спеціальні коефіцієнти, які обчислюють з використанням одразу ж декількох показників, отриманих за підсумками переписів населення. Найвідомішими з них є так звані коефіцієнти етномовного домінування (превалювання).

Етномовне домінування є одним з видів етнокультурного домінування. Коефіцієнти етномовного домінування відображають ступінь сприйняття етнічними групами, що спільно проживають на якійсь території, різних мов. Зокрема, за ними визначають мову, якій населення різного етнічного походження надає перевагу в процесі міжетнічного спілкування. Коефіцієнти етномовного домінування обчислюють за співвідношенням частки населення, яке

змінює рідну мову серед представників різних етнічних спільнот, або за ступенем володіння ними певною мовою як другою. Етномовне домінування можна визначити на підставі матеріалів переписів населення, тоді як для визначення інших видів етнокультурного домінування для отримання вихідних даних треба проводити етносоціологічні дослідження. Формули за якими визначають ці коефіцієнти, наведено у першому розділі.

Застосовуючи показники етномовного домінування у процесі аналізу етномовних процесів, потрібно враховувати деякі їхні суттєві вади. Наприклад, вони не враховують співвідношення кількості представників етнічних спільнот, які живуть на конкретній території (демографічної потужності етнічних груп), й, відповідно, менше чи більше беруть участь в міжетнічних контактах.

Показники етномовного домінування не враховують також чинник міграції, який суттєво впливає на етномовні процеси. Адже чимало осіб зазнають мовної асиміляції в одному місці, а потім переїжджають в іншу місцевість. Наприклад, абсолютна більшість російськомовного українського населення західних областей України, зокрема Галичини, це не є місцеві жителі, а мігранти, мовна асиміляція яких відбулася у інших регіонах України, а часто й поза межами України в різних регіонах колишнього СРСР. Наприкінці 50-их років ХХ ст. у всіх великих містах Галичини частка українців, що вважали рідною мовою російську, була доволі значною (до 10 % від загалу українського населення). Відповідно коефіцієнти етномовного домінування засвідчували суттєву перевагу російської мови в міжетнічних відносинах. Однак поява російськомовних українців була наслідком міграції у другій половині 40-их – в 50-их роках ХХ ст. у цей регіон понад 100 тис. українців, для яких рідною була російська мова, а не мовної асиміляції місцевого населення. У наступні десятиріччя в Галичині поступово відбувався процес українізації (мовної реасиміляції) російськомовних українців.

Водночас показники етномовного домінування мають чимало позитивних сторін. За ними можна визначити, в якому напрямі, – русифікації чи українізації населення, – відбуваються процеси мовної асиміляції в конкретному регіоні чи поселенні. Наприклад, якщо у радянський період на якійсь частині території України показник етномовного домінування був на користь російської мови, то відбувалася русифікація населення, якщо на користь української – приходила українізація.

Достовірність висновків, отриманих внаслідок застосування у процесі аналізу мовної ситуації показників етномовного домінування, суттєво зростає, якщо аналізувати їхню динаміку за трива-

лий період. Крім того, це дає змогу врахувати зазначений вище чинник міграції. Зрештою, показники етномовного домінування спрощують аналіз етномовних відносин, за їх допомогою значно ліпше, ніж за допомогою абсолютних показників і показника частки, порівнювати наявні статистичні матеріали щодо різних регіонів і різних історичних періодів.

Найчастіше обчислюють коефіцієнти етномовного домінування між двома найбільшими в регіоні етнічними спільнотами, й відповідно, щодо двох найпоширеніших мов. В Україні такими мовами є українська та російська. Доволі часто доцільно обчислювати коефіцієнти домінування української та російської мов щодо етнічних меншин, які віддавна живуть в якомусь регіоні, а не щодо українців і росіян. Наприклад, такими меншинами в Закарпатті є угорці, румуни, в Чернівецькій області – румуни, молдовани, Одеській – молдовани, болгари, гагаузи, Запорізькій – болгари, Донецькій – греки. Ці етнічні спільноти є своєрідними спільнотами-“індикаторами” мовної ситуації. Показники етномовного домінування серед цих етнічних спільнот часто навіть точніше відображають домінування в регіоні в міжетнічних відносинах української або російської мови, аніж показники етномовного домінування, обчислені за матеріалами про рідну або другу мову українців і росіян.

Можна також визначити етнічну групу – індикатор мовної ситуації на усій території України, мовна поведінка якої б найточніше відображала домінування певної мови в державі та регіонах. Ця спільнота, на наш погляд, мала б відповідати принаймні таким двом вимогами. По-перше, представники цієї етнічної спільноти повинні жити у доволі значній кількості у більшості регіонах України. По-друге, ця спільнота в межах своєї етнічної території (або в межах ареалу основного розселення в Україні) мала б низькі показники мовної асиміляції (українізації або русифікації).

Найбільше цим критеріям відповідають молдовани. Їхня кількість у більшості областей України перевищує 1 тис. осіб. Рівень їхньої мовної асиміляції в Республіці Молдова, а також у місцях компактного проживання в Україні відносно низький. Тому мовна поведінка молдован, зокрема напрям мовної асиміляції, а також вибір другої мови, найліпше відображають етномовне домінування в регіонах України. Мовна поведінка поляків, білорусів не може бути індикатором мовної ситуації, тому що більшість з них уже тривалій період орієнтується на українську (поляки) або російську (білоруси) мови. Натомість інші численні етнічні групи (кримські татари, румуни, угорці, греки, болгари, гагаузи) зосереджені здебільшого в одному-двох регіонах України.

Обчислені нами коефіцієнти етномовного домінування серед українців і росіян (критерій – рідна мова) для усєї території України відображають значне домінування російської мови в міжетнічних відносинах в Україні впродовж усєї другої половини ХХ ст. (табл. 4.16). Максимальним був цей показник у 1979 р. (0,79), у 1989 р. він уже дещо знизився. За підсумками перепису 2001 р. зниження рівня домінування російської мови уже було доволі суттєвим. Серед міського населення домінування російської мови тривалий період було майже повним, сягаючи до 0,90 у 1979 р. Натомість у сільській місцевості в етномовних відносинах постійно домінувала українська мова, хоча коефіцієнт домінування української мови до 80-их років ХХ ст. доволі швидко зменшувався.

Таблиця 4.16

Коефіцієнти етномовного домінування в Україні (мови – українська і російська, національності – українці та росіяни, критерій – рідна мова)

Рік	Все	Міське	Сільське
1959	-0,55	-0,87	0,58
1970	-0,70	-0,88	0,48
1979	-0,79	-0,90	0,36
1989	-0,77	-0,88	0,35
2001	-0,58	-0,72	0,44

За показником другої мови серед українців і росіян до 1989 р. у всіх групах населення (все, міське, сільське) також домінувала російська мова, тобто частка українців, які володіли російською мовою як другою, перевищувала частку росіян, які володіли українською мовою (табл. 4.17). В 2001 р., також у всіх групах, як друга мова, хоча й не значно, проте вже домінувала українська мова.

Таблиця 4.17

Коефіцієнти етномовного домінування в Україні (мови – українська і російська, національності – українці та росіяни, критерій – друга (інша) мова)

Рік	Все	Міське	Сільське
1970	-0,17	-0,28	-0,11
1979	-0,27
1989	-0,29	-0,31	-0,25
2001	0,12	0,09	0,13

Коефіцієнти етномовного домінування серед молдовського населення України за критерієм рідної мови назагал підтверджують зроблені вище висновки щодо суттєвого домінування російської

мови серед усього населення та у міських поселеннях (табл. 4.18). Зазначимо, за ними можна також зробити висновок, що уже на межі 70–80-их років ХХ ст. домінування у сільській місцевості української мови в міжетнічних відносинах було доволі незначним.

Таблиця 4.18

Коефіцієнти етномовного домінування в Україні (мови – українська і російська, національність – молдовани, критерій – рідна мова)

Рік	Все	Міське	Сільське
1959	-0,20	-0,56	0,33
1970	-0,37	-0,61	0,18
1979	-0,42	-0,66	0,11
1989	-0,43	-0,65	0,04
2001	-0,23	-0,53	0,20

За показником другої мови коефіцієнти етномовного домінування серед молдован можна виявити цікаву особливість їхньої мовної поведінки. Якщо у радянський період молдовани (у всіх групах населення) здебільшого другою мовою називали російську мову, то за підсумками перепису 2001 р. виявилось, що міське молдовське населення вже орієнтується здебільшого на другу українську мову, натомість сільське – й далі на російську (табл. 4.19).

Таблиця 4.19

Коефіцієнти етномовного домінування в Україні (мови – українська і російська, національність – молдовани, критерій – друга (інша) мова)

Рік	Все	Міське	Сільське
1970	-0,33	-0,44	-0,29
1979	-0,43
1989	-0,46	-0,46	-0,46
2001	-0,15	0,13	-0,24

Річ у тім, що у міських поселеннях молдовани здебільшого русифіковані, російська мова для них рідна, а українська – друга. Натомість значна частина молдовського населення у сільській місцевості зосереджена в Одеській області, зокрема у Південній Бессарабії, де в міжетнічних відносинах суттєво домінує російська мова. Молдовани в цьому регіоні рідною мовою здебільшого вважають мову своєї національності, другою – російську мову.

Аналіз коефіцієнтів етномовного домінування серед українців і росіян (критерій – рідна мова) у розподілі за адміністративними регіонами засвідчує, що в 2001 р. серед усього населення українська

мова домінувала в 16 областях, російська – в восьми областях, а також в АР Крим, Києві та Севастополі. Найвищий коефіцієнт домінування української мови був у західних областях України (Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Волинській), де він становив понад 0,9 (табл. 4.20). Натомість у Сумській області він становив лише 0,16, Чернігівській – 0,32.

З іншого боку, показники домінування російської мови у двох східних областях, Донецькій і Луганській, а також в АР Крим і м. Севастополі в 2001 р. становили понад 0,9, в Одеській області – 0,82. Серед регіонів, де домінує російська мова, найнижчим цей коефіцієнт був у Херсонській області – 0,21 і м. Києві – 0,29.

За 1989–2001 рр. кількість регіонів, у яких домінувала українська мова, дещо збільшилася. У 1989 р. українська мова домінувала тільки в 13 областях, тоді як в 2001 р. – уже в 16. У Кіровоградській і Полтавській областях домінування української мови в 1989 р. було доволі незначним. Російська мова у 1989 р. домінувала у 12 областях та м. Києві (рис. 4.3). Крім південних і східних областей, це були також Сумська, Чернігівська й Чернівецька області. Проте в Чернівецькій області коефіцієнт домінування російської мови становив усього 0,02. Домінування російської мови було зумовлене передусім особливостями мовної ситуації в обласному центрі, Чернівцях, де крім росіян, значної кількості російськомовних євреїв, жила також значна кількість русифікованих українців родом із східних і південних областей України. У 2001 р. російська мова домінувала в 8 областях, АР Крим, м. Києві та м. Севастополі.

Серед міського населення в 2001 р. українська мова домінувала в 16 областях, а російська – у восьми областях, АР Крим, Києві та Севастополі (рис. 4.4). В Сумській області коефіцієнт домінування української мови серед міського населення становив лише 0,04, що свідчить швидше про відсутність чіткої переваги жодної з мов у етномовних відносинах. В 1989 р. це відношення було протилежним: російська мова домінувала в 16 областях і м. Києві, українська – лише в дев'яти. Зокрема, доволі значною була перевага української мови в міських поселеннях Тернопільської, Волинської, Рівненської, Івано-Франківської областей, суттєво нижчою – у Львівській, Закарпатській, Хмельницькій. До областей, де у міських поселеннях жодна з мов не мала чіткої переваги (коефіцієнти етномовного домінування української або російської мови не перевищували 0,1), належали: Вінницька, Житомирська, Київська, Черкаська. В 1959 р. областей, в яких у міських поселеннях домінувала українська мова, було всього п'ять: Волинська, Тернопільська, Івано-Франківська, Київська та Полтавська.

Таблиця 4.20

Коефіцієнти етномовного домінування в регіонах України
(мови – українська і російська, національності – українці і росіяни, критерій – рідна мова)

Регіон	Все населення						Міське			Сільське		
	1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001	1959	1989	2001
АР Крим	-1	-1	-0,99	-1	-1	-0,99	-1	-0,99	-1	-1	-0,99	-0,99
Вінницька	0,70	0,45	0,84	-0,30	-0,02	0,68	0,94	0,97	0,99	0,99	0,99	1
Волинська	0,75	0,80	0,96	0,14	0,61	0,92	0,89	0,80	0,82	0,80	0,82	0,82
Дніпропетровська	-0,39	-0,74	-0,49	-0,68	-0,84	-0,60	0,19	-0,61	-0,57	0,19	-0,61	-0,57
Донецька	-0,92	-0,97	-0,96	-0,96	-0,98	-0,97	0,94	0,97	0,98	0,94	0,97	0,98
Житомирська	0,68	0,42	0,79	-0,05	0,01	0,63	0,95	0,97	0,98	0,95	0,97	0,98
Закарпатська	0,29	0,59	0,88	-0,49	0,17	0,69	0,27	-0,09	-0,07	0,27	-0,09	-0,07
Запорізька	-0,80	-0,86	-0,75	-0,88	-0,93	-0,83	0,94	0,99	1	0,94	0,99	1
Івано-Франківська	0,75	0,74	0,97	0,10	0,43	0,94	0,94	0,92	0,95	0,94	0,92	0,95
Київська	0,55	0,40	0,78	0,23	0,05	0,64	0,86	0,90	0,90	0,86	0,90	0,90
Кіровоградська	0,75	0,12	0,58	-0,32	-0,24	0,40	0,10	-0,50	-0,51	0,40	0,86	0,90
Луганська	-0,84	-0,96	-0,93	-0,9	-0,97	-0,95	0,97	0,98	1	0,10	0,97	0,98
Львівська	-0,06	0,46	0,94	-0,64	0,18	0,89	0,66	0,55	0,76	0,89	0,66	0,55
Миколаївська	-0,49	-0,73	-0,48	-0,92	-0,89	-0,70	0,34	-0,10	0,10	0,34	-0,10	0,10
Одеська	-0,85	-0,93	-0,83	-0,97	-0,97	-0,90	0,95	0,94	0,96	0,95	0,94	0,96
Полтавська	0,69	0,17	0,62	0,05	-0,26	0,38	0,83	0,99	0,99	0,83	0,99	0,99
Рівненська	0,73	0,75	0,95	-0,31	0,47	0,91	-0,29	-0,12	0,45	0,91	-0,12	0,45
Сумська	-0,42	-0,54	0,16	-0,61	-0,67	0,04	0,99	0,99	0,99	0,04	0,99	0,99
Тернопільська	0,89	0,94	0,99	0,32	0,85	0,98	0,64	0,38	0,38	0,98	0,64	0,38
Харківська	-0,70	-0,87	-0,71	-0,89	-0,93	-0,80	0,72	0,57	0,66	-0,80	0,72	0,57
Херсонська	-0,19	-0,52	-0,21	-0,82	-0,81	-0,54	0,96	0,98	0,99	-0,54	0,96	0,99
Хмельницька	0,76	0,57	0,89	-0,06	0,19	0,81	0,96	0,96	0,99	0,81	0,96	0,99
Черкаська	0,69	0,49	0,76	-0,13	-0,07	0,56	0,96	0,96	0,99	0,19	0,96	0,99
Чернівецька	-0,05	-0,02	0,72	-0,77	-0,51	0,47	0,87	0,96	0,97	-0,51	0,87	0,96
Чернігівська	-0,02	-0,31	0,33	-0,72	-0,53	0,11	0,30	0,33	0,75	-0,53	0,11	0,30
м. Київ	-0,96	-0,89	-0,29	-0,96	-0,89	-0,29	-	-	-	-	-	-
м. Севастополь	-1	-1	-0,99	-0,99

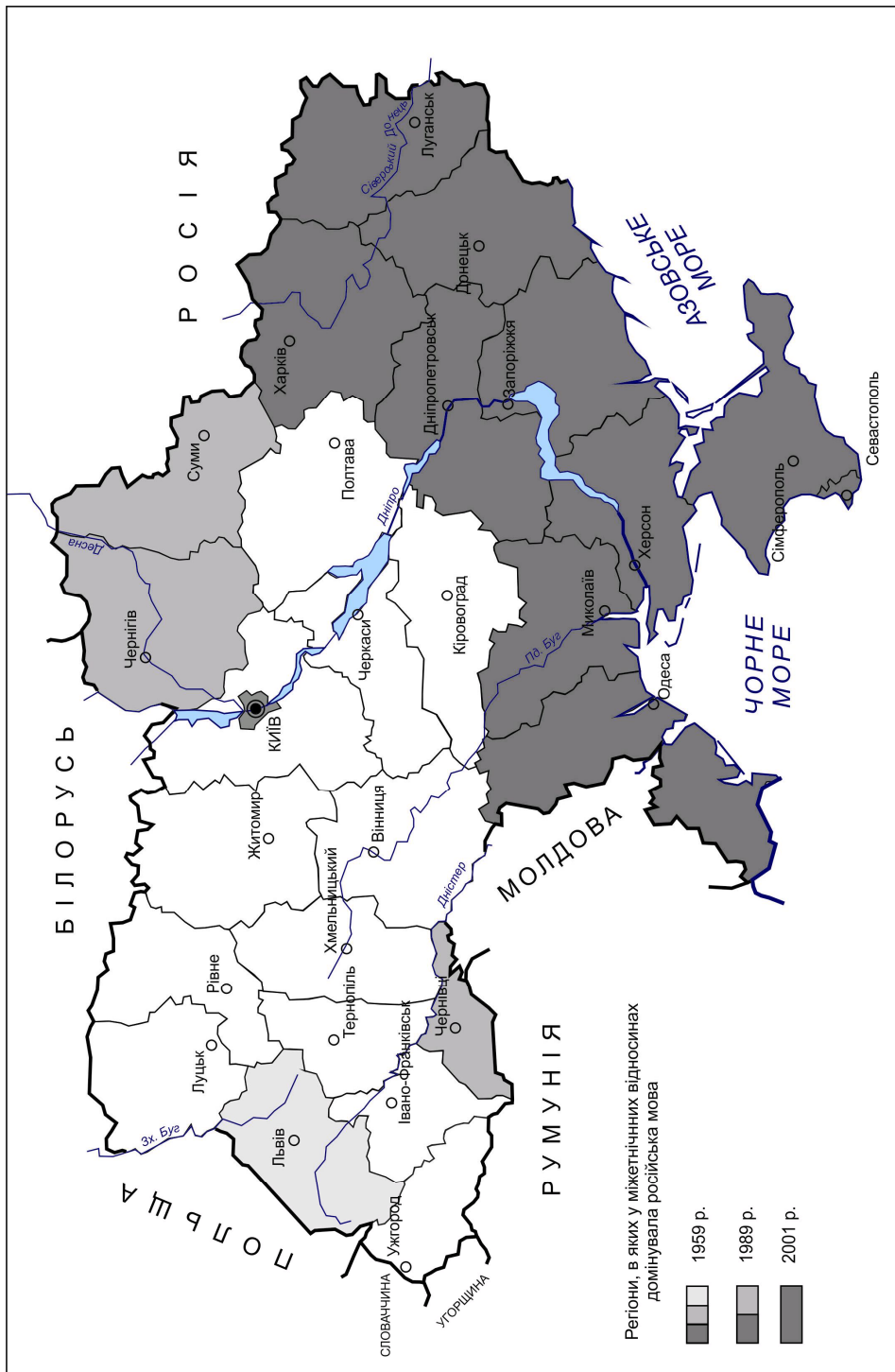

Рис. 4.3. Регіони домінування російської мови в Україні

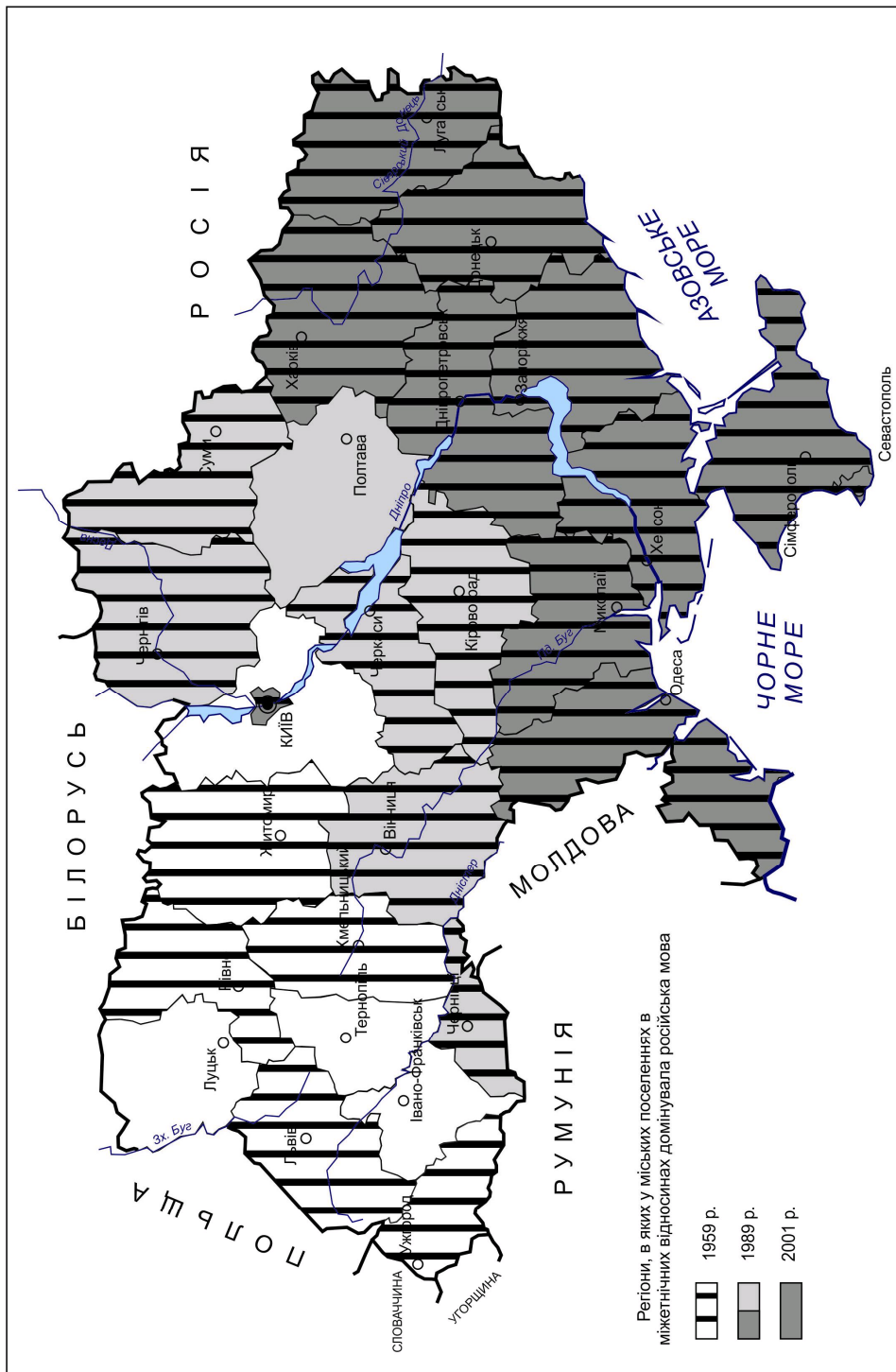

Рис. 4.4. Регіони домінування російської мови (міські поселення).

У сільській місцевості майже у всіх областях в міжетнічних відносинах домінує українська мова. В 2001 р. російська мова домінувала тільки у Запорізькій, Луганській і Донецькій областях, а також в Криму (рис. 4.5). Причому в Запорізькій області коефіцієнт домінування російської мови становив тільки 0,07. В 13 областях серед сільського населення коефіцієнт домінування української мови становив понад 0,9. Найнижчий коефіцієнт домінування української мови був у Одеській області – 0,1.

В 1989 р. російська мова у сільській місцевості домінувала в шести областях: Кримській, Донецькій, Луганській, Сумській, Запорізькій і Одеській. В двох останніх областях домінування російської мови було незначним.

Цікаво, що в 1959 р. у сільській місцевості російська мова домінувала тільки в Криму і Сумській області (завдяки русифікованому населенню на півночі області). У східних Луганській і Донецькій областях у цей період у сільській місцевості ще домінувала українська мова.

Територіальний розподіл коефіцієнтів етномовного домінування серед молдовського населення України назагал підтверджує висновки отримані за результатами аналізу етномовного домінування серед українців і росіян. В 2001 р. українська мова домінувала серед молдован у 18 областях, російська – у шести, АР Крим, Києві та Севастополі. На відміну від коефіцієнтів етномовного домінування, обчислених для українців і росіян, серед молдован українська мова домінувала також у Миколаївській й Херсонській областях, тому що у цих регіонах значна частина молдовського населення живе у сільській місцевості та невеликих містах.

Натомість аналіз коефіцієнтів етномовного домінування серед міського молдовського населення має суттєві відмінності, порівняно з результатами аналізу етномовного домінування серед українців і росіян. В 2001 р. у міських поселеннях російська мова серед молдован домінувала у 10 областях (Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Київська) АР Крим, Києві та Севастополі; українська – в 14 (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька, Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Кіровоградська, Чернігівська, Полтавська, Житомирська). В чотирьох областях (Полтавська, Київська, Житомирська, Чернігівська) коефіцієнти домінування однієї з мов не перевищували 0,1. Тобто насправді в міських поселеннях цих областей жодна з мов не мала чіткої переваги (рис. 4.6).

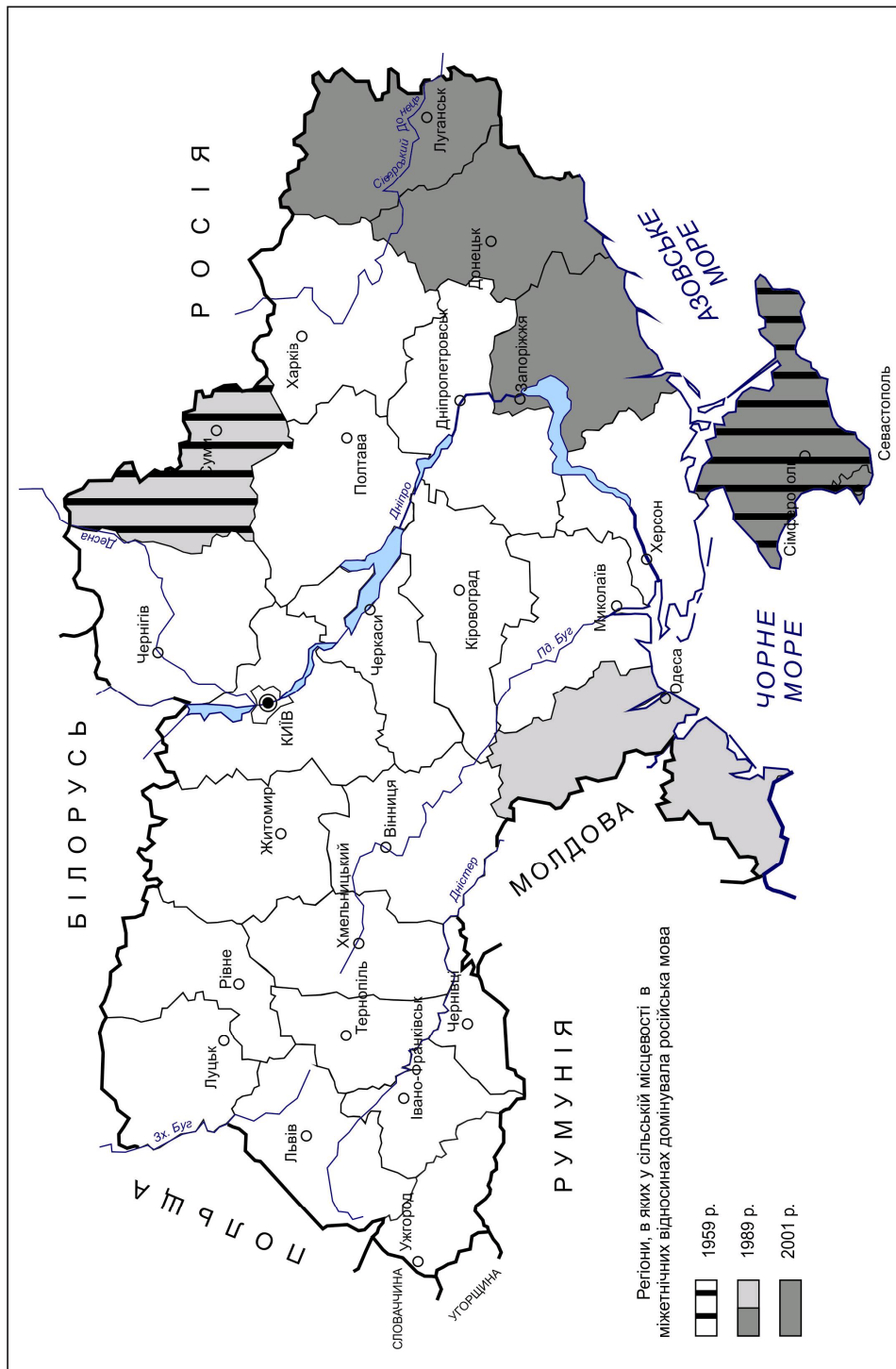

Рис. 4.5. Регіони домінування російської мови в Україні (сільська місцевість)

У сільській місцевості територіальний розподіл коефіцієнтів етномовного домінування у молдован суттєво не відрізнявся від аналогічних коефіцієнтів у парі українці-росіяни. Російська мова домінувала в АР Крим, м. Севастополі, Донецькій, Луганській, Запорізькій областях. У всіх інших областях домінувала українська мова, причому в Одеській і Харківській областях коефіцієнти домінування були дуже низькими.

Аналіз коефіцієнтів етномовного домінування у розподілі за адміністративними районами та містами обласного значення засвідчує, що територія домінування російської мови в Україні значно більша, ніж територія, на якій особи з рідною російською мовою становлять більшість населення (рис. 4.7). Зокрема, російська мова домінує в Криму, м. Києві, майже у всіх адміністративних районах та містах обласного значення Донецької та Луганської областей, на значній частині території Харківської, Запорізької Одеської та Сумської областей, у всіх найбільших містах Дніпропетровської області. Територія з домінуванням російської мови охоплює найбільше урбанізовані регіони України. Усього в етномовних середовищах з домінуванням російської мови живе понад 40 % від загалу населення України.

В 2001 р. у Луганській і Донецькій областях українська мова домінувала тільки у деяких північних районах. У Харківській області російська мова домінувала у Харкові, деяких інших великих містах, а також у декількох адміністративних районах із значною часткою російського населення в національному складі (Чугуївський, Первомайський й ін.). Українська мова домінувала в степових аграрних районах з високою часткою українців в етнічному складі населення. У Дніпропетровській області різні ступені домінування російської мови простежено майже у всіх найбільших і окремих менших містах (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Павлоград, Марганець, Тернівка й деякі інші), натомість у сільській місцевості майже цілковито домінувала українська мова. У Запорізькій області російська мова домінувала у всіх найбільших містах (Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ, Енергодар), деяких придніпровських та усіх приазовських районах, в національному складі населення яких було чимало росіян, а також болгар. В Одеській області російська мова домінувала в усіх найбільших містах (Одеса, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Іллічівськ, Котовськ й інші), майже у всіх адміністративних районах Південної Бессарабії (Ізмаїльщини), у деяких адміністративних районах, розміщених неподалік від обласного центру.

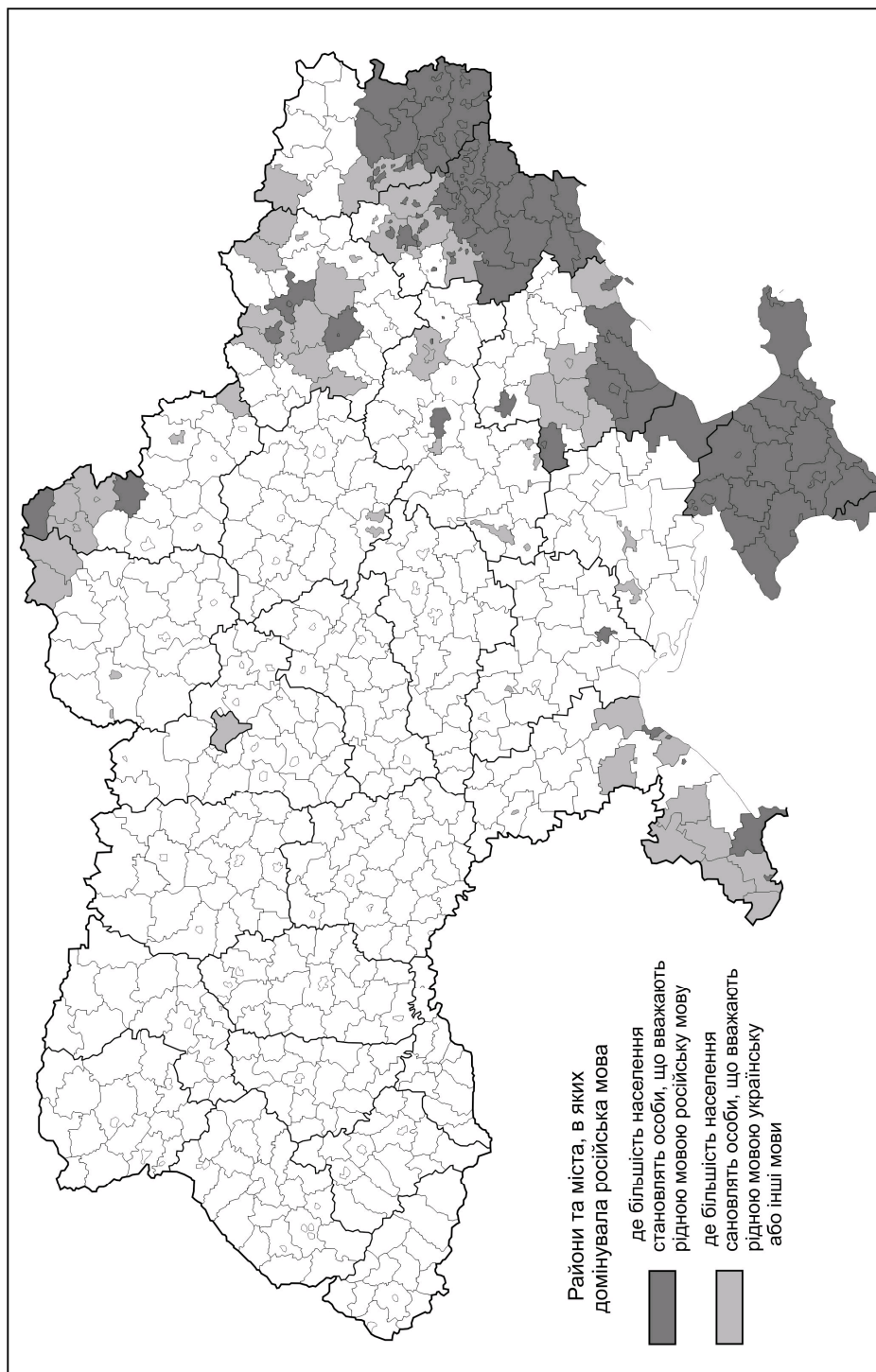

Рис. 4.7. Територія домінування російської мови в Україні в 2001 р.

У центральній частині України домінування російської мови простежено лише в окремих населених пунктах. Зокрема, у Київській області в 2001 р. серед усіх адміністративних одиниць середньої ланки російська мова домінувала тільки у м. Славутичі. Причиною цього є специфіка національного складу міста (30,0 % – росіяни), а також специфіка функціонального типу – обслуговування Чорнобильської АЕС. У Кіровоградській області у всіх районах і містах обласного значення переважала українська мова. У Кіровограді, Знам'янці та Світловодську цей показник становив лише 0,1 і менше. Натомість у Олександрії – 0,66. В Полтавській області українська мова домінувала у всіх адміністративних районах, а також у м. Полтаві (0,44), Лубнах (0,83) і Миргороді (0,60). Російська мова домінувала у Кременчуку (0,22) і Комсомольську (0,28). У Черкаській області в етномовних відносинах у всіх районах і містах обласного значення домінувала українська мова, однак у обласному центрі цей показник становив тільки 0,07.

В Миколаївській області російська мова домінувала тільки у трьох містах обласного значення – Миколаєві (0,87), Південноукраїнську (0,40), Очакові (0,28). У всіх адміністративних районах, а також у м. Вознесенську та м. Первомайську домінувала українська мова. Доволі низькими показники домінування української мови були в прилеглому до Миколаєва Жовтневому районі. У Херсонській області коефіцієнти етномовного домінування засвідчували перевагу російської мови у Херсоні, Новій Каховці, Каховці, а також приазовському Генічеському районі, в національному складі населення якого є значна частка етнічних меншин.

У Сумській області українська мова домінувала у всіх містах обласного значення, крім Шостки. Російська мова домінувала лише на півночі: у Глухівському, Ямпільському, Шосткінському, Середина-Будському районах, а також у Путивльському районі, в якому більшість населення становлять росіяни. У Сумах і Глухові коефіцієнт домінування української мови становив усього 0,02 і 0,04, відповідно. Аналіз коефіцієнтів етномовного домінування, обчислених для етнічних меншин (молдовани, білоруси), що мешкають у Сумах та Глухові, засвідчив про домінування російської мови у цих містах. У Чернігівській області російська мова домінувала в обласному центрі, деяких районах прилеглих до державного кордону з Росією (Новгород-Сіверський, Семенівський).

В Україні зона, в якій є територіальні етномовні середовища з чітко вираженим домінуванням російської мови, обмежена лінією Київ, Кременчук, Кривий Ріг, Южноукраїнськ, Котовськ. Далі на захід розміщена зона домінування української мови. Тут вона може

поступатися російській тільки в окремих соціальних сферах у великих містах. Крім того, в місцях компактного проживання угорців (Закарпаття) і румун (Чернівецьчина та Закарпаття) домінують мови цих етнічних меншин.

Є прямий зв'язок між часткою росіян у етнічному складі населення територій і поселень, з одного боку, та значенням коефіцієнтів етномовного домінування, з іншого. Зокрема, 15–20 % росіян у складі населення району чи поселення найчастіше вже цілком достатньо для того, щоб в міжетнічних відносинах було забезпечено домінування російської мови. Наприклад, в 2001 р. у Миколаївській області в містах обласного значення, де домінувала російська мова, – Миколаєві, Південноукраїнську, Очакові, – частка росіян становила, відповідно, 23,1, 21,7, 18,4 %. Натомість, в Первомайську (частка росіян – 10,9 %) і Вознесенську (9,7 %) коефіцієнти етномовного домінування засвідчували про перевагу української мови. Цікаво, що таку залежність, коли російськомовна “привілейована 20-відсоткова група владно нав'язує свою мову всій решті” свого часу емпірично виявив ще І. Дзюба ¹

За матеріалами про етномовне домінування в адміністративних районах і містах обласного значення, з врахуванням деяких інших показників, виділено райони русифікації населення в Україні, в яких у міжетнічних відносинах майже цілковито домінує російська мова. Ці території в радянський період були головними осередками мовної русифікації українців і представників інших етнічних спільнот. Значний потенціал мовної русифікації вони зберегли до сьогодні.

Найважливіших районів русифікації населення всього виділено дев'ять: Донецький, Придніпровський, Кримський, Київський, Харківський, Північно-Причорноморський, Приазовський, Південно-Бессарабський, Сіверський (рис. 4.8). Крім того, у радянський період було чимало локальних центрів русифікації, передусім це – обласні центри та деякі інші найбільші міста.

Донецький район мовної русифікації населення – найбільший в Україні, він охоплює індустріальні райони Донецької та Луганської областей. В етнічному складі населення Донбасу значну частку становлять росіяни та представники інших етнічних спільнот. Впродовж тривалого періоду внаслідок швидкої індустріалізації, розвитку вуглевидобувної промисловості, металургії та низки інших галузей, сюди, крім українців, мігрували сотні тисяч осіб різного етнічного походження, зокрема росіяни, білоруси, татари.

¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – С. 113–114.

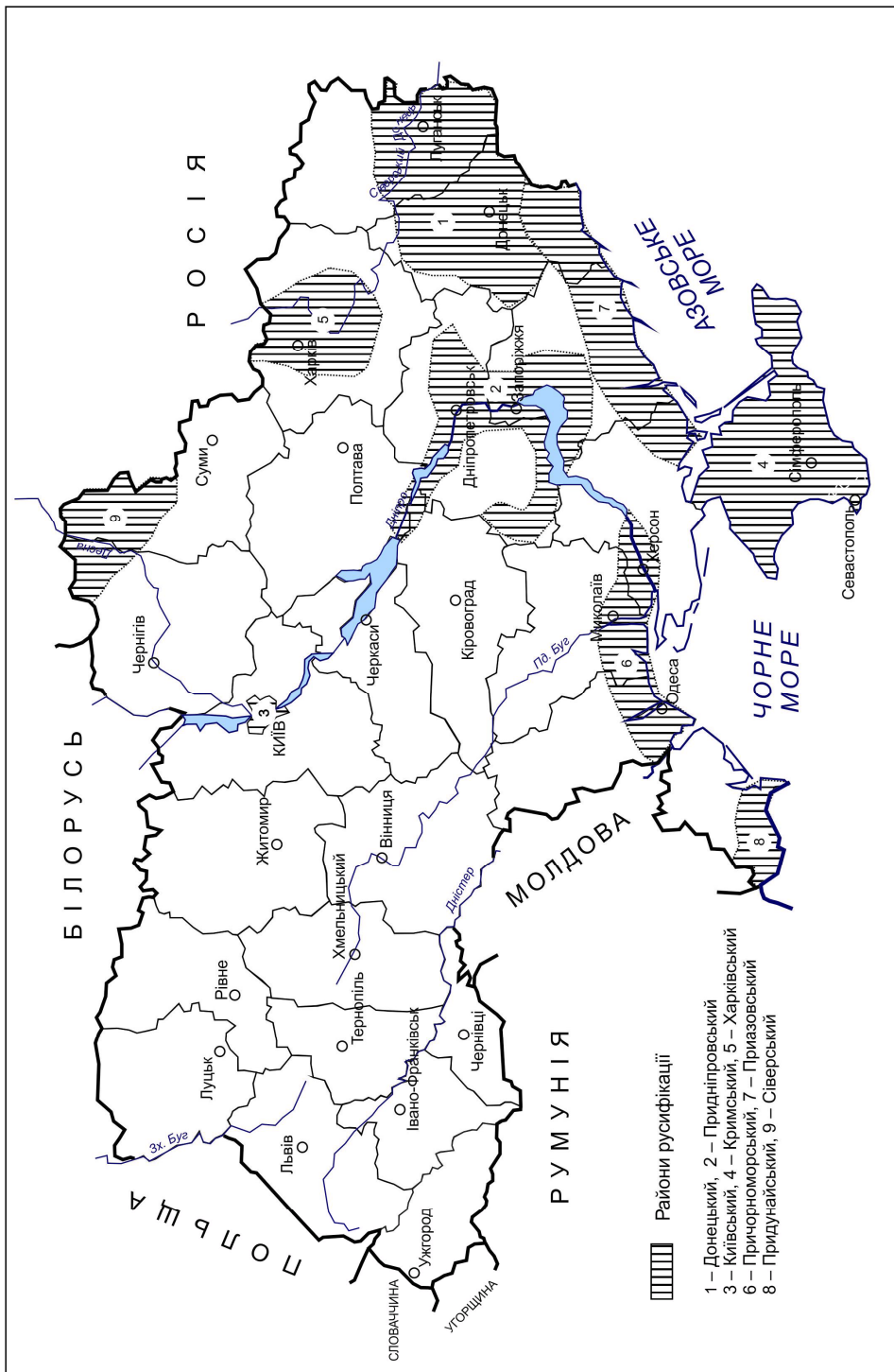

Рис. 4.8. Головні райони русифікації населення України

Ще в останній чверті XIX ст. такий напрям розвитку території створив сприятливе підґрунтя для поширення російської мови у всіх суспільних сферах, мовної русифікації українців та представників інших етнічних спільнот. Ускладненню етнічної структури населення та поширенню російської мови в Донбасі сприяло також його географічне положення на крайньому сході української етнічної території, суміжне з російськими етнічними землями.

Придніпровський район русифікації населення простягається вздовж Дніпра, від Світловодська й Кременчука на півночі до Нікополя на півдні. Він охоплює також деякі промислові райони віддалені від Дніпра, зокрема район Кривого Рогу, Павлограда-Тернівки. Найдавнішим центром русифікації населення у цьому районі був Катеринослав (нині Дніпропетровськ), адміністративний центр Новоросійської губернії. У XX ст. зростанню ролі російської мови у Придніпров'ї сприяла, як і на Донбасі, індустріалізація, внаслідок якої тут з'явилося чимало великих і середніх за людністю русифікованих міст (Запоріжжя, Кривий Ріг, Нікополь, Дніпродзержинськ, Павлоград й ін.).

Київський район русифікації – це територія Київської міської агломерації. Головним чинником русифікації Києва був його адміністративний статус (центр губернії у складі Російської імперії, обласний центр, столиця УРСР), який у поєднанні з доволі швидким промисловим розвитком у XX ст. та низкою інших факторів, сприяв переселенню сюди росіян та населення іншого етнічного походження, здебільшого російськомовного, поширенню російської мови у більшості суспільних сфер, мовній асиміляції українців.

В етнічному складі жителів Кримського району русифікації переважають росіяни (у деяких великих містах їхня частка перевищує 70 %), це й визначає специфіку мовної ситуації на півострові, зокрема, повне домінування російської мови. Інші чинники, які посилюють роль російської мови, – особливість історичного розвитку Криму, його функція найбільшого в Україні курортного регіону, розміщення у Севастополі російської військової морської бази.

Північно-Причорноморський район русифікації – це низка великих і середніх міст (Одеса, Миколаїв, Херсон, Іллічівськ, Нова Каховка, Южне, Очаків) та смуга приморських адміністративних районів, яка простягається від Дністровського лиману на заході до Дніпра на сході. Русифікації населення цієї прибережної смуги найбільше сприяли: розвиток головних міст як великих морських портів і торгових осередків, а також їхній статус адміністративних центрів, будівництво великих промислових підприємств, розвиток санаторно-курортної галузі.

Харківський район русифікації охоплює Харків та декілька прилеглих адміністративних районів і міст обласного значення. Головні фактори русифікації – розвиток Харкова як великого промислового центру, його адміністративні функції (центр губернії, столиця УСРР, обласний центр); географічне положення, зокрема розташування поблизу кордону з Росією; особливості заселення території, внаслідок чого сформувалися доволі великі ареали розселення росіян у прилеглий сільській місцевості.

Приазовський район русифікації територіально охоплює приморські райони Донецької й Запорізької областей, а також Генічеський район Херсонської області. Крім значної частки росіян, в етнічному складі населення міських поселень та сільської місцевості, розвитку портових міст та санаторно-курортної галузі, русифікації сприяють також проживання у значній кількості русифікованих греків (на Маріупольщині) і болгар (приморські райони Запорізької області).

Південно-Бессарабський район русифікації – це територія південних районів Одещини (Кілійського, Ізмаїльського, Ренійського). Головною особливістю Південно-Бессарабського району мовної русифікації є неоднорідність етнічного складу населення: українці, росіяни, болгар, молдовани, гагаузи. Це сприяло поширенню російської мови як мови міжетнічного спілкування, русифікації українців й представників інших етнічних груп населення.

Останній доволі великий район з домінуванням російської мови – Сіверський – охоплює північно-східні райони Чернігівської області та північні райони Сумської області. Сіверщина найбільш тривалий період, порівняно з іншими українськими землями, перебувала у складі Росії. Крім цього чинника, русифікації регіону сприяло географічне положення, наявність ареалів розселення росіян, високий ступінь русифікації системи шкільної освіти у минулому, поширеність серед населення українсько-російських перехідних говорів. Особливістю Сіверського району русифікації населення є те, що це здебільшого сільський район, який ще у радянський період перебував на стадії звуження. Звідси мігрувало населення, тут поступово зменшувалася частка населення, для якого рідною була російська мова. Натомість в усі інші перелічені вище райони русифікації масово мігрували українці з навколишньої сільської місцевості та інших регіонів, збільшувалася кількість населення, райони зростали територіально, охоплюючи прилеглу сільську місцевість й малі міські поселення.

У зв'язку з виділенням головних районів русифікації населення України постає питання – чи існують у державі аналогічні райони

українізації? Варто зазначити, що в основі виділення районів русифікації є надто велика частка осіб, які змінили рідну мову з мови своєї національності на російську мову, в структурі жителів цих територій. Передусім це українці, хоча в деяких районах є чимало русифікованих представників інших етнічних спільнот. Асимільоване населення – це давні жителі цих територій, які розселені компактно, а не мігранти недавнього періоду. Термін “русифікація” щодо означення мовної ситуації в таких місцевостях вживається у негативному значенні. Адже по-суті в радянський період тут відбувалися (а в деяких регіонах відбуваються далі) процеси штучного, силового витіснення української мови (а також мов окремих інших етнічних спільнот) російською мовою. Про якусь природну асиміляцію тут не йдеться.

Регіонів, у яких значна частка компактно розселених представників етнічних меншин зазнавала б нині, або в недалекому минулому мовної українізації, в Україні немає. Мовна українізація поляків України, які живуть у значній кількості у сільській місцевості в Житомирській області, активно відбувалася ще в ХІХ ст. Ми вже згадували, що українізація поляків Східної Волині супроводжувалася збереженням ними іншого важливого критерію етнічної ідентичності – віровизнання. Процеси часткової українізації етнічних меншин, зокрема росіян, які відбуваються сьогодні у Західній Україні також мають об’єктивне пояснення. Адже асимілюються передусім росіяни малих і середніх міських поселень, розселені дисперсно в україномовному середовищі. Тобто відбувається природна асиміляція. У великих містах більшість росіян зберегла рідну мову. Наприклад, у Львові в 2001 р. українську мову вважало рідною мовою лише 9,6 % росіян. Це було менше, ніж у Вінниці (10,4 %), Житомирі (13,5 %), Полтаві (11,6 %) чи Сумах (10,6 %). Звичайно, що це значно менше, ніж частка українців, що вважають рідною мовою російську, у великих містах деяких із виділених вище районів русифікації, де цей показник іноді сягає 80 %.

Назагал у смузі домінування української мови в Україні асимільованого неукраїнського населення є значно менше, ніж на території, де домінує російська мова, русифікованих представників різних етнічних спільнот. Районів українізації населення, виділених аналогічно до описаних вище районів русифікації, в Україні не виявлено.

Розділ 5

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕТНОМОВНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

5.1. Етномовне районування

Районування, як відомо, – це особливий вид географічної систематизації, сутність якого полягає у поділі (розчленуванні) території дослідження на рівнозначні або ієрархічно підпорядковані частини (таксони). Виділені в процесі районування таксони, з одного боку, повинні відповідати критерію їхньої специфіки, з іншого, – критерію єдності, цілісності¹.

В основу виділення таксономічних одиниць у процесі етномовного районування закладено аналіз мовної ситуації на конкретній території, а також сукупності факторів її формування, які діють в кожному конкретному випадку. У процесі районування, в разі потреби, залучали матеріали про етнічний склад населення, особливості демографічної ситуації, особливості історичного розвитку, географічне, зокрема, етногеографічне положення, специфіку господарського розвитку тощо.

Для того, щоб відобразити просторову диференціацію етномовної сфери прийнято таку ієрархію таксономічних одиниць: етномовна провінція, етномовна область, етномовний район.

Етномовні провінції виділяли за відмінностями історичного розвитку території впродовж тривалого періоду (щонайменше декілька сторіч), особливостями заселення та господарського розвитку, а також макроеографічним положенням, тобто чинниками, які мають найбільший, найстійкіший вплив на формування й розвиток

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. – С. 116–117.

мовної ситуації. Тривала дія цих чинників створила умови для формування певного мовного складу населення, визначала спрямування етномовних процесів. Усього виділено п'ять етномовних провінцій: Західну, Центральну, Сіверсько-Слобожанську, Придніпровсько-Донецьку, Південну (рис. 5.1).

Етномовні області виділено за такими показниками: специфіка мовного складу населення (перевага населення, що вважає рідною українською мову або російською мову), домінування певної мови в міжетнічних відносинах, тенденції розвитку етномовних процесів, зокрема процесу мовної асиміляції, а також ступінь поширення двомовності, особливості історичного розвитку регіональних систем розселення.

Усього виділено 18 етномовних областей: чотири у складі Західної етномовної провінції (Галицька, Західно-Волинська, Чернівецька, Закарпатська), чотири – в Центральній (Подільська, Поліська, Правобережна, Лівобережна), дві – в Сіверсько-Слобожанській (Сіверсько-Сумська, Харківсько-Старобільська), три – в Придніпровсько-Донецькій (Придніпровська, Гуляйпільсько-Лозівська, Донецька), п'ять – у Південній (Південно-Бессарабська, Північно-Причорноморська, Дністровсько-Дніпровська, Приазовська, Кримська).

Етномовні райони – це найдрібніші, з виділених таксономічних одиниць етномовного районування. Межі етномовних районів встановлено передусім за локальними особливостями мовного складу населення й етномовних процесів, ступенем домінування певної мови, наявністю ареалів розселення осіб, що володіють локальними етнічними мовами, діалектними особливостями жителів, належністю до обласних і місцевих систем розселення, центри яких зазвичай і визначають спрямування етномовних процесів на мезо- і мікрорівні. Усього виділено 81 етномовний район.

В останні десятиріччя в Україні в суспільній географії запанувала тенденція, виконуючи інтегральне чи галузеве районування території держави, чітко прив'язувати межі таксономічних одиниць до меж адміністративних областей. У процесі проведення етномовного районування ми відмовилися від цього принципу. Підставою для цього були суттєві територіальні відмінності мовної ситуації в межах однієї адміністративної області. Наприклад, зовсім іншою є мовна ситуація в південній (Південна Бессарабія), центральній (район Одеси) і північній (район Балти і Котовська) частинах Одеської області, або на півночі Луганщини, порівняно з центральними та південними її районами. Іноді очевидно була недоцільність прив'язувати межі етномовних районів до меж адміністративних районів. Наприклад, на Закарпатті Ужгородський

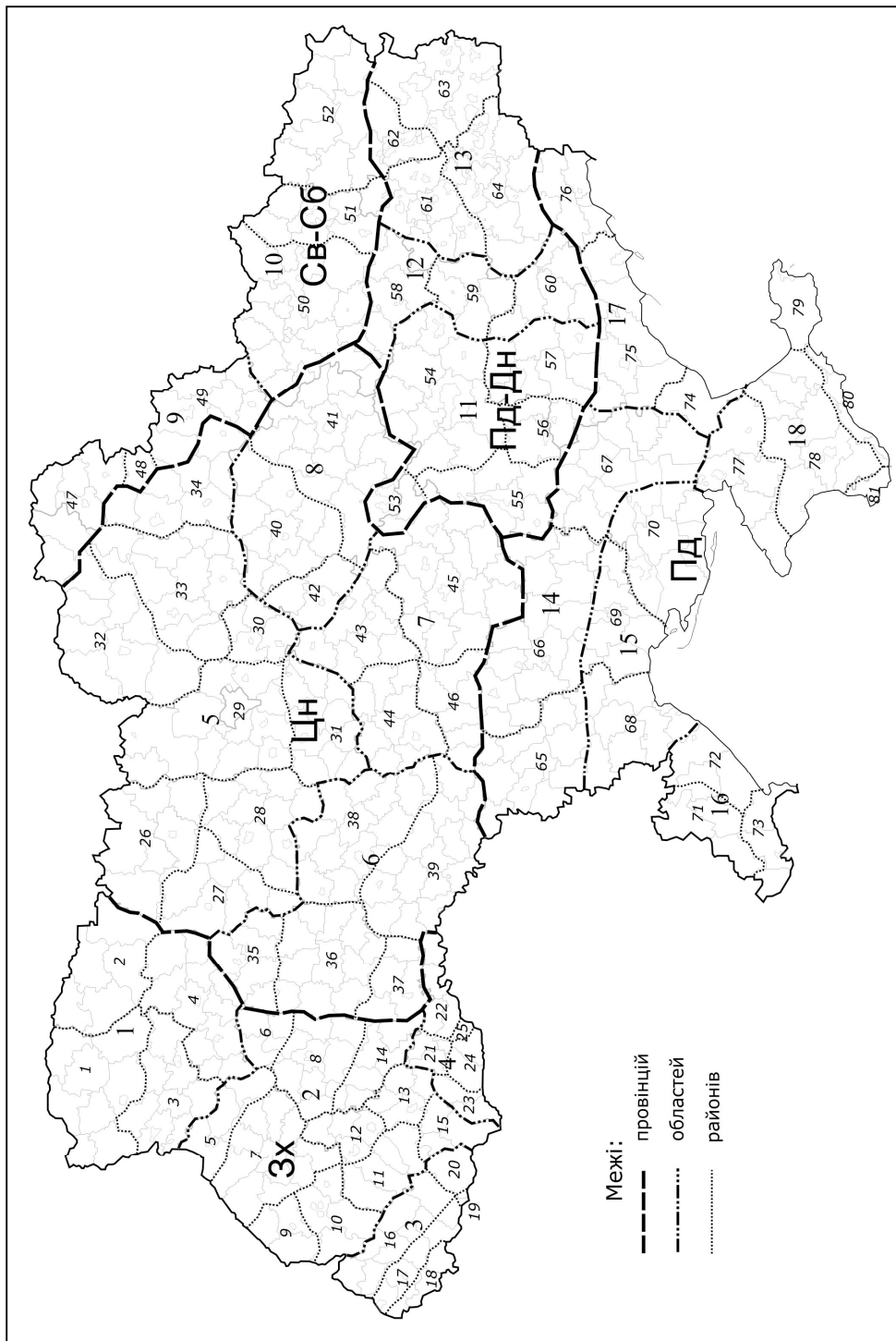

Рис. 5.1. Етномовне районування України

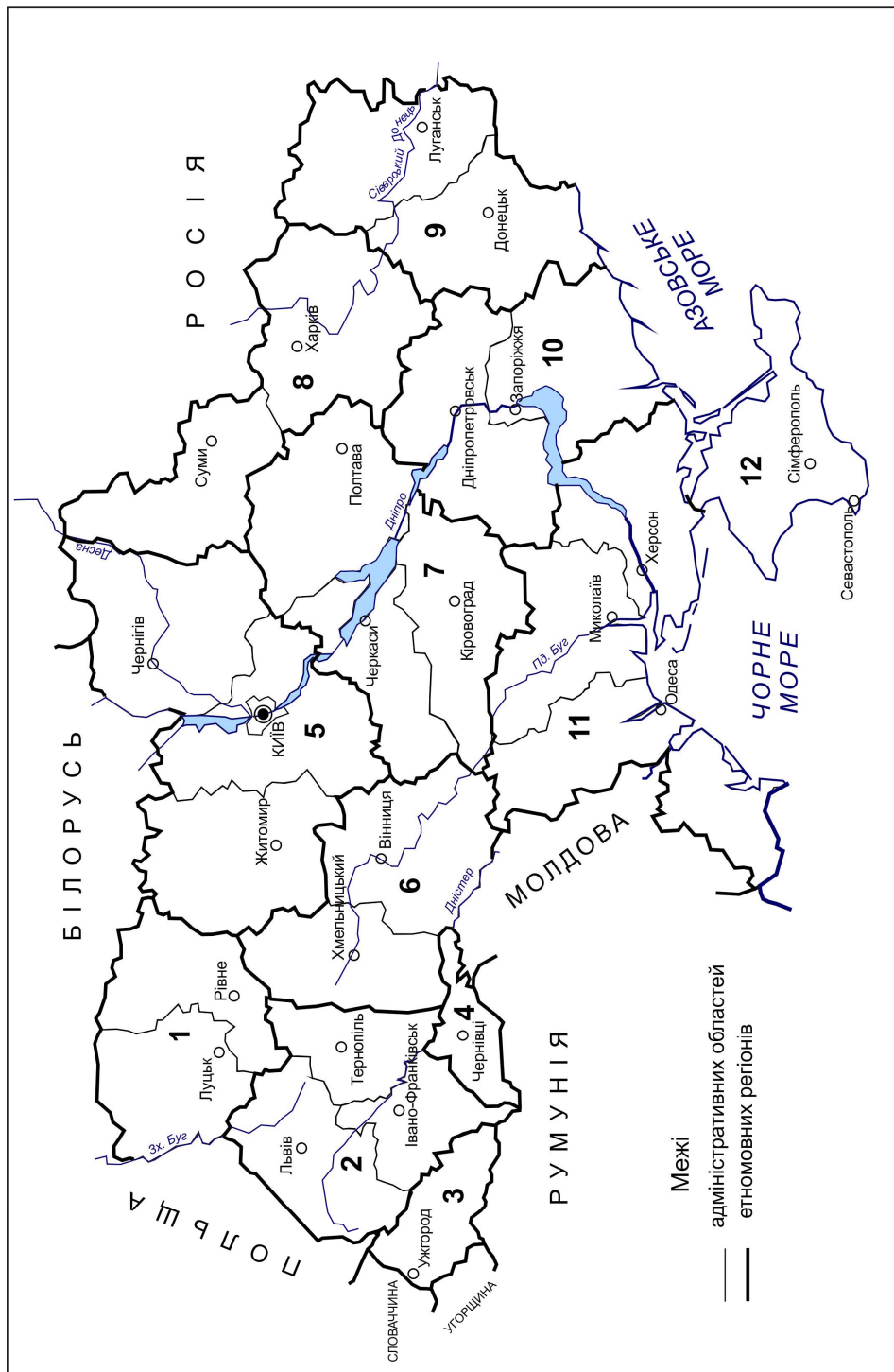

Рис. 5.2. Етномовна регіоналізація України

ЕТНОМОВНЕ РАЙОНУВАННЯ

(до рис. 5.1)

Етномовні провінції:

Зх – Західна, Цн – Центральна, Св-Сб – Сіверсько-Слобожанська, Пд-Дн – Придніпровсько-Донецька, Пд – Південна.

Етномовні області:

1 – Волинська, 2 – Галицька, 3 – Закарпатська, 4 – Чернівецька, 5 – Поліська, 6 – Подільська, 7 – Правобережна, 8 – Лівобережна, 9 – Сіверсько-Сумська, 10 – Харківсько-Старобільська, 11 – Придніпровська, 12 – Гуляйпільсько-Лозівська, 13 – Донецька, 14 – Дністровсько-Дніпровська, 15 – Північно-Причорноморська, 16 – Південно-Бессарабська, 17 – Приазовська, 18 – Кримська.

Етномовні райони:

1 – Ковельський, 2 – Сарненський, 3 – Луцький, 4 – Рівненський, 5 – Сокальсько-Бродівський, 6 – Кременецький, 7 – Львівський, 8 – Тернопільський, 9 – Самбірсько-Мостиський, 10 – Дрогобицько-Стрийський, 11 – Долинсько-Надвірнянський, 12 – Івано-Франківський, 13 – Коломийський, 14 – Чортківський, 15 – Косівсько-Верховинський, 16 – Свалявсько-Міжгірський, 17 – Ужгородсько-Мукачівський, 18 – Берегівсько-Виноградівський, 19 – Солотвинський, 20 – Рахівський, 21 – Чернівецький, 22 – Хотинський, 23 – Вижицький, 24 – Сторожинецько-Глибоцький, 25 – Герцівський, 26 – Коростенський, 27 – Новоград-Волинський, 28 – Житомирський, 29 – Київський, 30 – Переяславський, 31 – Білоцерківський, 32 – Чернігівський, 33 – Ніжинсько-Прилуцький, 34 – Конотопсько-Ромнівський, 35 – Шепетівський, 36 – Хмельницький, 37 – Кам'янець-Подільський, 38 – Вінницький, 39 – Могилівсько-Тулчинський, 40 – Лубнівсько-Миргородський, 41 – Полтавський, 42 – Золотоноський, 43 – Черкаський, 44 – Уманський, 45 – Кіровоградський, 46 – Гайворонський, 47 – Сіверський, 48 – Путивальський, 49 – Сумський, 50 – Харківський, 51 – Куп'янсько-Ізюмський, 52 – Старобільський, 53 – Кременчуцький, 54 – Дніпропетровський, 55 – Криворізький, 56 – Нікопольський, 57 – Запорізький, 58 – Лозівський, 59 – Покровсько-Межівський, 60 – Гуляйпільський, 61 – Краматорський, 62 – Лисичанський, 63 – Луганський, 64 – Донецько-Макіївський, 65 – Балтсько-Ананьївський, 66 – Надбужько-Інгулецький, 67 – Каховський, 68 – Одеський, 69 – Миколаївський, 70 – Херсонський, 71 – Болградсько-Тарутинський, 72 – Задністровський, 73 – Придунайський, 74 – Генічеський, 75 – Мелітопольсько-Бердянський, 76 – Маріупольський, 77 – Північнокримський, 78 – Центральнокримський, 79 – Керченський, 80 – Південнокримський, 81 – Севастопольський.

ЕТНОМОВНА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ

(до рис. 5.2)

Етномовні регіони:

1 – Західно-Волинський, 2 – Галицький, 3 – Закарпатський, 4 – Чернівецький, 5 – Поліський, 6 – Подільський, 7 – Центральний, 8 – Північно-Східний, 9 – Донецький, 10 – Придніпровський, 11 – Південний, 12 – Кримський.

і Виноградівський райони охоплюють частини різних етнічних територій: української та угорської, й відповідно мовна ситуація на півдні і півночі цих адміністративних районів є зовсім іншою. Там, де не було настільки чітких відмінностей мовної ситуації в межах одного адміністративного району або області, етномовні межі усе таки накладалися на межі областей і районів, тому що адміністративні кордони здебільшого є основою формування обласних і районних систем розселення, певними комунікативними бар'єрами, які відділяють реальні етномовні середовища, а також з огляду на практичні потреби проведення мовної політики, яку розробляють на основі чинного адміністративно-територіального устрою.

В процесі виконання етномовного районування постало також питання доцільності виділення таксономічної одиниці, вищої за етномовну провінцію. Такою таксономічною одиницею могла би бути етномовна зона. Етномовне зонування можна проводити за особливостями заселення та господарського освоєння території України, що значно пов'язує його з природними умовами території й, відповідно, природними зонами.

Є суттєві загальносуспільні відмінності між зоною давнього освоєння в Україні (лісостепова зона й зона мішаних лісів) та степовою зоною, господарське освоєння якої відбулося в останні століття. Про наявність таких відмінностей неодноразово зазначали у своїх працях українські науковці-географи. Відмінності ці доволі чітко простежуються й в етномовному просторі України.

У лісостеповій зоні та зоні мішаних лісів на території давнього господарського освоєння українське населення жило впродовж багатьох сторіч. Межею цієї території на півночі й заході є державні кордони території України, межею на сході й півдні – території, які були заселені принаймні з середини XVII ст.

Особливості мовної ситуації в зоні давнього заселення такі:

- абсолютно домінують українські мовні середовища;
- у мовному складі населення значно переважає населення, для якого рідною є українська мова;
- українська мова домінує в міжетнічних відносинах;
- населення, для якого рідною мовою є російська мова, зосереджене у найбільших містах;
- рівень мовної русифікації українців незначний;
- відбувається мовна українізація етнічних меншин;
- середній і низький рівень поширення двомовності.

На мовну ситуацію значно впливають доволі низький рівень промислового розвитку, невисокі показники урбанізації території, ще доволі значна щільність сільського населення у деяких регіонах.

Особливості мовної ситуації у степовій зоні, заселення якої відбувалося наприкінці XVIII ст. – у XIX ст., а дозаселення деяких територій навіть у другій половині XX ст.:

- перевага російських мовних середовищ у міських поселеннях, українських – у сільській місцевості;
- висока частка осіб, які рідною мовою вважають російську мову, в мовному складі населення;
- домінування російської мови у міжетнічних відносинах;
- високий і середній рівень русифікації українського населення, а також представників інших етнічних спільнот;
- тенденція до подальшої русифікації населення;
- високий рівень двомовності населення.

Рівень урбанізації населення степової зони доволі високий, щільність сільського населення – незначна.

Наявність широкої перехідної смуги на межі степу й лісостепу, заселеність якої впродовж сторіч змінювалася в процесі зміни політичної ситуації, а також значний вплив азональних факторів на мовну ситуацію, не дають підстав стверджувати про наявність чіткої межі між цими двома зонами, свідчать проти доцільності виділення в межах України етномовних зон.

Наприклад, Кіровоградська область – типова перехідна територія, ступінь заселеності якої неодноразово мінявся. Її важко чітко зарахувати до якоїсь із етномовних зон.

Внаслідок індустріалізації на північ в лісостепову зону вклинюється доволі великий район домінування російської мови (Кременчук, Світловодськ), який за особливостями мовної ситуації близький до русифікованого регіону Індустріального Придніпров'я, а не до україномовних районів Полтавщини й Кіровоградщини. Особливості мовної ситуації на Сіверщині та Слобожанщині, зокрема особливості заселення, тривале перебування у складі Росії, вплив державного кордону з Росією також не дають змоги стверджувати тут про великий вплив зональних факторів.

Досвід дослідження мовної ситуації в інших регіонах світу дає підстави зробити висновок, що роль зональних факторів у розвитку мовної ситуації важлива для суспільств з традиційним аграрним господарством, які ще домінують в Африці й деяких районах Азії. За таких умов різні етнічні групи характеризуються специфікою форм господарської діяльності й, відповідно, їхнє розселення пов'язане з природними зонами. Процеси індустріалізації, модернізації й глобалізації руйнують традиційні етнокультурні ландшафти, жорстко прив'язуючи розвиток суспільних процесів, у тім числі й етномовних, до полюсів зростання серцевинних ареалів тощо.

Є також розбіжності в тому, як назвати верхній рівень таксономічного ряду етномовного районування. В історико-географічній та етногеографічній літературі зазвичай виділяють етнічну територію, або територію держави. На перший погляд, в будь-якому варіанті районування, де враховується як один з головних етнічний чинник, верхній рівень мала б становити етнічна територія. З іншого боку, теоретичні засади дослідження етнічних територій розроблені доволі слабо, етнічні території відрізняються суттєво за величиною, структурними параметрами. Часто трапляються доволі широкі перехідні смуги між етнічними територіями різних народів. Політичний розвиток територій, складні процеси державотворення призвели до значного незбігання етнічних меж і державних кордонів. Зазвичай більшість національних держав охоплюють частину території інших етносів, збереглося також чимало поліетнічних держав. Відповідно, є практична необхідність прив'язувати етногеографічне районування, зокрема галузеве, в тім числі й етномовне, до політичних кордонів, тобто верхньою таксономічною одиницею вважати територію держави.

Запропоноване вище етномовне районування території України може бути основою для інших видів районування, які враховують етнічний фактор, зокрема, інтегрального етногеографічного районування, етнополітичного, етнокультурного тощо.

Цю схему районування можна також трансформувати, заклавши в основу межі адміністративних областей. Тоді доволі чітко виділяється 12 етномовних регіонів: Закарпатський (Закарпатська область), Чернівецький (Чернівецька), Галицький (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська), Західно-Волинський (Волинська, Рівненська), Поліський (Житомирська, Київська, Чернігівська області, м. Київ), Подільський (Хмельницька, Вінницька), Центральний (Черкаська, Полтавська, Кіровоградська), Північно-Східний (Сумська, Харківська), Донецький (Донецька, Луганська), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька), Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська), Кримський (АР Крим і м. Севастополь) (див. рис. 5.2).

З виділених 12 етномовних регіонів найвищою частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, є у Західно-Волинському, далі йдуть Галицький, Подільський, Центральний (табл. 5.1). У всіх цих районах частка осіб, для яких рідною мовою є українська мова, перевищує 90 %. Регіонів, у яких перевагу має населення, що вважає рідною мовою російську мову, є лише два – Кримський і Східний.

Таблиця 5.1
Мовний склад населення етномовних регіонів України

Етномовні регіони	Усе населення	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Галицький	5 150 585	4 978 943	96,67	136 832	2,66	34 810	0,68
Закарпатський	1 254 614	1 016 268	81,00	36 412	2,90	201 934	16,10
Західно-Волинський	2 228 659	2 164 626	97,13	58 464	2,62	5 569	0,25
Кримський	2 401 209	228 250	9,51	1 890 960	78,75	281 999	11,74
Південний	4 891 254	2 868 805	58,65	1 691 062	34,57	331 387	6,78
Північно-Східний	4 192 576	2 638 108	62,92	1 483 709	35,39	70 759	1,69
Подільський	3 190 593	3 031 044	95,00	141 874	4,45	17 675	0,55
Поліський	7 013 372	5 925 376	84,49	997 326	14,22	90 670	1,29
Придніпровський	5 488 034	3 353 415	61,10	2 065 153	37,63	69 466	1,27
Східний	7 365 754	1 925 487	26,14	5 364 050	72,82	76 217	1,03
Центральний	4 145 224	3 752 678	90,53	359 394	8,67	33 152	0,80
Чернівецький	919 028	694 468	75,57	48 434	5,27	176 126	19,16

5.2. Західна етномовна провінція

Західна етномовна провінція охоплює територію семи західних областей України: Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької. Сучасні особливості мовної ситуації на заході України зумовлені відмінностями історичного розвитку цієї території, особливостями формування державного кордону, національним складом населення. На мовну ситуацію значний вплив мають рівень економічного розвитку адміністративних областей регіону, демографічна ситуація.

Західні області України перебували у складі СРСР менш тривалий період, порівняно з більшою частиною території держави. Ступінь мовної русифікації населення Західної провінції доволі низький. У національному складі населення, за винятком прикордонних районів Закарпаття й Чернівеччини, абсолютно домінують українці. Навіть у великих містах частка росіян здебільшого не перевищує 10 %. В етномовних відносинах майже повсюдно домінує українська мова, ступінь її домінування доволі високий. Частка російського населення, що рідною мовою вважає українську мову, становить від 5–10 % у найбільших містах, до 30–40 % і вище у невеликих міських поселеннях і в сільській місцевості. Натомість частка українців, для яких рідною є російська мова, здебільшого не перевищує 1 % від загалу українців. Русифіковані українці – це здебільшого не місцеві жителі, а мігранти зі східних і південних областей України, інших регіонів колишнього СРСР.

Особливості формування західної частини державного кордону України в 40-их роках ХХ ст. зумовили включення до складу держави частини угорської та румунської етнічної території. В місцях компактного проживання цих етнічних меншин у мовних відносинах домінують їхні етнічні мови. Крім того, в Західній етномовній провінції, здебільшого у прикордонних районах, живуть поляки, молдовани, білоруси. Для цих етнічних меншин характерним є доволі високий ступінь мовної українізації.

Ще однією особливістю мовної ситуації в Західній етномовній провінції є доволі низький рівень двомовності населення, порівняно з іншими регіонами України. Передусім це зумовлено значно нижчим ступенем вільного володіння українцями регіону російською мовою. Найнижчим цей показник є у Галичині, де за підсумками останнього перепису російською мовою вільно володіло лише близько 20 % від загалу жителів. Серед румунського та угорського населення доволі низьким є рівень володіння українською мовою.

Рівень промислового розвитку Західної України загалом низький. Понад 50 % жителів регіону живе у сільській місцевості. Саме це значною мірою пояснює незначний рівень мовної русифікації населення, доволі низький рівень двомовності, значно менше поширення російської мови, ніж в урбанізованих регіонах України. З іншого боку, якість життя на заході України доволі висока. Це зумовлює, зокрема, дещо ліпшу демографічну ситуацію в західних областях України, порівняно з іншими регіонами. Демографічна криза на Заході України розпочалася значно пізніше, її параметри менш загрозливі. Ліпша демографічна ситуація сприяє тому, що частка регіону (який є найбільш "українським" в державі за особливостями мовних відносин) в населенні України поступово збільшується, що відповідно впливає на мовну ситуацію в усій державі. Зокрема, у 1959 р. у семи областях заходу України мешкало 7,8 млн осіб, що становило 18,6 % населення України, в 1989 р. – 9,7 млн (18,9 %), в 2001 р. – 9,6 млн (19,8 %).

Впродовж останніх десятиріч у Західній Україні доволі швидко підвищувався рівень одноманітності мовного та етнічного складу населення. Тенденцію до підвищення в складі населення Західної України частки осіб, що вважають рідною мовою українську, в найближче десятиріччя буде збережено.

Важливою особливістю мовного складу жителів Західної етномовної провінції є наявність тут, на відміну від багатьох інших регіонів України, повноцінних структурованих українських мовних середовищ у великих та середніх містах: Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Луцьку та багатьох інших. У цих містах українська мова цілковито домінує у більшості важливих суспільних сфер: політиці, культурному житті, вищій і середній освіті, місцевих засобах масової інформації. Доволі значний вплив російської мови зберігається передусім в економічній сфері. Як і повсюдно в Україні, російську мову активно використовують в інформаційній сфері, зокрема, через загальноукраїнські та російські засоби масової інформації, книжкову та газетно-журнальну продукцію тощо. З іншого боку, відсутність російських етнічних середовищ та незначна кількість етнічних носіїв російської мови на Заході України обмежує проникнення російської мови в сферу повсякденного мовлення жителів цього регіону.

Західна етномовна провінція поділяється на чотири етномовні області: Західно-Волинську, Галицьку, Закарпатську, Чернівецьку.

Західно-Волинська область. Ця етномовна область охоплює територію Волинської та Рівненської областей України. За показником частки осіб, що вважають рідною мовою українську мову, За-

хідна Волинь займає перше місце в Україні, дещо випереджаючи навіть Галичину (97,1 % проти 96,7 %). Незважаючи на це, рівень використання російської мови в Західно-Волинській етномовній області все-таки вищий, ніж у Галицькій.

Значну роль російської мови у Західній Волині, порівняно з іншими етномовними областями Західної провінції, можна простежити за рівнем поширення російської мови серед жителів регіону. Частка українського населення, яке володіє російською мовою як другою, на Волині суттєво вища, ніж у Галичині та Закарпатті. За підсумками Всеукраїнського перепису у Волинській області російську мову другою назвало 38,3 % українців (найвищий показник серед усіх західних областей України), у Рівненській – 33,1 %.

Поміж інших областей Західної етномовної провінції Західно-Волинська етномовна область відрізняється також відсутністю середовищ інших етнічних мов, крім української та російської. У прикордонній смузі з Білоруссю проживає декілька тисяч білорусів, найбільше їх у Рокитнівському районі Рівненської області (в 2001 р. вони становили 15,6 % від загалу населення району). Специфіка мовної ситуації в сусідній Білорусі не сприяє збереженню білорусами Волині мови своєї національності. В 2001 р. з 11,8 тис. білорусів Рівненщини тільки 9,3 % рідною мовою назвало мову своєї національності, 80,3 % – українську, 9,5 – російську. Попри прикордонне положення з Польщею, ступінь поширення польської мови, як другої, серед населення Західної Волині значно менший, ніж у сусідній Галичині. Польського населення тут небагато, порівняно зі східною частиною Волині та Галичиною.

На мовну ситуацію в Західній Волині впливають низький рівень урбанізації території, доволі низький рівень промислового розвитку. Як і на всій території Західної етномовної провінції ці фактори в радянський період стримували русифікацію регіону, а сьогодні значно сприяють домінуванню української мови в регіоні.

Доволі високий ступінь домінування української мови простежено у всіх адміністративних районах, а також у найбільших містах, разом з обласними центрами Луцьк і Рівне. Значна кількість росіян зазнала мовної українізації. Частка українізованих росіян навіть в обласних центрах становить до 15 %. У менших містах цей показник становить 20–30 % і вище. За 1989–2000 рр. кількість населення, що вважає рідною мовою російську мову, у Волинській області зменшилася на 51,1 %, Рівненській – на 50,7 %. Доволі потужні російськомовні середовища збереглися лише у Рівному, Луцьку, Кузнецовську. Простежено дещо вищу роль російської мови у північних районах Західної Волині, зокрема прикордонних з

Білоруссю, порівняно з центральними та південними адміністративними районами.

На півночі Рівненщини виділяється за мовним складом населення м. Кузнецовськ, яке було збудоване для обслуговування Рівненської АЕС. Частка російськомовних осіб тут найвища у Західній Волині, а рівень домінування української мови – найнижчий.

За локальними особливостями мовної ситуації Західно-Волинська етномовна область поділяється на чотири етномовних райони: *Луцький, Рівненський, Ковельський, Сарненський*.

Головна тенденція розвитку мовної ситуації у Західно-Волинській етномовній області на найближчі роки – подальше посилення ролі української мови, яке, зокрема, буде виражене в доволі швидкому зменшенні кількості населення, для якого рідною є російська мова, а також зниженні рівня вільного володіння жителями регіону російською мовою як другою.

Галицька область. До складу цієї етномовної області входять три адміністративні області України: Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська, тобто територія Галичини (за винятком північної частини Тернопільщини, яка є частиною Західної Волині). Етнічний склад населення Галицької етномовної області – найодноманітніший в Україні. Численні групи етнічних меншин (зокрема росіян) є лише в найбільших містах краю, передусім обласних центрах: Львові, Івано-Франківську, Тернополі. Частка поляків, яка до 1939 р. становила щонайменше 25 % від загалу населення регіону, сьогодні навіть у прикордонних з Польщею районах не перевищує декількох відсотків. Тільки в одному адміністративному районі Львівської області – Мостиському – їх налічується понад 5 % від загалу жителів.

Ще у радянський період Галичина відрізнялася від усіх інших регіонів України тим, що зберігала значний потенціал для асиміляції населення іншого етнічного походження. Зокрема, тут відбувалася мовна асиміляція росіян, білорусів, поляків, представників інших етнічних спільнот. У 60–80-их роках ХХ ст. в складі населення Галичини частка населення, що вважає рідною мовою російську, знижувалася. Сьогодні специфіку мовної ситуації в Галичині, порівняно з іншими регіонами України, визначають:

– значне домінування української мови в регіоні. Частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, становить від 95,3 % у Львівській області до 98,3 % у Тернопільській. Сільська місцевість – цілковито україномовна, за винятком лише декількох польських і польсько-українських сіл у прикордонних із Польщею районах Львівської області. Більш-менш повноцінні російські мовні

середовища є тільки у найбільших містах регіону: Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Червонограді, Дрогобичі, Стрию, Коломиї, Трускавці;

– доволі низький ступінь двомовності населення, підвищення ролі українсько-польської двомовності, яка замінює українсько-російську двомовність. В 2001 р. у Львівській області тільки 17,7 % українського населення зазначило, що, крім мови своєї національності, вільно володіє російською мовою. В Тернопільській області цей показник становив 18 %, Івано-Франківській – 21,6 %. Це найнижчі показники в Україні.

За 1989–2001 рр. кількість населення, для якого рідною є російська мова, у Львівській області зменшилася на 59,1 % (з 240,4 до 98,3 тис осіб), Івано-Франківській – на 58,6 % (з 67,3 до 27,8 тис. осіб), Тернопільській – на 53,8 % (з 29,3 до 13,6 тис. осіб). Частка населення, що вважає рідною мовою російську, перевищує один відсоток тільки у середніх і великих містах Галицької етномовної області.

Доволі високим є рівень мовної українізації російського населення Галичини. Навіть у Львові, де в 2001 р. російського населення налічувалось майже 65 тис. осіб, 9,6 % росіян рідною мовою назвали українську. В невеликих міських поселеннях, а також у сільській місцевості частка росіян, для яких рідною є українська мова, подекуди становить понад 50 %. Високим є рівень мовної українізації поляків, представників інших етнічних спільнот.

Галицька етномовна область поділяється на такі етномовні райони: Сокальсько-Бродівський, Львівський, Мостисько-Самбірський, Дрогобицько-Стрийський, Долинсько-Надвірнянський, Івано-Франківський, Коломийський, Кременецький, Чортківський, Тернопільський.

Специфіку мовної ситуації в етномовних районах Львівської адміністративної області визначають, з одного боку, – прикордонне з Польщею розташування, з іншого, – вплив на мовну ситуацію Львова, найбільшого міста заходу України, одного з головних політичних, економічних, культурних центрів України. Головний наслідок прикордонного положення – децю вища роль польської мови на Львівщині, порівняно з Тернопільщиною та Івано-Франківщиною.

У Львові сьогодні є найпотужніше за структурними параметрами українське міське мовне середовище в державі й усьому світі. Доволі численним є російське середовище. В 2001 р. у Львові жило понад 72,1 тис. осіб, для яких рідною була російська мова, що становило майже 10 % населення міста Лева (половина усього російськомовного населення Галичини). Така кількість російськомовного

населення найбільша на просторі від західного кордону України й аж до Києва, Кривого Рогу, Миколаєва та Одеси на сході й південному сході. Саме Львів у Галичині об'єднує головні канали русифікації українського населення. Доволі значні російськомовні середовища є також в Червонограді, Стрию, Дрогобичі.

Найвищою в Галичині частка осіб, що володіють вільно польською мовою, є в Мостисько-Самбірському етномовному районі. Тут також найвища в регіоні частка етнічних поляків.

На мовну ситуацію в Дрогобицько-Стрийському етномовному районі впливає розвиток курортного господарства та туристичної галузі на Передкарпатті. Трускавець і Моршин – найбільші на заході України центри санаторно-курортного відпочинку. Розвиток курортного господарства та туризму ще в радянський період сприяв посиленню в цих місцевостях ролі російської мови. Така тенденція є й сьогодні.

Особливості мовної ситуації в етномовних районах Тернопільської адміністративної області визначають найвища в Україні частка українців в етнічному складі населення (97,8 % у 2001 р.), низький рівень промислового розвитку, низький рівень урбанізації населення. Позиції української мови на Тернопільщині найсильніші в Україні. Найбільші російські мовні середовища є в Тернополі, Чорткові. Навіть в обласному центрі в 2001 р. лише близько 3 % населення (7 тис. осіб) рідною мовою вважало російську мову.

В етномовних районах Івано-Франківської адміністративної області менша, порівняно з Львівщиною та Тернопільщиною, частка осіб, які володіють польською мовою, як рідною або другою, тому що тут живе найменше в Галичині поляків і, крім того, територія області достатньо віддалена від кордону з Польщею. Російськомовне населення зосереджене в Івано-Франківську, Коломиї, Калуші.

Статистичні джерела дещо занижують рівень поширення російської мови в Галичині, зокрема ступінь володіння нею українським населенням. Роль російської мови в регіоні, попри значне її використання в інформаційному просторі, й далі буде зменшуватися. В найближчі десятиліття лише у Львові може зберегтися повноцінне російськомовне середовище. Російські мовні середовища інших міст кількісно є надто малими, щоб проіснувати тривалий період. Буде зменшуватися також кількість людей, для яких російська мова є другою, якою вони вільно володіють.

Можливості для суттєвого посилення ролі польської мови в Галичині також доволі незначні. У 2001 р. в регіоні жило тільки близько 25 тис. поляків, лише 0,5 % населення краю причому менше, ніж половина поляків рідною мовою вважало мову своєї націона-

льності. Ці показники й далі будуть зменшуватися. Незважаючи на суттєве збільшення кількості осіб, які володіють польською мовою серед українського населення, масової українсько-польської двомовності в регіоні також не буде. В контексті вступу Польщі в ЄС і примарних перспектив на це в найближче десятиліття України кількість активних носіїв польської мови серед українського населення Галичини буде обмежена кількістю осіб, які активно співпрацюватимуть з діловими, науковими, культурними колами Польщі, працівниками сфери туризму, а також заробітчанами, які працюють в сусідній державі.

Закарпатська область. Ця етномовна область охоплює територію одноіменної адміністративної області. На мовну ситуацію в регіоні суттєво впливають особливості його історичного розвитку (до складу УРСР Закарпаття ввійшло тільки у 1945 р.), неоднорідний етнічний склад населення, доволі низький рівень економічного розвитку, особливості географічного положення, особливості розселення населення, зумовлені переважанням на території Закарпаття гірських місцевостей.

Загальні особливості мовної ситуації в Закарпатській області:

- перевага українських мовних середовищ, а також наявність доволі потужних угорських, румунських, російських середовищ;
- складність етномовних відносин; попри загальне домінування української мови, в найбільших містах області доволі сильні позиції зберігає російська мова як мова міжетнічного спілкування; в місцях компактного проживання угорців і румунів у міжетнічних відносинах домінують, відповідно, угорська або румунська мова;
- низький ступінь мовної асиміляції більшості етнічних спільнот; (показник етномовної відповідності в українців та румун Закарпаття в 2001 р. становив 99 %, в угорців – 97,1 %).

Закарпатська етномовна область охоплює, крім української етнічної території, частину етнічної території угорців і румун. Як і в інших регіонах із неоднорідним етнічним складом населення, тут підвищується роль російської мови у міжетнічних відносинах, що особливо відчутно у найбільших містах області – Ужгороді та Мукачевому – де частка населення, для якого рідною мовою є російська, в 2001 р. становила, відповідно, 12,4 і 10,7 %. Частка населення, що вважає рідною українську мову, в Ужгороді становила тільки 77,5 %, Мукачевому – 77,6 %, що значно нижче, ніж у інших великих містах Західної етномовної провінції.

В прикордонних з Угорщиною Берегівському, Виноградівському, а також частково Ужгородському адміністративних районах Закарпаття живуть угорці – усього їх на території області налічу-

ється 151 тис. осіб. У Тячівському та Рахівському районах, поблизу кордону з Румунією, проживає понад 32 тис. румун. Угорці та румуни Закарпаття розселені доволі компактно здебільшого у сільській місцевості, найчастіше в моноетнічних угорських або румунських селах. Наприклад, за підсумками перепису населення 2001 р., 74 % угорців Закарпаття проживало компактно у населених пунктах, де угорське населення становило понад 75 %¹. Тому, відповідно, низьким є ступінь мовної асиміляції цих етнічних спільнот.

Мова своєї національності не лише є рідною для абсолютної більшості угорців і румун Закарпаття, вона у місцях їхнього компактного розселення є також головною в сім'ї та спілкуванні поза сім'єю. Зокрема, за результатами опитування 2003 р. серед учнів угорських шкіл 69 % з них у сім'ї спілкувалося тільки угорською мовою, ще 21 % – передусім угорською. Відповідно, в місцях компактного проживання угорців у міжетнічних відносинах домінує угорська мова, румун – румунська.

На посилення позицій угорської мови в рівнинній частині Закарпаття впливає також те, що угорську мову рідною вважає абсолютна більшість циганського населення, яке на Закарпатті доволі численне (всього тут живе понад 14 тис. циган, у деяких місцевостях вони становлять 4–6 % населення), а також чимало словаків, зокрема в м. Ужгороді.

Локальною особливістю етномовної ситуації в Закарпатті є наявність поселень етнічних німців, які збереглися тут впродовж сторіч. Німці зосереджені здебільшого в м. Мукачеве та Мукачівському районі. В 2001 р. з 3,5 тис. німців Закарпаття 50,5 % рідною мовою вважало мову своєї національності, 39,6 % – українську, 4,8 % з російську.

Німецькі поселення на Закарпатті з'явилися ще в X ст. Сучасні німці Закарпаття – здебільшого нащадки переселенців XVIII – початку XIX ст. В радянський період німецька громада Закарпаття жила за умов політичних і національно-культурних обмежень. Цілеспрямована антинімецька політика радянської влади стала головною причиною еміграції їх на історичну батьківщину. Після проголошення незалежності України головним чинником еміграції німців стала економічна криза, а також безперспективність національно-культурного розвитку через незначну кількість представників цієї етнічної групи.

¹ *Берегсасі А.* Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті / Аніко Берегсасі, Степан Черничко // *Українознавство.* – № 4. – 2005. – С. 82–86.

Закарпатська етномовна область поділяється на п'ять етномовних районів: Свалявсько-Міжгірський, Ужгородсько-Мукачівський, Берегівсько-Виноградівський, Солотвинський, Рахівський. *Берегівсько-Виноградівський район* охоплює угорську етнічну територію – Берегівський район, частину Виноградівського та Ужгородського. Тут домінує угорська мова.

Солотвинський етномовний район – це населені пункти Закарпаття, де живуть здебільшого румуни: Солотвино, Нижня Апша (Діброва), Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешти, Малий Боуц, Великий Боуц Тячівського та Біла Церква в Тячівському адміністративному районі, Середнє Водяне, Плаюц, Добрик – в Рахівському. Тут домінує румунська мова.

У всіх інших етномовних районах Закарпаття домінує українська мова. На мовну ситуацію в *Ужгородсько-Мукачівському районі* суттєво впливають найбільші міста області – Ужгород і Мукачеве, де, попри домінування української мови, сформовано доволі потужні угорські та російські мовні середовища. В *Свалявсько-Міжгірському та Рахівському етномовних районах* у міжетнічних відносинах цілковито домінує українська мова, представників етнічних меншин тут небагато, вони значно українізовані. Рівень двомовності українського населення Карпат дуже низький.

Головна тенденція мовної ситуації у Закарпатській етномовній області – поступове посилення позицій української мови, передусім у великих містах, витіснення нею російської мови в міжетнічних відносинах. Домінування угорської та румунської мов у місцях компактного проживання угорського та румунського населення зберігатиметься й надалі. Натомість розселення угорців і румун поза межами їхньої етнічної території призводить до поступової їх українізації. Наприклад, в Ужгороді в 2001 р. частка угорців, що вважали рідною мовою українську мову, становила 9,5 % (угорці становили 6,9 % від загалу жителів міста, усього їх налічувалося майже 8 тис. осіб), в Мукачевому – 6,6 %, Хусті – 22,2 %, Рахівському районі – 23,8 %, Тячівському – 5,6 %, Свалявському – 45,2 %. В Закарпатті доволі швидко зменшується кількість населення, яке вважає рідною мовою російську мову, зростає рівень мовної українізації росіян. За 1989–2001 рр. кількість населення, для якого рідною є російська мова зменшилася з 62,5 тис. до 36,4 тис. осіб, тобто на 42,8 %.

Важливою рисою мовної ситуації в Закарпатській етномовній області є доволі низькі показники двомовності населення передусім українців, угорців і румун, зумовлені специфікою їхнього розселення та деякими іншими чинниками. Наприклад, частка українців,

які назвали російську мову іншою, якою вільно володіють, в 2001 р. становила тільки 26,4 % від загалу українського населення. Нижчий показник в Україні є тільки в галицьких областях. Серед угорців цей показник становив 30,4 %, румун – 37,5 %. В угорського та румунського населення Закарпаття доволі низьким є також рівень володіння українською мовою. В 2001 р. нею як другою володіло тільки 24,2 % румун, 45,5 % угорців. Як бачимо, серед румунського населення як друга домінує російська мова, натомість серед угорського – українська. Роль української мови серед представників цих етнічних меншин стрімко зростає. В 1989 р. українську другою мовою назвало тільки 3,4 % румун Закарпаття, російську – 51,1 %. Серед угорців ці показники становили, відповідно, 11,4 і 42,2 %.

Чернівецька етномовна область. Специфіка мовної ситуації в Чернівецькій етномовній області визначається особливостями історичного розвитку й етнічними ознаками населення територій, які входять до її складу. З історико-географічного погляду сучасна Чернівецьчина – це частини трьох історико-культурних регіонів: Буковини (Північна Буковина – українська територія з центром у м. Чернівці), Бессарабії (Північна Бессарабія з центром у м. Хотин), а також румунської етнічної території (так звана Герцівщина).

У національному складі населення Чернівецьчини частка українців доволі низька – 75,0 % в 2001 р. Друге місце займають румуни – 12,5 %, далі йдуть молдовани – 7,3 %, росіяни – 4,1 %. Ареали розселення румун розміщені на південь від Чернівців – Строжинецький, Глибоцький, Герцівський райони. Молдован найбільше живе у Новоселицькому районі, де їхня частка становить 57,7 %. На Чернівецьчині є також окремі поселення поляків і росіян (старообрядців). Найбільш одноманітними за мовним і етнічним складом населення є гірські райони (Путильський, Вижницький) та північні (Заставнівський, Кіцманський).

Чернівецьку етномовну область характеризують такі особливості мовної ситуації:

– домінування населення, для якого рідною є українська мова, наявність доволі численних румунських, молдовських, російських мовних середовищ;

– складність етномовних відносин; попри загальне домінування української мови в області, в обласному центрі, а також на сході доволі сильні позиції зберігає російська мова як мова міжетнічного спілкування; в місцях компактного проживання румунів у міжетнічних відносинах домінує румунська мова;

- низький ступінь мовної асиміляції українців, а також інших головних етнічних груп населення (росіян, румунів і молдован);
- доволі високий рівень поширення двомовності, а також багатомовність багатьох представників етнічних меншин.

На мовну ситуацію в Чернівецькій етномовній області значно впливає мовна поведінка етнічних меншин. У радянський період румуни та молдовани регіону в міжетнічних відносинах орієнтувалися на російську мову. Сьогодні румунське та молдовське населення області володіє нею ліпше, ніж українською. В 2001 р. 46 % румун і 55,1 % молдован Чернівецької області зазначило, що вільно володіють російською мовою як другою. Натомість, українською мовою вільно володіло 41,3 % румунів і 45,0 % молдован. За 1989–2001 рр. ступінь володіння представників цих етнічних меншин українською мовою суттєво підвищився. Адже в 2001 р. українською мовою як другою володіло тільки 7,6 % румунів і 12,6 % молдован, російською, – відповідно, 50,2 і 56,5 %.

Рівень володіння російською мовою українським населення Чернівецької області також доволі високий. Частка українців, які назвали російську мову іншою, якою вони вільно володіють, в 2001 р. становила 38 % від загалу українського населення, що є одним з найвищих показників у Західній етномовній провінції, суттєво вищим, ніж у сусідній Галичині.

Проживання на території Чернівецької етномовної області поряд румунів і молдован породжує проблему румунсько-молдовської етнічної ідентичності. Як відомо, суттєвих відмінностей поміж румунською та молдовською мовами немає. У певних колах побутує також думка, що окремого молдовського етносу не існує, молдовани є субетнічною групою у складі румунської нації. Тому для молдован України, зокрема Чернівеччини, актуальним є питання їхньої етнічної та мовної ідентичності. Розвиток етномовних відносин у Чернівецькій області після 1991 р. засвідчив поступову зміну етнічної та мовної ідентичності частини молдовського населення на румунську. Зокрема, за 1989–2001 рр., попри демографічну кризу, в регіоні кількість румунів збільшилася на 14,2 %, натомість кількість молдован зменшилася на 20,5 %. За цей саме період кількість молдован у Глибоцькому районі зменшилася з 9,6 до 4,4 тис. осіб, Герцівському – з 4,0 до 0,8 тис., Новоселицькому – з 55,7 до 50,3 тис. Кількість румунів лише в Новоселицькому районі збільшилася з 0,6 тис. до 5,9 тис. Головна причина цього – зміна етнічної ідентичності з молдовської на румунську близько 10–15 тис. жителів області.

Молдовани Чернівецької області також поступово змінюють мовну ідентичність. В 2001 р. в Новоселицькому районі, головному осередку проживання молдовського населення, понад 4,6 % молдован рідною мовою назвало румунську. В Герцівському районі цей показник становив 31,3 %, Сторожинецькому – 10,1 %. Ця тенденція є лише у районах суміжного проживання молдован і румунів. У східних районах області: Хотинському, Кельменицькому, Сокирянському, а також у м. Чернівці та м. Новодністровську доволі чітко виражена тенденція до мовної українізації молдован.

Чернівецька етномовна область поділяється на п'ять етномовних районів: Чернівецький, Хотинський, Вижницький, Сторожинецько-Глибоцький, Герцівський.

Чернівецький етномовний район охоплює територію адміністративних районів розміщених у межиріччі Дністра та Прута (Заставнівський, Кіцманський), а також м. Чернівці.

Обласний центр Чернівці за етнічним і мовним складом населення суттєво відрізняються від навколишньої території, а також від інших обласних центрів Західної етномовної провінції. Зокрема, в етнічному складі населення Чернівців найвища на заході України частка росіян (11,3 % в 2001 р.), найвищий ступінь мовної русифікації українців (в 2001 р. 4,2 % українців міста рідною мовою назвали російську мову), найвища частка населення, для якого рідною є російська (15 %). У столиці Буковини живуть у доволі значній кількості румуни, молдовани, поляки, євреї. В міжетнічних відносинах хоча й домінує українська мова, однак коефіцієнт етномовного домінування найнижчий серед усіх великих міст заходу України (0,28).

На мовну ситуацію в Чернівцях впродовж повоєнних десятиліть впливало проживання значної кількості євреїв, здебільшого російськомовних. Серед великих міст України за часткою євреїв до початку 90-их років ХХ ст. Чернівці перевищували навіть Одесу. Наприкінці 80-их – у 90-их роках ХХ ст. понад 90 % єврейського населення Чернівців емігрувало за кордон. Якщо в 1989 р. у області передусім в обласному центрі жило близько 16,5 тис. євреїв, то в 2001 р. їх залишилося лише 1,4 тис. осіб.

У *Вижницькому етномовному районі* (охоплює гірські Путильський і Вижницький адміністративні райони) абсолютно домінує українська мова, тому що в національному складі населення понад 98 % становлять українці. Частка населення, для якого рідною є українська мова, становить близько 99 %.

Хотинський етномовний район охоплює територію чотирьох східних адміністративних районів Чернівецької етномовної області:

Сокирянського, Кельменецького, Хотинського й Новоселицького. Крім Новоселицького, у всіх інших районах 90 % і більше становить населення, для якого рідною мовою є українська мова.

Хотинщина, на відміну від інших районів Чернівецької області, тривалий період перебувала у складі Російської імперії, що мало значний вплив на мовні відносини на цій території, зокрема сприяло поширенню російської мови. Посиленню позицій російської мови на Хотинщині у 80-их роках ХХ ст. сприяло спорудження Дністровської ГЕС та розбудова м. Новодністровська, близько 15 % населення якого у 2001 р. становили особи, для яких рідною є російська мова.

Сторожинецько-Глибоцький етномовний район – найбільш неоднорідний за мовним та етнічним складом населення, порівняно з іншими районами Чернівецької етномовної області. Частка осіб, які рідною вважають українську мову, тут становить близько 55 %, румунську – 40 %. В міжетнічних відносинах в українських поселеннях домінує українська мова, в румунських – румунська. Рівень мовної українізації етнічних меншин доволі низький.

У *Герцівському етномовному районі* переважають румунські мовні середовища, румунська мова домінує в міжетнічних відносинах. Частка румунів в етнічному складі населення Герцівського адміністративного району в 2001 р. становила 91,5 %, українців – 5,0, молдован – 2,3, росіян – 0,9 %. Частка українців, для яких рідною є румунська мова, становила 5 %, росіян – 7, молдован – 31 %.

Мовна ситуація в Чернівецькій етномовній області розвивається в напрямі поступового посилення ролі української мови передусім в обласному центрі та Північній Бессарабії, де все ще зберігає доволі велике значення російська мова. За 1989–2001 рр. кількість населення, що вважає рідною російську мову, в Чернівецькій області зменшилася на 51 %: з 98,8 тис. осіб до 48,4 тис.

Збережеться тенденція до мовної українізації населення неукраїнського етнічного походження. Тенденція посилюється доволі швидким зменшенням кількості росіян, молдован, євреїв, білорусів внаслідок природного зниження, міграційного відтоку та асиміляції. В прикордонних з Румунією районах дещо посилюватимуться позиції румунської мови, почасти завдяки мовній румунізації молдован.

5.3. Центральна етномовна провінція

Центральна етномовна провінція охоплює територію давнього українського заселення на лівому та правому березі Дніпра, на Поділлі та Поліссі. Тут у містах і сільській місцевості абсолютно домінує українське населення й, відповідно, переважає населення, для якого рідною мовою є українська. Тривале перебування цих земель у складі Російської імперії, а згодом СРСР, призвело до значної русифікації жителів великих міст провінції. Передусім русифікації зазнав Київ, де вже у XIX ст. більшість жителів рідною мовою вважало російську. У Києві, а також деяких інших найбільших містах Центральної провінції (Чернігів, Кіровоград, Черкаси) українська мова в міжетнічних відносинах не має переваги. Значною роль російської мови, крім перелічених вище міст, є також у інших обласних центрах регіону, низці менших міст із функціями промислових осередків і транспортних вузлів.

У першій половині XX ст. саме на території Центральної України, зокрема на Лівобережжі, частка україномовного населення була найвищою серед усіх українських етнічних земель. Демографічний потенціал українців регіону був суттєво послаблений у 30-их роках XX ст. внаслідок голодомору. Суттєвий негативний вплив на мовну ситуацію мала також Друга світова війна. Важливою особливістю сучасної демографічної ситуації в Центральній провінції є швидке зменшення кількості населення у сільській місцевості впродовж останніх десятиліть, внаслідок природного зниження населення та міграційного відтоку.

За винятком Києва, та деяких інших великих міст, рівень мовної асиміляції українського населення доволі низький. Більшість жителів Центральної провінції двомовна, абсолютно переважає українсько-російська двомовність. З заходу на схід провінції поступово зростає частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, а також частка населення, яке вільно володіє російською мовою.

Після 1991 р. головною тенденцією мовної ситуації у всіх областях Центральної етномовної провінції є підвищення частки населення, для якого рідною мовою є українська, відповідно зниження частки, а також загальної кількості населення, яке рідною мовою вважає російську мову. Поступово зростає рівень мовної українізації росіян. Знижується рівень володіння населення російською мовою. Використання російської мови на цьому просторі значне, непропорційно велике, порівняно з часткою росіян у національному

складі населення провінції. Збереженню важливої ролі російської мови в Центральній етномовній провінції найбільше сприяє й сприятиме надалі її домінування в етномовному середовищі столиці України.

Центральна етномовна провінція поділяється на чотири етномовні області: Поліську, Подільську, Правобережну, Лівобережну.

Поліська область. Ця етномовна область охоплює територію Житомирської, Київської (разом з м. Києвом), більшу частину Чернігівської та південно-західні райони Сумської адміністративних областей. В мовному складі жителів переважає населення, для якого рідною є українська мова, також є значна кількість російськомовних осіб, які зосереджені у великих містах. У всіх обласних центрах Поліської етномовної області чимало українців рідною мовою вважає російську.

На мовну ситуацію у Поліській області значний вплив має столиця України – Київ. Попри перевагу в складі його населення жителів, для яких рідною є українська мова, в місті домінує російська мова. Київ впродовж тривалого періоду є одним з головних в Україні центрів русифікації українців. Незважаючи на деяке посилення ролі української мови в Києві після 1991 р., роль центра русифікації він зберігає й сьогодні, передусім для жителів Київської та сусідніх областей, значна кількість яких щороку мігрує до столиці України. Столичний статус міста сприяє також міграції населення, втім числі російськомовного, з інших регіонів держави.

У менших містах Поліської етномовної області, а також у сільській місцевості, 90–95 % від загалу жителів становлять особи, для яких рідною мовою є українська мова, а в міжетнічних відносинах домінує українська мова. Високим є рівень мовної українізації етнічних меншин. Зокрема, частка російського населення, що вважає рідною українську мову, часто перевищує 20 %.

Ступінь двомовності населення також доволі значний. Абсолютно домінує українсько-російська двомовність. Російською мовою вільно володіє понад 50 % населення Поліської етномовної області. У великих містах ступінь двомовності населення суттєво вищий. Зокрема у Києві, українською та російською мовами вільно володіє близько 80 % жителів міста.

За 1989–2001 рр. на території Поліської етномовної області поступово збільшувалася частка населення, що вважає рідною мовою українську, відповідно, частка осіб, для яких рідною мовою є російська, – зменшувалася. Невизначеність у мовну ситуацію в регіоні вносить мовна ситуація в Києві. Вже йшлося, що місто й сьогодні є одним з найпотужніших в Україні центрів русифікації й, за

умови домінування в міжетнічних відносинах російської мови, мовна ідентифікація значної частки населення столиці може змінюватися залежно від зміни соціального статусу української та російської мов.

Поліська етномовна область поділяється на такі етномовні райони: Коростенський, Новоград-Волинський, Житомирський, Київський, Переяславський, Білоцерківський, Чернігівський, Ніжинсько-Прилуцький,

На заході (*Коростенський, Новоград-Волинський, Житомирський* етномовні райони) показники домінування української мови найвищі, порівняно з іншими районами Поліської етномовної області. У найбільших містах мешкає значна кількість російськомовного населення. Найвища частка осіб, які рідною мовою вважають російську мову, є у Житомирі (16 % від загалу жителів міста, 45 тис. осіб), Коростені (13 %). В цих містах у деяких суспільних сферах російська мова домінує. Деяко вагоміша роль російської мови в Коростені, порівняно з іншими містами обласного значення, Бердичевим і Новоградом-Волинським, зумовлена його функціональним типом – це важливий залізничний вузол.

В Житомирській адміністративній області живе найбільше в Україні поляків – близько 50 тис. Абсолютна більшість поляків рідною мовою вважає українську. Українізація поляків Східної Волині відбулася ще в XVIII–XIX ст. Найбільша кількість польського населення живе в Житомирі, Бердичеві, Новограді-Волинському, а також у Баранівському, Володарсько-Волинському, Романівському, Ємельчинському, Житомирському, Червонармійському адміністративних районах. Частка поляків, для яких рідною мовою є українська, становить у цих районах 98–99 % від загалу польського населення. Натомість у більших містах Житомирщини підвищується частка поляків, для яких рідною є російська мова. У Житомирі в 2001 р. з майже 14 тис. поляків 87,8 % рідною мовою вважало українську мову, 10,2 % – російську, 2,0 % – польську. Цікаво, що в аграрних районах із значною часткою польського населення рівень мовної українізації росіян суттєво вищий, ніж у моноетнічних українських районах. Частка росіян, для яких рідною є українська мова, там часто перевищує 40 %. Річ у тім, що в українському етнічному середовищі українізовані росіяни в наступному поколінні зазвичай змінюють свою етнічну ідентичність, тобто стають українцями. Натомість в українсько-польському середовищі росіяни, які зазнали мовної українізації, особливо зі змішаних польсько-російських сімей, можуть тривалий період зберігати свою етнічну ідентичність, тобто не змінювати національність з російської на

українську або польську. Це призводить до підвищення показників їхньої мовної українізації.

У центральній частині Поліської етномовної області (*Київський, Білоцерківський, Переяславський* етномовні райони) роль російської мови суттєво зростає. В мовному середовищі Києва вона домінує.

В 2001 р. у мовному складі населення м. Києва 72,1 % становило населення, для якого рідною є українська мова, 25,3 % – рідною вважає російську мову. В структурі російськомовного населення столиці переважають російськомовні українці та представники інших етнічних меншин, а не етнічні росіяни. За 1989–2001 рр. кількість населення, для якого рідною є російська мова, у місті зменшилася з 1058,0 тис. до 648,7 тис. осіб, або ж на 38,7 %. Частка жителів, для яких рідною мовою є українська мова, підвищилася на 14,5 відсоткового пункта. Кількість українізованого російського населення за міжпереписний період в Києві збільшилася майже у чотири рази й сягнула 26,7 тис. осіб. Кількість українського населення, для якого рідною є російська мова, зменшилася на 24,4 %.

На наш погляд, стрімке зменшення в Києві у перше десятиліття після проголошення незалежності України кількості населення, що вважає рідною мовою російську мову, швидше відобразило зміну ставлення жителів столиці до української мови, а не реальну мовну ситуацію в Києві. У столиці України, як і раніше, зберігається доволі високий ступінь домінування російської мови в міжетнічних відносинах та в багатьох суспільних сферах життя.

За даними соціолінгвістичного дослідження мовної ситуації, яке провів Центр соціологічних досліджень Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва на замовлення Головного управління внутрішньої політики Київської міської держадміністрації, у 2000 р. тільки 14,8 % киян у повсякденному житті послуговувалися здебільшого українською мовою, натомість, здебільшого російською – 52,5 %, 32,0 % жителів столиці однаково користувалися українською та російською мовами¹. Підсумки соціологічного дослідження підтверджують також показники етномовного домінування, обчислені за статистичними матеріалами про рідну й другу мови жителів столиці різних національностей.

В останні роки є об'єктивні чинники підвищення значення української мови в Києві. Зокрема, після розпаду СРСР у структурі мігрантів до Києва суттєво зменшилася частка російськомовного населення, яке масово переселялося до міста з різних регіонів Сою-

¹ *Залізник Г.* Мовна ситуація Києва : день сьогоднішній та прийдешній / Ганна Залізник, Лариса Масенко. – К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2001. – С. 8.

зу в радянський період. Натомість частка україномовних мігрантів зросла. Внаслідок еміграції з 100,6 тис. осіб в 1989 р. до 17,9 тис. в 2001 р. зменшилася кількість євреїв, які становили значний сегмент російськомовного населення. З 536,7 тис. осіб до 337,3 тис. зменшилася кількість етнічних росіян. Відбулася українізація системи шкільної освіти. В Києві в 1990 р. з 310 середніх шкіл україномовними були лише 45, в яких навчалося 10 % школярів столиці, в 124 школах навчання вели російською, 141 школа була змішаною. Назагал частка учнів, які навчалися українською мовою, на початку 90-их років ХХ ст. становила близько 30 %. На початку ХХІ ст. цей показник уже становив понад 90 %. Триває українізація деяких інших соціальних сфер.

Загалом розвиток мовної ситуації в Києві останнім часом свідчить про подальші позитивні для української мови зміни. За результатами соціологічних досліджень київського Центру соціологічних досліджень “Громадська думка” науково-дослідного інституту проблем міста збільшується частка киян, які говорять тільки українською мовою. Якщо в 2000 р. їх було лише 14 %, то в 2004 р. їх стало 18 %. Суттєво зменшилась частка тих киян, які говорять тільки російською мовою в більшості ситуацій. Якщо в 2000 р. тільки на російську мову в спілкуванні орієнтувалося більше половини мешканців міста (52 %), то вже в 2004 р. таких виявилось 40 %. Частка киян, хто послуговується двома мовами, з 32 % в 2000 р. збільшилася до 42 %¹. Тобто, посилення ролі української мови відбувається поступово, еволюційним шляхом через стадії поступового підвищення рівня володіння жителями українською мовою, підвищення мовної стійкості україномовного населення, розширення сфер її використання. Цей процес займе ще декілька десятиріч. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. саме так столиця Фінляндії – Хельсінкі – перетворилася з міста, в якому домінували шведська та російська мови, в місто, де перевагу вже мала фінська мова.

На відміну від Києва, в інших містах і в сільській місцевості Київської адміністративної області домінує українська мова. Доволі висока частка населення, для якого рідною мовою є російська мова (до 10–12 %), є у Білій Церкві, а також багатьох міських поселеннях, розташованих неподалік Києва: Ірпіні, Василькові, Борисполі,

¹ Співіснування між українською та російською мовами на території України: як інтерпретувати дані різних соціологічних опитувань // Радіо Свобода. – Вівторок, 14 червня 2005 р. – Режим доступу до публ. через ел. ресурс proUA.com: <http://www.proua.com/digest/2005/06/14/233511.html>.

Березані, Броварах, Фастові. З огляду на те, що значна частка жителів прилеглих до Києва поселень працює в столиці, де домінує російська мова, роль російської мови серед жителів зазначених вище міст, ймовірно, значно суттєвіша, ніж статистичні відомості про рідну мову.

Чернігівський і Ніжинсько-Прилуцький етномовні райони охоплюють більшу частину території Чернігівської адміністративної області, крім її північно-східної частини – Сіверщини, яка входить до складу Сіверсько-Слобожанської етномовної провінції. Особливість мовної ситуації в цих районах визначається головно їхнім етногеографічним положенням, зокрема ближчим розташуванням до українсько-російського етнічного кордону, порівняно з іншими етномовними районами Центральної етномовної провінції. Тому в мовному складі тут дещо вища частка населення, для якого рідною є російська мова, активніше використання російської мови в різноманітних суспільних сферах. Крім того, Чернігівщина триваліший період, порівняно з правобережними областями України, перебувала у складі Російської імперії.

В обласному центрі – Чернігові – частка осіб, для яких рідною мовою є російська, за матеріалами перепису 2001 р. становила понад 20 %. В міжетнічних відносинах у місті домінує російська мова. За матеріалами соціолінгвістичного дослідження, яке проводила кафедра українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління в 2005 р., рівень мовної русифікації Чернігова є дуже високим, відноситься до найвищих в Центральній етномовній провінції (табл. 5.2). Мовна ситуація у ньому (двомовна з переважанням російської мови) суттєво не відрізняється від Києва, русифікованих міст півдня і сходу України. З функціонально-мовного боку він швидше нагадує російське місто, ніж українське, незважаючи на те, що за результатами опитування 81 % респондентів рідною мовою назвали українську мову, 19 % – російську.

Таблиця 5.2

Мова спілкування жителів Чернігова
за матеріалами соціологічного дослідження

Мова спілкування	Комунікативна сфера					
	у сім'ї батьків	у школі	в інституті	на роботі	у власній сім'ї	на вулиці
Українська	48	40	36,5	30,5	15	24,5
Російська	51	27	63,5	24	34,5	75,5

Джерело: Зіневич Л., Демченко В. Мовна ситуація Чернігова (за результатами соціолінгвістичного дослідження) // Українознавство. – № 3. – 2005. – С. 155–157.

Переважаюча частка жителів вважає себе двомовними, розподіляючи між двома мовами комунікативні сфери. З іншого боку, деякі матеріали опитування свідчать про поступове підвищення в Чернігові ролі української мови. Зокрема, простежується тенденція до зростання престижності української мови серед молоді.

У Чернігівському етномовному районі, крім обласного центру, вагома роль російської мови також у прикордонних з Білоруссю та Росією Ріпечькому та Щорському адміністративному районах.

На захід від Чернігова неподалік від державного кордону з Білоруссю є адміністративний анклав м. Славутич, який входить до складу Київської області. Це місто було збудоване після аварії на Чорнобильській АЕС для персоналу, яке обслуговує станцію. Специфіка функціонального типу міста зумовила особливості національного та мовного складу його жителів. У 2001 р. росіяни у Славутичі становили 30 % населення, частка жителів, що вважають рідною мовою російську, – 41 %. Це найвищі показники в Центральній етномовній провінції.

В Ніжинсько-Прилуцькому етномовному районі роль російської мови значно менша, ніж в Чернігівському. У найбільших містах району, Ніжині та Прилуках домінує українська мова.

До складу Конотопсько-Ромнівського етномовного району входять південно-західна частина Сумської адміністративної області. На відміну від сходу і півночі Сумщини, тут домінує українська мова. Навіть у найбільших містах 90 % жителів рідною мовою вважає українську мову.

Подільська область – це територія Хмельницької та Вінницької областей. З історико-географічного погляду вона охоплює землі колишньої Подільської губернії у складі Російської імперії, а ще раніше – Подільського і Брацлавського воєводств Речі Посполитої. Північна частина Подільської етномовної області є частиною Східної Волині.

Загальні особливості мовної ситуації в Подільській етномовній області – абсолютна перевага населення, що вважає рідною мовою українську, в мовному складі населення, домінування української мови в міжетнічних відносинах. Наслідком тривалого перебування регіону в складі Російської імперії, а згодом СРСР, є доволі численні російські мовні середовища у найбільших містах, доволі високий ступінь українсько-російської двомовності. Проте рівень використання російської мови на Поділлі значно нижчий, порівняно з іншими етномовними областями Центральної провінції. Цьому сприяло й географічне положення Поділля, яке значно віддалене від російської етнічної території. Ще від періоду Речі Посполитої на

Поділлі залишилися місцевості з польським населенням, яке уже давно зазнало мовної українізації.

Попри тривалий період перебування у сфері впливу Росії, кількість російського населення у регіоні до Другої світової війни була зовсім незначною, у містах переважало єврейське населення, яке поступово переходило з ідиш на російську мову. Після знищення євреїв в період фашистської окупації, в перші роки після завершення Другої світової війни у міста Поділля переселилося чимало російськомовного населення. Сьогодні, за винятком найбільших міст, великих російськомовних середовищ у регіоні немає, російське населення регіону поступово асимілюється. Навіть в обласних центрах частка російського населення, для якого рідною є українська мова, вже перевищує 10 %. Найбільші скупчення населення, що вважає рідною російську мову, є у Вінниці (близько 50 тис. осіб, 14 % жителів міста), Хмельницькому (понад 25 тис. осіб, 10 %), Кам'янці-Подільському (7 тис., 7 %). Доволі висока (близько 10 %) частка російськомовного населення є в містах, де розміщено атомну й теплову електростанції (Нетішин, Ладижин), найбільших залізничних вузлах (Жмеринка). Рівень мовної русифікації українського населення доволі незначний. У Вінниці в 2001 р. російська мова була рідною для 4,9 % українців, Хмельницькому – 3,0, Кам'янці-Подільському – 1,8 %.

За 1989–2001 рр. кількість осіб, для яких рідною мовою є російська, на Хмельниччині зменшилася на 51,9 % (з 121,2 до 58,3 тис. осіб), Вінниччині – на 49,6 % (з 165,7 до 83,5 тис.). Російською мовою в регіоні вільно володіє близько 50 % населення, що значно менше, ніж в інших етномовних областях Центральної провінції. Частка українців, які, крім української мови, вільно володіють також російською, становить у Хмельницькій області 43,9 %, у Вінницькій – 44,5 %.

Подільська етномовна область поділяється на п'ять етномовних районів: *Шепетівський, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Могилівсько-Тульчинський.*

Найвищим домінування української мови є в Кам'янець-Подільському етномовному районі. В Хмельницькому й Шепетівському етномовних районах є ареали розселення українізованого польського населення. Зокрема, в Городоцькому адміністративному районі поляки в 2001 р. становили 7,2 % від загалу жителів, Полянському – 6,6, Хмельницькому – 3,9, в м. Хмельницький – 2,0 %. У 2001 р. частка поляків, які рідною мовою вважали мову своєї національності, в Хмельницькій адміністративній області становила 10,9 %, українську мову – 86,2 %, російську – 2,9 %.

Ступінь урбанізації території Подільської етномовної області не є високим, щільність сільського населення доволі значна, тому міграції “село-місто” сприятимуть остаточній українізації обласних центрів і найбільших міст. Тенденція до підвищення ролі української мови, зменшення частки населення, для якого рідною є російська мова, збережеться надалі. Буде знижуватися також ступінь українсько-російської двомовності населення.

Правобережна область. Правобережна етномовна область – це територія Черкаської (крім лівобережних районів) і Кіровоградської (крім м. Світловодська, Світловодського й Онуфріївського районів) адміністративних областей. В мовному складі населення етномовної області абсолютну більшість становлять особи, для яких рідною є українська мова.

На мовну ситуацію в Правобережній етномовній області суттєво впливають розміщені поблизу великі центри русифікації: Київ на півночі, великі російськомовні міста Придніпровської етномовної області. Головна особливість Правобережної етномовної області – в її найбільших містах (обласні центри Черкаси та Кіровоград), попри абсолютну перевагу населення, для якого рідною є українська мова, в міжетнічних відносинах чіткої переваги української мови не простежено. В багатьох соціальних сферах як і раніше домінує російська мова. Частка русифікованих українців доволі висока (Черкаси – 6,6 % від загалу українського населення міста в 2001 р., Кіровоград – 9,3 %).

Про відсутність чіткої переваги української та російської мови в обласних містах цієї етномовної області, крім переписів населення, свідчать також соціологічні опитування. За матеріалами соціологічного дослідження, яке проводили в Черкаському державному технологічному університеті на початку 2004 р., серед студентів-українців в офіційних ситуаціях (на заняттях), а також у сімейному спілкуванні сумарно переважала українська мова – 65 % опитаних, у спілкуванні на перерві цей показник становив вже 54 % комунікативного простору, а з друзями у поза навчальний час – лише 43 %¹. Тобто, простежувалася тенденція до звуження україномовного інформаційного простору зі зменшенням офіційності ситуації і, відповідно, посилення у неофіційному спілкуванні позицій російської мови. За матеріалами дослідження 2005 р. лише 22 % опитаних студентів принципово послуговувалося українською мовою,

¹ Пчелінцева О. Функціонування української мови у середовищі викладачів і студентів: стан, проблеми, перспективи / Олена Пчелінцева // Українознавство. – № 3. – 2006. – С. 161–163.

51 % орієнтувалося на мову оточення, для 24 % – українська мова була мовою суто офіційного спілкування.

У малих і середніх містах етномовної області в міжетнічних відносинах цілковито домінує українська мова, за винятком деяких міст із особливим функціональним типом (наприклад, залізничні вузли Знам'янка, Сміла, промисловий центр Олександрія, рекреаційно-туристичний центр Канів), в яких у деяких соціальних сферах підвищується роль російської мови.

У Правобережній етномовній області найвищою частка населення, яке рідною вважає російську мову, є в Черкасах (20 %, близько 60 тис. осіб), Кіровограді (20 %, понад 50 тис. осіб), Знам'янці (20 %, 7 тис.). Серед великих міст Центральної етномовної провінції, вищою ніж у зазначених містах, частка населення, яке рідною вважає російську мову, є тільки у Києві та Чернігові.

Частка населення, яке вільно володіє російською мовою, доволі висока (близько 60 %), однак нижча, ніж у сусідній Лівобережній етномовній області.

Правобережна етномовна область поділяється на чотири етномовних райони: *Черкаський, Уманський, Кіровоградський, Гайворонський.*

Специфіка Кіровоградського і Гайворонського етномовних районів – вони розташовані на межі лісостепової та степової зон. Заселення території відбувалося дещо пізніше, порівняно з Черкащиною, у складі сільського населення дещо вища частка етнічних меншин: болгар, молдован, росіян. Зокрема, болгары становлять 9,7 % населення Вільшанського адміністративного району, 74,7 % з них рідною мовою вважає українську, 24,5 % – мову своєї національності, 0,8 – російську. Частка молдован в адміністративних районах Кіровоградщини становить 1–2 %. Рідною мовою вони вважають здебільшого мову своєї національності або українську мову.

Роль російської мови на Кіровоградщині вища, ніж на Черкащині. Крім зазначених чинників, цьому сприяє й дещо вищий рівень економічного розвитку.

У Черкаській адміністративній області особливо значним є домінування української мови на заході (Уманський етномовний район), натомість використання російської мови найвище в адміністративних районах, що розташовані поблизу Дніпра (Черкаський етномовний район).

В останні десятиліття в Правобережній етномовній області, як і на всій території Центральної України, простежено тенденцію до

зниження ролі російської мови. Кількість населення, для якого рідною є російська мова, за 1989–2001 рр. зменшилася на 40 %.

Лівобережна етномовна область охоплює більшу частину території Полтавської адміністративної області (крім міст Кременчука та Комсомольська, а також Кременчуцького району), а також лівобережну частину Черкаської області.

На початку ХХ ст. за мовним складом населення це була “найбільш українська” територія з усіх регіонів України. Сільська місцевість була суцільно українською. У містах, на відміну від інших регіонів України, майже не було єврейського населення, а частка росіян тривалий період залишалася доволі незначною. Полтава була єдиним великим містом України, в мовному складі населення якого переважали особи, для яких рідною була українська мова.

Впродовж ХХ ст. рівень мовної русифікації цього регіону суттєво підвищився. Одним з головних факторів, які у радянський період сприяли поступовому посиленню ролі російської мови на Лівобережжі, є його географічне положення. Регіон розташований поряд з потужними осередками русифікації українців: Харків, Індустріальне Придніпров'я, Київ. Іншим важливим фактором русифікації став промисловий розвиток цього регіону. Крім того, Полтавщина, найбільше серед усіх українських земель постраждала від голодомору 1932–1933 рр. Незважаючи на це, позиції української мови на Полтавщині все-таки доволі міцні, за показниками, які відображають рівень русифікації населення, вона поступається сусідній Чернігівщині, а також Кіровоградській області.

У мовному складі населення Лівобережної етномовної області абсолютно переважає населення, для якого рідною є українська мова. Українська мова домінує також у міжетнічних відносинах. Тільки в обласному центрі – Полтаві – ступінь домінування української мови доволі низький. Кількість русифікованих українців на Лівобережжі незначна. В 2001 р. у Полтаві частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, становила 4,5 % від загалу українського населення, Миргороді – 3,2, Лубнах – 1,5 %.

Частка населення, для якого рідною є російська мова, у Полтаві в 2001 р. становила 14 % (45 тис. осіб), Миргороді – 11 %. Російською мовою вільно володіє понад 65 % населення Лівобережної етномовної області. Кількість російськомовного населення, а також його частка в мовному складі жителів Лівобережної етномовної області поступово зменшується.

До складу Лівобережної етномовної області входять три етномовних райони: *Полтавський, Лубнівсько-Миргородський, Золото-ніський.*

5.4. Сіверсько–Слобожанська етномовна провінція

До складу Сіверсько-Слобожанської етномовної провінції входить частина території України, прилегла до державного кордону з Росією на півночі й північному сході України. Це Семенівський і Новгород-Сіверський райони Чернігівської області, більша частина території Сумської та Харківської адміністративних областей, північні райони Луганщини. З етногеографічного погляду це “етноконтактна смуга”, тобто територія українсько-російського етнічного пограниччя, де відбуваються інтенсивні міжетнічні контакти, в тім числі й мовні, що й визначає специфіку мовної ситуації.

Крім прикордонного положення, сучасні особливості мовної ситуації в провінції формують такі чинники. Перший – це значно триваліше її перебування у складі Російської держави, порівняно з Центральною Україною й іншими регіонами держави. Другий – це особливості заселення території, зокрема Слобожанщини, яку освоювало українське населення в другій половині XVII–XVIII ст., тобто раніше, ніж південні регіони України, однак значно пізніше, ніж давні українські землі Наддніпрянщини, Поділля, Заходу та Півночі України. Ще одним важливим чинником мовної ситуації стали локальні особливості формування кордону України на цій ділянці. Внаслідок його уточнення, яке відбувалося у другій половині 20-их років XX ст., до складу УСРР увійшло декілька місцевостей (район Семенівки, Путивля, Миропілля, Троїцького й деякі інші) з доволі високою часткою росіян у національному складі, а також з доволі високим рівнем русифікації українського населення.

Значний вплив на розвиток мовної ситуації на більшій частині території Сіверсько-Слобожанської етномовної провінції має Харків, друге за людністю місто України, яке до червня 1934 р. було столицею УСРР у складі Радянського Союзу. Російськомовність Харкова, разом із іншими важливими чинниками русифікації, зазначеними вище, визначає загальне домінування російської мови на території провінції.

Мовна ситуація у Сіверсько-Слобожанській провінції має такі головні риси:

- незначна перевага у мовному складі населення осіб, для яких рідною мовою є українська мова;
- наявність в міських поселеннях і в сільській місцевості великої кількості населення, яке рідною вважає російську мову;
- складність етномовних відносин, загальне домінування російської мови в етномовних відносинах, за наявності значних те-

риторій у сільській місцевості, а в деяких районах – також у містах, з домінуванням української мови;

- доволі високий ступінь мовної асиміляції українського населення не тільки у великих містах, а й у сільській місцевості, на відміну від інших регіонів України;
- значна територіальна диференціація мовної ситуації;
- високий ступінь двомовності населення, причому поширена як українсько-російська, так і російсько-українська двомовність;
- відсутність інших мовних середовищ, крім російських і українських.

Якоїсь чіткої тенденції у розвитку мовної ситуації, яка б простежувалася на усій території Сіверсько-Слобожанської провінції не виявлено. В останнє десятиріччя, як і в більшості регіонів України, тут дещо посилилася роль української мови. Однак в розвитку мовної ситуації є значні територіальні особливості. Використання української мови зростає у західній частині провінції (Сіверсько-Сумська етномовна область), натомість у центрі й на сході (Харківсько-Старобільська область) становище української мови, порівняно з радянським періодом, докорінних змін не зазнало.

Сіверсько-Слобожанська етномовна провінція поділяється на дві етномовні області: Сіверсько-Сумську й Харківсько-Старобільську.

Сіверсько-Сумська область – це північно-східні адміністративні райони Чернігівщини (Семенівський, Новгород-Сіверський), а також суміжні до державного кордону з Росією райони Сумщини. Тут разом з українцями проживає доволі значна кількість російського населення, зокрема у сільській місцевості.

У мовному складі жителів Сіверсько-Сумської етномовної області перевагу мають особи, для яких рідною є українська мова. Також є райони з переважанням російськомовного населення, з домінуванням російської мови в етномовних відносинах. Рівень двомовності населення відноситься до найвищих в Україні. До 90 % жителів цієї етномовної області вільно володіє українською та російською мовами.

Сіверсько-Сумська етномовна область поділяється на три етномовні райони з доволі суттєвими відмінностями мовної ситуації: Сіверський, Сумський, Путивальський.

Сіверський етномовний район охоплює північно-східну частину Чернігівщини, а також північні райони Сумщини (Середина-Будський, Ямпільський, Шосткинський, Глухівський), тобто територію історичної Сіверщини. Це давня українська земля, однак вона найраніше з усіх українських територій потрапила до сфери

впливу Росії. Вже з початку XVI ст. Сіверщина відійшла до складу Московської держави і була частиною Росії до 1918 р. (за винятком нетривалого періоду).

Сотні років перебування у складі Росії призвели до значної мовної русифікації українців. Головна особливість мовної ситуації Сіверщини – домінування російської мови в етномовних відносинах у міських поселеннях і сільській місцевості, незважаючи на те, що етнічних росіян тут не надто багато. Сіверщина – це, мабуть, найдавніший в Україні район масової русифікації українського населення. Ще за підсумками перепису населення 1926 р. Глухівська округа УСРР входила до четвірки округ (разом із Луганською, Одеською і Сталінською), в яких більшість жителів рідною мовою вважало російську мову. Надалі частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, тут поступово зменшувалася, але й сьогодні залишається суттєво вищою, ніж у сусідніх районах Центральної етномовної провінції.

Тривалий період на Сіверщині високим був рівень русифікації сфери шкільної освіти. Ще у 20-их роках XX ст. в період “політики українзації” в УСРР, у Глухівській окрузі частка школярів-українців, які навчалися українською мовою, не перевищувала 25 %, хоча тоді навіть на сході України в більшості округ цей показник перевищував 50 %.

У 2001 р. у найбільшому місті Сіверського етномовного району, – Шостці, – російську мову рідною вважало близько 40 % жителів міста, хоча частка росіян в етнічному складі населення становила всього 9,2 %. Частка українців, для яких рідною мовою була російська мова, тут була такою великою, як і в багатьох великих деукраїнізованих містах сходу і півдня України – 30,5 %.

Путивльський етномовний район охоплює територію однойменного адміністративного району Сумської області. Путивльщина у період існування Російської імперії входила до складу Курської губернії, тому після подій 1917–1920 рр. вона опинилася у складі РСФРР. До УСРР ця територія відійшла тільки після уточнення державного кордону з РСФРР восени 1925 р. Путивльський район – єдиний на Сумщині, в національному складі населення якого переважають росіяни – 51,6 % в 2001 р., частка українців – 47,4 %. В мовному складі переважають особи, для яких рідною є російська мова, в міжетнічних відносинах домінує російська мова.

Сумський етномовний район – це східна та південно-східна частини Сумської адміністративної області з найбільшими містами Суми й Охтирка. З історико-географічного погляду – це західна частина Слобожанщини. У XVIII ст. це була територія Сумського та

Охтирського слобожанських полків. Особливістю мовної ситуації в Сумському етномовному районі є те, що, незважаючи на значну кількість російського населення (наприклад, в Сумах – 12,4 % в 2001 р., Великописарівському районі – 26,7 %, Тростянецькому – 13,9 %) та близькість державного кордону з Росією, в міжетнічних відносинах чіткого домінування російської мови не простежено, на відміну від Путивльського та Сіверського етномовних районів. Перевага населення, яке вважає рідною мовою українську, є доволі значна. В 2001 р. частка осіб, що вважали рідною мовою російську, найвищою була в Великописарівському районі – 27 %. В Сумах цей показник становив близько 20 % (60 тис. осіб), Охтирці – 10 % (5 тис.), Тростянецькому районі – 16 %. В інших адміністративних районах частка російськомовних жителів суттєво менша.

В останні десятиріччя на території Сіверсько-Сумської етномовної області, незважаючи на значну кількість російського та російськомовного населення, доволі високий рівень мовної русифікації українців у деяких районах, а також прикордонне розташування з Росією, роль української мови усе таки зростає. На наш погляд, тут діють два головні чинники. По-перше, значна кількість населення, що вважає рідною мовою російську, – українців і росіян, живе у сільській місцевості, де впродовж багатьох десятиріч надзвичайно несприятлива демографічна ситуація. Тому російськомовне населення поступово вимирає, або мігрує в інші регіони. Наведемо такий приклад: в 1959 р. у Сумській адміністративній області в сільській місцевості всього 54 тис. українців рідною мовою вважало російську, в 1989 р. – вже 22,8 тис., в 2001 р. – 16,1 тис. осіб. В Чернігівській області динаміка була такою: 1959 р. – 59 тис. осіб, 1989 р. – 21,7 тис., 2001 р. – 11,6 тис. осіб. Іншою важливою причиною посилення української мови в регіоні є доволі міцні її позиції в багатьох важливих містах Сумщини міжрайонного значення (Конотопі, Охтирці, Ромнах), які є центрами міграції населення з сільської місцевості й малих міст. Наприклад, у Конотопі в 2001 р. частка населення, що вважало рідною мовою українську мову, становила 86 %, Охтирці – 87, Ромнах – 94 %.

Харківсько-Старобільська область – це більша частина території Харківської адміністративної області, крім південних районів, північна аграрна частина Луганської області, а також Краснолиманський район Донецької області. З історико-географічного погляду це колишня територія Слобожанщини (Харківський, Ізюмський полки) та так звана Старобільщина. У період Російської імперії всі ці землі входили до складу Харківської губернії.

Головна особливість мовної ситуації в цій етномовній області – значне домінування російської мови в міжетнічних відносинах, значна кількість населення, що вважає рідною мовою російську (близько 45 %), значна частка русифікованого українського населення (близько 25 % від загалу українців). Серед жителів міських поселень особи, що вважають рідною мовою російську, становить понад 50 %, у сільській – менше 20 %.

Домінування російської мови формують такі чинники. По-перше, це перевага населення, що вважає рідною мовою російську мову, в складі населення Харкова, найбільшого міста регіону, другого за людністю міста України, в якому живе половина усього населення Харківсько-Старобільської області. За підсумками перепису населення 2001 р. українську мову вважало рідною 31,8 % населення Харкова, російську – 65,9 %, хоча в національному складі населення 61 % становили українці, росіяни – 34 %.

У 90-их роках ХХ ст. у Харкові швидко зростала частка осіб, які вільно володіють українською мовою. В 2001 р. цей показник становив 81,7 %, порівняно з 1989 р. він зріс на 19,2 відсоткового пункта. Російською мовою вільно володіло 91,5 % жителів міста, порівняно з 1989 р. цей показник зменшився на 5,7 пункта. Майже половина (49,5 %) українців Харкова вважають рідною мовою російську. Значно русифікованими є також представники етнічних меншин. В 2001 р. російська мова була рідною для більшості білорусів, євреїв, вірмен, грузинів, татар, молдован міста (табл. 5.3).

По-друге, на території Харківсько-Старобільської етномовної області є значні ареали розселення росіян у сільській місцевості та міських поселеннях, які сформувалися в процесі заселення території краю, а потім його економічного розвитку. Росіяни становлять 34,2 % населення м. Харкова, 42,8 – Чугуєва, 38,3 – Первомайська, від 20 до 40 % у Балаклійському, Великобурлацькому, Первомайському, Харківському, Чугуївському районах Харківської області, Троїцькому районі Луганської області. Потужні російські середовища є осередками поширення російської мови, мовної русифікації українського населення.

По-третє, домінуванню російської мови в Харківсько-Старобільській етномовній області значно сприяє її географічне положення. Оскільки вона прикордонна з Росією, то в радянський період міграція росіян із сусідніх російських областей завжди була важливим чинником приросту населення Харкова, інших великих міст регіону. Крім того, на півдні Харківсько-Старобільська етномовна область межує з Придніпровсько-Донецькою етномовною провінцією, де також значно домінує російська мова.

Таблиця 5.3
Рідна мова найчисленніших національностей м. Харкова у 1989 р. і 2001 р.

Національності	2001				1989			
	Всього, тис. осіб	Рідна мова, %		Всього, тис. осіб	Рідна мова, %		росій- ська	
		своєї націон.	укра- їнська		своєї націон.	укра- їнська		
Всього	1449,8	65,2	1,0	32,5	1594,0	73,5	0,3	26,2
в тім числі								
українці	884,2	50,4	–	49,5	803,0	56,9	–	43,1
росіяни	496,5	97,4	2,5	–	695,1	99,5	0,5	–
білоруси	7,3	12,4	6,1	81,4	11,9	29,3	2,0	68,6
євреї	11,2	1,2	4,3	94,3	47,9	3,6	0,5	95,9
вірмени	7,2	37,3	2,9	59,6	6,0	40,9	0,5	58,3
азербайджанці	3,9	55,1	2,3	42,1	4,3	76,4	0,3	22,9
грузини	2,8	42,2	3,5	54,1	2,5	61,0	0,4	38,2
татари	3,2	19,8	3,6	76,3	4,6	40,9	0,4	58,5
молдовани	1,0	24,8	8,6	62,9	1,8	49,0	2,4	46,3
в'єтнамці	2,4	98,5	–	1,4
цигани	1,2	79,6	2,4	15,5	1,0	62,7	6,1	30,7

Джерело: Національний склад населення Харківської області за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Харків, 2003. – С. 21.

Порівняння статистичних показників за підсумками двох останніх переписів населення свідчить про деяке підвищення ролі української мови в регіоні. Зокрема, в 2001 р. у Харківській адміністративній області українську мову вважали рідною 53,8% населення області, що на 3,3 відсоткового пункта вище, ніж за даними перепису 1989 року. Російська мова була рідною для 44,3% населення, порівняно з минулим переписом цей показник зменшився на 3,8 відсоткового пункта. За 1989–2001 рр. кількість населення, що вважає рідною мовою російську, зменшилася на 16,1% (з 1528,4 тис. осіб до 1282,7 тис. осіб).

Зменшення кількості та частки населення, що вважає рідною мовою російську, на Харківщині було незначним, порівняно з більшою частиною території України, й зумовлено двома чинниками: по-перше, значне зменшення кількості росіян та євреїв (відповідно, на 29,6 і 76,3%), а також представників деяких інших російськомовних груп внаслідок міграційного відтоку; по-друге несприятливі показники природного руху. Стверджувати про активну мовну дерусифікацію українського населення на Харківщині ще не має достатніх підстав. На Харківщині, як і в інших східних областях України, за міжпереписний період дещо зросла частка українців, що вважають рідною мовою російську: з 20,4% в 1989 р. до 25,8% в 2001 р. Це зумовлено зміною за міжпереписний період етнічної ідентичності частиною жителів області.

Харківсько-Старобільська етномовна область належить до областей з високим рівнем двомовності населення, де поширена українсько-російська й російсько-українська двомовність. Доволі значна кількість населення не володіє вільно українською мовою.

Ця етномовна область поділяється на три етномовних райони: Харківський, Куп'янсько-Ізюмський, Старобільський.

Харківський район охоплює територію центральних адміністративних районів Харківської області разом з м. Харковом. Особливістю мовної ситуації тут є значна перевага населення, що вважає рідною мовою російську мову (завдяки російськомовному населенню Харкова, Чугуєва, а також в ареалах розселення росіян у сільській місцевості), значне домінування російської мови в міжетнічних відносинах. Роль української мови дещо підвищується лише у моноетнічних місцевостях, де частка українців перевищує 90%.

Куп'янсько-Ізюмський район охоплює східні адміністративні райони Харківщини, а також Краснолиманський район Донецької області. В мовному складі населення цього етномовного району суттєво переважають особи, для яких рідною мовою є українська мова, однак значної переваги в етномовних відносинах українська

мова немає. Вона домінує лише у сільській місцевості та невеликих містах, натомість в Куп'янську й Ізюмі, Красному Лимані коефіцієнти етномовного домінування засвідчують перевагу російської мови, незважаючи на те, що частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, в цих містах становить понад 70 %, а частка українців – понад 80 %.

Старобільський район, який охоплює північні адміністративні райони Луганської області, найбільш аграрний з усіх етномовних районів Сіверсько-Слобожанської етномовної провінції. Тут простежено значну перевагу населення, що вважає рідною мовою українську мову, в мовному складі, а також домінування української мови в місцевостях із значною перевагою українців у етнічному складі. В таких адміністративних районах як Білокуракинський, Марківський, Новопсковський, Сватівський частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, перевищує 90 %. Високою є частка росіян, для яких рідною є українська мова, – 20 % і вище від загалу російського населення. У прилеглих до державного кордону районах із доволі високою часткою росіян (Троїцький, Міловський) частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, зростає, а українська мова втрачає перевагу в етномовних відносинах. У найбільшому місті етномовного району – Старобільську, попри перевагу в мовному складі населення, що вважає рідною мовою українську мову, домінує російська мова.

За 1989–2000 рр. мовна ситуація у Старобільському етномовному районі суттєвих змін не зазнала. В окремих районах (Біловодський, Старобільський) частка населення, для якого рідною мовою є російська мова, підвищилася, в інших (Білокуракинський, Марківський, Новопсковський, Сватівський) – суттєво не змінилася, або навіть дещо знизилася. Несприятлива демографічна ситуація призвела до зменшення загальної кількості населення, що вважає рідною мовою українську мову.

Тенденції розвитку мовної ситуації в Старобільському та сусідньому Куп'янсько-Ізюмському етномовних районах визначаються їхнім розташуванням поруч з великими російськомовними регіонами: Донецьким на півдні, Харківським – на заході, а також територією Росії на півночі і сході. Таке географічне положення впродовж усього радянського періоду сприяло поступовій русифікації населення району. Ця тенденція зберігається й сьогодні. Молодь поступово переходить на російську мову, або мігрує у великі русифіковані міста, старше україномовне покоління вимирає. Україномовні середовища деградують, хоча частка населення, яке вважає рідною мовою українську, й далі доволі значна.

5.5. Придніпровсько-Донецька етномовна провінція

До складу провінції входить промислово найрозвиненіша територія України: Дніпропетровська адміністративна область, більша частина Луганської, Донецької, Запорізької областей, а також деякі райони Харківської, Полтавської та Кіровоградської. Одним з наслідків індустріалізації цих областей була численна міграція у промислові міста регіону росіян і представників інших етнічних спільнот колишнього СРСР та поширення російської мови. Особливість мовної ситуації в Придніпровсько-Донецькій етномовній провінції – вагома частка населення, для якого рідною є російська мова, а також значна перевага російської мови в міжетнічних відносинах майже на усій території провінції, високий рівень мовної русифікації українців і представників інших етнічних груп населення.

У Придніпровсько-Донецькій етномовній провінції простежено також суттєві територіальні відмінності мовної ситуації, які зумовлені здебільшого особливостями географічного положення різних районів, рівнем індустріалізації, особливостями розвитку місцевих систем розселення. Тому в провінції, поряд з майже цілковито русифікованими районами, де частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, наближається до 90 %, трапляються також й україномовні райони, з домінуванням української мови в міжетнічних відносинах, а також перехідні райони, де ні російська, ні українська мова немає чіткої переваги.

Іншими важливими особливостями мовної ситуації в провінції є високий рівень двомовності населення, наявність значної кількості населення, яке не володіє вільно українською мовою, відсутність інших мовних середовищ, крім українських та російських.

Розвиток мовної ситуації в Придніпровсько-Донецькій провінції в останнє десятиріччя веде до збереження високої ролі російської мови на її території. Тенденція до зниження частки населення, що вважає рідною мовою російську мову, є лише в деяких районах у західній частині провінції, натомість на сході провінції частка населення, для якого рідною є російська мова, далі зростає.

Придніпровсько-Донецька етномовна провінція поділяється на три етномовних області: Придніпровську, Гуляйпільсько-Лозівську, Донецьку.

Донецька етномовна область. Охоплює центральну та північну частини Донецької адміністративної області (крім Краснолиманського й Олександрійського районів), центральну та південну частини Луганської області. Це територія з високим рівнем індустріалі-

зації, високою щільністю населення, надзвичайно високим рівнем урбанізації населення (близько 90 %). Особливості мовної ситуації в Донецькій етномовній області:

- значна перевага в мовному складі населення осіб, для яких рідною є російська мова;
- цілковите домінування російської мови в міжетнічних відносинах;
- високий ступінь мовної русифікації українців, а також представників етнічних меншин;
- середній ступінь поширення двомовності населення, домінування російсько-української двомовності,
- наявність значної частки населення, яке не володіє вільно українською мовою;
- тенденція до подальшої мовної русифікації населення.

На формування етнічного й мовного складу населення цієї етномовної області значно вплинула розробка родовищ кам'яного вугілля, яка активно розпочалася ще у другій половині XIX ст., розвиток багатьох інших галузей промисловості, пов'язаних з використанням місцевих ресурсів. Внаслідок цього впродовж багатьох десятиліть у регіон, крім українського населення з навколишньої сільської місцевості та сусідніх регіонів, мігрували у значній кількості росіяни, а також білоруси, татари, представники інших етнічних спільнот колишньої Російської імперії, а згодом СРСР. В регіоні виникала велика кількість промислових поселень навколо шахт й інших промислових об'єктів, які згодом переростали у великі та середні за людністю міста, в яких часто переважало російськомовне населення. Російська мова мала значно вищий соціальний статус, порівняно з українською. Вона домінувала у всіх престижних суспільних сферах. Тому міграція українського населення на Донбас не сприяла до українізації регіону, навпаки, регіон став найбільшим в Україні центром мовної русифікації українців та представників інших етнічних спільнот. Наступним етапом, після мовної русифікації, була етнічна асиміляція, тобто зміна етнічної ідентичності з української на російську. Тому частка росіян у складі населення Донбасу в радянський період постійно зростала.

Русифікації сприяли мішані шлюби та тісні міжетнічні контакти. Внаслідок цього у регіоні сформувалася критично велика кількість людей (близько 50 % від загалу жителів) з подвійною етнічною самоідентифікацією, тобто, які себе ототожнюють одночасно з українцями і з росіянами. Зокрема, за матеріалами опитування, яке в 1991 р. організували місцеві засоби масової інформації 54,9 % жителів Луганської і Донецької областей зазначили, що "на-

селення Донбасу – особлива спільність людей, які мають джерела як в Україні, так і в Росії”. В 1996 р. таких осіб було 45,4 %¹.

Крім того, мовну русифікацію населення посилювали прикордонне положення щодо Росії, а також наявність доволі великих ареалів розселення росіян у сільській місцевості (наприклад, у Станічно-Луганському районі Луганської області).

Сьогодні в мовному складі населення багатьох поселень частка осіб, що вважають рідною мовою російську мову, становить 80 % і вище. Частка українців, для яких рідною є російська мова, у великих містах може становити до 70 %, а іноді й вище.

Високий рівень мовної русифікації населення є також у прилеглих до великих міст сільській місцевості. Адже Донецька етномовна провінція по суті є суцільною урбанізованою територією, тому майже усе населення сільської місцевості більше чи менше пов'язане з міськими поселеннями. Частка населення, для якого рідною є українська мова, у сільській місцевості все ще є доволі високою. В деяких адміністративних районах вона перевищує 50 % від загалу жителів, здебільшого завдяки україномовному населенню літнього та похилого віку.

У 2001 р. частка жителів, що вважають рідною мовою російську мову, в найбільших містах регіону становила: Донецьк – 88 %, Луганськ – 85, Макіївка – 86, Горлівка – 84, Краматорськ – 63, Єнакієве – 86, Красний Луч – 84, Слов'янськ – 55, Лисичанськ – 63, Алчевськ – 84, Северодонецьк – 71, Краснодон – 91, Артемівськ – 64, Харцизьк – 83, Свердловськ – 84, Стаханов – 84 %.

Частка українців, для яких рідною мовою була мова своєї національності, становила: Донецьк – 23 %, Луганськ – 27,5, Макіївка – 26,6, Горлівка – 28,4, Краматорськ – 49,8, Єнакієве – 29,1, Красний Луч – 31,1, Слов'янськ – 58,6, Лисичанськ – 51,2, Алчевськ – 28,6, Северодонецьк – 46,7, Краснодон – 24,4, Артемівськ – 49,1, Харцизьк – 29,6, Свердловськ – 30,0, Стаханов – 30,0 %.

Донецька етномовна область належить до тих регіонів України, куди найбільш інтенсивно мігрують представники закавказьких народів: азербайджанці, грузини, вірмени. Цьому сприяє географічне положення регіону, а також доволі високий ступінь його економічного розвитку. За 1989–2000 рр. в Донецькій адміністративній області кількість грузин збільшилася на 94,4 %, азербайджанців – на 87,1 %, вірмен – на 55,1 %, у Луганській області, відповідно,

¹ Кононов И. Ф. Гуманистическое значение украинско-российского культурного синтеза в Донбассе / И. Ф. Кононов // Человек. Время. Гуманизм : Сб. науч. и публ. ст. – Луганськ : Світлиця, 1998. – С. 77–84.

на 24,5, 45,0, і 70,1 %. Представники цих етнічних спільнот рідною називають здебільшого мову своєї національності, рідше російську.

Донецька етномовна область поділяється на чотири етномовних райони: Донецько-Макіївський, Краматорсько-Слов'янський, Лисичансько-Северодонецький, Луганський.

В *Луганському* етномовному районі домінування російської мови найвище. Частка етнічних росіян тут найбільша, порівняно з іншими районами Донецької етномовної області. В 2001 р. росіяни становили абсолютну або відносну більшість населення в Краснодоні, Красному Лучі, Свердловську, Стаханові, Краснодонському, Станично-Луганському адміністративних районах. В Луганську росіян було 47 %. На мовну ситуацію вагомо впливає географічне сусідство більшості районів Луганщини з Росією.

У *Донецького-Макіївському районі* частка росіян є нижчою, ніж в Луганському, в 2001 р. вони становили більшість населення лише у Донецьку й Макіївці. Частка населення, яке рідною мовою вважає російську мову, майже така ж висока, як і на Луганщині, завдяки високим показникам мовної русифікації українського населення. Локальною особливістю Донецько-Макіївського етномовного району є підвищена частка в деяких міських поселеннях греків, які компактно мешкають південніше, на Маріупольщині. Зокрема, в 2001 р. у Донецьку жило 10,2 тис. греків, 93,3 % з них рідною мовою вважали російську мову.

В *Краматорському-Слов'янському й Лисичансько-Северодонецькому* етномовних районах роль української мови дещо зростає, хоча назагал усе таки домінує населення, для якого рідною є російська мова. У великих містах Північного Донбасу частка осіб, що вважають рідною мовою українську мову, підвищується до 30–40 % (Краматорськ, Слов'янськ, Лисичанськ). У прилеглій до міст сільській місцевості подекуди в мовних відносинах роль української мови доволі значна, частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, може збільшуватися навіть до 80 %. Частка русифікованого українського населення нижча, ніж на Південному Донбасі. Така специфіка мовної ситуації зумовлена передусім географічним положенням. На півночі й заході ці етномовні райони межують з аграрними місцевостями, де домінує населення, що вважає рідною мовою українську мову. Краматорсько-Слов'янський, Лисичансько-Северодонецький етномовні райони не є прикордонними з Росією. Іншими важливими чинниками, що зумовлюють зазначені вище особливості мовної ситуації, є дещо нижчий рівень урбанізації населення, вища частка українців в етнічному складі населення.

Головні тенденції мовної ситуації в Донецькій етномовній області у 90-их роках ХХ ст.: зниження частки населення, що вважає рідною мовою українську мову, підвищення ступеня мовної асиміляції українців, водночас підвищення частки осіб, які вільно володіють українською мовою.

У Донецькій етномовній області українці перебувають на останній стадії русифікації, на якій україномовні середовища вже майже цілком зруйновано. Населення, яке вважає рідною мовою українську, представлене здебільшого особами літнього й похилого віку. Тому україномовні жителі Донбасу поступово вимирають. Натомість поповнення групи населення, що вважає рідною мовою українську мову, особами молодших вікових категорій не відбувається, тому що повноцінних українських мовних середовищ тут немає.

На спрямування мовних процесів суттєво впливає ситуація у сфері шкільної освіти. У Донбасі в роки незалежності на шляху переходу шкіл на державну мову викладання було чимало перешкод. Спочатку місцева влада вказівки з Києва про переведення шкіл на українську мову навчання ігнорувала, а згодом виконувала частково¹. На відміну від інших регіонів України, тут, як і в радянський період, більшість учнів навчаються в російськомовних школах.

Іншим важливим фактором подальшої русифікації є також політична ситуація в регіоні, орієнтація місцевих політичних сил на російську мову, використання ними мовного питання для здобуття симпатій місцевого електорату та електорату інших регіонів України з домінуванням російської мови.

У Донецькій адміністративній області за 1989–2001 рр. кількість осіб, що вважають рідною мовою українську мову, зменшилася на 29,4 % (з 1623,2 тис. осіб до 1163,1 тис.), Луганській – на 24,5 % (з 996,0 тис. до 762,4 тис.). В 2001 р. українську мову вважало рідною 24,1 % жителів Донецької області, що на 6,5 відсоткового пункту менше, ніж за даними перепису 1989 р. Російська мова була рідною для 74,9 % жителів. Порівняно з минулим переписом цей показник збільшився на 7,2 відсоткового пункту. В Луганській області українську мову вважали рідною 30,0 % населення, що на 4,9 відсоткового пункту менше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову вважало рідною 68,8 % населення.

Частка українців, що вважають рідною мовою мову своєї національності, у Донецькій області за міжпереписний період знизилася.

¹ Сергієнко Ю. Из досвіду викладання гуманітарних дисциплін державною мовою у вищих навчальних закладах Луганщини / Юрій Сергієнко // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 119–121.

лася з 59,2 до 41,2 %, Луганській – з 66,3 до 50,4 %. Сприяли цьому подальша мовна асиміляція українців, а також зміна етнічної ідентичності значною частиною населення з російської на українську (внаслідок чого кількість росіян у Донецькій області зменшилася на 20,4 %, Луганській – на 22,5 %).

Якщо не буде докорінних змін у мовній політиці на Донбасі, то частка населення, що вважає рідною мовою українську, в регіоні далі буде зменшуватися. Частка осіб, для яких рідною мовою є російська мова, підвищуватиметься до рівня 85–90 % і більше.

Про такий розвиток подій свідчать останні соціологічні опитування. Зокрема, у вересні 2006 р. було проведено соціологічне дослідження суспільної думки жителів Донецької області компанією DIAC. За матеріалами цього дослідження виявилось, що 82 % жителів області рідною мовою вважають російську (що уже на 7 відсоткових пунктів вище, ніж за результатами перепису 2001 р.), 15 % – українську мову, російську й українську – 1, іншу – 1, важко відповісти – 1. У сімейному колі здебільшого російською мовою спілкується 91 % жителів області¹.

Заходи з розширення сфери функціонування української мови здатні суттєво сповільнити темпи асиміляції населення вже у найближчі роки, однак для докорінних змін мовної ситуації потрібно тривалий період.

Гуляйпільсько-Лозівська область. Це низка адміністративних районів із високою часткою жителів, для яких рідною мовою є українська мова, що звідусіль оточені російськомовними регіонами. Адміністративно це південні райони Харківської області (Сахновщинський, Лозівський, Близнюківський, Барвінківський), східні – Дніпропетровської (Петропавлівський, Межівський, Васильківський, Покровський), східні – Запорізької (Новомиколаївський, Гуляйпільський, Пологівський, Куйбишевський, Чернігівський), а також Олександрійський район Донецької адміністративної області. Це аграрні райони з низьким рівнем урбанізації населення, що й зумовило особливості мовної ситуації. Частка жителів, що вважають рідною мовою українську мову, в адміністративних районах Гуляйпільсько-Лозівської етномовної області становить 80–90 % і вище. Рівень мовної асиміляції російського населення доволі високий – 10–20 % і вище.

¹ Денисов Д. О. Отношение жителей Донецкой области к проблеме русского языка / Д. Денисов // Всеукраїнська експертна мережа. Аналітика. – Режим доступу до публ. : http://experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=11382.

Наприклад, у 2001 р. в Чернігівському районі Запорізької області українську мову рідною мовою вважало 28,1 % росіян, Гуляйпільському – 27,6, Новомиколаївському – 23,4 %. Аналогічною була ситуація у східних районах Донеччини. Рівень мовної асиміляції українців відносно незначний, зазвичай не перевищує 1–2 %. В найбільших міських поселеннях (Лозова, Гуляйполе, Пологи) також переважає населення, що вважає рідною мовою українську, однак використання російської мови суттєво зростає. В Першотравенську Дніпропетровської області, який виник як шахтарське поселення, в мовному складі населення переважають особи, для яких рідною мовою є російська мова. Третина українців рідною мовою вважає російську.

Ця етномовна область поділяється на три етномовних райони: *Лозівський, Покровсько-Межівський, Гуляйпільський.*

Гуляйпільсько-Лозівська область – це своєрідна буферна зона між русифікованими Придніпров'ям і Донбасом. Це все, що залишилося від великої аграрної україномовної області, що існувала в XIX – на початку XX ст. в Південно-Східній Україні ще до початку періоду форсованої індустріалізації Донбасу та Придністров'я.

Головна тенденція мовної ситуації в цій етномовній області – збереження доволі високої частки осіб, що вважають рідною мовою українську мову, водночас зменшення кількості україномовного населення внаслідок несприятливої демографічної ситуації.

Придніпровська область охоплює територію Дніпропетровської адміністративної області, придніпровські райони Запорізької, Полтавської (район Кременчука) та Кіровоградської (район Світловодська) областей – так зване Індустріальне Придніпров'я, промислово розвинений регіон України, з високим рівнем урбанізації.

Головна особливість мовної ситуації в Придніпровській етномовній області – перевага населення, що вважає рідною мовою українську мову (за винятком найбільших міст – обласних центрів, а також окремих міст із високою часткою росіян в етнічному складі), проте домінуванням російської мови в міжетнічних відносинах. Етномовний ландшафт регіону – це великі русифіковані міста з часткою населення, що вважає рідною мовою російську мову, від 25 до 50 % і вище (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кременчук, Нікополь), які розташовані здебільшого вздовж Дніпра, низка менших русифікованих міст (Світловодськ, Енергодар, Орджонікідзе, Павлоград, Тернівка та інші), а також малі міста та сільська місцевість з домінуванням україномовного населення та української мови у міжетнічних відносинах. Крім то-

го, особливістю етномовної області є високий рівень двомовності населення, найвищий в Україні.

Домінуванню російської мови в регіоні передусім сприяла доволі значна частка росіян в етнічному складі населення найбільших міст. У 2001 р. росіяни становили 23,5% від загалу жителів Дніпропетровська, 25,5 – Запоріжжя, 17,7 – Кривого Рогу, 14,8 – Кременчука, 15,7 – Дніпродзержинська, 25,6 – Нікополя, 24,9 – Павлограда, 39,8 – Енергодара, 19,8 – Марганця й т. д. У 70–80-их роках ХХ ст. цей показник був ще вищим. Як і на Донбасі, цей чинник разом із суттєво вищим соціальним статусом російської мови в СРСР, порівняно з українською, сприяв поступовій русифікації українського населення, яке мігрувало у міста Придніпров'я в процесі його індустріалізації.

В 2001 р. частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, становила: Дніпропетровськ – 37,2 %, Дніпродзержинськ – 21,6, Жовті Води – 5,8, Запоріжжя – 42,2, Енергодар – 35,8, Кременчук – 10,8, Комсомольськ – 8,3, Кривий Ріг – 12,0, Марганець – 9,6, Нікополь – 23,4, Новомосковськ – 6,1, Павлоград – 19,7, Світловодськ – 7,2, Тернівка – 53,1, Токмак – 16,1 %.

У мовному складі Дніпропетровська частка осіб, що вважають рідною мовою російську мову, становила 52 %, українську – 46, в Запоріжжі, відповідно, – 57 і 42, Кривому Розі – 27 і 71 %.

З іншого боку, мовна ситуація у Придніпров'ї має деякі суттєві відмінності порівняно з Донбасом. По-перше, це відмінності географічного положення. Цей регіон не є прикордонним з Росією, він розташований у центрі України, в оточенні здебільшого україномовних місцевостей, що сприяло постійному поповненню населення великих міст україномовними жителями. По-друге, рівень індустріалізації Придніпров'я усе таки дещо нижчий, ніж Донбасу. Відповідно, дещо нижчою є урбанізація населення. Параметри системи розселення тут також мають суттєві відмінності. Донбас – це майже суцільна урбанізована зона, яка простягається від Красноармійська на заході до Краснодона на сході, й далі на територію Росії, шириною в десятки кілометрів. Донбас охоплює, крім Донецька й Луганська, більше десяти міст з людністю 100–500 тис. осіб, десятки менших промислових міст. Систему розселення Придніпров'я, становлять окремі здебільшого моноцентричні або біцентричні агломерації (Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Запорізька, Криворізька, Кременчуцька й інші), оточені аграрними територіями з домінуванням україномовного населення.

Тому в багатьох промислових містах Придніпровської етномовної області зберігається перевага населення, що вважає рідною мо-

вою українську мову, внаслідок мішаних шлюбів значна кількість росіян рідною мовою вважає українську мову, а коефіцієнти етномовного домінування засвідчують відсутність значної переваги російської чи української мов. Передусім це такі міста: Вільногірськ, Жовті Води, Комсомольськ, Марганець, Новомосковськ, Світловодськ, Синельникове.

Придніпровська етномовна область відповідно до головних урбанізаційних центрів поділяється на п'ять етномовних районів: Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький, Кременчуцький, Нікопольський. Ступінь мовної русифікації північної та західної частин етномовної області (Криворізький, Кременчуцький райони) нижчий, ніж східної і південної (Дніпропетровський, Запорізький, Нікопольський).

До *Кременчуцького етномовного району* входять міста Кременчук, Світловодськ, Комсомольськ, а також прилеглі адміністративні райони Полтавської й Кіровоградської областей. Частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, у великих містах Кременчуцького етномовного району не перевищує 25 %, показники домінування російської мови суттєво нижчі, ніж у інших етномовних районах Придніпровської області.

Децо вищим є домінування російської мови в *Криворізькому етномовному районі*, який, крім Кривого Рога охоплює також м. Жовті Води й прилеглі адміністративні райони. Проте й тут перевага жителів, які рідною мовою вважають українську мову, доволі значна. В 2001 р. у Кривому Розі, Жовтих Водах їхня частка становила понад 70 %, у Вільногірську – понад 80 %.

У Кривому Розі, що належить до 10 найбільших міст України, попри домінування російської мови, в середовищі робітничого населення доволі активно відбуваються процеси етнічної та мовної асиміляції росіян. В 2001 р. українську мову в місті рідною мовою вважало майже 10 тис. росіян, що було значно більше ніж, наприклад, у Львові. Частка українізованих росіян становила майже 8 %.

До складу *Дніпропетровського етномовного району*, крім поселень Дніпропетровсько-Дніпродзержинської міської агломерації та навколишньої сільської місцевості, входять також центри видобутку вугілля Павлоград і Тернівка. В національному складі населення шахтарських міст частка росіян значно вища, ніж в інших міських поселеннях Дніпропетровщини. Зокрема, в 2001 р. у Тернівці вони становили абсолютну більшість населення – 52,9 %, в Павлограді – 24,9 %. В 2001 р. частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, в Тернівці становила близько 75 %, Дніпропетровську – понад 52, Павлограді – 40, Дніпродзержинську – 34 %. В усіх цих

містах значно домінує російська мова. Натомість в аграрних місцевостях, зокрема на півночі, частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, не перевищує 10 %, в міжетнічних відносинах домінує українська мова.

Нікопольський етномовний район, крім південних районів Дніпропетровщини, охоплює також частину Запорізької адміністративної області (Кам'янсько-Каховський район і м. Енергодар). В 2001 р. частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, в Енергодарі й Кам'янсько-Каховському районі перевищувала 50 % (частка росіян у цьому адміністративному районі становила 40,1 %). В Марганці частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, становила 27 %, Орджонікідзе – понад 32 %, Нікополі – 43 %. Перевага російської мови у міжетнічних відносинах в Нікопольському етномовному районі доволі значна.

До *Запорізького етномовного району* входять Запоріжжя, Токмак і декілька навколишніх адміністративних районів. У 2001 р. частка жителів, що вважають рідною мовою російську мову, в складі населення обласного центру становила 56,8 %. У цьому етномовному районі доволі значна також частка російськомовного населення у сільській місцевості, зокрема в Михайлівському, Якимівському, Веселівському районах, у національному складі жителів яких 20–30 % становлять етнічні росіяни.

У Придніпровській етномовній області, на відміну від Донбасу, українські мовні середовища збереглися навіть у великих містах, тому розвиток мовної ситуації в останні роки тут був доволі суперечливим. За деякими параметрами в регіоні збільшувалася роль української мови, за іншими – далі зростало значення російської. Зокрема, у Дніпропетровській і Запорізькій адміністративних областях у мовному складі населення підвищилася частка осіб, які рідною мовою вважають українську мову, зріс рівень вільного володіння українською мовою. Однак зазначені вище зміни майже не охопили найбільші міста, зокрема Дніпропетровськ і Запоріжжя.

Однією з ймовірних тенденцій є зростання відмінностей у мовній ситуації між західною (Кременчуцький і Криворізький етномовні райони) й східною (Дніпропетровський, Запорізький, Нікопольський етномовні райони) частинами Придніпровської етномовної області. Географічне розташування західних районів, особливості національного складу населення можуть посприяти їхній українзації, натомість ті самі чинники призводять до збереження значного домінування російської мови на сході етномовної області.

5.6. Південна етномовна провінція

Південна етномовна провінція охоплює повністю територію трьох південних адміністративних областей України (Одеської, Миколаївської, Херсонської), АР Крим, м. Севастополь, а також південні приазовські райони Запорізької та Донецької областей.

Впродовж багатьох сторіч політична ситуація у південній частині сучасної України була нестабільною. Рівень заселеності цієї території неодноразово змінювався залежно від ступеня безпеки проживання сільського населення у регіоні. Інтенсивна аграрна колонізація Південної України розпочалася доволі пізно (за винятком Криму), тільки після остаточного включення її до складу Російської імперії у останні десятиріччя XVIII ст.

Незважаючи на те, що сільськогосподарська колонізація Південної України проводилась головно зусиллями українського населення, у сільській місцевості південних областей України, здебільшого внаслідок організованого переселення, оселилося також чимало представників інших етнічних спільнот, зокрема росіяни, болгари, молдовани, греки, гагаузи. Тому етнічний склад населення південних регіонів України значно неоднорідніший, порівняно з зоною давнього українського освоєння.

В Криму у складі населення домінують росіяни, українці займають друге місце. Крім того, значну частку населення півострова становлять кримські татари. У меншості українське населення є також в деяких адміністративних районах на півдні Одещини.

Особливості географічного положення, зокрема приморське розташування, значно зумовили специфіку господарського розвитку території. Найбільші міста регіону – великі порти на Чорному та Азовському морях. Приморська місцевість має значні рекреаційно-туристичні ресурси, тому в XX ст. тут виникло чимало центрів рекреації населення, в яких зосередилися санаторно-курортні та відпочинкові об'єкти. Такий напрям розвитку господарства до кінця 80-их років XX ст. надавав додаткову перевагу російській мові в регіоні, а також сприяв активному переселенню у Південну Україну, передусім у великі міста й приморську смугу російського населення, представників інших етнічних спільнот.

Головна особливість мовної ситуації в Південній етномовній провінції – перевага в мовному складі населення осіб, що вважають рідною російську мову, домінування цієї мови у міжетнічних відносинах, доволі високий ступінь мовної русифікації українців і представників інших етнічних груп населення, двомовність і багато-

мовність населення. Механізм формування переваги російської мови у Південній Україні був таким. Найбільші міста провінції (Одеса, Миколаїв, Маріуполь, Херсон, Севастополь й інші) виникали й розвивалися як портові міста та торгові осередки, а також адміністративні й мілітарні центри Російської імперії. Тому від початку їхнього заснування в етнічному складі населення переважали росіяни, значною була також частка деяких інших етнічних груп (євреї, греки, вірмени). Сільська місцевість була переважно українською, хоча й були значні ареали розселення етнічних меншин.

Міграція українського населення з навколишньої сільської місцевості у міста тривалий період не була надто великою. Адже рівень промислового розвитку регіону загалом був доволі невисоким. Крім того, щільність українського сільського населення на півдні була суттєво нижчою, ніж в інших регіонах України. Українські сільські мігранти мали зазвичай доволі низький соціальний статус, тому, переселяючись у приморські міста, доволі швидко зазнавали мовної асиміляції.

Розвиток території у період СРСР, зокрема побудова багатьох великих промислових підприємств у найбільших містах регіону, суттєво не змінив спрямування етномовних процесів. Темпи міграції українського населення у великі міста дещо зросли, відповідно у них суттєво підвищилася частка українців, дещо підвищилася роль української мови. Однак у найголовніших соціальних сферах й далі цілковито домінувала російська мова. Українці в містах поступово змінювали рідну мову з мови своєї національності на російську.

Мовна ситуація в Південній етномовній провінції має суттєві територіальні особливості. Вони зумовлені особливостями історичного розвитку різних регіонів, відмінностями заселення й господарського освоєння, специфікою розвитку місцевих систем розселення, а також географічним положенням, зокрема розташуванням щодо державних кордонів, інших етномовних провінцій України. Поруч з місцевостями й поселеннями, де домінує російськомовне населення, є значні за площею території, на яких переважають жителі, що вважають рідною мовою українську мову, й саме вона домінує в міжетнічних відносинах. Трапляються ареали поширення інших етнічних мов.

В останнє десятиріччя головною тенденцією мовної ситуації в Південній етномовній провінції є зростання її внутрішньотериторіальних відмінностей. У деяких регіонах збільшується частка населення, для якого рідною мовою є українська, в інших – не припиняється мовна русифікація населення.

Південна етномовна провінція поділяється на п'ять етномовних областей: Південно-Бессарабську, Північно-Причорноморську, Дністровсько-Дніпровську, Приазовську та Кримську.

Південно-Бессарабська область охоплює територію дев'яти південних районів Одеської області: Ренійського, Ізмаїльського, Кілійського, Болградського, Татарбунарського, Арцизького, Тарутинського, Саратського та Білгород-Дністровського.

Загальні особливості мовної ситуації у цій області:

- неоднорідність мовного складу населення, складність мовної ситуації, наявність різноманітних мовних середовищ: українських, російських, болгарських, молдовських, гагаузьких;

- доволі низький рівень урбанізації території, який сприяє збереженню мовних середовищ етнічних меншин: болгар, гагаузів, молдован;

- домінування російської мови у міжетнічних відносинах, тенденція до русифікації етнічних меншин;

- доволі високий рівень мовної русифікації українського населення, особливо у найбільших містах регіону: Ізмаїлі, Білгороді-Дністровському;

- високий рівень двомовності населення, а також поширення багатомовності в деяких районах.

У мовному складі відносно перевагу має населення, що вважає рідною мовою російську. В найбільших містах воно становить абсолютну більшість: 54 % від загалу населення у Білгороді-Дністровському, 74 % – в Ізмаїлі. Перевага російської мови зумовлена проживанням доволі значної кількості росіян у Південній Бессарабії, високим рівнем русифікації українців і представників етнічних меншин. Зокрема, в Ізмаїлі росіяни в 2001 р. становили 43,7 %, Білгороді-Дністровському – 27,7, Кілійському районі – 30,0, Харцизькому – 22,2, Ізмаїльському – 16,2, Саратському – 15,9, Ренійському – 15,1 %. На високий рівень мовної русифікації найбільших міст також вплинув їх функціональний тип – Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кілія є портовими містами.

Південно-Бессарабська етномовна область поділяється на три етномовних райони: Задністровський, Болградсько-Тарутинський, Придунайський.

Задністровський район – це територія Білгород-Дністровського, Татарбунарського та Саратського адміністративних районів і м. Білгород-Дністровський. В етнічному складі населення цієї території переважають українці, частка росіян, болгар, молдован суттєво нижча, порівняно з іншими районами Південної Бессарабії. В мовному складі населення переважають жителі, для яких рідною є

українська мова (крім м. Білгород-Дністровського). В міжетнічних відносинах українська мова поступається російській. Російська мова домінує у містах (в Білгороді-Дністровському її рідною вважає 35,1 % українців, 53,3 % болгар, 47,4 % молдован), у місцях проживання болгар і молдован в Саратовському районі. Українська мова домінує в українських поселеннях у сільській місцевості.

Болградсько-Тарутинський етномовний район охоплює територію Арцизького, Болградського й Тарутинського адміністративних районів. Специфіка району – перевага в національному складі населення болгар. Крім того, це головний район проживання в Україні гагаузів. В мовному складі переважає населення, що вважає рідною мовою болгарську. У міжетнічних відносинах домінує російська мова. Простежено доволі високий ступінь мовної русифікації українського населення, а також болгар, гагаузів, молдован (табл. 5.4). На процес асиміляції значно впливають особливості розселення етнічних груп. Зокрема, в моноетнічних поселеннях мовна асиміляція населення зазвичай незначна, домінує мова найбільшої етнічної групи, в поліетнічних поселеннях найчастіше перевагу має російська мова.

Таблиця 5.4
Рідна мова населення Болградсько-Тарутинського етномовного району, %

Адміністративний район/ Національність	Частка в етнічному складі населення	Рідна мова			
		свої національності	українська	російська	інша
<i>Арцизький</i>					
болгари	39,0	85,9	0,8	13,2	0,1
українці	27,4	62,8	–	36,5	0,8
росіяни	22,2	98,4	1,0	–	0,6
молдовани	6,3	47,2	6,3	45,2	1,3
гагаузи	1,8	45,1	1,1	51,4	2,4
греки	1,4	35,4	0,6	64,0	0,0
<i>Болградський</i>					
болгари	60,8	92,8	0,1	6,7	0,4
гагаузи	18,7	93,6	0,0	4,1	2,3
росіяни	8,0	96,1	0,7	–	3,2
українці	7,6	62,0	–	34,7	3,3
албанці	2,1	88,7	0,3	8,3	2,7
молдовани	1,6	59,6	0,5	31,5	8,4
<i>Тарутинський</i>					
болгари	37,5	83,2	0,4	16,2	0,2
українці	24,5	73,8	–	24,9	1,3
молдовани	16,5	72,7	1,5	24,7	1,1
росіяни	13,9	96,9	2,0	–	1,1
гагаузи	6,0	54,5	0,5	42,2	2,8

Придунайський етномовний район – це територія Ренійського, Ізмаїльського та Кілійського адміністративного районів, а також місто обласного значення Ізмаїл. Особливість цього району – найбільша в Південно-Бессарабській етномовній області поліетнічність населення й, відповідно, неоднорідність мовного складу. У цьому аспекті особливо виділяється Ізмаїльський адміністративний район (без м. Ізмаїла), єдиний в Україні, в якому майже однакова кількість населення рідною мовою вважає відразу чотири мови: українську (26 %), молдовську (26 %), болгарську (24 %), російську (22 %). У прикордонному з Молдовою Ренійському районі попри те, що 49 % його населення становлять молдовани й тільки 15 % – росіяни, відносна більшість населення рідною мовою вважає російську мову. В Кілійському районі також домінує населення, що вважає рідною російську мову. В етнічному складі населення Ізмаїла, найбільшого міста Південної Бессарабії, відносно більшість населення становлять росіяни – 43,7 %, а частка населення, що вважає рідною мовою російську мову становить 75 %. Ще одна особливість Придунайського етномовного району – дуже високий ступінь мовної русифікації населення, зокрема українців. За цим показником він наближається до русифікованих областей на сході України. В 2001 р. в Ренійському районі частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, становила 59,8 % від загалу українського населення, м. Ізмаїлі – 54,6 %, Кілійському районі – 20,5 %. Придунайський етномовний район належить до головних районів русифікації населення України.

Загальною тенденцією розвитку мовної ситуації в Південно-Бессарабській етномовній області в останні роки є подальша русифікація населення, яка стримується лише відносно невисоким рівнем урбанізації населення, внаслідок доволі низького рівня промислового розвитку. Свідченням русифікації є, зокрема, зростання на Одещині за міжпереписний період частки осіб, що вважають рідною мовою російську мову, серед болгар (з 16,6 до 19,6 %), молдован (з 15,3 до 18,3 %), гагаузів (з 13,5 до 18,4 %). Мовній русифікації болгар і гагаузів суттєво сприяє те, що ареали їхнього компактного проживання розділені між декількома адміністративними районами, а також між двома країнами – Україною та Молдовою. Іншим важливим чинником русифікації є домінування російської мови у найбільших містах Південної Бессарабії та загалом Одеської області.

Північно-Причорноморська область – охоплює центральну частину Одещини, південну частину Миколаївської адміністративної області, південний-захід Херсонщини, разом з центрами областей.

В основі формування цієї етномовної області є розвиток трьох великих портових міст на Чорному морі – Одеси, Миколаєва та Херсона – які формувалися як типові приморські колоніальні міста, чужі за етнічним і мовним складом населення навколишній українській сільській місцевості, центри русифікації українського населення. Наприклад, у 1897 р. частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, в Одесі становила тільки 9,4 %, Миколаєві – 8,5, Херсоні – 19,6 %. Крім обласних центрів, у радянський період роль центрів русифікації виконували менші портові міста (Іллічівськ, Южне, Очаків, Скадовськ) та деякі інші важливі промислові міські поселення (Теплодар, Нова Каховка), специфіка господарського розвитку яких зумовила появу в складі їхніх жителів значної кількості російськомовного населення.

У прилеглій до міських поселень сільській території в етнічному складі населення завжди значно переважали українці, в мовному складі – жителі, для яких рідною є українська мова. Сільське українське населення Північно-Причорноморської етномовної області внаслідок впливу російськомовних міст зазнало русифікації.

Важливими чинниками розвитку мовної ситуації у цій області є високий рівень урбанізації населення, а також приморське положення, яке сприяє розвитку санаторно-курортної галузі господарства, що у радянський період значно сприяло поширенню російської мови й, відповідно, русифікації українського населення.

Головні риси мовної ситуації в Північно-Причорноморській етномовній області:

- висока частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, передусім завдяки жителям найбільших міст;
- високий ступінь мовної русифікації українського населення та представників етнічних меншин у найбільших містах;
- домінування російської мови в міжетнічних відносинах;
- високий рівень двомовності населення.

У 2001 р. частка осіб, для яких рідною мовою є російська мова, становила: в Одесі – понад 65 %, Миколаєві – 57, Іллічівську – 57, Южному – 54, Херсоні – 42, Теплодарі – 42, Новій Каховці – 40, Очаківі – 28 %. Частка етнічних росіян в 2001 р. у складі населення Одеси становила 28,9 %, Миколаєва – 23,1, Херсона – 19,9 %.

Доказом значної мовної русифікації території, зокрема найбільших міст, є частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, в складі їхнього населення. В Одесі у 2001 р. цей показник становив 52,0 %, Миколаєві – 43,4, Херсоні – 28,2, Новій Каховці – 22,3 %. Такі високі показники мовної русифікації зазвичай свідчать, що й українське населення, для якого рідною мовою є

мова своєї національності, здебільшого розмовляє усе-таки російською мовою. Високим є також рівень мовної русифікації етнічних меншин у містах. У 2001 р., в Одесі з 13,3 тис. болгар 67,6 % рідною мовою вважало російську мову, з 7,6 тис. молдован – 59,6 %.

В головному місті регіону – Одесі – попри те, що в ньому 30 % жителів рідною мовою вважають українську мову, її присутність у комунікативному середовищі доволі незначна. Це підтверджують, зокрема, матеріали опитувань. Наприклад, за підсумками соціолінгвістичних досліджень Одеси в 90-их роках ХХ ст. у сімейному спілкуванні українською мовою послуговувалося лише 12 % населення міста. Російську мову назвало рідною мовою 77,5 % опитаних, українську – 16 %, інші 6,5 %. Лише близько 20 % жителів Одеси були носіями реального українсько-російського і російсько-українсько білінгвізму, 35–40 % були прихованими білінгвами¹.

У прилеглій до великих міст сільській місцевості, на відміну від великих міст, абсолютно переважає населення, що вважає рідною мовою українську мову. Наприклад, в 2001 р. у Біляївському районі Одеської області частка осіб, для яких рідною мовою є українська, становила 80 %, Березівському – 88, Березанському районі Миколаївської області – 88 % і т. д. У цих районах доволі значна частка українізованого населення серед етнічних меншин. Завдяки домінуванню українців у навколишній сільській місцевості та їхній міграції у міські поселення, в найбільших містах Північно-Причорноморської етномовної області збереглися українські мовні середовища, хоча й значно слабші порівняно з російськими.

Північно-Причорноморська етномовна область поділяється на три етномовних райони: *Одеський, Миколаївський та Херсонський*. Із заходу на схід роль російської мови дещо зменшується, відповідно, найвищою частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, є в Одеському районі, найнижчою – в Херсонському.

Головна тенденція розвитку мовної ситуації в Північно-Причорноморській етномовній області в останнє десятиріччя – деяке підвищення ролі української мови, збільшення частки населення, що вважає рідною мовою українську. Ця тенденція буде стійкою тільки за умови послідовної мовної політики, спрямованої на підвищення соціального статусу української мови.

¹ Степанов Є. Особливості мовної ситуації у деяких національних громадах Одеси / Євген Степанов // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наук. конф. : 28-29 травня 2001 року. – К. : Вид.-поліг. центр “Київський університет”, 2002. – С. 172–179.

Передумов для підвищення ролі української мови у Північному Причорномор'ї декілька. По-перше, у регіоні в 90-их роках ХХ ст. доволі швидко зменшувалася кількість російськомовного населення внаслідок міграції росіян, євреїв, російськомовного населення іншого етнічного походження у різні країни світу. Значно завдяки цьому процесові частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, за 1989–2001 рр. у Миколаївській області підвищилася на 5,0 %, Одеській – на 5,1 %, Херсонській – 5,5 %. По-друге, етногеографічне положення Північно-Причорноморської етномовної області назагал більше сприяє українізації, ніж русифікації населення. Вона відділена від основного центру русифікації населення в Україні – Придніпровсько-Донецької етномовної провінції – слабоурбанізованою зоною з україномовним населенням (Дністровсько-Дніпровська етномовна область). На північ від Північно-Причорноморської етномовної області розташована смуга україномовних регіонів, звідки у приморські міста мігрує україномовне населення. З іншого боку, ця етномовна область, особливо Одеський район, має тісні зв'язки з розташованими неподалік локальними центрами русифікації – Північною Бессарабією, а також самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою. Через Чорне море підтримується доволі тісний зв'язок з російськомовним Кримом. Тому мовна ситуація у Північно-Причорноморській етномовній області залишається нестійкою.

На мовну ситуацію в регіоні щоразу більше впливає активна міграція в останні роки в найбільші міста, зокрема в Одесу, численних вихідців з країн Азії й Африки. Внаслідок цього сальдо зовнішньої міграції на Одещині є позитивним, щороку кількість іммігрантів перевищує кількість емігрантів на декілька тисяч осіб. Емігранти, оселившись в Україні, в процесі акультурації орієнтуються на російську мову.

Дністровсько-Дніпровська область. До складу цієї етномовної області входять північні райони Одеської та Миколаївської областей, північна та східна частина Херсонської області (крім Генічеського району). Особливості мовної ситуації у цій етномовній області:

– абсолютне переважання українців у етнічному складі населення, жителів, що вважають рідною мовою українську мову, – в мовному складі;

- домінування української мови у міжетнічних відносинах;
- доволі високий ступінь мовної українізації етнічних меншин;
- середній рівень двомовності населення;

Дністровсько-Дніпровська область – це степова територія, заселення якої найінтенсивніше відбувалося наприкінці ХVIII – на по-

чатку XIX ст., після входження до складу Російської імперії передусім зусиллями українського населення з Поділля та Наддніпрянщини. Тут є території, рівень господарського освоєння яких українцями був доволі високим ще у попередні сторіччя, зокрема північна частина Одещини. Оскільки цей регіон освоювали дещо раніше, порівняно з іншими степовими територіями України, іноземних колоністів у процесі його заселення було небагато.

Частка населення, для якого рідною є українська мова, в багатьох адміністративних районах Дністровсько-Дніпровської етномовної області становить 90 % і вище.

Росіяни, кількість яких у більшості адміністративних районах не перевищує 2–3 тис. осіб, а частка 5 % від загалу жителів, значно українізовані. Наприклад, у Миколаївській області в Баштанському районі частка росіян, що вважають рідною мовою українську мову, в 2001 р. становила 18,9 % від загалу російського населення, Веселинівському – 20,8, Врадіївському – 27,6, Єланецькому – 22,7, Кривоозерському – 26,5, Новобузькому – 24,1 %. Високий рівень мовної українізації інших етнічних груп, особливо молдован, яких найбільше живе у прикордонних з Молдовою районах Одещини. У великих містах Дністровсько-Дніпровської етномовної області також суттєво переважає населення, що вважає рідною мовою українську мову, проте в міжетнічних відносинах у деяких з них домінує російська мова. До доволі великих міст, де коефіцієнти етномовного домінування засвідчують перевагу російської мови, належать: Котовськ (частка населення, що вважала рідною мовою російську мову, в 2001 р. становила 27 %) в Одеській області, Южноукраїнськ (32 %) – у Миколаївській, Каховка (25 %) – у Херсонській. Українська мова домінує в Первомайську (частка населення, що вважає рідною мовою російську мову – 16 %) і Вознесенську (12 %) на Миколаївщині.

Дністровсько-Дніпровська область поділяється на три етномовні райони: Балтсько-Ананівський, Надбузько-Інгулецький, Каховський.

Локальними особливостями мовної ситуації найсуттєвіше виділяється *Каховський район*. Етнічний склад населення цієї території дещо мозаїчніший, частка населення, що вважає рідною мовою російську, вища. Заселення цієї території відбувалося пізніше порівняно з іншими районами Дністровсько-Дніпровської етномовної області, тому тут дещо більше мешкає росіян. Відчутним є вплив на мовну ситуацію великих русифікованих міст Придніпров'я, а також Криму.

На розвиток мовної ситуації в *Надбузько-Інгулецькому етномовному районі* значно впливає декілька доволі великих міських поселень (Вознесенськ, Первомайськ, Южноукраїнськ), в яких використання російської мови значно вище, ніж у навколишній сільській місцевості. В м. Южноукраїнську (тут розташована Південно-Українська АЕС) в міжетнічних відносинах доволі суттєво домінує російська мова.

В *Балтсько-Ананьївському етномовному районі* мешкає чимало молдован, в деяких адміністративних районах їхня частка перевищує 20 % від загалу населення. Значна частина молдован зазнала мовної українізації. Зокрема, в Ананьївському районі (частка молдован в 2001 р. становила 18,1 %) рідною мовою українську мову вважало 9 % представників цієї етнічної групи, в Котовському (частка молдован – 25,9 %) – 7,4, Красноокнянському (11,0) – 35,3, Любашівському (5,9) – 37,8, Фрунзівському (5,7) – 27,9, Ширяївському (5,2) – 19,7 %.

Населення Дністровсько-Дніпровської етномовної області активно мігрує у великі міста, передусім Одесу, Миколаїв, Херсон, Кривий Ріг, Кіровоград. Частка населення, що вважає рідною мовою українську, на території цієї етномовної області й далі зростає, однак загальна кількість населення внаслідок несприятливої демографічної ситуації зменшуватиметься.

Приазовська область. До складу цієї етномовної області входять південні адміністративні райони Донецької та Запорізької областей, а також Генічеський район Херсонської області. Ця частина території України належить до тих степових районів, які найпізніше відійшли до складу Російської імперії. Відповідно, заселення цієї території відбувалося дещо пізніше й у ньому активну участь брало неукраїнське населення: росіяни, греки (південь Донецької області), болгари (Запорізька область). Етнічна мозаїчність жителів Приазовської етномовної області значна не тільки в містах, а й у сільській місцевості. Важливими чинниками русифікації цієї території також були розвиток портових міст на Азовському морі (Маріуполь, Мелітополь, Бердянськ, Генічеськ), розвиток рекреаційних приморських територій, розташування поряд з Донбасом і Придніпров'ям, великими промисловими русифікованими регіонами України, географічне сусідство на сході з територією Росії (Ростовська область). Спільною дією всіх цих чинників сформовано такі особливості мовної ситуації:

- абсолютна перевага осіб, що вважають рідною російську мову, в мовному складі населення;
- повне домінування російської мови в міжетнічних відносинах;

- високий ступінь мовної русифікації українців й інших етнічних груп населення;
- значна кількість жителів, які не володіють вільно українською мовою;
- тенденція до остаточної русифікації регіону.

За деякими ознаками Приазов'я найбільше русифікована етномовна область України, після Криму. Наприклад, в найбільшому міст регіону – Маріуполі – в 2001 р. частка населення, що вважає рідною мовою російську мову, становила 89,5 % – це найвищий показник серед усіх міст України людністю понад 500 тис. осіб. Частка осіб, що вважають рідною мовою українську мову становила лише 10 %. Серед українського населення Маріуполя, попри те, що воно становило відносну більшість жителів міста (48,7 %), частка осіб, які вважають рідною мовою російську, сягнула 80,5 %.

В Мелітополі частка жителів, що вважають рідною російську, становила 78,1 %, українську – 20,4, в Бердянську – відповідно, 75,3 і 24,0. В Мелітополі частка українців, що вважають рідною мовою російську мову, становила 64,4 %, Бердянську – 59,5 %. Не менше русифікованими є українці приморських адміністративних районів: Приморського, Приазовського, Мелітопольського.

Ще вищим є рівень мовної русифікації етнічних меншин. Російську мову рідною мовою серед греків Приазов'я в головних ареалах їхнього проживання у 2001 р. вважало: у Великоновосілківському адміністративному районі – 87,4 %, Володарському – 94,1, Першотравневому – 95,4, Старобешівському – 94,8, Тельманівському – 87,0 %. Високою також була мовна русифікація болгар, які доволі компактно живуть у Приморському, Приазовському і Бердянському районах Запорізької області. Високий рівень мовної русифікації цих етнічних меншин у сільській місцевості став важливим додатковим чинником мовної русифікації українців. Внаслідок цього в деяких адміністративних районах Приазовської етномовної провінції частка населення, що вважає рідною мовою українську мову, не перевищує 30 %. Відповідно, частка населення, що вважає рідною мовою російську, становить до 70 % і вище.

Приазовська етномовна область поділяється на три етномовні райони: *Маріупольський, Мелітопольсько-Бердянський і Генічеський*. Відмінності між районами не обмежуються лише їхнім розташуванням в різних адміністративних областях. Особливістю Маріупольського етномовного району є проживання русифікованих греків, Мелітопольсько-Бердянського – болгар, Генічеського – кримськотатарського населення, яке здебільшого зберегло мову своєї національності. Зі сходу на захід етномовної області частка насе-

лення, що вважає рідною мовою українську мову, дещо підвищується.

Головна тенденція мовної ситуації в Приазовській етномовній області – подальша русифікація населення, підвищення частки осіб, які рідною мовою вважають російську. Цьому сприятимуть усі зазначені вище чинники й передусім – географічне положення, адже Приазов'я майже звідусіль оточене російськомовними етномовними областями.

Кримська область. Ця етномовна область охоплює АР Крим і м. Севастополь. За етнічним складом населення і мовою Крим суттєво відрізняється від інших регіонів держави. Як відомо, Крим – це єдиний регіон в Україні, де в етнічному складі населення переважає не титульна в державі етнічна спільнота, українці, а росіяни – 58,3 % в 2001 р. Українці, частка яких в АР Крим за підсумками останнього перепису становила 24,3 %, відносно більшість мають лише в двох північних адміністративних районах: Красноперекопському (43,4 %) та Первомайському (37,9 %). Частка росіян особливо високою є у містах, де вона може становити понад 70 %: Керч – 78,7, Феодосія – 72,2, Севастополь – 71,6 %.

Ця особливість етнічного складу населення півострова визначає загальне спрямування етномовних процесів. Крім того, на мовну ситуацію в Криму суттєво впливають: історико-політичні та історико-економічні особливості розвитку регіону, який завжди був перехрестям торгових шляхів, місцем зустрічі різних культур і цивілізацій; його географічне й, зокрема, геополітичне положення; внутрішньополітична ситуація на півострові; особливий політико-адміністративний статус в Україні; специфіка галузевої структури господарства (орієнтація на туризм і курортний відпочинок) та деякі інші фактори.

Головні особливості мовної ситуації в Криму:

- значна перевага в мовному складі населення осіб, що вважають рідною російську мову;
- цілковите домінування російської мови в міжетнічних відносинах;
- наявність доволі численних кримсько-татарських мовних середовищ;
- високий ступінь мовної русифікації українців й інших етнічних груп населення (крім кримських татар);
- низький рівень володіння населення державною мовою, нею не володіє вільно більше, ніж 50 % жителів Криму;
- тенденція до ускладнення мовної ситуації в регіоні.

Головною тенденцією в розвитку мовної ситуації в Криму в 90-их роках ХХ – на початку ХХІ ст. було підвищення неоднорідності мовної структури населення та, відповідно, ускладнення мовних відносин.

До початку 90-их років ХХ ст. на півострові найпоширенішими були дві мови: російська та українська. За матеріалами перепису 1989 р. російську мову рідною вважало 82,6 % від загалу населення Криму. Українську мову рідною мовою вважало 13,7 % мешканців регіону. Україномовне населення було зосереджене насамперед у північних районах півострова, у сільській місцевості там, де в етнічному складі населення переважають українці.

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. головних мов у Криму було вже три: російська (рідною її назвало 78,7 % від загалу жителів півострова), українська (близько 10 %) та кримськотатарська (також близько 10 %). Причина ускладнення мовної ситуації в регіоні – підвищення рівня етнічної неоднорідності населення. Впродовж 90-их років ХХ ст. тривало переселення на півострів кримських татар, яке активізувалося ще у другій половині 80-их років. Загалом за 1989–2001 рр. кількість кримських татар в АР Крим збільшилася в 6,3 раза, сягнувши 243,4 тис. осіб. Це становить 12 % від загалу населення автономії.

Кримські татари у значній кількості проживають у більшості адміністративних районах Криму, однак в 2001 р. ніде їхня частка не перевищувала 30 %. Найбільше їх було в Білогірському (29,2 %), Кіровському (25,5 %), Сімферопольському (22,2 %), Советському (22,2 %), Джанкойському (21,6 %), Первомайському (21,5 %), Бахчисарайському (21,3 %) адміністративних районах. У великих містах півострова їхня частка є значно менша, вона зазвичай не перевищує 10 %.

Повернення кримських татар на історичну батьківщину супроводжувалося також переселенням деякої кількості осіб іншого етнічного походження. Зокрема, за 1989–2001 рр. кількість узбеків в АР Крим збільшилася у 4,6 раза, хоча загалом в Україні їх стало менше майже на 40 %. Дещо збільшилася також в Криму кількість греків, корейців, німців, турків-месхетинців. Особливе географічне положення Кримського півострова, який є найпівденнішою частиною України, сприяло активній міграції до Криму вихідців із Північного Кавказу та Закавказзя. За міжпереписний період незважаючи на те, що загальна кількість населення в АР Крим дещо зменшилася, кількість вірмен збільшилася в 3,6 раза, азербайджанців – на 73 %, грузин – на 22 %. Міграція представників цих

етнічних спільнот сприяли підвищенню етнічної та, відповідно, мовної мозаїчності населення Криму.

Деякому послабленню в Криму позицій російської й української мов сприяло також зменшення на півострові кількості росіян та українців, а також євреїв, які, як відомо, в Україні здебільшого російськомовні. У 90-их роках ХХ ст. кількість росіян і українців зменшувалася насамперед з причини різкого погіршення показників природного приросту мешканців цих національностей. Кількість євреїв у Криму передусім зменшувалася внаслідок еміграції в Ізраїль, США, Німеччину та деякі інші країни.

Про ускладнення мовної ситуації в Криму свідчить зростання рівня двомовності населення. Зокрема, серед росіян Криму частка осіб, які, крім мови своєї національності, вільно володіють ще й українською мовою, збільшилася за 1989–2001 рр. з 9,8 % до 25,8 %. У 2001 р. близько 80 % кримських татар зазначило, що, крім мови своєї національності, вільно володіє також російською мовою, а майже 20 % – українською. Всього в 1989 р. в Криму (разом з м. Севастополем) російською мовою володіло (тобто під час перепису назвали рідною, або другою, якою вільно володіють) 97 % населення, в 2001 р. – 96 %. Українською мовою в 1989 р. володіло 25 % населення півострова, в 2001 р. – 39 %.

Наступна суттєва особливість сучасної мовної ситуації в Криму – це подальша мовна асиміляція росіянами представників менш численних етнічних спільнот, зокрема слов'янського етнічного походження. Зокрема, кількість українців, для яких рідною мовою є мова своєї національності, зменшилася з 328,9 тис. осіб у 1989 р. до 223,9 тис. в 2001 р.. Їхня частка від загальної кількості українців Криму зменшилася з 52,5 % до 38,8 %. В 2001 р. російську мову рідною в Сімферополі вважало 70,8 % українців, в Алушті – 58,5, Джанкої – 71,5, Євпаторії – 63,3, Керчі – 66,1, Феодосії – 61,5 %, Ялті – 64,1 %. Частка білорусів, для яких рідною мовою є мова своєї національності, за цей період зменшилася з 34,5 % до 16,1 %.

Особливо стрімко зменшується кількість українців, для яких рідною є мова своєї національності, в сільській місцевості Криму. За матеріалами перепису 1989 р. українську мову назвали рідною 64,1 % українського сільського населення Криму, натомість в 2001 р. – тільки 48,1 %.

У 2001 р. в Криму частка українців, що вважають рідною мовою мову своєї національності, дещо перевищувала частку українців, для яких рідною мовою є російська мова, тільки у Красноперекоському, Первомайському, Роздольненському й Сакському

адміністративних районах. На півострові частка населення, для якого рідною є українська мова, перевищувала 10 % тільки у восьми адміністративних районах: Красноперекопському, Первомайському, Роздольненському, Сакському, Чорноморському, Советському, Красногвардійському, Джанкойському.

Важливою причиною зменшення кількості населення, що вважає рідною мовою українську, є надзвичайно несприятлива демографічна ситуація в сільській місцевості, зокрема у північній частині півострова (Красноперекопський, Джанкойський, Первомайський, Роздольненський райони), де мешкає значна частина українців Криму. У цих районах внаслідок підвищеної смертності швидкими темпами зменшується кількість українців похилого віку, які є головними носіями української мови на півострові. Загалом за 1989–2001 рр. у сільській місцевості Криму українців стало менше майже на 15 %, росіян – на 12 %, білорусів – більш ніж на 30 %. За темпами зменшення кількості українського сільського населення Крим в Україні поступається тільки Сумській та Чернігівській областям, традиційним лідерам за цим показником впродовж останніх десятиріч. Внаслідок несприятливої демографічної ситуації впродовж декількох найближчих років у сільській місцевості Криму українці за кількістю повинні поступитися кримським татарам. Кількість населення, що вважає рідною мовою українську мову, в Криму вже поступається кількості населення, яке вважає рідною мовою кримськотатарську мову.

Важливим чинником мовної русифікації українців Криму є, як і повсюдно в Україні, урбанізація населення. Повноцінних українських мовних середовищ у міських поселеннях Криму немає. Оскільки вже зараз українці півострова живуть здебільшого у міських поселеннях, у суцільно російськомовних середовищах, у найближчі роки кількість українців, що вважають рідною мовою мову своєї національності, в Криму може далі зменшуватися. Стати на заваді цьому процесові може тільки докорінна зміна місцевою владою мовної політики.

Мовна русифікація охопила не тільки українців чи білорусів, а й, почасти, кримських татар, незважаючи на те, що вони відносно недавно повернулися на півострів. У 2001 р. російська мова рідною була для понад 15 тис. кримських татар, або ж для 6 % від загалу кримськотатарського населення півострова, тоді коли в 1989 р. – тільки для 2,8 %. Насамперед мовної асиміляції зазнають кримські татари, які мешкають у великих містах. У м. Севастополі російську мову рідною в 2001 р. визнало 8,4 % кримських татар, Сімферопо-

лі – 8,6, Алушті – 6,4, Джанкої – 13,1, Євпаторії – 7,8, Керчі – 22,8, Саках – 8,8, Феодосії – 9,9, Ялті – 16,5 %.

Кримська етномовна область поділяється на п'ять етномовних районів: *Північнокримський, Центральнокримський, Керченський, Південнокримський, Севастопольський*. Особливістю мовної ситуації Північнокримського етномовного району є вища частка українців в етнічному складі населення, осіб, що вважають рідною мовою українську мову, – в мовному складі. В Центральнокримському районі збільшується частка кримсько-татарського населення. Керчинський і Південнокримський райони характеризує передусім вища, порівняно з іншими етномовними районами, частка населення, що вважає рідною мовою російську мову. На мовну ситуацію в Севастопольському районі значно впливає присутність Чорноморського морського флоту Росії.

У найближче десятиріччя в Криму може далі зростати рівень мовної русифікації українців і представників інших етнічних груп населення півострова. Мовна ситуація у цій етномовній області значно залежатиме від демографічної та мовної поведінки кримсько-татарського населення. Становище української мови, за сучасної політичної ситуації в Криму у найближчі роки значно не поліпшиться.

Розділ 6

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

6.1. Сучасна мовна ситуація за матеріалами соціологічних досліджень

Щороку в Україні спеціалізовані соціологічні установи і заклади проводять велику кількість опитувань населення, чимало з яких пов'язані з мовною проблематикою. Методика цих досліджень залежно від установи чи організації, яка їх організувала, має суттєві відмінності так само, як і якість отриманого соціологічного матеріалу. Чимало соціологічних опитувань населення, що пов'язані з мовними проблемами України, спотворюють стан мовної ситуації в державі, оскільки проводяться з врахуванням інтересів їх замовників. Поширеною є практика замовних псевдодосліджень, коли від імені маловідомої соціологічної служби наводиться певна “соціологічна” інформація, хоча насправді ніякого опитування не було. Метою таких псевдодосліджень є свідоме подання щодо того чи іншого суспільного питання неправдивої інформації для того, щоб згодом її використовувати з метою маніпуляції думкою населення, або ж для тиску на політичних опонентів. Достовірність соціологічних матеріалів про мовну інформацію в державі можна доволі легко перевірити, порівнявши їх з загальнодоступними матеріалами переписів населення. Соціологічних досліджень мовної ситуації в Україні, які б охоплювали усю територію держави, й водночас претендували на достовірність отриманої інформації є небагато.

Найчастіше матеріали соціологічних досліджень публікують у вигляді прес-релізів, або ж організатори подають результати в електронних засобах масової інформації. Лише деякі з соціологіч-

них опитувань згодом переростають в наукові публікації. Здебільшого не оприлюднюють детальну інформацію про методику проведення опитування, подають лише загальні відомості про кількість опитаних, рідше – регіональний розподіл респондентів чи якісь інші демографічні та соціальні показники.

На одну особливість методики проведення соціологічних опитувань варто звернути увагу окремо – під час їхнього проведення респондентами є лише доросле населення України (якщо не враховувати спеціальні дослідження, в яких окремо введено питання для визначення певних соціальних характеристик дитячого населення). Це значно впливає на відображення мовної ситуації в державі. В деяких регіонах цей чинник доволі суттєво занижує частку осіб, які вважають рідною мовою українську, в мовному складі населення, в інших – навпаки завищує.

У віковій структурі україномовного населення частка дітей є вищою, ніж серед російськомовних жителів України. Порівняно з російськомовним показники народжуваності україномовного населення ліпші, тому що значна кількість його живе у сільській місцевості, де традиційно вища народжуваність. Крім того, значна частка україномовного населення зосереджена на заході України, де демографічна ситуація найкраща в державі. Натомість російськомовне населення, за винятком лише окремих регіонів, зосереджене здебільшого у містах, зокрема найбільших. Тому в мовному складі дорослого населення частка осіб, що вважають рідною мовою українську, дещо нижча, ніж в складі всього населення. З іншого боку, у східних регіонах України молодше покоління українців здебільшого русифіковане, мову своєї національності рідною вважають особи літнього та похилого віку. Тому в цих регіонах серед дорослого населення частка осіб, що вважають рідною мовою українську мову, може бути вищою, ніж в мовному складі усього населення.

Серед соціологічних опитувань, в яких є питання про мовні ознаки населення, окремої уваги заслуговує проект Інституту соціології НАН України “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. Його проводять понад десятиріччя. Науковим керівником проекту була Н. В. Паніна. Вибірка у процесі опитування щороку становить близько 1800 осіб, що репрезентували доросле населення усіх регіонів України віком понад 18 років. Опитування проводять методом самозаповнення на основі опитувальної мережі, яку створив інститут спільно з центром “Соціс”, який організовує польовий етап. За результатами дослідження щороку з’являється чимало наукових публікацій, у тім числі укладають колективні збірники.

Під час опитування респонденти відповідають на питання про рідну мову. За період 1994–2005 рр. за матеріалами цього проекту простежено деяке зростання кількості населення, для якого рідною мовою була українська мова (з 62,3 % до 64,3 %), й незначне зменшення кількості осіб, для яких рідною мовою була російська (табл. 6.1).

Якщо аналізувати динаміку показника з року в рік, врахувавши також ймовірну похибку опитування, можна зробити висновок, що розподіл населення за рідною мовою в Україні за цей період суттєво не змінився. Відомості про рідну мову населення, за матеріалами цього опитування узгоджуються з матеріалами перепису 2001 р. (за його підсумками, як відомо, рідною мовою українську мову назвало 67,5 % жителів України, російську – 29,6 %). Частка осіб, що вважають рідною українську мову, за матеріалами опитування дещо нижча, ніж за підсумками перепису, тому що було опитане доросле населення, а вже йшлося про те, що це може дещо занижувати кількість україномовного населення.

Достовірність матеріалів перепису про мовний склад населення України підтверджують й деякі інші соціологічні дослідження. Зокрема, за матеріалами загальноукраїнського опитування “Ставлення громадян України до проблем прозорості суспільства та корупції”, яке проводили за програмою “Партнерство за прозоре суспільство” в два етапи весною 2002 р. (польовий етап дослідження виконувала фірма “Соціс”) було отримано такі відповіді на запитання щодо рідної мови: українська – 65 %, російська – 34 %, інша – 2 %.

У програмі проекту Інституту соціології НАН України “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” було також питання про мову спілкування у сім’ї (“домашню мову”), відповідь на яке передбачала чотири варіанти відповіді: здебільшого українською, здебільшого російською, українською та російською (залежно від обставин), іншою (табл. 6.2).

Результати відповідей на це запитання засвідчують, що мовою в сім’ї для більшості населення України є українська, однак ця більшість є відносною, причому значення цього показника значно менше, ніж частка осіб, які українську мову вважають рідною мовою. Наприклад, у 2005 р. в сім’ї спілкувалося здебільшого українською мовою 41,8 % від загалу дорослого населення України, натомість рідною мовою українську мову вважало 64,3 %. Різниця між часткою осіб, які спілкуються в сім’ї здебільшого російською мовою, та часткою осіб, які вважають цю мову рідною мовою, є невеликою.

Таблиця 6.1

Рідна мова населення України за матеріалами проекту
“Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, %

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Українська	62,3	59,4	62,5	62,4	61,9	61,0	63,8	59,9	63,9	58,9	61,1	64,3
Російська	34,7	37,8	36,1	35,1	36,5	36,1	35,1	38,1	34,5	38,1	35,7	34,1
Інша	2,5	2,7	1,4	2,5	1,5	2,9	1,2	1,8	1,5	1,5	1,8	1,5
Не відповіді	2,5	2,7	1,4	2,5	1,5	2,9	1,2	1,8	1,5	1,5	1,8	1,5

Джерело: *Ланина Н.* Соціологічний моніторинг. Українське общество 1994–2005: год перелома. – К., 2005. – С. 58.

Таблиця 6.2

Мова спілкування у сім'ї населення України за матеріалами проекту
“Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, %

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Здебільшого українська	36,7	31,9	36,9	38,2	37,6	36,3	39,1	36,9	38,2	38,1	38,4	41,8
Здебільшого російська	32,4	32,8	33,1	34,5	33,4	33,6	36,0	36,7	33,2	36,0	34,3	36,4
І українська, й російська (залежно від обставин)	29,4	34,5	29,6	26,8	28,4	29,0	24,8	25,8	28,0	25,2	26,3	21,6
Інша	0,7	0,9	0,4	0,6	0,5	1,1	0,2	0,6	0,5	0,7	0,9	0,2
Не відповіді	0,7	0,9	0,4	0,6	0,5	1,1	0,2	0,6	0,5	0,7	0,9	0,2

Джерело: *Ланина Н.* Соціологічний моніторинг. Українське общество 1994–2005: год перелома. – К., 2005. – С. 58.

Це свідчить, з одного боку, про значно вищу мовну стійкість російськомовного населення, з іншого – що велика частина осіб, які вважають рідною мовою українську, живе в середовищах з домінуванням російської мови, де належно не забезпечено мовні потреби україномовного населення.

За матеріалами опитування значну частку населення становила також група осіб, які зазначали, що у сім'ї вони спілкуються і українською, і російською мовами залежно від обставин. У 1995 р. ця група була навіть найбільшою. Опитування виявило також поступове збільшення частки осіб, які спілкуються здебільшого українською, так само як і частки осіб, які спілкуються здебільшого російською. Натомість частка осіб, які спілкуються залежно від ситуації і українською, і російською мовами суттєво зменшилася. Тобто, мовна поведінка населення України стала чіткішою.

За матеріалами опитування Інституту соціології можна простежити також суттєву зміну більшості показників у 2005 р. порівняно з 2004 р. та попередніми роками. Безперечно, що це пов'язано з політичними подіями наприкінці 2004 р. Окремо тут виділимо зменшення за один рік одразу на 5,7 відсоткового пункту частки осіб, які зазначали, що у сім'ї вони спілкуються залежно від обставин і українською, і російською мовами, а також підвищення до 64,3 % частки осіб, що вважають рідною українську мову. За результатами опитування 2006 р. кількість осіб, які вважають рідною мовою українську знову зменшилася – до 62,3 %¹. Натомість кількість респондентів, для яких рідною є російська мова збільшилася до 36,4 %. Ймовірно, що вплинули на це помилки і невдачі нової влади у перший рік після подій періоду “помаранчевої революції”.

За результатами соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України оприлюднювали також матеріали про етнічну належність і мову населення в розподілі за регіонами. Зокрема, таку інформацію за 2002 р. наведено в статті О. Резніка². Порівняння цих матеріалів з етномовними показниками, які отримано за підсумками перепису населення 2001 р., дає змогу перевірити достовірність переписних відомостей, а також уточнити деякі важливі аспекти проведення соціологічних опитувань (табл. 6.3).

¹ Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005–2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики // Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітичні записки щодо проблем і подій суспільного розвитку – Режим доступу до публ.: http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm.

² Резнік О. Мовні практики в українському суспільстві / О. Резнік // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 517–522.

Таблиця 6.3

Етномовні показники у розподілі за регіонами за матеріалами перепису 2001 р.
та опитування Інституту соціології НАН України

	Частка українців				Частка осіб, для яких рідною мовою є українська мова				Частка осіб, які вільно володіють українською мовою			
	перепис	опиту-вання	різниця	перепис	опиту-вання	різниця	перепис	опиту-вання	різниця	перепис	опиту-вання	різниця
АР Крим	24,3	33,3	-9,0	10,0	8,9	+1,1	38,6	26,7	11,9			
Вінницька	94,9	95,5	-0,6	94,8	94,0	+0,8	98,9	95,5	3,4			
Волинська	96,9	100,0	-3,1	97,3	100,0	-2,7	99,5	100,0	-0,5			
Дніпропетровська	79,3	79,7	-0,4	67,0	61,6	+5,4	91,7	67,3	24,4			
Донецька	56,9	59,0	-2,1	24,1	26,6	-2,5	72,3	51,6	20,7			
Житомирська	90,3	90,7	-0,4	93,0	90,7	+2,3	98,5	94,4	4,1			
Закарпатська	80,5	97,4	-16,9	81,0	100,0	-19,0	91,1	97,4	-6,3			
Запорізька	70,8	64,9	+5,9	50,2	48,6	+1,6	86,6	58,1	28,5			
Івано-Франківська	97,5	100,0	-2,5	97,8	100,0	-2,2	99,5	95,8	3,7			
Київська	92,5	89,7	+2,8	92,3	83,0	+9,3	97,9	91,2	6,7			
Кіровоградська	90,1	88,4	+1,7	88,9	81,4	+7,5	97,5	79,1	18,4			
Луганська	49,0	58,0	-9,0	30,0	20,6	+9,4	75,0	42,2	32,8			
Львівська	94,8	97,8	-3,0	95,3	95,6	-0,3	99,2	97,8	1,4			
Миколаївська	81,9	78,3	+3,6	69,2	54,2	+15,0	91,1	59,6	31,5			
Одеська	62,8	67,0	-4,2	46,3	50,0	-3,7	77,8	64,1	13,7			
Полтавська	91,4	93,4	-2,0	90,0	88,5	+1,5	97,7	93,4	4,3			
Рівненська	95,9	92,7	+3,2	97,0	97,6	-0,6	99,4	92,7	6,7			
Сумська	88,8	88,0	+0,8	83,3	86,6	-3,3	94,9	95,8	-0,9			
Тернопільська	97,8	95,1	+2,7	98,3	97,6	+0,7	99,5	97,6	1,9			
Харківська	70,7	60,7	+10,0	53,8	31,3	+22,5	87,5	64,3	23,2			
Херсонська	82,0	87,8	-5,8	73,2	73,2	0	93,2	85,4	7,8			
Хмельницька	93,9	96,3	-2,4	95,2	96,3	-1,1	98,8	87,0	11,8			
Черкаська	93,1	87,0	+6,1	92,5	85,2	+7,3	98,0	88,9	9,1			
Чернівецька	75,0	87,5	-12,5	75,6	81,3	-5,7	88,5	93,8	-5,3			
Чернігівська	93,5	91,8	+1,7	89,0	85,7	+3,3	96,8	87,5	9,3			
м. Київ	82,2	82,0	+0,2	72,1	67,4	+4,7	93,7	83,1	10,6			
м. Севастополь	22,4	...	-	6,8	...	-	26,3	...	-			

Джерело: Резнік О. Мовні практики в українському суспільстві. – С. 521.

Різниця між матеріалами про частку українців у складі населення областей, а також частку осіб, що вважають рідною мовою українську, за підсумками перепису та аналогічними матеріалами соціологічного дослідження здебільшого не перевищує декількох відсоткових пунктів, інакше кажучи перебуває в межах статистичної похибки. Тобто, можна стверджувати, що достовірність матеріалів перепису про етнічну належність і мову населення в розподілі за регіонами загалом також підтверджено соціологічним дослідженням Інституту соціології НАН України.

Для деяких регіонів матеріали соціологічного опитування суттєво відрізняються від матеріалів перепису. Наприклад, порівняння матеріалів про частку українців в етнічному складі населення засвідчує, що за матеріалами опитування цей показник суттєво завищено у Закарпатській та Чернівецькій областях. Очевидно, що соціологічним опитуванням не було охоплено територію розселення етнічних меншин (угорців, румун, молдован) у цих областях, що й призвело до завищення частки українців. Натомість у Харківській і Черкаській областях частку українців суттєво занижено (українців за матеріалами опитування у цих областях менше, ніж навіть за підсумками перепису 1989 р.). Цікаво, що частка українців у цих областях за матеріалами опитування майже збігається з їхньою часткою у відповідних обласних центрах за матеріалами перепису (в Харкові українців за переписом 2001 р. було 61,0 %, в Черкасах – 83,4 %). Ймовірно, що в цих областях опитуванням недостатньо було охоплено населення поза межами обласних центрів.

Зазначені вище вади опитування відобразилися на показнику рідної мови. Зокрема, частка осіб, для яких рідною мовою є українська мова, у Закарпатській і Чернівецькій області в соціологічних матеріалах суттєво завищена. Натомість у Харківській області за матеріалами опитування частка осіб, які вважають рідною мовою українську, чомусь майже збігається з аналогічним показником по м. Харкову, який отримано за підсумками перепису.

На наш погляд, *чи не головною вадю абсолютної більшості соціологічних досліджень, в яких є запитання про мову, є те, що в них недостатньо враховано особливості розселення населення, зокрема респондентами стають здебільшого жителі обласних центрів та інших великих міст, а невеликі міста та сільську місцевість охоплено недостатньо. Це призводить до завищення, іноді суттєвого, частки російськомовного населення, оскільки в більшості регіонів України воно зосереджене у великих містах.*

На відміну від показників частки українців і частки осіб, для яких рідною мовою є українська мова, розбіжності в показнику ча-

стки осіб, що вільно володіють українською мовою, за матеріалами опитування та підсумками перепису є доволі суттєвими. Майже у всіх східних і південних областях цей показник за підсумками перепису щонайменше на 10–20 відсоткових пунктів вищий, ніж за матеріалами соціологічного дослідження. На наш погляд, зазначені вище розбіжності зумовлені формулюванням питання про рівень володіння населення українською мовою. На відміну від програми перепису 2001 р. програма соціологічного опитування передбачала три варіанти відповіді на запитання про володіння українською та російською мовами: не володію; частково володію; володію вільно.

До найвідоміших матеріалів про сучасну мовну ситуацію в Україні належать соціологічні дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), який очолює В. Хмелько. Зокрема, в науковій літературі доволі часто посилаються на низку публікацій, присвячених лінгво-етнічній структурі (за термінологією автора – ЛРМ) населення України, за результатами аналізу даних 77 загальноукраїнських соціологічних опитувань (близько 173 тисяч інтерв'ю), яке провів КМІС у 1991–2003 рр.¹.

Методика соціологічного аналізу мовної ситуації в цих опитуваннях мала одразу ж декілька принципових особливостей, порівняно з методикою інших соціологічних досліджень, а також методикою проведення Всеукраїнського перепису населення. Зазначимо, що в декількох опитуваннях КМІС респондентам дали змогу зазначати дві рідні мови. Внаслідок цього в розподілі населення за рідною мовою та національністю з'явилася ще одна група осіб, які рідною мовою називали українську й російську мови (табл. 6.4).

Таблиця 6.4
Розподіл дорослого населення за національністю та рідною мовою
(за даними опитувань КМІС, %)

Назви рідною мовою	Категорія опитаних за національністю			Доросле населення загалом
	українці	росіяни	інші	
Українську	71,3	2,8	7,8	54,4
Російську	14,9	87,6	36,6	30,4
Українську і російську	13,6	9,5	6,3	12,4
Іншу	0,2	0,1	49,3	2,8
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ Хмелько В. С. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції зміни за роки незалежності / В. С. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – Т. 32. Соціологічні науки. – К., 2004. – С. 3–15.

Частка цієї групи становила 12,4 % від загалу опитаних. Кількість осіб, які зазначили, що вважають рідною мовою українську мову, становила 54,4 %, російську – 30,4 %.

Обґрунтування необхідності реєстрації двох рідних мов було таким: “опитувальний лист (матеріалів переписів – АРМ) не передбачав можливості наявності у людини двох або декількох рідних мов. (Хоча батьків у людини, як правило двоє, а живих дідусів і бабусь може бути четверо, і не завжди усі спілкуються з дитиною однією мовою). Тобто, й у мовному аспекті демографи заздалегідь спрощують мовне розмаїття, будуючи вимірвальний інструмент з припущення, що у кожного респондента є лише одна мова”.

Варто зазначати, що реєстрація лише однієї рідної мови у людини зовсім не є якимось недоглядом чи помилкою з боку статистиків. Досвід використання різноманітних мовних показників, накопичений статистичною наукою впродовж півтора століття з часу, коли до програми перепису населення Бельгії 1846 р. вперше ввели мовний критерій, свідчить про недоцільність реєстрації декількох рідних мов у процесі визначення мовних ознак населення. Такий підхід призводить до “розмивання” мовної ідентичності людини, сприяє різноманітним спекуляціям на мовному питанні. Тому в статистиці його майже не використовують.

Крім того, у процесі проведення переписів статистики демографи зовсім не припускають, що у кожного респондента є лише одна мова. Для того, щоб показати мовне розмаїття і визначити, чи володіє людина декількома мовами, вони реєструють декілька мовних показників. Наприклад, під час проведення перепису 2001 р. в Україні таких було аж три (див. розділ 1), що дало змогу визначити двомовність, а іноді виявити, що людина володіє трьома мовами.

У соціолінгвістиці є велика кількість публікацій присвячених особливостям використання різних мовних показників. Є ситуації, коли людині важко визначити, яка саме мова для неї рідна або, яка мова розмовна, однак це зовсім не свідчить про необхідність реєстрації декількох таких мов. Для визначення мовного розмаїття, крім головного мовного критерію, в респондента запитують чи володіє він якоюсь іншою мовою.

В. Хмелько подав також дані про розподіл населення України за лінгво-етнічними групами у трьох періодах державної незалежності. Для цього він використав навіть не матеріали про рідну мову населення, а матеріали про “легшу для спілкування мову” (мову, якою респондентові було зручніше спілкуватися з інтерв'юером), а також “зручнішу мову” (табл. 6.5, 6.6).

Таблиця 6.5
Розподіл дорослого населення України за зручнішою мовою
(за даними опитувань КМІС, %)

Зручніша мова	Роки опитувань		
	1994–1994	1995–1999	2000–2003
Українська	43,8	48,8	47,7
Російська	56,2	51,2	52,3
<i>Всього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Таблиця 6.6
Розподіл дорослого населення за лінгво-етнічними групами
(за даними опитувань КМІС, %) *

Лінгво-етнічні групи	Роки опитування		
	1991–1994	1995–1999	2000–2003
Україномовні українці	41,2	46,3	45,4
Російськомовні українці	32,6	28,2	30,9
Російськомовні росіяни	19,7	17,0	16,5
Інші групи	6,5	8,5	7,2
<i>Всього</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* Критерій – “зручніша мова”.

Ми вбачаємо суттєві методологічні хиби в такій інтерпретації мовних показників. Адже є чимало соціальних чинників, які впливають на “зручність” спілкування певною мовою. Людині може бути зручніше спілкуватися російською мовою (хоча й рідною для неї є українська), тому що вона постійно перебуває в російському мовному середовищі, яке впливає на її мовну поведінку. Іншою причиною вибору на користь російської мови можуть бути дещо ширші її функції, порівняно з українською, розвиток якої впродовж тривалого періоду штучно стримувався. Тобто, питання зручності спілкування певною мовою це швидше питання функціонального розвитку мов, а також мовної стійкості людини. Зрештою, звичка спілкуватися здебільшого по-російськи, створення ситуації, за якої саме цією мовою найзручніше було спілкуватися, формувалася у великих містах України впродовж багатьох десятиліть цілеспрямованою політикою русифікації. Тому виділяти на підставі критерію “зручнішої” мови лінгво-етнічні групи науково не коректно. Для цього використовують показник “рідної мови”, оскільки лише він безпосередньо пов’язаний з етнічною ідентичністю людини.

В. Хмелько виділив також ще одну лінгво-етнічну групу суржикомовних українців, тобто осіб, які розмовляють сумішню української та російської мов. Загальна кількість осіб, які розмовляють суржиком за даними КМІС в Україні становить 10,7 % (табл. 6.7).

Таблиця 6.7

Розподіл дорослого населення за п'ятьма лінгво-етнічними групами у 2003 рр.
(за даними опитувань КМІС, %)

Лінгво-етнічні групи	Регіони *					Загалом
	Західний	Західно-Центральний	Східно-Центральний	Південний	Східний	
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші групи	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Західний регіон – Волинська, Закарпатська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та Чернівецька області; Західно-Центральний – Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська і м. Київ; Східно-Центральний – Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області; Південний – Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області, Крим; Східний регіон – Харківська, Донецька і Луганська області.

Загальновідомо, що суржик – це наслідок двомовності населення. Суржикомовні українці з'явилися внаслідок того, що в умовах двомовності українська мова змінювалася значно більше, ніж російська, тому що російська виконувала більше функцій і мала вищий рівень функціонального розвитку в Російській імперії, а згодом в Радянському Союзі.

Суржик не є самостійним мовним формуванням, тому безпідставно зараховувати його носіїв до окремої мовно-етнічної групи. Українці, які розмовляють суржиком, це підгрупа в межах групи українців україномовних, тому що найчастіше вони себе самі ідентифікують як україномовні. Так само, як і суржикомовні росіяни (таких за обчисленням КМІС були близько 1 % опитаних), це підгрупа в межах ширшої групи російськомовних росіян.

На наш погляд, дослідження КМІС сповна відображає типові методи, які використовують у багатьох соціологічних дослідженнях, для штучного заниження кількості населення, яке пов'язує свою мовну ідентичність з українською мовою. Зокрема, це:

– довільна маніпуляція з мовними критеріями (реєстрація двох рідних мов, виділення “зручніших”, “легших” мов тощо), незважаючи на те, що є доволі чіткі вимоги до використання певних мовних критеріїв;

– дроблення мовного складу населення внаслідок штучного відокремлення деяких категорій населення, які насправді не є самостійними мовними групами, а виникли внаслідок процесу мовної русифікації України.

Застосування таких підходів дезорієнтує респондентів у процесі опитування, а згодом і не надто компетентних у мовній проблематиці читачів. Внаслідок таких маніпуляцій кількість україномовного населення суттєво знижується, а потім це може стати аргументом на користь пропаганди доцільності офіційної двомовності України.

Варто зазначити, що такі методи неодноразово використовували з метою заниження кількості українців та україномовного населення в державах, до складу яких входили українські етнічні землі в минулому. Класичний приклад – виділення під час проведення польського перепису населення 1931 р. окремо русинської, української й тутешньої мов. Навіщо вдаватися до таких методів у незалежній Україні? Питання фальшувань з мовними та етнічними критеріями детально дослідили українські науковці ще наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

У регіонах, де неоднорідний мовний склад населення, значно поширена двомовність і відбуваються процеси мовної асиміляції, введення додаткових мовних критеріїв у соціологічні опитування чи програми переписів часто лише викривляє мовну ситуацію, а також сприяє маніпуляціям мовними проблемами. Щоб проілюструвати це наведемо приклад Білорусі. До програми останнього перепису населення цієї країни, який відбувся в 1999 р., крім критерію “рідна мова”, додатково ввели критерій розмовної мови (формулювання – “мова, на якій людина розмовляє вдома”). Внаслідок цього білоруси, зокрема русифікована їхня частина, отримали змогу комфортно з психологічного погляду відповідати на мовне питання. Як рідну мову вони зазначали білоруську, як розмовну – російську. Об’єктивність критерію “рідна мова” зменшилася, він набув швидше символічного значення.

Завдяки такій зміні в програмі національного перепису за його підсумками в Білорусі серед білорусів частка осіб, які вважають рідною мовою мову своєї національності, значно підвищилася, порівняно з радянським періодом: з 80,2 % в 1989 р. до 85,6 % в 1999 р. Це дало змогу деяким офіційним особам в Білорусі стверджувати про зростання національної самосвідомості населення, поліпшення становища білоруської мови в державі, незважаючи на те, що нині її витіснено з майже усіх найважливіших суспільних сфер, а частка білорусів, які вдома зазвичай розмовляють біло-

руською мовою, в 1999 р. становила лише 41,3 % (частка осіб, які розмовляють вдома білоруською мовою, від загалу населення Білорусі – 36,7 %).

Важливим для розуміння тенденцій розвитку етномовної ситуації у 90-их роках ХХ ст. в Україні є соціологічні дослідження проведені в 1996 і 1999 рр. під керівництвом С. Савоскула¹. Безпосередньо опитування проводила соціологічна служба “Соціс-Геллап” за програмою керівника досліджень.

Мета дослідження – виявити вплив на українське та російське населення України, його етнічну самосвідомість та поведінку, проголошення незалежності та процесу суверенізації. Для виявлення етнічної ідентифікації населення було застосовано спеціальну шкалу. Респондент мав відповісти на питання щодо своєї етнічної належності, незалежно від запису про національність в паспорті.

За результатами дослідження виявлено, що в Україні доволі інтенсивно відбувається процес розмивання етнічної самосвідомості росіян, зокрема, вона значно послаблена, порівняно з українцями. Наприклад, з’ясувалося, що впевнено ідентифікують себе із своїм етносом лише близько половини росіян України й 70 % українців. Відносять себе до двох етносів одночасно близько третини росіян і лише одна п’ята частина українців.

Одним з головних чинників розмивання і зміни ідентичності є мовний чинник. Серед росіян, які вільно володіють українською мовою, найчіткіше виражений процес поступового переходу на українську ідентичність. Серед групи росіян (за паспортом), які вже вважали себе швидше українцями чи більше українцями, ніж росіянами, 46 % цілком вільно володіли українською мовою, а ще 24 % – доволі вільно.

Інший важливий чинник розмивання етнічної самосвідомості росіян – змішані шлюби. Серед росіян стрімко збільшується кількість шлюбів з українцями. За результатами опитування майже половина – 45 % росіян були одружені з українцями. Натомість, в українців частка моноетнічних шлюбів становила 70 %, частка шлюбів з росіянами – 21 %. Простежено прямий зв’язок між етнічною ідентичністю, національністю та шлюбним чинником. Виявилося, що дві третини росіян, які вже усвідомлюють себе швидше

¹ Савоскул С. Русские в независимой Украине статус, идентичность, перспективы / С. Савоскул // Украина и Россия: общества и государства : Сб. статей. – М. : Права человека, 1997. – С. 278–329; Савоскул С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы / С. Савоскул. – М. : Наука, 2001. – 438 с.; Савоскул С. Суверенизация Украины: этническая идентичность украинского и русского населения / С. Савоскул // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 44–60.

українцями, ніж росіянами, одружені на українцях. В 40 % росіян, які ідентифікують себе з українцями, матері – українки.

Ще одним важливим чинником є тривалість проживання в Україні та місце народження. Серед росіян, що себе вважають уже швидше українцями, ніж росіянами 60 % – це ті, хто народився в Україні, а ще третина – що живуть тут понад 20 років.

У процесі опитування у відповідь на питання, яку б національність хотіли ви обрати своїм дітям, половина росіян відповіла, що хотіла б бачити своїх дітей росіянами, четверта частина – українцями. Більшість росіян, які перебувають у шлюбі з українцями, зорієнтовані на те, щоб їхні діти були українцями.

Загальний висновок автора соціологічного дослідження був таким. Росіяни в Україні в 90-их роках переживали кризу етнічної ідентичності. Відбувалося розмивання їхньої етнічної самосвідомості. Простежувалася доволі чітка тенденція до українізації росіян у другому поколінні, зміни ідентичності на українську. Сприяла цьому близька культурна дистанція між українцями та росіянами, а також значна кількість змішаних шлюбів. Така поведінка росіян пояснюється намаганням пристосуватися до нової політичної ситуації й полегшити адаптацію до неї своїх дітей.

Дослідження С. Савоскула пояснює низку важливих результатів перепису населення 2001 р., зокрема суттєве зменшення в Україні кількості росіян, внаслідок зміни ними етнічної ідентичності, значне збільшення кількості росіян, що вважають рідною мовою українську мову, зростання в деяких регіонах кількості українців, які вважають рідною мовою російську (внаслідок зміни етнічної ідентичності росіянами). З одного боку, такі дослідження дають певні підстави зробити висновок про неминучість процесу дерусифікації України (в тому числі й мовної), з іншого – застерігають, що дерусифікація є тривалим процесом, який відбуватиметься впродовж декількох десятиріч, двох-трьох поколінь.

Більшість соціологічних досліджень однозначно підтверджують, що населення, яке орієнтується на українську мову, в державі має хоча й не надто значну (не більше 10 %), проте стійку перевагу. В дослідженнях Інституту соціології, які ми вже аналізували, цю перевагу підтверджують відомості про мову спілкування. За матеріалами опитування 2002 р. “Ставлення громадян України до проблем прозорості суспільства та корупції” відповідь респондентів на питання про мову спілкування в сім’ї була такою: лише українська – 44 %, лише російська – 34 %, інша – 1 %, по-різному, залежно від обставин – 21 %.

Ще один приклад переваги української мови – соціологічне дослідження спільно проведене наприкінці 2006 р. організаціями: “Українське демократичне коло” і “Юкрейніан соціолоджі сервіс”¹. За його підсумками виявилось, що в Україні в сім’ї, тобто там, де вибір мови зазвичай максимально вільний, позбавлений тиску середовища, 38,05 % респондентів спілкуються тільки українською мовою, 30,36 % – тільки російською, 30,54 % – залежно від обставин використовують і українську, і російську мову. Тобто, 68,6 % населення використовують у сімейному колі українську мову, 60,1 % – російську.

Наприкінці 2006 р. було оприлюднено дані соціологічного опитування, що провела компанія “Research & Branding Group”. Ці матеріали передрукували значна кількість засобів масової інформації в Україні та за її межами. За матеріалами опитування в Україні російською мовою вільно володіло 68 % населення, натомість українською – лише 57 %. На достатньому рівні українською мовою володіло 29 % населення, російською – 24 %, погано володіло державною мовою 11 % населення, російською мовою – 5 % (табл. 6.8). Всього в Україні російською мовою володіло (вільно або на достатньому рівні) 92 % населення, українською мовою – 86 %. Опитування проводили у першій половині листопада 2006 р., за даними компанії всього було опитано 2215 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України й АР Крим, погрішність не перевищувала 1,1 %.

Таблиця 6.8

Володіння дорослим населенням України українською та російською мовами в 2006 р. (за даними опитувань “Research & Branding Group”, %)

Мова	Рівень володіння				
	вільно володіють	на достатньому рівні	погано володіють	не володіють	важко відповісти
Українська	57	29	11	3	–
Російська	68	24	5	1	2

Джерело: Стабільна нестабільність. Результати незалежного дослідження суспільної думки населення України по актуальним питанням соціально-політичного життя країни // Електронний ресурс “Кобза. Українці в Росії” : Демографія. Дослідження. – Режим доступу до публ.: <http://kobza.com.ua/content/view/1673/29>.

¹ *Медведев О.* Шлях до справжньої двомовності: вивчити українську // Електронний ресурс “Оглядач (Обозреватель)” : Статті. – Режим доступу до публ.: <http://www.obozrevatel.com/news/2007/4/13/165787.htm>.

Матеріали цього опитування дещо сумнівні, якщо їх порівняти з підсумками перепису 2001 р. За підсумками перепису також можна визначити кількість осіб, які вільно володіють українською та російською мовами (див. розділ 3). Відомості про частку осіб, які вільно володіють російською мовою за матеріалами опитування і матеріалами перепису загалом майже збігаються (68 % і 65,7 %, різниця в 2,3 відсоткового пункта), натомість відомості про частку осіб, які вільно володіють українською мовою, чомусь зовсім не збігаються (57 % і 87,8 %), різниця в 30,8 (!) відсоткових пунктів.

Відомості про володіння населенням України російською мовою видаються відверто завищеними. За матеріалами опитування російською мовою не володіло (відповіді “погано володіють” і “не володіють”) 6 % респондентів, володіло – 92 %. Загальновідомо, що в Україні є велика кількість осіб, які не знають добре російської мови. Навіть у радянській період кількість населення, яке вільно володіло російською мовою, за підсумками переписів ніколи не перевищувала 80 % (1970 р. – 56,7 %, 1979 р. – 78,4 %, 1989 р. – 78,4 %). Ці дані переписів мають цілком об’єктивне пояснення, з огляду на те, що російською мовою не володіє доволі значна кількість українців у сільській місцевості, зокрема особи старшого віку, особливо на заході України, де до 1939 р. узагалі лише дуже незначна частка населення знала цю мову (а на заході мешкає 20 % жителів держави). Та й на території УРСР обов’язкове викладання російської мови було запроваджене лише в 1939 р.

Після проголошення незалежності частка і кількість населення України, яке володіє російською мовою, мала б знижуватися, адже вона уже не є обов’язковим предметом у системі шкільної освіти, її вивчає лише близько половини школярів України.

Доволі швидке зниження частки населення, що вільно володіє російською мовою, притаманне майже усім новим незалежним державам, що виникли на пострадянському просторі. За обчисленнями В. Ареф’єва, порівняно з кінцем 80-их років ХХ ст. (коли в період існування Радянського Союзу російську мову знало майже все доросле населення союзних республік) на початку ХХІ ст. серед 140,8 млн жителів 14 нових незалежних держав, що виникли після розпаду СРСР (не враховуючи Росії), російською мовою активно володіло лише 63,6 млн осіб (45,2 %), пасивно (тобто знало, але не використовувало в повсякденному спілкуванні й поступово втрачало мовні навички) – 39,5 млн (28,0 %), не володіло – 37,7 млн (26,8 %) ¹.

¹ Арефьев А. Сколько людей говорят и будут говорить по-русски? – Режим доступу до публ. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php>.

В Україні за обчисленнями російського науковця, якого важко запідозрити в заниженні відомостей щодо володіння населення пострадянських країн російською мовою, на початку XXI ст. активно володіло російською мовою 60 % жителів, пасивно – 23 %, не володіло – 17 %.

За дослідженням компанії “Research & Branding Group” можна стверджувати про зростання кількості населення, яке володіє російською мовою, навіть порівняно з радянським періодом. Досягнути цього їй вдалося, ввівши додатковий критерій достатнього рівня володіння мовами. Внаслідок цього частку осіб, які вільно володіють українською мовою, порівняно з матеріалами перепису 2001 р. було занижено на 30 %, натомість частку осіб, які володіють російською мовою, значно завищено.

Критерій володіння мовою на достатньому рівні суттєво знизив об'єктивність опитування компанії “Research & Branding Group”. З огляду на значну поширеність російської мови в мовному просторі України, а також спорідненість української та російської мов, відповідати, що достатньо володіє російською мовою, може доволі велика кількість осіб: ті, хто володіє нею на певному рівні, проте сумнівається, щодо того, що цей рівень можна назвати вільним володінням російською мовою; ті, хто має навички спілкування російською мовою, достатні для розмови з російськомовним співрозмовником; ті, хто розуміє російську мову. Якщо й вводити до програми опитувань додаткові запитання про рівень володіння населення певною мовою, об'єктивнішим буде варіант відповіді “частково володію”, (як це було в програмі опитування Інституту соціології), й аж ніяк не “володію на достатньому рівні”.

У соціології, як відомо, відповіді респондентів можуть суттєво відрізнятися залежно від формулювання питання, глибини аналізу. Ці параметри здебільшого залежать від замовлення. Замовником соціологічних досліджень мовної ситуації в Україні дуже часто є політичні партії.

Про вади соціологічних досліджень мовної ситуації в Україні свідчить приклад згаданого Київського міжнародного інституту соціології, який в 2005 р. у двох соціологічних опитуваннях, які відбулися майже паралельно, отримав протилежні результати, тільки тому що були запитання з різною глибиною аналізу¹. За результатами одного дослідження частка осіб, які висловилися за надання

¹ Співіснування між українською та російською мовами на території України: як інтерпретувати дані різних соціологічних опитувань / Режим доступу до публ.: <http://www.proua.com/digest/2005/06/14/233511.html>

російській мові статусу другої державної, становила 56 % респондентів, а за матеріалами іншого – лише близько 37 %.

У першому дослідженні респондентам пропонували дати відповідь на запитання чи згодні вони з тим, щоб надати російській мові статус другої державної мови. Повністю згодні відповіло 34,6 % респондентів, скоріше згодні – 21,8 %. Разом це вийшло понад 56 %, й саме на цій частці акцентували увагу в пресі.

В іншому опитуванні запитання сформулювали так: “Як ви вважаєте, якою повинна бути державна політика щодо російської мови в Україні?” і було запропоновано три варіанти відповіді: російську мову треба вилучити з офіційного спілкування в Україні; зробити другою офіційною мовою лише в тих областях, де більшість населення цього бажає; потрібно зробити другою державною мовою країни. За формулювання, щоб зробити російську мову другою державною, висловилося близько 37%.

Соціологи у своїх виступах та інтерв'ю визнають, що в опитуваннях, які замовляють політичні партії, вони дотримуються лише формальної чистоти соціологічного опитування. Вибірки дотримуються, але формулюють некоректні, а іноді й неприйнятні в соціології запитання (наприклад, які починаються висловом “Чи згодні ви...”), тому що запитання визначають замовники. Такі опитування є прихованою формою політичної пропаганди.

Підводячи підсумки короткого аналізу соціологічних досліджень щодо мовних ознак населення в Україні, які з'явилися в останні роки, зазначимо таке. Незважаючи на те, що серед значної кількості соціологічних опитувань є чимало об'єктивних, виконаних на належному науковому рівні, внаслідок політизації мовного питання, а почасти й у зв'язку з недостатньою компетентністю в мовній проблематиці організаторів опитувань, матеріали чи не кожного з них можна поставити під сумнів. Тому серед значної частини науковців, зокрема демографів, географів, етнологів чи не нормою є ігнорування результатів соціологічних опитувань щодо мовного питання. За такої ситуації єдине надійне джерело – матеріали переписів населення.

6.2. Найважливіші тенденції розвитку мовної ситуації

Найявні статистичні та соціологічні матеріали дають доволі багато інформації про сучасну мовну ситуацію в Україні. За цими даними можна простежити динаміку головних етномовних показників впродовж тривалого періоду й на цій підставі зробити певні припущення про тенденції розвитку мовної ситуації у найближчі десятиріччя. Деякі з цих тенденцій доволі стійкі, їх науковці простежували уже впродовж тривалого періоду й підтвердили великою кількістю показників. Йдеться про ті тенденції мовної ситуації, які пов'язані з динамікою головних демографічних показників населення України та її окремих регіонів. Інші тенденції з'явилися лише після проголошення незалежності України в 2001 р. й їхню достовірність можна остаточно підтвердити лише матеріалами наступного перепису. На розвиток таких тенденцій може суттєво вплинути мовна політика держави, тому що вони тісно пов'язані з мовною поведінкою населення. Деякі статистичні та соціологічні матеріали, на перший погляд, суперечать один одному. Однак таке трапляється тоді, коли недостатньо фаховою є методика досліджень, або ж інтерпретація результатів.

На наш погляд, сьогодні головною тенденцією розвитку мовної ситуації в державі є те, що вперше за тривалий період *у мовному складі населення України зростає частка осіб, які вважають рідною мовою українську*. Цю тенденцію зафіксовано за підсумками перепису населення 2001 р., її підтверджують також чимало соціологічних досліджень. Тенденція є безпосереднім наслідком проголошення незалежності України в 2001 р. Якщо за період 1979–1989 рр. частка осіб, які вважають рідною мовою українську зменшилася на 1,7 відсоткового пункта (з 66,4 до 64,7 %), в 1989–2001 рр. цей показник збільшився на 2,8 відсоткового пункта (до 67,5 %).

Для аналізу цієї тенденції важливим є виділення складових підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою українську. Дослідження територіального розподілу показників динаміки кількості та частки населення, що вважає рідною мовою, відповідно, українську та російську мови, а також частки та кількості українців і росіян, дає змогу зробити висновок, що у 90-их роках ХХ ст. на підвищення частки україномовного населення найбільше вплинуло два чинники.

По-перше, це ліпша демографічна ситуація в україномовних регіонах, а також серед населення, що вважає рідною мовою укра-

їнську мову, порівняно з російськомовними регіонами та російськомовним населенням. А вже в 1989–2001 рр. внаслідок демографічної кризи в 15 регіонах України загальна кількість жителів, рідною мовою яких є українська, зменшилася. Серед 11 регіонів, де кількість україномовного населення за міжпереписний період збільшилася, шість – це західні області (Волинська – на 2,8 %, Рівненська – на 3,9, Львівська – на 1,1, Івано-Франківська – на 2,6, Закарпатська – на 4,5, Чернівецька – на 4,3 %), де демографічна ситуація найліпша в Україні.

По-друге, це суттєве зменшення кількості російськомовних осіб, передусім росіян і євреїв, внаслідок несприятливих показників демографічного руху цієї групи населення, а також міграційного відтоку. Ця причина була головною у зростанні частки осіб, що вважають рідною мовою українську мову, в тих україномовних регіонах, де демографічна ситуація найскладніша, – в Сумській, Чернігівській, Полтавській, Київській, Черкаській, Кіровоградській, Житомирській, Хмельницькій, Вінницькій областях, особливо у сільській місцевості. У середньому кількість росіян у цих регіонах зменшилася на 40 %.

Лише на третьому місці, за впливом на процес підвищення частки осіб, що вважають рідною українську мову, був чинник реасиміляції, тобто повернення русифікованого в радянський період українського населення до мови своєї національності. Роль цього чинника суттєвою була лише у Києві, де за 1989–2001 рр. кількість жителів, що вважають рідною мовою українську мову, збільшилася на 24,9 %. Доволі значно вплинув цей чинник на динаміку мовного складу населення в інших обласних центрах північної та центральної частини України: Житомирі, Вінниці, Черкасах, Полтаві.

Доволі важливою в підвищенні частки осіб, що вважають рідною мовою українську мову, була роль процесу мовної українізації етнічних меншин. За міжпереписний період кількість неукраїнського населення, для якого рідною мовою є українська мова, збільшилася на 160,2 тис., 150,6 тис. серед яких – це росіяни.

Зростання в 90-их роках ХХ ст. частки населення, що вважає рідною мовою українську, спричинило суттєве збільшення кількості регіонів України, в яких воно становить понад 90 % від загалу населення (рис. 6.1). Особливо важливою ця тенденція є серед міського населення. В 1989 р. особи, що вважають рідною мовою українську мову, становили понад 90 % лише серед міського населення Тернопільської області. В 2001 р. таких областей було вже сім, а впродовж першого десятиріччя ХХ ст. за нашими прогнозами їхня кількість збільшиться до 13 (рис. 6.2).

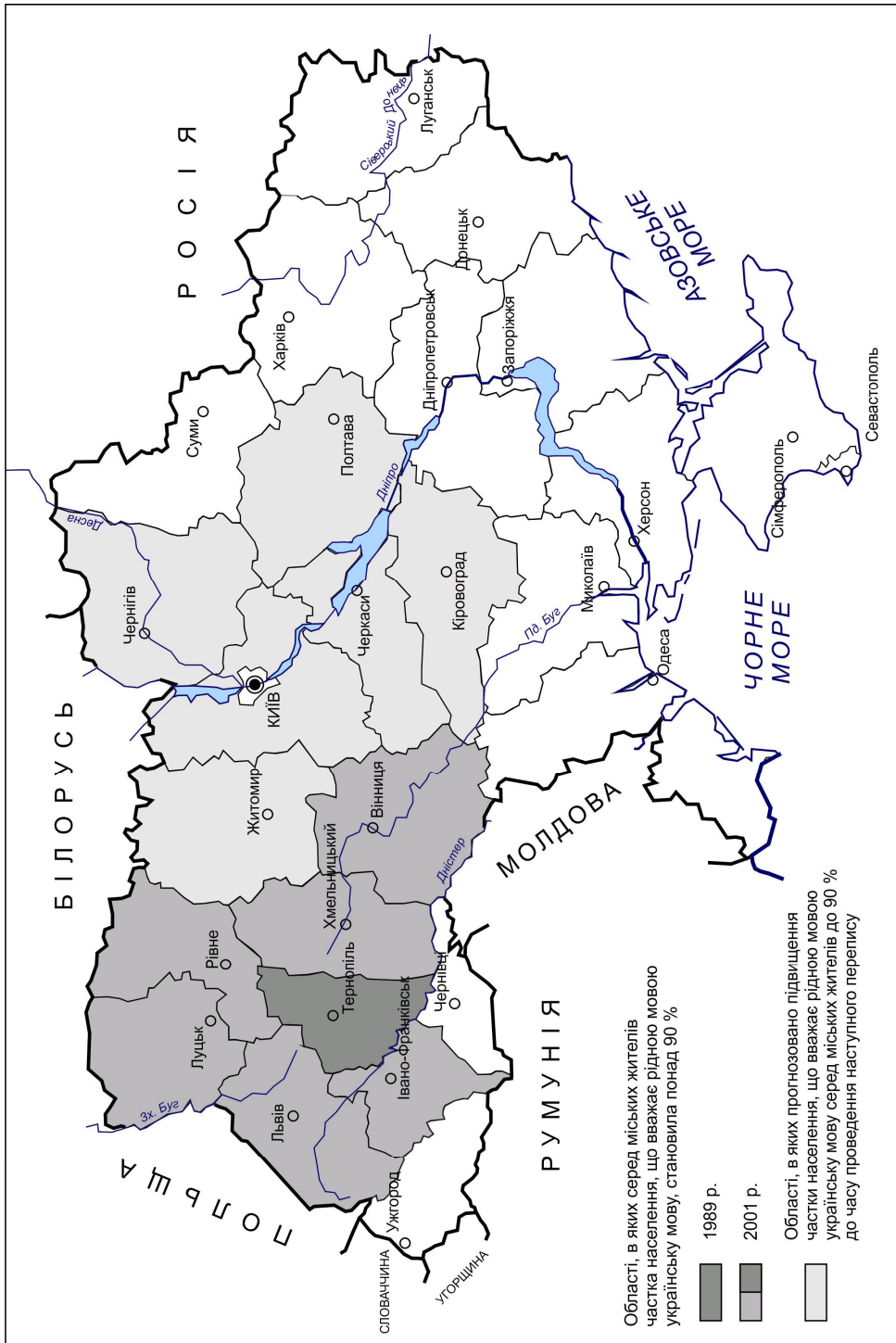

Рис. 6.2. Регіони повного домінування української мови серед жителів міських поселень

Регіональні особливості розвитку мовної ситуації в Україні суттєво вплинули на територіальний розподіл україномовного населення. *В структурі осіб, які вважають рідною мовою українську, далі зростає частка жителів Західної України (табл. 6.9).*

Таблиця 6.9

Частка макрорегіонів у структурі населення України,
що вважає рідною українську мову, %

Регіони	1959	1989	2001
Захід	22,3	26,0	27,2
Центр	44,5	41,7	42,3
у тім числі Київ	1,6	4,5	5,7
Південь	8,3	9,3	9,5
Схід	24,8	22,9	21,0

* Тут і далі: Захід – це Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області; Схід – Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька; Південь – Одеська, Миколаївська, Херсонська, АР Крим, м. Севастополь; Центр – усі інші області й м. Київ.

Ми вже зазначали, що частка Західної України в структурі україномовного населення почала підвищуватися ще у 30-их роках ХХ ст. після Голодомору 1932–1933 рр. В 1959 р. на заході України жило 22,3 % від загалу населення України, що вважало рідною мовою українську мову. В 1989 р. цей показник становив 26,0 %. За 1989–2001 рр. цей показник підвищився ще на 1,2 відсоткового пункту й сягнув 27,2 %. Частка центральних областей у структурі україномовного населення після 1989 р. дещо підвищилася головним чином завдяки Києву.

Підвищенню у складі населення, що вважає рідною мовою українську мову, частки жителів Західної України найбільше сприяють такі чинники:

- найліпша, порівняно з усіма іншими регіонами України, демографічна ситуація на заході України;
- несприятлива демографічна ситуація впродовж тривалого періоду в центральній частині України (особливо у сільській місцевості), де зосереджена найбільша в державі кількість україномовного населення;
- мовна русифікація україномовного населення на сході та півдні України.

Цей процес почасти сприяє *підвищенню мовної стійкості україномовного населення держави*. Традиційно вважається, що жителі Західної України мають високу національну самосвідомість, біль-

шість з них одномовні. На заході рівень вільного володіння українським населенням російською мовою доволі низький, на відміну від інших регіонів України.

Аналіз розподілу жителів України за віковими групами та регіонами засвідчує, що частка Західної України серед населення держави може далі збільшуватися (табл. 6.10). Якщо назагал у складі населення України частка жителів Західної України в 2001 р. становила близько 19,8 %, то серед осіб віком 10–14 років цей показник становив уже 21,8 %, 5–9 років – 24,6 %, 0–4 роки – 25,8 %.

Таблиця 6.10

Розподіл населення України за віком і макрорегіонами проживання, за матеріалами перепису 2001 р., %

Вікові групи	Захід	Центр	Південь	Схід
0–4 р.	25,8	27,0	19,6	27,6
5–9 р.	24,6	32,1	15,0	28,3
10–14 р.	21,8	31,4	15,7	31,1
15–19 р.	20,8	31,3	15,5	32,4
20–24 р.	20,6	31,2	15,3	33,0
25–29 р.	20,1	32,5	15,3	32,2
30–34 р.	20,4	32,5	15,2	31,9
35–39 р.	19,8	32,0	15,5	32,8
40–44 р.	19,7	31,0	15,2	34,1
45–49 р.	17,6	32,0	15,9	34,4
50–54 р.	17,3	32,8	15,8	34,1
55–59 р.	19,0	34,1	15,4	31,5
60–64 р.	14,6	33,7	15,3	36,5
65–69 р.	21,4	31,1	14,1	33,4
70–74 р.	18,3	33,5	13,4	34,7
75–79 р.	17,9	37,5	13,2	31,4
80–84 р.	18,5	39,0	12,8	29,7
85–89 р.	15,9	38,9	12,5	32,7
90–94 р.	18,9	38,5	12,1	30,6
95–99 р.	22,3	37,9	11,2	28,6
100 років і старші	23,6	42,7	10,1	23,5
Усе населення	19,8	32,4	15,1	32,6

Якщо буде збережено високий рівень мовної русифікації населення сходу й півдня України, а також вкрай несприятлива демографічна ситуація у центральній частині України, то частка Західної України в структурі україномовного населення також зростатиме. Завадити цьому процесу може значний міграційний відтік населення із західних областей України.

У структурі населення, що вважає рідною мовою українську, підвищується частка міських жителів, інакше кажучи, зростає

рівень урбанізації україномовного населення. Ця тенденція особливо помітною була у радянський період, тоді вона супроводжувалася загальним підвищенням рівня урбанізації населення України. В 1959 р. у міських поселеннях жило лише 33,3 % від загалу населення УРСР, для якого рідною була українська мова, в 1970 р. – уже 41,6 %, в 1979 – 48,2, в 1989 р. – 55,8 %. Урбанізація україномовного населення не припинилася й у 90-их роках ХХ ст., незважаючи на те, що внаслідок економічної демографічної кризи в державі розвиток більшості міських поселень в Україні припинився. За 1989– 2001 рр. рівень урбанізації населення, що вважає рідною мовою українську мову, підвищився до 58,0 %.

Підвищення рівня урбанізації україномовного населення свідчить про поліпшення його соціальної структури, тому що соціальний статус міського населення вищий, порівняно з сільським, крім того, структура міського населення складніша.

Відбуваються суттєві зміни в територіальному розподілі україномовного міського населення. В 1959 р. майже половина, – 46,7 %, – з 10,2 млн осіб міського населення, що вважало рідною мовою українську мову, жила у п'яти східних областях України – Донецькій (1,4 млн), Дніпропетровській (1,2 млн), Луганській (0,9 млн), Харківській (0,8 млн) і Запорізькій (0,4 млн) (табл. 6.11). Здебільшого це були колишні сільські жителі, які мігрували в промислові міста. В російськомовному середовищі міст цих мігрантів неминуче чекала поступова русифікація. Цьому сприяли усі чинники, розпочинаючи від офіційної мовної політики й завершуючи географічним положенням східного регіону України. Українізувати великі міста сходу – Харків, Донецьк, Луганськ або Запоріжжя, де впродовж багатьох десятиліть абсолютно домінувало російськомовне населення, ці мігранти не могли ніяк.

Таблиця 6.11

Частка макрорегіонів у структурі міського населення України,
що вважає рідною українську мову, %

Регіони	1959	1989	2001
Захід	14,5	20,9	21,8
Центр	31,2	40,2	43,3
у тім числі Київ	4,7	8,0	9,8
Південь	7,6	8,7	8,8
Схід	46,7	30,2	26,1

Частка семи областей Західного регіону України в структурі міського населення, що вважало рідною мовою українську мову, в

1959 р. становила тільки 14,5 % (як одна Донецька область), частка дев'яти центральних областей (Сумська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Черкаська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська) – 31,2 %.

У 1989 р. частка перелічених вище п'яти східних областей у структурі міського населення, що рідною вважало українську мову, знизилася до 30,2 %, а в 2001 р. – до 26,1 %. Натомість, частка семи західних областей у 1989 р. підвищилася до 20,9 %, в 2001 р. – до 21,8 %. Не менш суттєво підвищилася також частка центральних областей – до 40,2 % в 1989 р., 43,3 % в 2001 р. Передусім це відбулося завдяки демографічному розвитку Києва.

Українські мовні середовища у великих міських поселеннях центральної частини України значні слабші, ніж на заході держави. У Києві у мовних відносинах домінує російська мова, частка населення, яке спілкується здебільшого українською мовою, набагато нижча, ніж частка осіб, які вважають її рідною мовою. Крім Києва, високий рівень мовної русифікації українського населення інших великих міст центральної України: Чернігова, Полтави, Кіровограда, Черкас, Кременчука, Житомира.

Варто зазначити, що в найближчі десятиріччя частка Західної України в структурі україномовного міського населення, а також назагал у структурі міського населення держави, може зростати далі. Рівень урбанізації Західної України значно нижчий, порівняно з іншими регіонами України. За винятком Львівщини, у всіх інших областях Західної України більшість населення живе у сільській місцевості. Тобто, є значний потенціал для подальшої урбанізації, адже за обчисленнями науковців частка міського населення в процесі економічного розвитку території зазвичай сягає щонайменше 60–70 %.

Після проголошення незалежності України *суттєво підвищилася територіальна концентрація населення, для якого рідною мовою є російська*. В 2001 р. у п'яти східних областях України (Луганська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька) жило 61,0 % усього населення України, для якого рідною мовою є російська, тоді як в 1989 р. цей показник становив 55,7 % (табл. 6.12).

У 2001 р. 50,8 % усього населення держави, для якого рідною мовою є російська мова, було сконцентровано у трьох регіонах України – Донецькій, Луганській області та Криму (АР Крим і м. Севастополь), тобто на 13 % території України. В 1989 р. у цих трьох регіонах жило 44,0 % населення, для якого рідною мовою була російська мова, в 1959 р. – 44,1 %.

Таблиця 6.12

Частка макрорегіонів у структурі населення України,
що вважає рідною російську мову

Регіони	1959	1989	2001
Захід	5,3	3,7	2,0
Центр	17,8	16,5	11,9
у тім числі Київ	4,5	6,3	5,8
Південь	21,6	24,1	25,1
у тім числі Крим (АР Крим і м. Севастополь)	10,2	11,9	13,2
Схід	55,3	55,7	61,0
у тім числі Донецька область	22,6	21,2	25,3
у тім числі Луганська область	11,5	10,8	12,3

У західних і центральних регіонах України відбувається геопросторовий процес стягування російськомовного населення. Стягування – це процес концентрування, спричинений переміщенням об'єктів до ядра концентрації, який стає своєрідним центром тяжіння (фокусом) ¹.

Російськомовне населення зосереджується передусім в обласних центрах, а також деяких інших великих містах. Туди мігрують російськомовні жителі з менших міст і селищ міського типу, а також із сільської місцевості. До переселення російськомовних осіб з малих міських поселень в обласні центри та інші великі міста у 90-их роках ХХ ст. підштовхнула не тільки, навіть не стільки об'єктивна неможливість сповна задовольнити свої мовні потреби у малих містах, в яких немає повноцінних російських середовищ, скільки суто економічні причини. У невеликих містах, в яких за умов економічної кризи 90-их років сім'ї виживали здебільшого завдяки підсобному господарству та зв'язкам із родичами у селі, російськомовне населення забезпечити собі належний життєвий рівень не могло. Внаслідок зазначеної міграційної тенденції російськомовні жителі на більшій частині території України тепер живуть головно у найбільших містах. Зокрема, в більшості регіонів України понад 50 % російськомовного населення живе в обласних центрах. Наприклад, у Львівській і Харківській областях в 2001 р. понад 80 % від загалу осіб, для яких рідною мовою є російська мова, мешкало в обласних центрах. У Миколаївській і Чернівецькій областях цей показник наближався до 80 %, в Одеській становив 70 %, у Вінницькій і Черкаській областях – понад 60 %, Чернігівській, Херсонській, Рів-

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – С. 90.

ненській, Івано-Франківській, Запорізькій, Житомирській, Дніпропетровській, Волинській областях – понад 50 %.

У 90-их роках ХХ ст. зросли територіальні відмінності мовного складу населення України. Зазначимо, що це не чітка тенденція як у політичній сфері: з одного боку – Схід і Південь, з іншого – Центр і Захід України. Наразі збільшується частка населення, що вважає рідною мовою російську, на сході України – Луганська й Донецька області. Остаточо україномовним стає Захід. Натомість у багатьох центральних і південних областях мовна ситуація залишається невизначеною.

Територіальні відмінності мовного складу населення України почали зростати ще після Другої світової війни. В семи областях Західної України (Львівська, Волинська, Закарпатська, Рівненська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька) частка населення, для якого рідною мовою є українська, за 1959–1989 рр. підвищилася з 75,4 до 89,2 %, а в 2001 р. цей показник уже становив 92,7 %. На крайньому сході (Донецька і Луганська області) частка населення, рідною мовою якого є російська, в 1959 р. становила лише 51,4 %, в 1989 р. – 66,3, а в 2001 р. – 72,8 %. У центральних і південних областях до 1989 р. також збільшувалася частка російськомовного населення, проте після проголошення незалежності України цей процес зупинився. За 1989–2001 рр. частка населення, що вважає рідною мовою українську, зросла не тільки в центральній частині України, а й у Харківській, Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській, Миколаївській і Херсонській областях, тобто в регіонах, які в суспільній свідомості вважають російськомовними. Проте рівень русифікації зазначених областей, особливо найбільших міст, надалі дуже значний.

Доволі чіткою є тенденція до *зниження рівня двомовності населення України* (рис. 6.3). Частка осіб, які, крім рідної мови, вільно володіли ще хоча б однією іншою мовою, в Україні знизилася з 59,4 в 1989 р. до 56,8 % у 2001 р. Особливо стрімко підвищувався рівень одномовності сільського населення, зокрема в західних областях держави.

Тенденція до зниження рівня двомовності населення має такі особливості:

- передусім знижується рівень двомовності українців, для яких найбільше характерною є українсько-російська двомовність;
- знижується рівень двомовності сільського населення, а також жителів невеликих міських поселень; у великих містах, особливо з численним російськомовним населенням, рівень двомовності у 90-их роках ХХ ст. навпаки підвищувався;

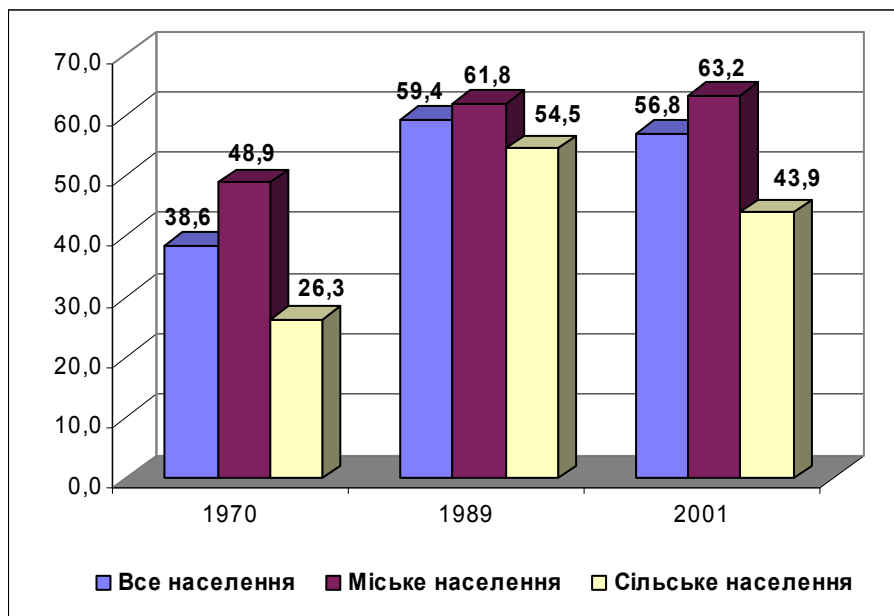

Рис. 6.3. Частка двомовного населення в Україні (за підсумками переписів)

– найшвидше знижується рівень двомовності населення західного регіону України, та менше центральної частини, натомість на сході та півдні частка двомовного населення зростала.

Процес зниження рівня двомовності – це процес дерусифікації населення України, тому що знижується надто високий рівень володіння населення російською мовою, який сформувався внаслідок мовної політики радянського періоду.

Важливий наслідок зниження рівня двомовності населення України – підвищення його мовної стійкості. Передусім це стосується українців. Зокрема, це сприяє зменшенню в їхній структурі частки осіб з нечіткою мовною поведінкою, які залежно від ситуації розмовляють або російською, або українською мовами.

З підвищенням мовної стійкості українців, підвищенням у структурі двомовного населення частки росіян, дедалі більше поширюється так званий діалогічний білінгвізм – діалог під час якого співрозмовники використовують різні мови: українську і російську, оскільки обидва співрозмовники володіють обома мовами.

В основі зниження рівня двомовності жителів України є зниження рівня володіння українського сільського населення російською мовою, внаслідок різкого скорочення в період незалежності функціональних сфер її використання у сільській місцевості. Тому

тенденція до зниження рівня двомовності жителів України має доволі обмежені можливості для розвитку. Щонайбільше частка двомовного населення в Україні може знизитися впродовж найближчого десятиріччя до рівня 50 % від загалу жителів України. Перспективи подальшого зниження рівня двомовності доволі незначні. Понад 40 % населення України живе в мовних середовищах, у яких домінує російська мова. Населення цих середовищ ще довго володітиме російською мовою незалежно від тенденцій мовної політики в державі.

Збереженню високого рівня українсько-російської двомовності сприяє також те, що попри суттєве зменшення в Україні після проголошення незалежності кількості шкіл, в яких учні навчаються російською мовою, загальна кількість учнів, що вивчають російську як рідну мову, навчальний предмет або факультативно, далі є доволі високою. Наприклад, на початок 2003/2004 навчального року з 5 836 тис. школярів України російську мову вивчало усього 3 193 тис., тобто 54,7 %. Зокрема, як рідну мову в російськомовних школах її вивчало 1 394 тис. учнів, як навчальний предмет – 1 628 тис., як факультатив – 181 тис. (див. табл. 4.13).

Частка учнів, які вивчають російську мову, є високою не лише на сході та півдні України, а й у центральному регіоні України. Наприклад, у Вінницькій області станом на початок 2003/2004 навчального року з 218,6 тис. учнів 3,4 тис. навчалося в двомовних українсько-російських школах, 92,3 тис. вивчали російську мову як предмет, 4,3 тис. – факультативно, частка учнів що так чи інакше вивчали російську мову становила 45 % від їхньої загальної кількості.

В Полтавській області з 211,6 тис. учнів 3,3 тис. навчалося в російськомовних школах, 26,5 – у змішаних українсько-російських, 88,8 тис. вивчали російську мову як предмет, 4,6 тис. – факультативно. Всього російську мову вивчало близько половини від загалу учнів області.

Лише на заході України, особливо у Галичині, школярів, які вивчають російську мову небагато. Зокрема, в Івано-Франківській області станом на початок 2003/2004 навчального року з 213,2 тис. учнів лише 0,7 тис. навчалося російською мовою, 1,0 тис. вивчало її як предмет, 2,1 – факультативно. Всього вчало російську мову 1,8 % учнів. У Львівській області з 360,7 тис. учнів російську мову усього вивчало 18,2 тис. (5,1 %), в Тернопільській – з 157,9 тис. учнів російську мову вивчало 4,6 тис. (4,8 %).

Важлива тенденція сучасної мовної ситуації в Україні, яка вагомо впливає на показники мовної ситуації, а також загалом на су-

спільно-політичну ситуацію в Україні – *тенденція до чіткішої мовної ідентифікації жителів держави, чіткішої мовної поведінки*. Зокрема, знижується кількість жителів України, які висловлюють сумніви щодо того, яка саме мова є їхньою рідною (українська чи російська), знижується кількість ситуативних білінгвів, а також кількість носіїв так званого суржику. Це стосується не лише населення, яке здебільшого ідентифікує себе як україномовне, а й російськомовного населення.

Зазначена тенденція не має чіткого підтвердження в матеріалах останнього перепису населення України, тому що в його програмі не було відповідних показників, однак її можна простежити за матеріалами соціологічних опитувань. Наприклад, за матеріалами опитування Інституту соціології НАН України в межах проекту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” частка осіб, які зазначали, що у сім’ї вони спілкуються і українською, і російською мовами, знизилася в державі з майже 30 % у середині 90-их років ХХ ст. до 21,6 % в 2005 р. (див. табл. 6.2). Натомість частка осіб, які спілкуються здебільшого якоюсь однією мовою, або українською, або російською доволі суттєво підвищилася.

Дедалі чіткішому мовному вибору населення України сприяють такі чинники:

- підвищення одноманітності мовного складу населення окремих регіонів України, зокрема збільшення частки населення, що вважає рідною мовою українську, на заході України, частки населення, що вважає рідною мовою російську, – на сході України;

- зниження рівня двомовності населення України, зменшення кількості осіб, які вільно володіють російською мовою, серед українців заходу та, почасти, центральної частини України;

- стрімка політизація мовного питання в останні роки, яка підштовхує людей до чіткішої мовної поведінки;

- зниження міграційної мобільності населення України, суттєве зменшення у 90-их роках ХХ ст. кількості осіб, які мігрували з сільської місцевості у міста, а саме за рахунок цієї категорії населення найбільше поповнювалася група осіб без чіткої мовної поведінки, зокрема носіїв суржику;

- зміни в комунікативній потужності мов, поступове розширення функціональних сфер використання української мови, витіснення російської мови з активного вжитку в деяких регіонах, особливо у сільській місцевості.

Тенденцію до чіткішої мовної поведінки населення України також треба оцінювати позитивно, адже в основі її є підвищення мовної свідомості населення держави. Ця тенденція має й негативні аспекти. Адже в 90-их роках ХХ ст. саме значна частка осіб, які мали відносно низьку національну самосвідомість та нечітку мовну ідентичність, суттєво стримувала загострення мовного питання в Україні. Сьогодні ж підвищення мовної самосвідомості населення стає одним з важливих чинників загострення мовного питання в державі.

6.3. Географічні аспекти сучасних мовних проблем

Сучасна мовна ситуація в Україні проблемна за багатьма параметрами. Етномовні проблеми держави накопичувалися впродовж тривалого періоду й їх, відповідно, не можливо розв'язати за декілька років чи навіть, десятиріч. Більшість мовних проблем пов'язані поміж собою, а також з проблемами в економічній, культурній, політичній сферах. В основі швидкої політизації мовного питання в державі є відсутність впродовж багатьох років після проголошення незалежності України послідовних і рішучих дій з боку центральної влади щодо вирішення мовних проблем.

Головна загальнодержавна проблема України, на наш погляд, – *зниження демографічної потужності української мови, тобто зменшення кількості осіб, які вважають її рідною в Україні й світі.*

За умов поширення процесів глобалізації в інформаційному суспільстві (а суперечливий процес глобалізації – це не лише інтеграція економік окремих держав, це і культурна глобалізація, втім числі глобалізації освіти, а також формування глобального інформаційного простору) демографічна потужність мови стає одним з важливих показників загальної конкурентоспроможності держави.

Сьогодні, коли в світі швидко зростає кількість носіїв мов багатьох народів Азії і Африки, українська мова посувається щоразу нижче в таблиці демографічної потужності мов. На початку ХХ ст. українська мова за кількістю осіб, які вважають її рідною мовою, входила до третього десятка серед найпоширеніших мов, хоча ще двадцять років тому вона перебувала на 19-му місці¹.

¹ *Иванов В. В. Язык мира / В. В. Иванов // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 609.*

За підсумками перепису 2001 р. в Україні рідною мовою українську мову вважало 32,6 млн осіб, що майже на 700 тис. менше, ніж в 1989 р. (рис. 6.4) Навіть у радянський період в УРСР, незважаючи на процеси мовної русифікації, кількість населення, що вважало українську мову рідною, поступово збільшувалася. Зазначимо, що зменшення кількості населення, що в Україні вважає рідною мовою українську, супроводжується також швидким зменшенням кількості українців й україномовного населення поза межами титульної держави, зокрема в країнах, що виникли після розпаду СРСР, передусім в Російській Федерації, Казахстані, де їх живе найбільше.

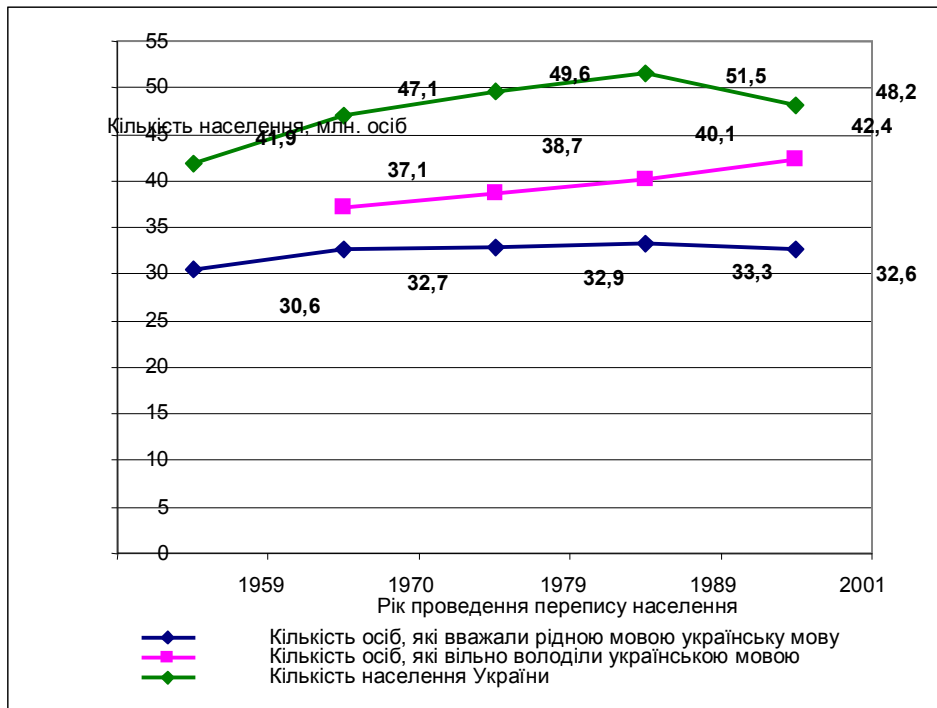

Рис. 6.4. Потужність української мови в Україні

Причиною зниження демографічної потужності української мови є тривала демографічна криза в Україні, подолати яку можна лише цілеспрямованими заходами держави з підвищення рівня життя населення, підвищення престижу держави у світі, стимулювання народжуваності, підтримки молодих сімей, зниження смертності тощо. Зменшення в Україні кількості осіб, які вважають українську мову рідною, почасти компенсується збільшенням кількості

жителів, які зазначають, що вільно володіють українською мовою як другою або третьою, хоча насправді, дуже часто такі люди володіють нею доволі поверхнево. Сучасне зниження демографічної потужності української мови частково компенсується розширенням функціональних сфер її використання, тобто поступовим підвищенням комунікативної потужності.

Головна внутрішня мовна проблема – *зростання територіальних відмінностей мовного складу населення України, відмінностей мовної ситуації в різних регіонах держави*. Коли йдеться про цю проблему, то дуже часто говорять про те, що відбувається поляризація України за мовними показниками. На наш погляд, використовувати термін “поляризація” треба з певними застереженнями.

Поляризація, як відомо, – це процес розвитку, за якого явище характерне для однієї ділянки (компонента), функціонально пов'язане з оберненими явищами, ще реєструються на іншій ділянці (в інших компонентах)¹. Поляризація має ознаки компонентно-структурного та територіально-структурного процесу. Чіткої функціональної залежності в сучасній тенденції до зростання територіальних відмінностей мовного складу жителів західної та східної частини України немає. Помилково стверджувати, наприклад, що процес підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою українську, на заході України, безпосередньо пов'язаний з підвищенням частки населення, що вважає рідною російську мову на сході України, зокрема на Донбасі. Тут важливі історичні особливості розвитку цих регіонів, зокрема особливості заселення й розвитку систем розселення, а також географічне положення регіонів.

Використовувати термін “поляризація” щодо характеристики сучасної мовної ситуації в Україні, на наш погляд, доцільно лише тоді, коли йдеться про її політичний аспект. Чіткий розподіл України за мовною ознакою на російськомовні та україномовні регіони, який виявляється під час проведення виборів, значною мірою надуманий, він є наслідком штучної політизації сучасних мовних проблем. Насправді ж територіальна організація етномовного простору в Україні значно складніша (див. розділ 3).

Порівняння картосхем домінування української та російської мов в Україні засвідчує, що поділ України на російськомовну частину (Схід і Південь) й україномовну (Захід, Центр) не настільки чіткий, як це іноді намагаються подавати в науковій і популярній літературі, й про який надто люблять говорити деякі політики.

¹ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – С. 91.

Україномовні регіони є не лише на заході й у центрі України, так само, як і російськомовні середовища – це не тільки південь і схід. На сході суцільний ареал російськомовного населення – це лише Донбас, Приазов'я та Крим. Крім того, є значно менші за площею ареали домінування російської мови – це смуга причорноморських і придніпровських міст, район Харкова. Потужні російськомовні середовища є й у Центральній частині України: Київ, низка обласних центрів – Чернігів, Полтава, Кіровоград, Суми. З іншого боку, мовні середовища, населення яких чітко ідентифікує себе як україномовне, значно поширені у сільській місцевості та невеликих містах півдня України (Херсонська, Миколаївська області, північ Одещини), у Придніпров'ї, на Слобожанщині.

Можна стверджувати, що Південна Україна є російськомовною. Але російськомовна Південна Україна – це лише Крим, придунайські райони Одещини й доволі вузька приморська смуга, враховуючи обласні центри, й аж ніяк не уся територія південних областей України.

Північна частина Одещини, Миколаївської чи Херсонської областей, де понад 90 % населення рідною мовою вважає українську мову зовсім не є російськомовною. Звичайно, аргументуючи російськомовність цих територій, можна послатися на специфіку критерію “рідна мова”, зокрема, зазначати, що спілкується тут населення все-таки здебільшого російською. Проте такий аргумент зовсім не пояснює, чому українську мову рідною в північних районах південних областей України називають також чимало росіян, чому саме українській мові надають перевагу представники інших етнічних груп у процесі мовної асиміляції.

Російськомовна Східна Україна – це не усі східні області, а передусім територія Донецької й Луганської областей. В інших областях сходу України російська мова домінує здебільшого у великих містах.

Ілюзію суцільної російськомовності східних і південних областей України формують такі чинники:

- майже цілковите домінування російської мови в інформаційному просторі;
- значне поширення суржику, використання україномовним населенням великої кількості російських слів;
- слабка мовна стійкість україномовного населення, швидкий перехід на російську мову в розмові з російськомовною особою;
- домінування політичних партій, які відстоюють доцільність підвищення статусу російської мови в державі, штучно розширюють межі території, де домінує російська мова.

Про відсутність мовної монолітності південних і східних областей свідчать деякі матеріали соціологічних опитувань, а також окремі тенденції розвитку політичних подій на сході й півдні України. Особливо виділяється Херсонська область. За матеріалами деяких соціологічних досліджень, на Херсонщині, на відміну від інших регіонів півдня України, за надання російській мові статусу другої державної в Україні виступає менше, ніж половина жителів області. В період загострення мовного питання напередодні виборів до Верховної Ради України 2006 р. депутати Херсонської міської ради не підтримали рішення про надання російській мові статусу регіональної мови.

Поляризація України за мовними ознаками населення призводить до загострення мовного питання, до більш категоричних його оцінок, зниження мовної толерантності. Наприклад, за даними соціологічних досліджень Інституту соціології “Українське суспільство” та Інституту соціальної та політичної психології АПН України в державі, з одного боку, поступово збільшується кількість противників надання офіційного статусу російській мові (в 2002 р. – 31,1 %, в 2006 р. – 37,6 %.), з іншого – зростає кількість респондентів, які готові активно домагатися державного статусу та підтримки російської мови (21,3 % в 2003 р., 25,3 % в 2006 р.). Відповідно поступово зменшується кількість осіб, яким важко відповісти на ці запитання¹.

Не менш важливою мовною проблемою України є *протиставлення у мовному відношенні російськомовних міст та україномовної сільської місцевості*. В попередніх розділах уже йшлося про те, що серед десяти найбільших міст України (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Луганськ), лише у Львові домінує українська мова. В усіх інших простежується значне домінування російської мови, незважаючи на те, що в їхньому етнічному складі населення переважають українці, а навколишня сільська місцевість навколо деяких великих міст майже суцільно україномовна.

Актуальність проблеми “російськомовне місто – україномовне село” в останні десятиріччя дещо зменшується. Сприяє цьому одразу ж декілька чинників. По-перше, в урбанізованих районах сходу русифікація охопила й сільську місцевість особливо там, де мешкають у значній кількості росіяни та представники етнічних мен-

¹ Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005–2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики – Режим доступу до публ.: http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm.

шин (греки, болгари, молдовани). Крім того, надзвичайно високий рівень урбанізації найбільш русифікованих областей (у Донецькій в 2006 р. у міських поселеннях жило 90,4 % населення) призвів до того, що там насправді майже не залишилося сільської місцевості, “села” в традиційному розумінні цього слова. По-друге, на Заході України вже сформовано доволі потужні україномовні середовища у містах, у тім числі й великих. Посилюються позиції української мови також у деяких великих містах в центрі України, зокрема на Правобережжі.

З огляду на те, що рівень урбанізації західної частини України та деяких центральних областей залишається доволі незначним, ймовірним є подальше посилення українських міських мовних середовищ внаслідок міграції українського сільського населення у міста. Натомість несприятлива демографічна ситуація на сході України сприяє зменшенню демографічної потужності російських міських мовних середовищ. Зокрема, з 2006 р. уже не є містом-мільйонером Донецьк. За останні 15 років чимало промислових поселень, розміщених здебільшого на сході України, покинули категорію міст людністю понад 100 тис. осіб (Єнакієве, Костянтинівна, Красний Луч, Стаханов). Натомість у багатьох містах західної та центральної частини України кількість населення навіть у період демографічної кризи продовжує збільшуватися (табл. 6.12).

На наш погляд, ймовірним є подальше зниження актуальності проблеми “україномовне село – російськомовне місто”, натомість актуальність проблеми “україномовний захід і центр – російськомовний схід і південь” буде збережено.

Варто зазначити, що поділ на україномовне село та російськомовне місто загалом ніколи не мав значного потенціалу конфліктності, тому що значна частина сільського населення від початку погоджувалася зі своїм нижчим статусом. Крім того, така асиміляція не була жорстокою, діяли “соціальні” механізми русифікації¹.

Проблема “російськомовне місто – україномовне село” безпосередньо пов’язана з проблемою модернізації українського етносу, яку останніми роками активно обговорюють українські науковці. Річ у тім, що модернізація етнічної спільноти безпосередньо пов’язана зі збільшенням у її складі частки населення, яке живе у містах, зокрема найбільших. Завдяки урбанізації ускладнюється соціальна структура етнічної спільноти. Ускладнення структури – це і є розвиток.

¹ Шумлянський С. Мовна ситуація: виміри конфліктності / Станіслав Шумлянський // Віче. – №1-2. – 2006. – С. 39-42.

Таблиця 6.12
Динаміка кількості населення найбільших міст у макрорегіонах України

Місто	Кількість насе- лення, тис. осіб		Дина- міка, %	Місто	Кількість насе- лення, тис. осіб		Дина- міка, %
	2005	1989			2005	1989	
Захід							
Львів	733	791	92,7	Київ	2693	2595	103,8
Рівне	248	228	108,8	Вінниця	359	374	96,0
Чернівці	242	257	94,2	Полтава	312	315	99,0
Тернопіль	224	206	108,7	Чернівці	302	296	102,0
Івано-Франківськ	218	214	101,9	Житомир	280	292	95,9
Луцьк	202	198	102,0	Суми	285	291	97,9
Ужгород	117	117	100,0	Черкаси	293	290	101,0
Мукачево	82	85	96,5	Кіровоград	250	270	92,6
Дрогобич	79	78	101,3	Хмельницький	254	237	107,2
Червоноград	71	72	98,6	Кременчук	231	237	97,5
Всього	2216	2246	98,7	Всього	5259	5197	101,2
Південь							
Одеса	1013	1115	90,9	Харків	1464	1610	90,9
Миколаїв	510	524	97,3	Дніпропетровськ	1063	1178	90,2
Сімферополь	343	345	99,4	Донецьк	1004	1113	90,2
Севастополь	341	356	95,8	Запоріжжя	804	881	91,3
Херсон	323	355	91,0	Кривий Ріг	700	726	96,4
Керч	154	174	88,5	Маріуполь	484	519	93,3
Євпаторія	106	108	98,1	Луганськ	456	497	91,8
Ізмаїл	85	93	91,4	Макіївка	380	425	89,4
Ялта	82	89	92,1	Горлівка	283	338	83,7
Феодосія	75	84	89,3	Дніпродзержинськ	251	282	89,0
Всього	3032	3243	93,5	Всього	6889	7569	91,0
Схід							

Доволі швидка урбанізація населення України відбувалася впродовж усього двадцятого століття, відповідно ї збільшувалася частка українців, що живуть у містах. Внаслідок того, що міста, особливо великі, були російськомовними, в процесі урбанізації українського населення відбувалася його мовна русифікація, що призвело до часткової деетнізації українців, оскільки мова важливий критерій етнічної ідентичності. Урбанізація українців не вела до модернізації українського етносу, тому що не виникали українськомовні міські середовища, в яких би відбувалося формування української урбаністичної субкультури. Урбанізація українців швидше сприяла подальшому посиленню російських мовних середовищ, зокрема на сході й півдні України.

Рівень урбанізації населення, що вважає рідною українську мову, все-таки поступово збільшується. В 1959 р. лише третина українськомовного населення України (33,6 %) жила у міських поселеннях, тоді як рівень урбанізації всього населення республіки становив 45,7 %. В 2001 р. рівень урбанізації українськомовного населення уже становив 58,0 % (рис. 6.5).

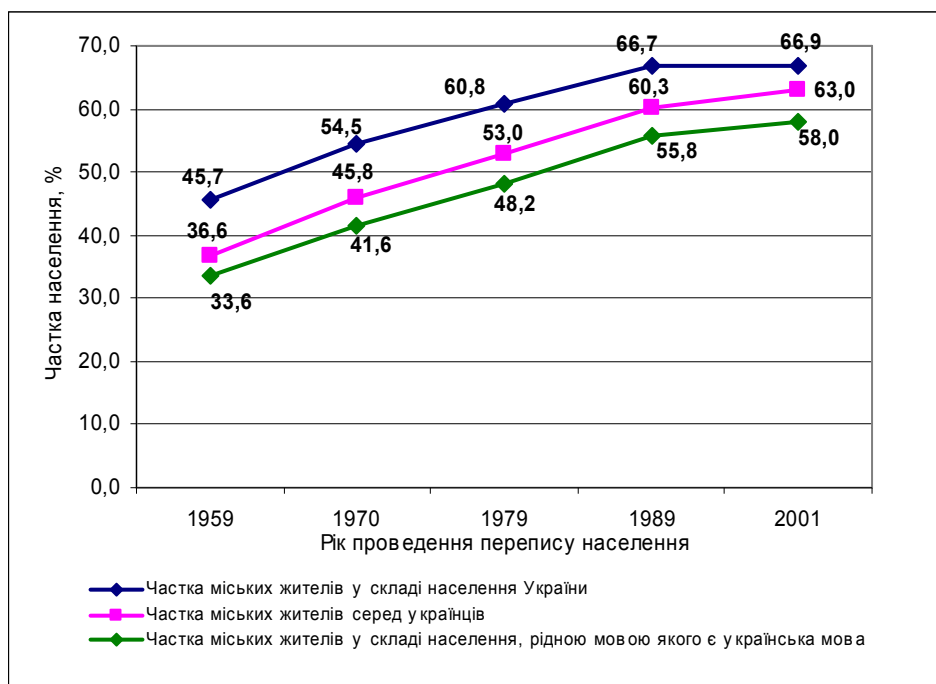

Рис. 6.5. Мовний аспект урбанізації населення України

Не втрачає актуальності *проблема мовної русифікації населення України*. За підсумками перепису населення 2001 р. близько 6,3 млн жителів України різного етнічного походження, що становить 13 % від загалу населення держави, вважало рідною мовою не мову своєї національності, а російську. Ця проблема охоплює декілька підпроблем: мовна русифікація українського населення; русифікація етнічних меншин; русифікація найбільших міст (особливо столиці України) тощо.

У 2001 р. російську мову рідною вважало 14,8 % українського населення, тобто близько 5,5 млн осіб. Кількість українців, які спілкуються здебільшого російською мовою, значно вища. Суттєва частка русифікованого населення в складі українського етносу становить загрозу для його внутрішньої цілісності. Адже це сприяє різноманітним спекуляціям щодо місця та ролі російської мови в розвитку українського етносу.

Суттєве зростання частки русифікованих осіб у структурі українського населення відбувалося впродовж усього ХХ ст. Ще у 30-их роках ХХ ст. у межах сучасної України російську мову рідною мовою вважало всього лише близько 4,5 % українців, що налічувало 1,3 млн осіб. З цього часу частка українців, що зазнали мовної русифікації, збільшилася в 3,3 раза, а їхня кількість – у 4,2 раза.

Після проголошення незалежності України процеси мовної русифікації суттєво сповільнилися, однак у деяких регіонах вони тривають далі, що, зокрема, підтверджують матеріали переписів. Є декілька головних чинників, які у 90-их роках ХХ ст. сприяли подальшій мовній русифікації українців.

По-перше, в деяких регіонах простежувалася інерційність процесу мовної русифікації. Цей чинник головним був у тих регіонах, де на час розпаду СРСР процес мовної русифікації українського населення вступив в останню стадію, коли українські мовні середовища були вже майже цілковито зруйновані. Населення, що вважає рідною мовою українську, в таких регіонах – це здебільшого люди літнього та похилого віку.

По-друге, мовна політика України не була достатньо рішучою і послідовною для того, щоб суттєво поліпшилася ситуація в мовній сфері, зокрема, розширилася сфера використання української мови. В деяких регіонах України центральна влада майже цілковито втратила можливість впливу на мовні відносини.

По-третє, збереженню сильних позицій російської мови сприяла зовнішня політика сусідньої Росії, яка активно використовує мовне питання для посилення свого впливу на політичну ситуацію в країнах пострадянського простору.

По-четверте, посиленню російськомовних середовищ в Україні й далі сприяє подальша русифікація представників низки етнічних меншин, які мешкають в Україні впродовж тривалого періоду.

Суттєве збільшення в структурі українського етносу в 90-их роках ХХ ст. кількості й частки осіб, що вважають рідною мовою російську, треба оцінювати в ретроспективі й перспективі. Незважаючи на загалом негативну оцінку, цей процес водночас свідчить про деякі позитивні зміни мовної ситуації в Україні.

Зміна рідної мови представниками якоїсь етнічної групи послаблює зв'язок між поколіннями, створює передумови для занепаду етносу, або ж його розділення на дві частини. Передача інформації від одного покоління до іншого – одна з найважливіших функцій етносу. Надто велика кількість українців, що вважають рідною мовою російську мову, посилює небезпеку переродження українського етносу, появи на його основі зовсім іншого етнічного формування. Аналогічний процес, наприклад, можна простежити в Білорусі. За такого розвитку подій українська мова може узагалі зникнути, стати мертвою мовою.

Ймовірнішим є інший сценарій. У 90-их роках ХХ ст., на відміну від попередніх десятиріч, збільшення кількості російськомовних українців супроводжувалося територіальною концентрацією російськомовного населення в одному регіоні України – на Донбасі. За підсумками перепису населення 2001 р. у Донецькій і Луганській областях разом жило 37,6 % від усіх українців, що вважали рідною мовою російську, тоді як в 1989 р. цей показник становив лише 32,0 %. Такий розвиток мовної ситуації породжує серед місцевої еліти спокусу штучного конструювання, шляхом цілеспрямованого маніпулятивного впливу на масову свідомість населення, окремої квазіетнічної спільноти.

Варто зазначити, що подібні спроби від початку приречені на невдачу. Таку спільноту не можна назвати етносом, тому що у неї не буде низки ключових етнічних ознак, які формують етнічну систему. Така спільнота не буде навіть субетносом, тому що вони формуються за іншими сценаріями¹. Якщо використовувати термінологію Л. Гумільова², то виникне всього-на-всього етнічна химера, “антиетнос”, приречений на деградацію і вимирання.

¹ Лозинський Р. М. Про співвідношення понять “субетнос” і “етнографічна група” (у контексті дослідження гуцулів українських Карпат) / Роман Лозинський // Екологічні та соціально-економічні аспекти збереження етнокультурної та історичної спадщини Карпат. Матеріали міжн. наук.-практ. Конф. (м. Рахів, 1–5 вересня 2005 р.). – Рахів, 2005. – С. 130–136.

² Гумільов Л. Н. Этносфера. История людей и история природы. – С. 324–498.

У попередніх розділах ми неодноразово зазначали, що збільшення кількості українців, що вважають рідною мовою російську, в останнє десятиріччя ХХ ст. пов'язане з процесом суттєвого зменшення в Україні в цей період кількості та частки росіян, особливо у східних і південних областях. Фактично відбувався процес зміни національної ідентичності з російської на українську осіб з подвійною етнічною самосвідомістю. Тому, як це не парадоксально, на перший погляд, суттєве збільшення кількості українців, що вважають рідною мовою російську в Україні в 90-их роках ХХ ст., можна вважати початком (і обов'язковим етапом) дерусифікації (в широкому значенні цього слова) населення держави. Водночас це сприяє й мовній дерусифікації, тому що внаслідок зменшення кількості росіян в Україні знижується етнічна база російської мови.

Проблема мовної русифікації етнічних меншин в Україні загострилася після Другої світової війни, коли за доволі короткий період суттєвих змін зазнав етнічний склад населення України. Найшвидше відбулася майже остаточно русифікація греків України, поступово почала збільшуватися кількість російськомовних осіб серед болгар, молдован, гагаузів. Русифікації етнічних меншин сприяє низка об'єктивних чинників. Зокрема, особливості розселення деяких етнічних меншин Півдня (невеликі ізольовані ареали) створюють умови для їхньої природної асиміляції. Крім того, є чимало об'єктивних труднощів в організації шкільної освіти мовами деяких етнічних меншин. У останні роки збільшується частка русифікованих осіб серед кримських татар, хоча навіть в складні роки депортації їм вдавалося зберігати рідну мову за умов дисперсного розселення.

Русифікація мовного середовища столиці України, Києва особливо важлива з огляду на зростання ролі столичного міста в Україні, дедалі більшій концентрації у ньому населення, матеріальних ресурсів, капіталу. В Києві живе 5,4 % від загалу України, тоді як у 1959 р. цей показник становив лише 2,6 %. Сучасна мовна ситуація в Києві дестабілізує мовні відносини майже на всій території Центральної України.

Оптимізації мовних відносин в Україні, посиленню ролі української мови, подоланню наслідків мовної русифікації значно перешкоджає незнання значною частиною населення держави української мови. Найгострішою ця проблема є в Криму, де більшість населення не володіє вільно державною мовою. В інших регіонах України частка осіб, які не знають української мови, в 90-их роках ХХ ст. доволі швидко зменшувалася. Й сьогодні збереглися регіони, в яких українською мовою не володіє понад 25 % населення (див.

підрозд. 3.2). Передусім не володіють державною мовою росіяни, а також представники інших етнічних меншин, причому не лише на сході й півдні України, а й у західних областях. Ця проблема була створена штучно, тому що в радянський період у школах, в яких мовами викладання були мови етнічних меншин (наприклад, в угорських і румунських) узагалі не було навчального предмета “Українська мова”.

Важливою соціальною і мовно-культурною проблемою сучасної України є наявність серед її населення значної кількості осіб без чіткої мовної поведінки, з подвійною українсько-російською мовною ідентичністю. За даними деяких соціологічних досліджень в Україні осіб, яким важко однозначно відповісти на запитання про рідну мову, й які схильні називати рідними дві мови, українську і російську, є щонайменше 10 % населення, хоча кількість осіб, які залежно від ситуації постійно спілкуються цими двома мовами, у декілька разів більша. Особи без чіткої мовної ідентичності найбільше піддаються політичним маніпуляціям щодо мовного питання.

Поява значної кількості осіб з подвійною мовною ідентичністю є наслідком радянської мовної політики, зокрема, посиленою пропагандою в СРСР двомовності. Абсолютна більшість з них – це українці великих міст з рідною українською мовою, які потрапивши в російськомовне середовище тривалий період спілкувалися здебільшого російською. Суттєвим чинником розмивання мовної ідентичності були також масові мішані шлюби, тобто шлюби між представниками різних етнічних спільнот.

Близькою до попередньої є проблема поширення в Україні суржику. В Україні проблематика поширення суржику має здебільшого негативний аспект. В свідомості багатьох україномовних і російськомовних осіб, суржик – це “недомова”, “мовний покруч”, а носії суржику заслуговують зневажливого ставлення. З іншого боку, носії суржику, а передусім це українці з сільської місцевості, які переселилися в місто, доволі чітко ідентифікують себе як україномовні, а під час проведення переписів, відповідно, рідною зазначають українську мову, що безперечно має позитивне значення.

На наш погляд, надто наполеглива боротьба з суржиком у регіонах, де українські мовні середовища недостатньо сильні, або взагалі їх немає, може призвести до того, що носії суржику почнуть ідентифікувати себе як російськомовні. Боротьба з суржиком вимагає врахування конкретної мовної ситуації в регіоні. В східних регіонах України, наприклад, значно важливішою є проблема незнання населенням державної мови. Водночас українська мова пе-

реповнена русизмами не лише в пересічного жителя центру чи сходу України, а й у жителя Львова, Чернівців чи Луцька.

В процесі аналізу мовної ситуації в Україні окремого розгляду потребує також *проблема розвитку мовної ситуації на Донбасі*. Вона є частиною ширшої проблеми інтеграції Донбасу в процеси українського державотворення і в контексті сучасних політичних подій в Україні має найрізноманітніші аспекти.

Складність мовної ситуації у Донбасі виявляється в такому: якщо не враховувати АР Крим, де абсолютну більшість населення становлять росіяни, у 90-их роках ХХ ст. з усіх областей України лише в Донецькій і Луганській продовжувала знижуватися частка населення, яке вважає українську мову рідною, та, відповідно, підвищувалася частка русифікованих українців. Темпи русифікації регіону були навіть вищими, ніж у радянський період (рис. 6.6). Ці області були єдиними в Україні, де не мала значної ефективності політика українізації системи шкільної освіти. На початку ХХІ ст. у Донецькій і Луганській областях українською мовою навчалося лише близько 20 % учнів попри те, що в усіх інших регіонах України (за винятком АР Крим), цей показник перевищує 50 %.

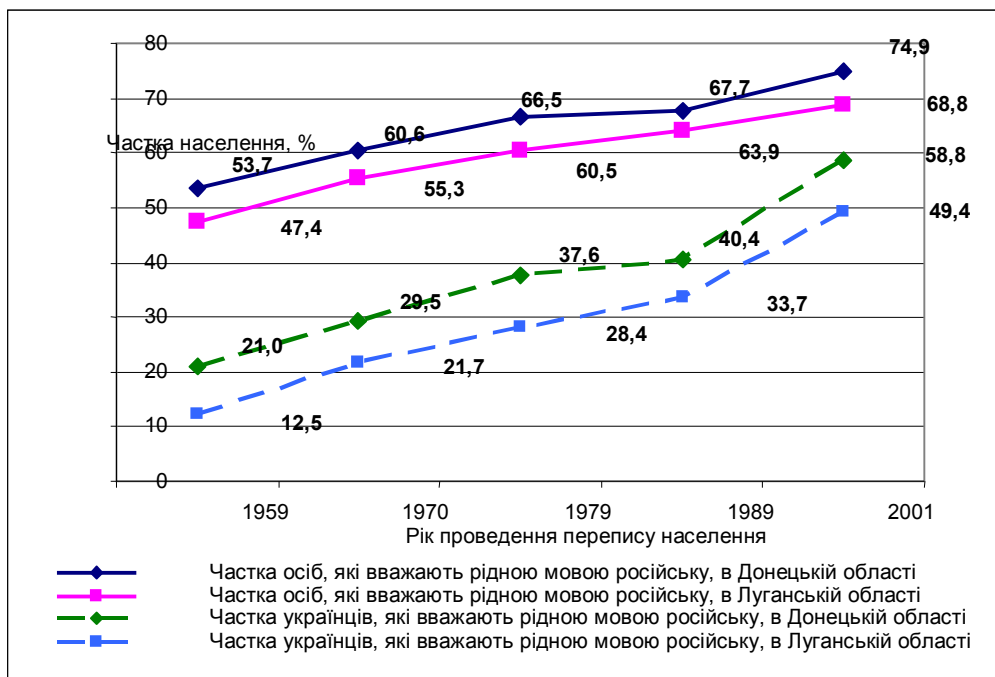

Рис. 6.6. Динаміка головних показників мовної ситуації в Донецькій і Луганській областях

Для розуміння сутності подій, які визначили розвиток мовної ситуації на Донбасі після проголошення незалежності України, важливим є розуміння механізму русифікації населення в цьому регіоні у 90-их роках ХХ ст. Мовна ситуація на Донбасі, як і в інших регіонах, тісно пов'язана з демографічною ситуацією. Зміни в етномовному просторі регіону багато в чому спричинені суттєвими демографічними змінами, що відбулися після 1991 р.

Демографічна ситуація у Донбасі ще у 80-их роках ХХ ст. була дуже складною. Наприкінці цього десятиріччя в регіоні вже відбувалося природне зниження кількості населення, смертність перевищала народжуваність. У 90-их роках ситуація дедалі більше погіршувалася. Щороку кількість населення Донбасу зменшувалася внаслідок негативних показників природного руху в середньому на 1 %. Найперше вимирало населення, яке вважало рідною мовою українську, тому що саме серед людей похилого віку україномовних осіб було найбільше.

Іншою негативною тенденцією стали зміни в міграційному русі населення. Впродовж багатьох десятиліть промисловий розвиток Донбасу сприяв міграції в регіон значної кількості населення. Це були, з одного боку, українське, здебільшого сільське, населення з різних областей України, з іншого – росіяни, білоруси, татари, представники інших етнічних спільнот із різних регіонів колишнього СРСР. Економічна криза перервала ці потоки міграції. У другій половині 90-их років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у Донецькій і Луганській областях уже були від'ємними сальдо міграції в межах України та сальдо зовнішньої міграції.

Міграційний приріст наприкінці 80-их років ХХ ст. разом у Донецькій і Луганській областях щорічно становив близько 30 тис. осіб. Натомість у 2005 р. у Донецькій області кількість вибулих перевищувала кількість прибулих на 1,2 тис. осіб, в Луганській – на 4,7 тис. осіб, в 2000 р. – відповідно на 5,9 і 5,6 тис. Суттєво знизилися також показники загальної кількості осіб, що мігрували. Наприклад, в 1989 р. до Донецької і Луганської областей загалом прибуло близько 300 тис. осіб, в 2000 р. – у десять разів менше. Для аналізу розвитку мовної ситуації в регіоні важливим є те, що внаслідок зазначених вище змін у міграційному русі суттєво зменшилася також кількість мігрантів із сільської місцевості, а також з міських поселень на захід від Донбасу, які були важливим джерелом поповнення україномовного населення. Про важливість у минулому міграції з україномовних областей як чинника, що почасти підтримував на Донбасі україномовні середовища, засвідчує розподіл населення регіону за місцем народження. Наприклад, у До-

нецькій області за підсумками перепису 2001 р. в структурі українського населення осіб, що народилися в центральних і західних областях, налічувалося 253 тис. У 80-хи роках цей показник, безперечно, був суттєво вищим.

Отже, у 90-их роках ХХ ст. внаслідок змін у природному та міграційному русі населення, у Донбасі було ніби “законсервовано” мовні відносини, які склалися у попередні десятиріччя.

Цікавим фактом розвитку мовної ситуації у Донбасі є те, що за матеріалами переписів у 80-их роках ХХ ст., частка населення, для якого рідною мовою була російська, в регіоні змінилася не надто суттєво, тоді як у 90-их роках стрімко зросла (див. рис. 6.6). Зокрема, у Донецькій області за 1979–1989 рр. цей показник підвищився лише на 1,2 відсоткового пункту (з 66,5 до 67,7 %), в Луганській – на 3,4 (з 60,5 до 63,9 %).

На наш погляд, на сповільнення темпів росту показників мовної русифікації регіону в 80-их роках ХХ ст. суттєво вплинули суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Україні, втім числі й у Донбасі наприкінці зазначеного десятиліття. За свідченнями багатьох науковців у цей період населення регіону, зокрема робітниче, доволі прихильно сприймало процеси національного відродження. На Донбасі доволі міцними були позиції Народного руху України, Товариства української мови. Донецьке обласне Товариство української мови імені Т. Шевченка наприкінці 80-их – на початку 90-их років ХХ ст. налічувало близько 1500 членів у 65 осередках у всіх містах області¹.

Ймовірно, що це вплинуло на мовну самоідентифікацію населення. Тому чимало русифікованих українців регіону під час проведення перепису 1989 р. рідною мовою зазначало українську мову, незважаючи на те, що в повсякденному житті вони нею майже зовсім не спілкувалися. Внаслідок цього за матеріалами переписів за 1979–1989 рр. зростання частки населення, для якого рідною мовою була російська, було незначним, хоча русифікація регіону в 80-роках ХХ ст. відбувалася далі. Наприклад, на Донеччині на початку 90-их років ХХ ст. лише 3 % учнів навчалося українською мовою, в Луганській області – 7 %.

Економічна криза 90-их років ХХ ст. призвела до розчарування населення регіону в національних ідеях, ностальгії за періодом існування СРСР, й відповідної зміни мовної поведінки, повернення

¹ Білецький В. С. Мовно-культурне поле Східної України / Володимир Білецький. – Донецьк : Укр. культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2006. – 24 с.

до російської мови. Цьому сприяли байдужість центральної влади до мовних проблем Донбасу, а також розвиток політичної ситуації в регіоні, домінування проросійських, а за низкою аспектів й анти-українських політичних партій. Очікування українізації, дуже високі в 1991 р., уже за декілька років значно зменшилися. За матеріалами місцевих опитувань, частка жителів Донбасу, які вважали, що в регіоні відбудеться “українізація”, знизилася з 53,2 % в 1991 р., до 13,3 % в 1996 р.¹

Отже, суттєве підвищення за 1989–2001 рр. на Донбасі частки населення, для якого рідною мовою є російська, почасти відбулося ще й тому, що в мовних показниках перепису 2001 р. частково відобразилися наслідки русифікації регіону в 80-их роках ХХ ст., яку під час проведення перепису 1989 р. приховали суспільно-політичні процеси того періоду.

Підводячи підсумки аналізу проблеми розвитку мовної ситуації у Донбасі сформулюємо таких два важливих висновки.

По-перше, швидке збільшення у Донбасі частки населення, для якого рідною є російська мова, за умов демографічної, економічної та політичної ситуації, яка склалася напередодні та після проголошення незалежності України, було закономірним явищем. За підсумками перепису 2001 р. всього-на-всього виявилися процеси, які до того мали прихований характер. Загальновідомо, що вже наприкінці 80-их років ХХ ст. майже все населення Донбасу було російськомовним, незважаючи на те, що за підсумками перепису населення 1989 р. близько третини жителів регіону вважали рідною мовою українську.

Для якогось помітного поступу в процесі українізації Донбасу, зокрема, для збільшення частки населення, що вважає рідною мовою українську, в регіоні не було підстав через відсутність потужних україномовних середовищ, навіть тільки тому, що в 1989 р. понад 40 % населення регіону (в Донецькій області – 43,4 %, Луганській – 41,9 %) узагалі не володіло українською мовою, а для зміни рідної мови, як відомо, обов'язковою є стадія двомовності.

По-друге, суттєве збільшення частки російськомовного населення у Донбасі в 90-их роках ХХ ст. зовсім не означало суттєвого посилення процесів мовної русифікації населення регіону, її позиції й так були надто сильними. Демографічна потужність російськомовного населення в регіоні не змінилася. У Луганській області за 1989–2000 рр. внаслідок демографічної кризи не лише зменшилася кількість населення, що вважає рідною мовою українську, а й та-

¹ Білецький В. С. Мовно-культурне поле Східної України. – 24 с.

кож кількість тих, хто рідною мовою вважає російську: на 77 тис. осіб, або ж 4,2 %. В Донецькій області кількість російськомовного населення збільшилася за цей період лише на 0,6 %.

Розвиток мовної ситуації у Донбасі у 90-их роках ХХ ст., зокрема суттєве підвищення частки населення, що вважає рідною мовою російську, можна було передбачити ще на початку десятиріччя. На наш погляд, у 90-их роках ХХ ст. першочерговою ціллю мовної політики на Донбасі мало б стати формування російсько-української двомовності в регіоні, тобто спочатку треба було досягнути того, щоб критична маса населення вільно володіла українською мовою. Впровадження української мови в діловодство, розширення функціональної сфери використання української мови, відповідно, доцільно було б впроваджувати поступово, розбивши на декілька етапів.

Зазначимо, що в 90-их роках ХХ ст. мовна ситуація в Донбасі мала низку важливих тенденцій, що знизили деструктивний вплив регіону на мовну ситуацію в державі. Завдяки цим тенденціям підготовлено певне підґрунтя для позитивних змін у мовній ситуації в регіоні, зокрема вони сприяють поліпшенню становища української мови.

По-перше, суттєво підвищився рівень володіння населення Донбасу українською мовою. Частка осіб, які вільно володіють державною мовою, за 1989–2001 рр. у Донецькій області підвищилася з 56,7 до 72,3 % від загалу населення, у Луганській – з 58,1 до 75,0 %.

По-друге, в регіоні в національному складі населення суттєво підвищилася частка українців. Зміна етнічної ідентифікації значною частиною населення з російської на українську, зокрема осіб з мішаних українсько-російських шлюбів, створює сприятливе підґрунтя для позитивних змін у мовній поведінці таких людей, наприклад сприяє лояльнішому ставленню до української мови.

По-третє, значно знизилася роль Донбасу як регіону, де відбувається мовна русифікація населення, зокрема україномовних вихідців із сільської місцевості. Складна соціально-економічна ситуація призвела до втрати привабливості цього регіону для проживання. Обсяги міграції на Донбас стали на порядок меншими, сальдо міграції в останні роки негативне.

У регіоні поступово зростає кількість україномовних шкіл. Наприклад, якщо в 1990 р. у Донецькій області було всього лише близько 100 невеликих шкіл із українською мовою викладання, тільки у сільській місцевості, в яких навчалася лише 3 % учнів, то на початок ХХІ ст. україномовних шкіл було уже близько 600 в усіх

місцевостях краю, а частка учнів, які навчалися українською мовою, наближалася до 20 %. В цьому аспекті регіон суттєво відрізняється від Криму, де як і раніше шкільна україномовна освіта перебуває в занепаді.

Набір в україномовні перші класи у Донбасі щороку зростає, тому поступово підвищується загальна частка учнів, які навчаються українською мовою. Наприклад, на Луганщині в 2005 р. до україномовних шкіл і класів пішло вже 53 % першокласників¹. Якщо таку частку буде збережено надалі, то вже за десятиріччя загальна кількість учнів, які навчаються українською мовою, в цій області може перевищити 50 %.

У Донбасі українська мова як і раніше перебуває на периферії суспільного життя. Водночас перебільшувати проблемність у мовному відношенні цього регіону не варто. Важливо забезпечити поступове впровадження української мови. На думку В. Білецького, за "існуючих мовних реалій на Сході об'єднавчим може бути гасло досягнення фактичної *реальної двомовності* (виділення автора – Р. А.), що порівняно з сьогоdnішнім станом речей може суттєво розширити сферу вживання української мови". Варто погодитися також з висновком науковця зі сходу України, що "історично сформовані установки мешканців регіону Донбасу не є антиукраїнськими чи антидержавними, але створення суттєво відокремленого інформаційного простору, цілеспрямований вплив на населення, прийнятність для більшості населення патронажного характеру голосування можуть призвести до небажаних ситуативних волевиявлень"².

Ще один регіон із надзвичайно складною мовною ситуацією в Україні – Кримський півострів. *Проблема розвитку мовної ситуації в Криму* має значно тривожніші тенденції, ніж в інших регіонах України, зокрема на сході. Сутність мовної проблеми в Криму виявляється в тому, що місцева влада часто ігнорує мовні права неросійського населення, а мовна політика має відвертий антиукраїнський зміст. Не лише немає заходів з впровадження державної мови в тих сферах, де вона повинна бути обов'язково відповідно до чинного мовного законодавства України, а й свідомо ставлять бар'єри для поширення української мови. З іншого боку, центральна влада в Україні майже не має дієвих важелів впливу на мовну ситуацію на півострові.

¹ Сергієчко Ю. Із досвіду викладання гуманітарних дисциплін державною мовою у вищих навчальних закладах Луганщини. – С. 119–121.

² Білецький В. С. Мовно-культурне поле Східної України. – 24 с.

Свідченням такої ситуації є майже повна відсутність у регіоні україномовних шкіл. За підсумками перепису 2001 р. частка українців у АР Крим становила 24,3 % від загалу жителів автономії, частка населення, яке вважає рідною мовою українську, – близько 10 %. Натомість українською мовою в 2001/2002 навчальному році навчалося лише близько 2,5 тис. учнів, що становило лише 1 % від загалу учнів. Діяло лише чотири школи з українською мовою навчання з 644. Ще гіршою була ситуація у сфері вищої освіти.

Непроста ситуація з впровадженням у сферу освіти кримськотатарської мови. Частка кримських татар у складі населення АР Крим в 2001 р. становила 12 %. Загальна кількість осіб у шкільному віці серед населення кримськотатарської національності становила близько 50 тис. осіб. Кримськотатарською мовою в 2001/2002 навчальному році навчалося лише 5,4 тис. учнів. Тобто, в кримськотатарських школах навчалася приблизно кожна десята дитина кримськотатарської національності. Попри поступове зростання цього показника, на думку деяких кримськотатарських політиків, уряд Криму свідомо гальмує виконання програми з розвитку кримськотатарської освіти в регіоні.

Важлива причина загострення мовних проблем в Україні в останні роки – недостатня обізнаність населення з реаліями мовної ситуації, зокрема з чинниками та тенденціями її розвитку. Значною мірою це зумовлено низьким рівнем оприлюднення наявної статистичної інформації, тобто матеріалів переписів населення. Внаслідок цього населення надмірно довіряє матеріалам соціологічних досліджень мовної ситуації, які доволі часто подають викривлену, а іноді й просто недостовірну інформацію про мовні відносини в Україні, тому що опитування проводять на замовлення різних політичних сил. Інакше кажучи, в Україні є *проблема поінформованості населення про мовну ситуацію в державі*.

Простежується тенденція поставити під сумнів доцільність використання критерію “рідна мова” в програмі перепису населення. В наукових публікаціях з мовної проблематики доволі часто трапляються твердження, що цей критерій недосконалий, не достатньо об’єктивно відображає мовну ситуацію в Україні.

Ще раз зазначимо, що введення для дослідження мовної ситуації критерію “рідна мова” у програмі перепису України не є якоюсь примхою статистиків. У світовій практиці проведення переписів населення використовують усього декілька мовних показників. Жоден з них не може відобразити усі аспекти мовної ситуації, кожен з показників має свої переваги та свої слабкі сторони. Критерій рідної мови – один з найважливіших мовних показників. Він

відображає мовну ідентифікацію населення у взаємозв'язку з його етнічною приналежністю. Він є ретроспективним (тому що найчастіше відображає мовне середовище, в якому народилася людина) і перспективним (відображає ставлення людини до мови, дає орієнтири для проведення мовної політики). *Сумніви щодо досконалості критерію “рідна мова”, достовірності відображення ним мовної ситуації в Україні можуть виникнути тільки тоді, коли його некоректно використовувати.* Ті, хто ставлять під сумнів достовірність мовної статистики за підсумками переписів населення, часто доволі поверхнево обізнані з матеріалами переписів, зокрема з територіального погляду, майже зовсім не володіють методикою аналізу статистичних показників, не знають теоретичних засад дослідження мовної проблематики.

На наш погляд, мовні показники в програмі перепису населення 2001 р. достатні для дослідження більшості аспектів мовної ситуації. Є проблеми в іншому – в стані оприлюднення матеріалів перепису, а також у методиці обробки статистичних даних. Доцільно складати й оприлюднювати окремі таблиці мовного складу населення України, територій і окремих поселень, а не лише таблиць розподілу населення за національністю та мовою.

У деяких публікаціях, що присвячені геополітичному майбутньому держави, науковці висловлюють припущення, що сучасні мовні проблеми можуть бути важливим чинником територіальної дезінтеграції України, зокрема розподілу її на дві частини, “розколу” держави. Ми вважаємо, що розпад України за мовним критерієм – малоймовірний, а подібні твердження спекулятивні, їх використовують політичні партії для мобілізації свого потенційного електорату на виборах.

Насправді, чіткого поділу на україномовну й російськомовну Україну немає. Східні й південні регіони України поряд з російськомовними територіями, охоплюють значні за площею місцевості з домінуванням української мови. Перебуваючи на різних стадіях мовної русифікації, значна частка українського населення сходу й півдня усе-таки рідною мовою вважає українську, усвідомлює важливість мови як чинника консолідації нації, підтримує необхідність розширення сфер функціонування української мови в здебільшого російськомовних регіонах. Крім того, навіть насправді значні відмінності мовної ситуації на сході й півдні порівняно з заходом і центром держави ще не є підставою для розколу держави. В українців, для яких рідною мовою є російська, залишається інший, в сучасному світі навіть важливіший, ніж етнічна мова, критерій етнічної ідентичності – національна самосвідомість.

Найімовірніший шлях розв'язання сучасних мовних проблем України – поступове зниження рівня їхньої політизації та пошук компромісів у ключових питаннях.

Так само надуманим є питання федералізації України в контексті мовно-культурних відмінностей між її регіонами. Про спекулятивність усіх таких тверджень свідчать численні соціологічні опитування, в яких питання мови здебільшого не потрапляє навіть у другий десяток з переліку головних проблем, які турбують жителів держави.

6.4. Сценарії розвитку мовної ситуації

Найважливіші тенденції розвитку сучасної мовної ситуації в Україні доволі неоднозначні. Вони не дають змоги стверджувати про якісь незворотні зміни мовного складу та етномовних процесів у державі, які ведуть до мовної дерусифікації населення. Розвиток мовної ситуації значно залежить від мовної політики, оскільки вона суттєво впливає на розвиток мов, їхній соціальний статус у державі. Мовна політика визначається передусім тенденціями сучасної політичної ситуації в Україні. З іншого боку, важливим чинником розвитку мовної ситуації є макроекономічні зміни в державі, які суттєво впливають на демографічну ситуацію – на міграції, природний рух населення, а також на розвиток місцевих систем розселення, процеси урбанізації тощо.

Якщо досліджувати мовну ситуацію в розподілі за макрорегіонами України, то неоднозначності стає значно менше. Виявляється, що на значній частині території держави головні параметри мовної ситуації дають змогу доволі чітко визначити її розвиток у найближчому майбутньому.

Скоріш усього, незворотною є тенденція до остаточної мовної українізації заходу держави та більшості центральних областей України. Частка україномовних осіб на заході в деяких областях наближається до 99 %. У центрі країни, незважаючи на значну кількість російськомовних осіб у столиці та обласних центрах, їхня частка й далі буде зменшуватися. Незважаючи на те, що російська мова домінує або зберігає важливу роль у Чернігові, Сумах, Черкасах, Кіровограді, інших великих містах Центральної України, є усі підстави для поступового посилення ролі української мови.

Як проводили русифікацію Центральної України в радянський період? На території, де ще на початку ХХ ст. використання російської мови було доволі незначним, російські мовні середовища виникали головню в найбільших містах, завдяки російськомовним мігрантам. Через систему середньої освіти поступово нав'язувалася населенню двомовність. Завдяки процесам урбанізації формувалася модель “велике російськомовне місто – українська навколишня місцевість”, що забезпечувала ресурс для русифікації. Найбільші міста ставали опорними пунктами русифікації. Далі поступово формувався територіальний каркас процесу русифікації, основу якого становили адміністративні центри, великі промислові міста, транспортні центри, курортні міста.

Важливими чинниками такої моделі русифікації були:

- вищий соціальний статус російської мови завдяки регламентуванню практики обов'язкового її використання у деяких сферах, а також через доволі високий соціальний статус російськомовних мігрантів;

- мовна стійкість російськомовного населення, яка забезпечувалася через формування специфічної мовної поведінки російськомовних осіб, приховане чи відкрите пропагування вищості російської мови, а іноді відверта війна проти української та інших етнічних мов;

- мішані шлюби, які вагомо впливали на поширення двомовності, а також на мовну поведінку населення.

Найвразливішим місцем такої моделі міграції було те, що численні російськомовні групи зосереджувалися здебільшого у великих містах, тому показники природного руху російськомовного населення не забезпечували навіть простого відтворення. Демографічні втрати російськомовних жителів лише почасти перекривала мовна асиміляція. Крім того, російськомовне населення постійно відчувало демографічний тиск з боку навколишньої сільської місцевості, яка невпинно постачала у міста україномовних мігрантів. Для того, щоб мовна ситуація в містах Центральної України стабілізувалася, а російська мова перемогла остаточно, треба було, щоб завершився процес урбанізації території. До цього часу треба було постійно поповнювати російськомовне населення ззовні, тобто, щоб постійно мігрували особи, для яких російська була рідною, з різних регіонів Радянського Союзу, або зі сходу та півдня України.

З проголошенням незалежності України російськомовне населення Центральної України втратило головне джерело поповнення, тому що припинилася масова міграція російськомовних осіб із регіонів колишнього СРСР. Українізація системи середньої та вищої

освіти, а також впровадження української мови як державної в офіційній сфері суттєво послабили комунікативну потужність російської мови. Подальша постійна міграція з сільської місцевості україномовного населення на фоні зменшення кількості російськомовних осіб у містах внаслідок демографічної кризи створили демографічну перевагу населення, для якого рідною мовою є українська. Усе це дає достатньо підстав для українізації обласних центрів та інших великих міст Центральної України. У цьому регіоні головною перевагою російської мови залишається її домінування в інформаційному просторі, зокрема в засобах масової інформації. Така перевага, на наш погляд, сприяє передусім підтримці доволі високого рівня українсько-російської двомовності жителів Центральної України у великих містах, проте є недостатньою для розширення російськомовних середовищ, зростання кількості населення, яке вважає російську мову рідною.

Деяко складніша ситуація в столиці України. Київ приймає міграційні потоки населення з усієї України, а також із-за меж держави. Значна кількість мігрантів – це російськомовне населення зі сходу й півдня України, великих міст україномовних регіонів, країн СНД тощо. Тому швидка українізація Києва сумнівна. З іншого боку, в науковій літературі неодноразово зазначали, що для жителів Києва притаманним є доволі високий рівень національної самосвідомості, втім числі щодо мовного питання. Це відображається в політичних симпатіях столиці України, яка, на думку багатьох науковців, за низкою параметрів навіть зближує Київ з західними областями України. Внаслідок дії цього чинника, незважаючи на збереження у найближче десятиріччя домінування російської мови в Києві, мовна українізація міста також має перспективи.

У центрі України, а особливо на заході держави, триватиме процес формування і розвитку україномовних урбаністичних середовищ. Найбільша проблема українського етносу – відсутність української міської субкультури – поступово вирішується. Українські міські середовища Львова, Івано-Франківська чи Тернополя сьогодні здатні продукувати оригінальні та якісні взірці україномовної модерної культури. Розвиток україномовних міських середовищ триває також і у великих містах Волині, Поділля, деяких інших регіонах України. Крім того, на заході України ще не завершилися процеси урбанізації території. Міста регіону мають значний потенціал для демографічного росту, відповідно посилюватимуться україномовні урбаністичні середовища.

Триватиме переорієнтація з другої російської на другу українську мову етнічних меншин заходу України, передусім угорців і

румунів. Цей процес видається незворотним, з огляду на значно меншу демографічну потужність російських мовних середовищ порівняно з українськими на Закарпатті й Буковині, географічне положення цих регіонів, політичні орієнтири Угорщини та Румунії.

Зазначимо, що сьогодні завершується процес формування суцільної україномовної смуги, яка охоплюватиме західні, центральні й північні області України. В межах цієї смуги живе понад 50 % від загалу населення держави. Тут триває процес модернізації українського етносу, розвивається україномовна урбаністична культура, зростає комунікативна потужність української мови, що безперечно матиме вплив на мовну ситуацію в усій державі. Потенціал для цих тенденцій величезний. Зазначеним процесам можуть значно зашкодити лише малоімовірні політичні катаклізми, зокрема втрата Україною незалежності.

Розвитку тенденції до остаточної українізації Центральної України сприяють також мовні пріоритети жителів макрорегіону, які однозначно є на користь української мови, попри те, що в деяких великих містах центральної частини держави значно домінує російська мова. Наприклад, за матеріалами анкетування, які подав С. Єрмоленко, 74 % від загалу студентів м. Суми і 82 % студентів м. Хмельницького вважають, що українська мова вимагає державницького підходу, який простежується в європейських країнах, тобто поліпшення мовно-національного виховання, формування мовної обізнаності та стійкості, хоча принципово послуговуються українською мовою у навчанні та в побутовому спілкуванні лише 17 % студентів Сум і 59 % – Хмельницького¹. Навіть двомовне русифіковане студентство цих міст має доволі високий ступінь мовної самосвідомості, підтримує заходи з підвищення комунікативної потужності української мови.

На відміну від центральної України *на сході та у великих містах півдня України швидке посилення ролі української мови малоімовірне*. Збереженню впродовж тривалого періоду домінування російської мови на сході України сприятимуть такі чинники.

По-перше, це слабкість українських мовних середовищ у цьому регіоні. Для їхнього посилення недостатньо забезпечити двомовність населення, потрібен тривалий період часу. Якщо процеси русифікації сягнули останньої стадії, то процес мовної дерусифікації вимагає принаймні двох поколінь. По-друге, значну частину ро-

¹ Єрмоленко С. Соціальна престижність української мови в сучасному комунікативно-інформаційному світі / Світлана Єрмоленко // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 55–56.

сійськомовного населення на сході становлять етнічні росіяни, а також представники змішаних сімей, одним з членів яких є росіянин або росіянка. По-третє, сприятиме збереженню високої ролі російської мови географічна близькість з Росією.

Отже, для аналізу сценаріїв розвитку мовної ситуації в Україні на найближчі десятиріччя доцільно спочатку чітко виділити, що найімовірніше *розподіл України в мовному відношенні на здебільшого україномовну й здебільшого російському зберігатиметься ще впродовж тривалого часу.*

У найближчі роки тенденції розвитку мовної ситуації визначатиме державна мовна політика. Залежно від її спрямування в Україні можна виділити три сценарії розвитку мовної ситуації:

– за умов мовної політики “українізації”, спрямованої на посилення заходів із забезпечення повноцінного функціонування української мови як державної;

– за умови невизначеності мовної політики (тобто ситуація, яка в Україні існувала впродовж майже усього періоду незалежності), збереження статусу української мови як єдиної державної, проте відсутність або недостатність ефективних заходів з реальної підтримки цього статусу;

– за умов надання російській мові статусу другої державної мови, тобто формування офіційної двомовності, або впровадження інших заходів із підвищення статусу російської мови в Україні.

За умов реалізації першого сценарію – провадження з боку держави цілеспрямованої та послідовної політики щодо забезпечення повноцінного функціонування української мови, зокрема заходів з жорсткого дотримання вимог законодавства щодо використання української мови як державної, а також значна бюджетна підтримка розвитку української мови, – теоретично можливо доволі швидко подолати наслідки мовної русифікації українського населення у більшості регіонів України. Потрібними для цього є помітні успіхи в економічній сфері, значне підвищення добробуту населення, що сприятиме формуванню довіри населення до держави (в тім числі й до державної мовної політики), підвищенню його патріотизму, національній єдності населення. За першого сценарію швидко підвищення частки україномовного населення буде відбуватися головно завдяки свідомому переходу на українську мову російськомовних українців, тобто реальної реасиміляції внаслідок підвищення престижу української мови й Української держави.

Другий сценарій, який передбачає збереження статусу української мови як єдиної державної, проте відсутність дієвих засобів на підтримку цього статусу посилюватиме роль регіональних влад у

процесі формування та реалізації мовної політики. За цього сценарію частка населення, яке вважає рідною українську мову, буде підвищуватися повільно, на декілька відсотків за десятиріччя. Підвищення частки україномовних осіб у мовному складі жителів держави, а також посилення ролі української мови буде відбуватися головно внаслідок демографічних переваг україномовного населення. Реальної дерусифікації українського населення російськомовних регіонів як і раніше не буде. За цього сценарію збережуться також значні відмінності мовної ситуації в макрорегіонах України.

Третій сценарій – це надання статусу другої державної російській мові, або якимось інакше підвищення її статусу, подібно до сучасних спроб проголошення її регіональною чи офіційною в деяких областях і таке інше. Такий розвиток подій остаточно витіснить українську мову в східних і південних областях України. Це призведе до формування суцільної російськомовної смуги, яка охопить, крім АР Крим, Луганської й Донецької областей, Харківську, Запорізьку, й більшу частину Дніпропетровської та Одеської областей. Згодом сюди можуть увійти деякі інші регіони та місцевості.

Тенденції мовної ситуації 90-их років ХХ ст. на Донбасі, зокрема суттєве зменшення кількості населення, яке вважає рідною українську мову, внаслідок вимирання україномовних осіб старшого віку, можуть стати цілком реальними й у зазначених вище областях. Передусім це стосується Запорізької області, південна приазовська частина якої вже сьогодні майже цілковито російськомовна.

Посилення позицій російської мови призведе до того, що в Україні в мовному складі населення частка осіб, що вважають російську мову рідною, буде збільшуватися до межі сумарної демографічної потужності середовищ з домінуванням російської мови. Сьогодні в російськомовних середовищах живе понад 40 % від загалу жителів України.

Ситуація, за якої в Україні частка населення, що вважає рідною мовою російську, перевищить 50 %, малоімовірна, навіть за умови проголошення російської мови другою державною мовою. Адже для цього треба значно розширити російськомовні середовища в центральних і західних регіонах України, що, на наш погляд, проблематично.

По-перше, щоб подолати тенденцію до зниження рівня українсько-російської двомовності населення на заході й у центрі України, треба відновити обов'язкове викладання російської мови в середній школі. Це тривалий процес, який може зіткнутися з опором

з боку населення, особливо на заході України, де для більшості жителів російська мова – це мова колишніх окупантів. Крім того, введення другої державної мови вимагає внесення значної кількості змін в існуючі закони і нормативно-правові акти, розробку і впровадження нових законів для забезпечення співіснування і використання двох мов, значні фінансові витрати з бюджетів різних рівнів. Усе це може зайняти багато років.

По-друге, уже йшлося, про те що для збереження й посилення російських мовних середовищ на україномовній частині території України, потрібною є значна кількість активних носіїв російської мови, для яких вона є рідною. У радянський період цю проблему вирішували за рахунок міграції в Україну росіян і російськомовного населення іншого етнічного походження з регіонів Росії й інших республік СРСР. Цій міграції сприяли висока якість життя в Україні, кращі кліматичні умови тощо. У незалежній Україні активна міграція російськомовного населення сходу й півдня держави в центральні й західні області малоімовірна. Якщо російськомовне населення України мігруватиме, наприклад, у західні області, там воно буде швидше українізуватися, ніж сприятиме вагомій підтримці російської мови. Західна Україна змогла доволі успішно опиратися процесам мовної русифікації навіть у радянський період, у надзвичайно несприятливих для розвитку українського етносу й української мови умовах, а що вже мовити про сучасність.

По-третє, несприятлива демографічна ситуація в російськомовних регіонах веде до зниження частки сходу й півня України в структурі жителів держави. Крім того, ці регіони, особливо Донбас, за багатьма параметрами депресивні. Попри доволі високий рівень економічного розвитку, а також заробітної зарплати населення, Луганська й Донецька області за інтегральним індексом людського розвитку традиційно займають останні місця в Україні, помітно відстаючи від інших регіонів держави. Зазначимо, що, за винятком Криму та Харківської області, всі інші регіони, де домінує російська мова, в таблиці регіонального людського розвитку займають доволі низькі місця (табл. 6.13).

Цікаво, що посилення російської мови у центрі й Києві сприятиме посиленню ролі Львова як центру консолідації українського етносу, зростанню в процесі модернізації українського етносу західноукраїнської складової. Натомість заходи з посилення української мови в інших регіонах України, в столиці держави сприятимуть реалізації центрально-українського варіанту модернізації.

Таблиця 6.13
Динаміка регіонального людського розвитку в 1999–2003 рр.

Регіони	Індекс людського розвитку					Ранг регіону				
	1999	2000	2001	2002	2003	1999	2000	2001	2002	2003
АР Крим	0,523	0,577	0,565	0,558	0,546	16	3	2	4	5
Вінницька	0,563	0,551	0,544	0,531	0,517	6	6	6	6	11
Волинська	0,522	0,485	0,496	0,490	0,488	17	21	17	15	19
Дніпропетровська	0,476	0,496	0,481	0,483	0,499	25	20	21	19	16
Донецька	0,440	0,450	0,425	0,421	0,413	26	26	26	26	27
Житомирська	0,515	0,496	0,481	0,470	0,474	18	19	22	21	21
Закарпатська	0,555	0,547	0,524	0,516	0,558	9	9	11	11	3
Запорізька	0,527	0,508	0,512	0,488	0,480	13	16	14	17	20
Івано-Франківська	0,523	0,509	0,482	0,490	0,499	15	15	19	14	15
Київська	0,568	0,539	0,538	0,503	0,518	4	10	7	12	9
Кіровоградська	0,490	0,501	0,487	0,485	0,490	23	18	18	18	17
Луганська	0,422	0,412	0,413	0,390	0,414	27	27	27	27	26
Львівська	0,550	0,555	0,530	0,530	0,534	10	5	9	7	6
Миколаївська	0,479	0,468	0,482	0,452	0,461	24	25	20	25	24
Одеська	0,498	0,507	0,476	0,468	0,466	21	17	24	22	22
Полтавська	0,599	0,576	0,559	0,563	0,530	2	4	4	3	7
Рівненська	0,549	0,482	0,520	0,499	0,514	11	22	13	13	13
Сумська	0,492	0,474	0,462	0,463	0,465	22	24	25	23	23
Тернопільська	0,564	0,533	0,527	0,521	0,523	5	12	10	10	8
Харківська	0,525	0,549	0,554	0,553	0,553	14	7	5	5	4
Херсонська	0,500	0,482	0,477	0,461	0,455	20	23	23	24	25
Хмельницька	0,560	0,537	0,523	0,527	0,518	7	11	12	8	10
Черкаська	0,569	0,548	0,535	0,522	0,504	3	8	8	9	14
Чернівецька	0,530	0,521	0,511	0,476	0,516	12	14	15	20	12
Чернігівська	0,514	0,523	0,509	0,489	0,489	19	13	16	16	18
м. Київ	0,689	0,717	0,699	0,688	0,691	1	1	1	1	1
м. Севастополь	0,556	0,588	0,560	0,599	0,605	8	2	3	2	2

Джерело: Авторський розробок в Україні. 2004 рік. Щорічна науково-аналітична доповідь / За ред. Е. М. Лібанової. – К., 2004. – С. 11.

Важливим чинником, від якого залежатиме розвиток мовної ситуації в Україні найближчим часом, буде мовна поведінка населення молодого віку, особливо у східних і південних областях, великих містах Центральної України. Молодь у цих регіонах у спілкуванні надає перевагу російській мові. За матеріалами соціологічних опитувань в Україні частка дорослого населення, для якого мовою спілкування є здебільшого російська, у молодших, а в деяких регіонах і середніх вікових групах, значно вища, ніж серед осіб старших вікових груп. З іншого боку, спілкуючись здебільшого російською мовою, молодь, особливо студенти, активніше, ніж особи старших вікових груп, виступає проти надання російській мові статусу державної (або офіційної) мови, підтримує необхідність розширення сфери використання української мови, підвищення її престижу. Саме до таких висновків підводять матеріалами соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України¹, матеріали соціологічного дослідження мовної ситуації в Києві, оприлюднені Г. Залізняка й Л. Масенко². В старшому віці таке ставлення сучасної молоді до української мови може спричинити зміну мовних пріоритетів.

Те ж саме можна припустити й щодо дітей, які навчаються в українських школах у російськомовних регіонах. Вони спілкуються у сім'ї та поміж собою здебільшого російською мовою, так само як і їхні вчителі. Проте абсолютна більшість дітей шкільного віку українську мову вивчає саме як рідну, тому що навчається в школах з українською мовою викладання, що, безперечно, згодом вплине на їхню мовну поведінку.

Іншим важливим чинником розвитку мовної ситуації буде спрямування міграційних процесів. За сучасних тенденцій природного руху населення за декілька років в Україні постане потреба в так званих компенсаційних міграціях, щоб забезпечити подальший економічний розвиток держави. У країнах Західної Європи вже впродовж декількох десятиріч потреба в робочій силі в деяких сегментах економіки забезпечується тільки коштом іноземних мігрантів. В останні роки ця ж проблема виникла в сусідніх з Україною Росії та Білорусі. В Україні сьогодні також простежується нестача фахівців робочих спеціальностей.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. основу легальних мігрантів в Україну становили передусім вихідці з країн Закавказзя: грузи-

¹ Аза Л. О. Білінгвізм у контексті демосоціальної диференціації / Лариса Аза // Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 373–375.

² Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – С. 86–93.

ни, азербайджанці, вірмени. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість на сході та півдні держави. Російська мова все ще зберігає доволі міцні позиції в країнах пострадянського простору, тому такі мігранти здебільшого сприяють посиленню в Україні російськомовних середовищ.

У найближчі роки цілком можлива суттєва зміна структури осіб, які мігрують в Україну. Економічна ситуація в країнах Закавказзя поступово поліпшується. Це може значно зменшити потоки мігрантів, а також спонукати до повернення на історичну батьківщину вихідців з цього регіону, які сьогодні живуть в Україні. З огляду на це, цікавими є результати соціологічного опитування представників національних меншин Києва, яке провели восени 2002 р. У відповідь на запитання щодо міграційних планів на майбутнє лише 11,6 % з опитаних азербайджанців столиці зазначили, що планують постійно жити в Україні, натомість 9,3 % мали наміри найближчим часом переїхати на історичну батьківщину, 58,1 % – бажали зробити це в перспективі. Серед грузин планували залишитися жити в Україні 11,6 % опитаних, мали намір у перспективі повернутися на Батьківщину – 47,2 %¹. На зміну мігрантам з пострадянського простору можуть прийти мігранти з територіально віддалених від України країн Азії й Африки. Для їхньої акультурації обов'язково треба передбачити вимогу володіння державною мовою.

На мовну ситуацію в Україні суттєво впливатиме низка зовнішніх чинників, й передусім мовна політика Російської Федерації щодо країн пострадянського простору. Завдяки Росії мовне питання в нових країнах, які виникли після розпаду СРСР заполітизоване. Активна підтримка російської мови, а часто й пряме втручання у внутрішні мовні справи країн-сусідів є неодмінним елементом зовнішньої політики цієї держави. До такого висновку підводить аналіз офіційних документів Російської Федерації, які визначають стратегічні засади розвитку цієї держави².

В цьому контексті вагомим зовнішньополітичним чинником, який суттєво впливає на мовну ситуацію в Україні, є надмірна політична й економічна залежність від Росії. Вирішення цієї проблеми сприятиме посиленню позиції української мови, припиненню спекуляцій мовним питанням, гармонізації мовної ситуації в державі.

¹ Пилипенко В. Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум / В. Пилипенко, Ю. Привалов // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 510.

² Лосев І. Українська мова в дзеркалі російської політики / Ігор Лосев // Укр. культура. – 1999. – № 6. – С. 2.

Важливою для розвитку мовної ситуації в Україні є міграційна політика північного сусіда. Зіткнувшись на початку XXI ст. з проблемою нестачі трудових ресурсів для забезпечення економічного розвитку, Росія, орієнтуючись передусім на досвід США, задекларувала про поступовий перехід до політики стимулювання зовнішніх міграції з посиленням контролю за структурою міграційних потоків, введенням механізму квотування імміграції різних груп переселенців. Україна в новій міграційній політиці Росії має роль важливого постачальника трудових ресурсів. Такі міграційні наміри північного сусіда поки що недостатньо забезпечені конкретними діями. Недостатнім є економічне стимулювання ймовірних переселенців. Якщо уряд Російської Федерації вживатиме ефективніших заходів із залучення мігрантів, то можливе суттєве зростання потоку мігрантів з України до Росії, передусім російськомовного населення зі східних регіонів. У деяких регіонах України статистичні установи впродовж тривалого періоду вже фіксують міграцію такого типу, хоча вона поки що незначна за абсолютними показниками. Наприклад, в останні роки доволі значне негативне сальдо міграції з Росією постійно має Луганська область.

Щоб зрозуміти сутність можливих варіантів розвитку в Україні мовної ситуації, доцільно порівняти її з мовною ситуацією в інших нових країнах, які виникли після розпаду СРСР. Спрямування етномовних процесів і перелік мовних проблем в усіх країнах пострадянського простору мають чимало спільних рис.

Доволі часто фахівці з мовних проблем висловлюють тривогу щодо небезпеки “білорусизації” мовної ситуації в Україні, тобто розвиток її аналогічно з мовною ситуацією в Білорусі, де головно внаслідок надання в 1995 р. російській мові статусу державної (який до того мала лише білоруська мова), навіть на думку місцевих експертів етнічна мова білорусів не має перспектив розвитку й поступово вимирає.

На наш погляд, мовна ситуація в Україні й Білорусі має докорінні відмінності (які виражено передусім у територіальному розподілі мов в обох країнах), що унеможливає реалізацію білоруського варіанту в Україні, навіть, якщо в державі буде підвищено статус російської мови. Головні відмінності такі:

– по-перше, в Україні на заході держави є великий майже цілковито україномовний регіон, в якому сформовано доволі потужні україномовні урбаністичні середовища, причому суцільний ареал домінування української мови поступово розширюється, охоплюючи центральні області; натомість у Білорусі білоруська мова домінує

лише в сільській місцевості й малих містах, усі великі міста в усіх регіонах країни російськомовні;

– по-друге, для посилення позицій української мови, зокрема в містах, є ще доволі значні демографічні резерви, адже в Україні рівень урбанізації багатьох областей незначний, частка сільського населення перевищує 50 %; натомість у Білорусі в усіх областях значно домінує міське населення, процес урбанізації території цієї держави завершується, відповідно, можливість дерусифікації міст за допомогою міграцій “село–місто” вже втрачено.

Етномовна ситуація в Білорусі має й деякі сприятливі для розвитку білоруської мови аспекти. Зокрема, етнічний склад населення Білорусі значно однорідніший, порівняно з Україною. В Білорусі налічується лише дев'ять адміністративних районів, у яких частка росіян перевищує 15 %, й лише один Полоцький, де їх є понад 20 %¹. Натомість в Україні росіян значно більше. Розселені вони компактніше. Росіяни становлять абсолютну більшість жителів АР Крим, деяких районів і міст в інших регіонах України.

За будь-яких варіантів розвитку мовної ситуації доцільно виділити найважливіші сильні та слабкі сторони сучасного становища української та російської мов, які вагомо сприятимуть зміні їхніх позицій в етномовному просторі України у найближче десятиріччя.

Переваги української мови:

- її вважає рідною абсолютна більшість населення України, втім числі значна частка осіб, для яких розмовною є російська мова;
- українська мова домінує на більшій частині території України;
- українська мова є єдиною державною мовою в Україні;
- в етнічному складі населення України доволі швидко збільшується частка українців, що збільшує етнічну базу для поширення української мови;
- українською мовою вільно володіє близько 90 % жителів держави, майже все доросле населення в багатьох регіонах;
- населення, що вважає рідною мовою українську мову, в більшості регіонів має дещо ліпші демографічні показники, порівняно з населенням, для якого є рідною мовою російська;

Слабкі сторони української мови:

- доволі слабкі позиції української мови в найбільших містах України (крім Львова);
- населення, що вважає рідною мовою українську, в багатьох регіонах має нижчий соціальний статус, ніж російськомовне населення, тому що більшість україномовного населення зосереджена в

¹ Шахотько Л. П. Етноязыковый состав населения Белоруссии. – С. 30–37.

сільській місцевості, або є недавніми мігрантами у містах. Відповідно престиж української мови в цих регіонах усе ще є нижчий, ніж російської;

– у деяких регіонах України повноцінних україномовних середовищ майже немає, чимало населення не володіє вільно українською мовою;

– загальна кількість українського й україномовного населення внаслідок складної демографічної ситуації в Україні зменшується;

– рівень промислового розвитку україномовних регіонів дещо нижчий, ніж російськомовних.

Головні переваги російської мови:

– вона домінує майже у всіх найбільших містах України;

– населення, що вважає рідною мовою російську, в більшості регіонів держави має вищий соціальний статус, ніж україномовні жителі;

– російська мова домінує в інформаційному просторі більшості областей України;

– російська мова є мовою міжнародного спілкування, нею володіє велика кількість населення поза межами України, її присутність в етномовному просторі України активно підтримує Росія;

– значна частина території України є суміжною з Росією, російською етнічною територією, а також іншими регіонами масового поширення російської мови (Білорусь, Придністров'я);

– рівень промислового розвитку російськомовних регіонів України вищий, ніж більшості україномовних областей.

Слабкі сторони російської мови:

– зменшується кількість населення, яке вільно володіє російською мовою, відповідно зменшується ступінь українсько-російської двомовності, сьогодні російською мовою не володіє вільно більше, ніж третина жителів України;

– в Україні швидко зменшується кількість росіян, етнічних носіїв російської мови;

– демографічна ситуація у регіонах з переважанням російськомовного населення гірша, ніж у більшості регіонів з домінуванням української мови;

– в багатьох регіонах і місцевостях України російські мовні середовища руйнуються, немає активних носіїв російської мови, які б використовували її в повсякденному спілкуванні.

Попри протистояння української та російської мови, яке простежується в Україні в соціальному та територіальному аспекті, на мовну ситуацію в державі значно впливають також глобальні етномовні тенденції, зокрема, світове лідерство англійської мови як

мови міжнародного спілкування. За матеріалами деяких соціологічних досліджень англійська мова конкурує з російською мовою (в окремих регіонах навіть випереджає) як мова потрібна для вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах¹. В державі поступово зростає частка населення, яке вільно володіє англійською мовою, а в українську та російську мови масово проникають англіцизми, витісняючи українські та російські слова-аналогі.

На думку відомого дослідника мовної ситуації в Україні В. Радчука, у найближчі десятиріччя Україна має щонайменше вісім шляхів розвитку мовної ситуації, за яких взаємодіятимуть й змагатимуться такі мовні формування:

- українська літературна мова;
- російська літературна мова;
- доповнений українізмами колоніальний варіант російської мови;
- зросійщена й дещо англійзована українська мова;
- український місцевий варіант англійської мови – “укрлиш”;
- англійзована українська мова;
- піджино-суржик “укреслиш” – суміш української, російської й англійської мов, яка суттєво відійшла від буд-якої норми, проте має шанс стати літературною;
- англійзований “укр’яз” – піджин, а згодом й креол з суттєвими змінами в фонетиці й граматиці².

Зазначимо, що перелічені вище шляхи розвитку мовної ситуації – це погляд мовознавця, який аналізує взаємодію мовних формувань та її наслідки. Вважаємо, що деякі з зазначених шляхів сумнівні. З погляду на сучасні тенденції мовної ситуації в Україні, зовсім малоімовірною є “перемога” суржику, чи піджино-суржику за термінологією В. Радчука. Його роль поступово знижується, кількість носіїв зменшується. Суржик не може конкурувати з українською чи російською мовами, тому що сам він не є окремою мовою. В Україні варіанти унормування суржику, тобто розвитку його як окремої мови, навіть ніхто не розглядає.

Дещо спрощеним є погляд на розвиток мовної ситуації лише як перемогу тієї чи іншої мови, чи якогось мовного формування. Сучасна ситуація протистояння між російською й українською мовами за низкою параметрів сформована штучно. Нейтралізація чин-

¹ Аза Л. О. Регіональний аспект етномовної диференціації / Лариса Аза // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 499.

² Радчук В. Параметри і взаємодія мовою. – С. 36–44.

ників, що сприяють українсько-російсько мовному протистоянню, сприятиме реалізації моделей мирного співіснування цих мов (а також англійської й інших мов) в етномовному просторі України.

Прогнози розвитку мовної ситуації в Україні на тривалий період приречені на невдачу. Є чимало чинників внутрішньоукраїнських і, особливо, зовнішніх, які можуть докорінно змінити спрямування глобальних тенденцій мовної ситуації в світі. На поширення і престижність мов міжнародного спілкування можуть суттєво вплинути сучасні геополітичні тенденції, наприклад, стрімке економічне та політичне посилення Китаю в останні десятиріччя, що, відповідно, може призвести до посилення ролі китайської мови.

У світі зростає також значення багатьох інших світових мов. За прогнозами мовознавців до 2025 р. іспанська мова за кількістю осіб, що вважають її рідною, вже випереджатиме англійську мову. Суттєво збільшиться кількість носіїв арабської мови, а також португальської, малайської, найпоширеніших мов Індії. Натомість буде зменшуватися роль російської, німецької, японської мов.

Розвиток мовної ситуації в Україні на найближчу перспективу, зокрема в перше десятиріччя XXI ст., можна буде простежити лише за підсумками наступного перепису населення 2011 р., матеріали якого будуть оприлюднені за декілька років після його проведення. Найімовірніше, що до цього часу частка населення, яке вважає рідною українську мову, дещо зросте, як і за 1989–2001 рр. Не варто відкидати можливість значного підвищення частки населення, що вважає рідною українську мову (на 5–10 відсоткових пунктів), так само як і можливість деякого підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою російську. Адже в Україні є велика кількість осіб, які не мають чіткої мовної поведінки. Їхня частка становить щонайменше 10–15 %. Мовну ідентичність під час проведення перепису ця група може обрати залежно від особливостей політичної ситуації в державі, залежно від ступеня політизації мовного питання. Важливо, що року проведення перепису передуватиме рік, у який відбуватимуться Вибори Президента України. Ця подія може значно вплинути на мовний вибір населення.

Досліджуючи тенденції та напрями розвитку мовної ситуації в Україні, треба орієнтуватися не лише на відомості про мовний склад населення, а на інформацію про розподіл етномовних середовищ, зокрема динаміку кількості та частки населення, що живе в україномовних і російськомовних середовищах. На наш погляд, *частка населення, яке живе в здебільшого україномовних середовищах в державі поступово зростатиме.*

З огляду на політизацію мовного питання, важливим є вибір мовних критеріїв, які будуть у програмі наступного перепису населення. Зокрема, треба зберегти критерій рідної мови, тому що саме він найбільше сприяє цілям проведення ефективної мовної політики. На думку фахівців з етномовних проблем, відсутність рідної мови серед етномовних показників перепису призводить до викривлення реальної картини етнічного та мовного складу населення, позбавляє можливості виявити динаміку етномовних процесів. Відмова від використання в переписах показника “рідна мова” у державах з неоднорідним мовним складом населення свідчить про політку мовної й етнічної дискримінації, адже позбавлення етносу або людини можливості публічно визначати свою рідну мову є одним із способів руйнування її етнічного менталітету¹.

Відмова від використання показника “рідна мова” під час проведення переписів була б грубою помилкою з боку органів державної влади. Це передусім позбавить державу об’єктивної інформації про мовну ситуацію в Україні й, відповідно, значно знизить можливості для проведення ефективної мовної політики. Крім того, відсутність його в програмі перепису зовсім не означає припинення дискусій і спекуляцій щодо мовного питання. Навпаки, вони лише зростуть, тому що замість статистичних матеріалів науковці й політики змушені будуть оперувати лише матеріалами соціологічних опитувань, достовірність яких доволі часто є сумнівною.

Підсумовуючи аналіз сценаріїв розвитку мовної ситуації, зазначимо, що, на наш погляд, у науковій літературі склалася певна традиція перебільшувати складність мовних проблем в Україні, зокрема, загрози і виклики, що постали перед українською мовою. Цьому найбільше сприяють два чинники. По-перше, надмірне акцентування впродовж тривалого періоду частиною науковців і громадськості уваги на заборонах і обмеженнях, яких зазнавала українська мова в минулому, внаслідок чого в масовій свідомості витворився жалюгідний образ німичної мови, яка потребує заповідного режиму. По-друге, активна діяльність соціологів (разом з політиками), численні соціологічні опитування з мовних проблем, які лише дезорієнтують населення, тому що в їхню основу покладено маніпулювання мовними критеріями та мовними запитаннями.

Становище української мови в Україні значно ліпше, ніж становище титульних мов у багатьох країнах пострадянського простору. Воно на порядок ліпше, ніж становище білоруської мови в Білорусі, попри те, що білоруську мову рідною в 1999 р. вважало

¹ Губогло М. Кто отнял родной язык. – С. 3.

73,7 % жителів цієї держави, а українську в Україні – лише 67,5 %. Справа тут передусім у специфіці білоруської статистики (див. підрозділ 6.1). Воно є значно ліпшим, ніж казахської мови в Казахстані, де тільки наприкінці ХХ ст. частка титульного етносу перевищила 50 %, а комунікативна потужність російської мови ще тривалий період буде значно вищою, ніж казахської.

Сучасне становище української мови значно перспективніше, ніж становище прибалтійських мов, особливо естонської й латвійської, демографічна потужність яких, навіть як для Європи, зовсім незначна. Натомість українська мова в Європі за кількістю носіїв сьогодні поступається лише мовам міжнародного спілкування (англійській, іспанській, французькій, російській), а також німецькій та італійській.

Про поступове поліпшення становища української мови засвідчують матеріали соціологічних досліджень. За результатами моніторингового дослідження Інституту соціальної та політичної психології АПН України кількість респондентів, які вважають, що становище української мови в Україні поліпшилося, розширилася сфера її вживання, в останні роки зросло в 1,4 раза: з 26,8 % від загалу опитаних в квітні 2003 р. до 37,3 в серпні 2006 р.¹ Цікаво, що про поліпшення становища української мови зазначають жителі східних і центральних регіонів держави, натомість чимало жителів заходу й центру навпаки зазначають про посилення русифікації України, погіршення становища української мови.

Позитивними для розвитку української мови є підсумки позачергових виборів у Верховну Раду України, що відбулися у вересні 2007 р. За їх підсумками перевагу все-таки отримали політичні сили, що виступають за збереження статусу української мови як єдиної державної. Крім того, рівень політичних спекуляцій мовним питанням під час передвиборчої агітації був усе-таки нижчим, ніж у попередні роки.

¹ Мовна ситуація в Україні: тенденції громадської думки у 2005–2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики – Режим доступу до публ.: http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm.

6.5. Концептуальні засади державної мовної політики. Регіональна мовна політика

Очевидно, що для вирішення актуальних мовних проблем у сучасній Україні треба проводити активну й ефективну мовну політику. Чимало мовних проблем держави становлять значну загрозу для української державності, їхня надмірна політизація вагомо впливає на найрізноманітніші сфери суспільного життя. Крім того, досі не ліквідовано наслідки багатосотлітньої політики русифікації українців, яка суттєво сповільнила структурний розвиток українського етносу й безпосередньо його етнічної мови.

Мовна політика – передусім предмет дослідження в соціолінгвістиці. Сьогодні є чимало визначень цього терміна. В енциклопедії “Українська мова” наведено доволі загальне визначення мовної політики як “сукупності ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі”¹. Це дещо змінене за-позичення з “Лінгвістичного енциклопедичного словника”, де мовна політика – це “сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів з вирішення мовних проблем в соціумі, державі”²

У працях відомих соціолінгвістів часто наголошується на тому, що мовна політика повинна регулювати функціональний аспект розвитку мов. На думку С. Нікольського, мовна політика – це вся сукупність заходів, які впроваджують для зміни або збереження існуючого функціонального розподілу мов або форм існування мови, для введення нових або консервації тих, що використовують, мовних норм³. Доволі часто трапляються визначення в яких наголошують на тісному зв’язку мовної політики з етнічною (національною) політикою. Наприклад, в монографії А. Базієва, й М. Ісаєва мовна політика – це мовний аспект державної політики з національного питання⁴.

Головна мета мовної політики демократичної держави – гарантування мовних прав людини. Досягнення цієї мети в різних країнах має суттєві особливості, оскільки питання мовних прав людини

¹ Брицин В. М. Мовна політика / В. М. Брицин // Українська мова. Енциклопедія. – С. 324.

² Дешерієв Ю. Д. Языковая политика / Ю. Д. Дешерієв // Лингвистический энциклопедический словарь. – С. 616.

³ Нікольський Л. Б. Синхронная социолінгвістика. – С. 112.

⁴ Базієв А. Т. Язык и нация / А. Т. Базієв, М. И. Ісаєв. – М. : Наука, 1973. – 247 с.

неодмінно треба узгоджувати зі стратегічними цілями: політична стабільність в державі, її єдність та територіальна цілісність, національна безпека та збереження конституційного ладу.

Головний чинник, що впливає на мовну політику сучасної України – фактична її двомовність. Хоча абсолютна більшість жителів України свою мовну ідентичність пов'язує з українською мовою, близько 30 % населення рідною мовою вважає російську, а частка осіб, які живуть у середовищах, де домінує російська мова, перевищує 40 % від загалу жителів країни. На значній частині території України панує вертикальна двомовність, позиції російської мови значно сильніші, ніж української, вища її комунікативна потужність.

У попередніх розділах уже неодноразово зазначалося, що двомовність, у тім числі масова, не є якимось надзвичайним явищем у світі. За сучасних умов глобалізації значна частка населення у різних країнах, крім рідної мови, володіє однією, або декількома так званими мовами міжнародного спілкування: англійською, а також іспанською, французькою, китайською, арабською, російською. Це стосується не лише колишніх колоній європейських країн, де якась європейська мова часто є державною мовою, а й розвинених країн світу. Зокрема, в Європі в деяких країнах частка осіб, які вільно володіють, крім рідної мови, англійською мовою, вже перевищує 50 % від загалу населення.

Мовна політика абсолютної більшості країн, де державна мова не є мовою міжнародного спілкування (попри високий рівень володіння населення мовами міжнародного спілкування), спрямована передусім на підтримку національної мови і культури, забезпечення їхнього домінування у суспільному житті, у сферах освіти, управління та масової інформації. З іншого боку, на офіційному рівні ніде не проголошується вищість національних мов стосовно інших, а також необхідність відмови від вивчення та застосування мов міжнародного спілкування.

Внутрішньодержавні комунікації, особливо на офіційному рівні, залишаються сферою виняткового використання національної державної мови. Культивується горизонтальний тип масової двомовності, за яким за другою мовою закріплюють певні сфери комунікації (міжнародні відносини, міжнародна інформація). Об'єктивно оцінюючи сучасні виклики для національної мови як глобального надбання національної культури, в демократичних країнах світу не роблять жодних кроків для юридичного захисту мови міжнародного спілкування, яка фактично стала другою. Подібна політика сприяє відкритості сучасних постіндустріальних

суспільств і водночас захищає їх від розчинення в глобалізованому світі, забезпечуючи підтримку власної ідентичності шляхом збереження національних лінгвокультурних цінностей¹.

Двомовність населення України має низку важливих специфічних рис, які суттєво відрізняють її від масової двомовності населення в інших країнах світу, що, відповідно, зумовлює необхідність застосування окремих підходів у мовній політиці.

По-перше, українсько-російська двомовність в Україні є наслідком тривалої політики мовної русифікації населення, яку провадив колоніальний режим за умов відсутності української державності з метою асиміляції українців. Натомість двомовність населення у багатьох країнах Європи, зокрема високий рівень знання англійської мови, зумовлений передусім процесами європейської інтеграції. Двомовність населення України формувалася за умов постійного обмеження мовних прав українців, обмеження функціонального розвитку української мови, натомість двомовність чи багатомовність у країнах Європи формувалася здебільшого за умов суворого гарантування мовних прав людини щодо використання національної мови. Якщо у країнах Європи здебільшого домінує горизонтальний тип двомовності, за якого перша і друга мова мають приблизно однаковий статус у шкалі цінностей людини, доповнюючи одна одну в певних сферах комунікації, то в Україні поширеною є вертикальна двомовність, де вищий соціальний статус у багатьох регіонах має російська мова, внаслідок тривалого обмеження української мови.

По-друге, в Україні русифікація відбувалася не лише шляхом мовної асиміляції українців, а й за допомогою переселення у міста численного російського населення, а також представників інших національностей, які здебільшого розмовляли російською мовою. Крім того, історичні особливості заселення південної та східної частини території України, а також особливості формування державної території сприяли тому, що сьогодні доволі значну частину населення України становлять росіяни. Мовна поведінка значної частини російськомовного населення ще донедавна, до проголошення незалежності України, була негативною, а часто й відверто ворожою щодо української мови. Нормою було свідоме небажання її вивчати. Хоча сьогодні рівень негативного сприйняття української мови серед російськомовного населення значно знизився, в деяких регіонах держави зберігається упереджене ставлення до дер-

¹ *Чердиченко О.* Мова і культура в контексті глобалізації / Олександр Чердиченко // *Українознавство.* – 2006. – № 3. – С. 154–157.

жавної мови. Натомість двомовність у провідних країнах світу неодмінно супроводжується етнічною та мовною толерантністю.

По-третє, безпосереднім сусідом України є Росія. З нею Україна має найдовший державний кордон. Російська мова вважається мовною міжнародного спілкування. В останні роки Російська Федерація намагається посилити свій вплив на сусідні країни, які виникли після розпаду СРСР. В Росії доволі сильні позиції політичних сил шовіністичного, імперського світогляду, які не зможуть змиритися з втратою нею ролі однієї з провідних світових держав. Важливими методами впливу Росії на сусідні країни є спроба втручання в їхню мовну політику, політичний тиск з метою посилення в цих країнах ролі російської мови, які впроваджують під прикриттям гасел про забезпечення мовних прав населення, зокрема російськомовного.

Наслідком зазначених особливостей двомовності населення України є те, що чимало населення України виступає за надання російській мові статусу другої державної мови, незважаючи на те, що мовні права російськомовного населення не перебувають під загрозою. Надання російській мові статусу другої державної мови сприятиме законодавчому закріпленню переваг, які вже й так вона має як засіб міжнародного спілкування, а також як колишня імперська мова, й може призвести до остаточного занепаду української мови на значній території України.

На наш погляд, *для мовної політики сучасної України головною ціллю водночас із гарантуванням мовних прав населення є забезпечення повноцінного розвитку української мови як єдиної державної в Україні.* Цей пріоритет відображено в проекті “Концепції державної мовної політики в Україні”, який розробили ще в 2006 р.

З проголошенням незалежності України простежено тенденції до поліпшення становища української мови, проте критичної точки ще не пройдено і зберігається небезпека остаточного закріплення поділу України на двомовне суспільство. Такий стан сприятиме постійній політичній внутрішній і зовнішній напруженості в державі. Сьогодні мовний чинник відіграє надто важливу роль у формуванні сучасної політичної ситуації. Підсумки виборів Президента України 2004 р., а також виборів 2006 р. і 2007 р. у Верховну Раду України фактично відобразили політичний розподіл України на російськомовну та україномовну. Допоки буде існувати такий розподіл, доти існуватиме спокуса використовувати його з політичною метою.

Наступне важливе завдання мовної політики в Україні – забезпечити мовні права представників етнічних меншин, сприяти розвитку їхніх мов. Право на підтримку національної самобутності

шляхом спілкування рідною мовою зазначено у Гаазьких рекомендаціях щодо національних меншин. Вирішення цього завдання не повинно перешкоджати розвитку державної мови та повноцінному її функціонуванню у всіх сферах суспільного життя. Державна мова має бути засобом інтеграції національних меншин в українське суспільство. Важливим є знання національними меншинами державної мови.

З огляду на складність сучасної мовної ситуації в Україні, значні її територіальні особливості, різний ступінь мовної русифікації окремих регіонів, актуальності набуває питання забезпечення послідовності мовної політики, розробки регіональних засад мовної політики залежно від конкретних особливостей мовної ситуації. На наш погляд, для проведення ефективної мовної політики територію держави доцільно поділити на декілька частин залежно від головних мовних проблем, особливостей етномовних процесів, складності мовної ситуації.

Зокрема, на територіях, де значна частина населення не володіє державною мовою, а передусім це Крим, деякі місцевості на сході України, місця компактного проживання угорців, румунів на заході України, Південна Бессарабія, першочерговим завданням є *досягнення вільного володіння усім населенням українською мовою*. Іншим важливим завданням у цих регіонах, зокрема в місцях компактного проживання угорців, румунів, болгар, гагаузів, молдован, кримських татар є *забезпечення мовних прав цих національних меншин*, передусім можливості здобувати середню освіту своєю національною мовою. Представники етнічних меншин, які з повагою ставляться до своєї етнічної мови, зазвичай мають високий ступінь мовної толерантності, тобто з повагою ставляться до державної мови.

У регіонах і місцевостях, де, з одного боку, більшість населення вважає рідною мовою українську, а з іншого – деякі мовні параметри, а також матеріали соціологічних досліджень засвідчують про домінування у міжетнічних відносинах російської мови (передусім це великі міста й урбанізовані території на сході, півдні України, а також частини у центральній частині держави) очевидно, що питання забезпечення вільного володіння українською мовою стає менш актуальним. Тут існує двомовність населення, здебільшого це вертикальна двомовність, з домінуючою роллю російської мови. Головне завдання у таких регіонах – *змінити тип двомовності з вертикальної на горизонтальну*, тобто, сформуванню ситуацію паритету мов. Досягнути цього можна завдяки підвищенню комунікативної потужності української мови. Сприятиме цьому чітке

забезпечення вимог законодавства України щодо використання української мови як державної мови відповідно до Конституції України, законів України, а також рішення Конституційного суду України про офіційне тлумачення статті 10 Конституції України. З іншого боку, підвищення комунікативної потужності української мови – це також і заходи з підтримки української мови, передусім у публічних сферах, підтримки україномовного продукту в засобах масової інформації, проведення різноманітних заходів з функціонального розвитку української мови.

Нарешті в регіонах, де за матеріалами статистики, мовна ситуація загалом сприятлива для розвитку державної мови, її роль української мови відповідає її статусу в державі, а це західна частина України, головним завданням стає *підвищення культури мовлення населення*.

Щоб вирішити актуальні завдання мовної політики, важливо *підвищити демографічну потужність української мови*, що безпосередньо пов'язано з подоланням демографічної кризи в Україні. Особливо складною є ситуація у сільській місцевості в центральній частині населення України, де депопуляція населення триває уже впродовж багатьох десятиріч.

Є тісний зв'язок між сучасними мовними та соціально-економічними проблемами держави, незважаючи на намагання окремих політичних сил його усіляко применшити. Наприклад, проблема поліпшення становища в українському селі, проблема розвитку малих міських поселень – це важливі соціально-економічні проблеми України. Вирішення цих проблем сприятиме й поліпшенню мовної ситуації, зокрема розвитку української мови, адже в багатьох регіонах України саме у сільській місцевості та невеликих міських поселеннях збереглися українські мовні середовища, домінує україномовне населення.

Вирішення значної частини соціально-економічних проблем населення держави, підвищення рівня добробуту жителів України, формування в державі середнього класу, за низкою параметрів – це важливий крок на шляху до поліпшення мовної ситуації в країні. З іншого боку, збереження складного соціально-економічного становища, зубожіння населення, безробіття, збільшення дистанції між біднішою і багатою частиною населення, сприятиме постійному загостренню мовних проблем, їхній політизації, спекуляціям щодо мовного питання.

Окремої уваги в процесі впровадження мовної політики потребує столиця України – Київ. У попередніх розділах уже зазначалося, що, попри домінування російської мови в мовному середовищі міс-

та, населення столиці здебільшого позитивно сприймає заходи з підвищення статусу української мови, розширення сфер її використання.

Є й зовнішні чинники, які сприяють “українізації” міста. Київ залишається найбільшим в Україні центром тяжіння мігрантів, найбільше серед яких україномовного населення з Київської та сусідніх областей. Міграційний приріст населення Києва в останні роки щороку становить декілька десятків тисяч осіб, 90 % з яких – це міграція в межах України. Зокрема, в 2005 р. внутрішній міграційний приріст Києва (внутрішня міграція, в межах України) становив 28,7 тис. осіб, в 2004 р. – 29,3 тис. осіб, 2003 р. – 21,9 тис. осіб. Київ – найбільший в Україні центр маятникових переміщень населення. В прилеглих до Києва адміністративних районах Київської області щонайменше третина зайнятого населення працює в столиці.

Незважаючи на те, що місто здебільшого російськомовне, сьогодні абсолютна більшість шкіл Києва – україномовні, українською мовою навчається 95 % дітей столиці (інша річ, що українська мова в школах часто звучить лише на уроках), причому на початку 90-их років ХХ ст. переведення шкіл з російської мови викладання на українську відбулося без примусу з боку влади. Більшість населення Києва виступає проти надання російській мові статусу офіційної в Україні. За результатами опитування Інституту Соціології НАН України, який провели в 2000 р, 55,6 % жителів столиці дали негативну відповідь на запитання про доцільність надання такого статусу російській мові, 27,3 – позитивну, й 17,2 % – зазначили, що їм складно відповісти на це питання¹.

Деякий період в питанні “українізації” столиці відчувалася підтримка з боку місцевої влади. Державна адміністрація Києва проводила заходи з розширення сфери вживання української мови в столиці у рамках програми “Українська мова в українській столиці” (2002–2005). Програма передбачала розширення мережі книгарень з україномовною літературою і періодичними виданнями, розміщення книжкових кіосків з україномовною літературою поблизу станцій метрополітену, створення спеціалізованої безкоштовної телефонної служби “Громадська мовознавча приймальня”, яка б надавала консультації з українського правопису і лексики, а також інші заходи. Наскільки дієвою була ця програма невідомо. Загалом для вирішення мовних проблем Києва, зокрема розширення сфери

¹ *Стріха М.* Чи прийме Україна мовні рецепти своєї столиці? / *Стріха Максим* // Український регіональний вісник. – 2002. – № 30. – С. 1, 4.

використання української мови в столиці, треба об'єднати зусилля центральної влади й органів місцевого самоврядування міста.

Для нормалізації мовної ситуації в Криму важливо вирішити два завдання: розширити сферу використання державної мови на території півострова, забезпечити мовні права етнічних меншин, зокрема кримськотатарського населення півострова. Проблема української мови в Криму, безперечно, не зводиться лише до того, що більшість населення не володіє державною мовою, чи до надто високих показників мовної русифікації українського населення півострова чи відсутності україномовних шкіл (хоча це також важливо). Головна проблема – подолати відверто вороже ставлення значної частини жителів півострова до державної мови, яке постійно підживлюється з боку місцевих кримських, а також російських антиукраїнських організацій.

В Криму є значні труднощі з реалізацією мовних прав кримськотатарського населення. Більшість шкіл, в яких сьогодні викладають кримськотатарську мову, – це змішані школи (російсько-кримськотатарські). Шкіл, в яких викладають лише кримськотатарською мовою, декілька. Важливою проблемою є недостатня кількість підручників кримськотатарською мовою.

На думку деяких представників кримськотатарської інтелігенції, Міністерство освіти та науки Криму саботує розвиток кримськотатарського шкільництва. Ще на початку 2006 р. в п'яти школах, які мають статус “кримськотатарських”, навчалось лише близько чотирьох тисяч учнів. Крім того, у цих школах лише частину предметів викладають кримськотатарською мовою. Тривожними для кримськотатарської громадськості є також численні випадки відмови школярів кримськотатарської національності вивчати рідну мову.

Зазначимо, що вирішення численних мовних проблем Криму можливе лише за умови вирішення ширшої проблеми відновлення впливу центральної влади на внутрішню ситуацію на півострові. За багатьма параметрами центральна влада не контролює внутрішньополітичну ситуацію, що склалася в Криму, не має реальних важелів впливу на місцеву владу. Ситуація ускладнюється також тим, що в регіоні надзвичайно активно діють російські державні та недержавні структури. Вирішення мовних проблем Криму, на наш погляд, пов'язане з досягненням політичної стабільності в українському суспільстві, економічним розвитком і підвищенням рівня життя населення, посиленням позиції України на світовій політичній арені. Тільки сильна центральна влада, яка діє відповідно до

національних інтересів України, здатна змусити місцеву владу поважати мовні права населення.

У процесі дискусій щодо головних засад мовної політики в Україні доволі часто висловлюються міркування про запровадження суворіших вимог щодо володіння державною мовою посадовими особами та використання її в публічних сферах, порівняно з сучасними нормами мовного законодавства. В цьому контексті наводять приклад мовної політики в країнах Прибалтики, державність яких було відновлено після розпаду СРСР.

На наш погляд, мовна ситуація в прибалтійських республіках напередодні розпаду Радянського Союзу мала деякі докорінні відмінності порівняно з Україною, що ставить під сумнів доцільність прямого запозичення їхнього досвіду вирішення мовних проблем.

За підсумками перепису населення 1989 р. етномовна ситуація в прибалтійських республіках, зокрема в Латвії та Естонії, була ледве чи не катастрофічною для мов титульних етнічних спільнот. У Латвії частка латишів в етнічному складі населення становила лише 52,2 % (в 1935 р. – 75,5 %), в Естонії частка естонців – 61,5 % (в 1935 р. – 87,7 %) ¹. В столиці Латвії Ризі частка осіб, що вважали рідною мовою латвійську, становила лише 35,9 % (частка латишів – 36,5 %), в столиці Естонії, Талліні, жителів, що вважали рідною мовою естонську, було 46,6 % (частка естонців – 46,8 %). В усіх інших найбільших містах Латвії й у багатьох великих містах Естонії в етнічному складі домінували росіяни, в мовному складі – населення, яке вважало рідною мовою російську. Якби не введення законодавчих обмежень щодо набуття громадянства для іммігрантів радянського періоду (що привело до позбавлення їх виборчого права), а також запровадження жорсткої мовної політики протекціонізму державних мов, етнічний і мовний поділ Естонії та Латвії, зробив би не можливим проведення ефективної внутрішньої та зовнішньої політики урядами цих держав.

Мовна ситуація в Україні на початку 90-их років ХХ ст. була усе-таки ліпшою. Рідною мовою українську мову вважали 2/3 населення. Незважаючи на високий рівень мовної русифікації великих міст держави, більшість населення там становили українці. В деяких найбільших містах, зокрема в столиці Києві, в мовному складі населення абсолютну більшість становили особи, які вважали рідною мовою українську. Така мовна ситуація створювала умо-

¹ Губенко Д. Сучасна мовна політика Балтійських держав / Д. Губенко // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнар. конф. / Г.Скрипник (відп. ред). – К., 2000. – С. 212–216.

ви для проведення м'якшої мовної політики (з поступовим підвищенням вимог законодавства щодо застосування державної мови, у процесі зростання рівня володіння нею населенням України), порівняно з Латвією й Естонією. Подібний шлях обрала Литва (у ній в 1989 р. частка титульної етнічної спільноти становила 81 %), яка після відновлення державності, надала громадянство всім постійним мешканцям республіки, так само як і Україна.

У цьому контексті можна припустити, що, на перший погляд, непослідовна і нерішуча мовна політика періоду президентства Л. Кучми мала й позитивні сторони. За нашими обчисленнями в Україні в перші роки після проголошення незалежності частка населення, орієнтованого здебільшого на російську мову, дещо перевищувала частку осіб, які орієнтувалися на українську мову. Цю перевагу підтверджує перемога Л. Кравчука і Л. Кучми (завдяки передусім східним областям і російськомовному населенню) на президентських виборах, відповідно, 1992 р. і 1994 р. На межі ХХ і ХХІ ст. внаслідок сприятливіших для україномовного населення етнодемографічних, етносоціальних і етномовних процесів частка населення, яке орієнтувалося на українську мову, уже дещо перевищувала частку російськомовного населення. Це стало головною причиною перемоги В. Ющенка завдяки україномовному електорату західних і центральних регіонів України.

Радикальніша мовна політика в першій половині 90-их років ХХ ст., зокрема посилення вимог щодо володіння українською мовою, могли призвести до мобілізації російськомовного населення. Оскільки воно мало незначну більшість у мовному складі, то така мобілізація цілком могла призвести до їхнього успіху в питанні впровадження російської мови як другої державної. Мобілізація російськомовного населення у перше десятиріччя ХХ ст. (після того, як Президентом став В. Ющенко) є менш загрозливою, оскільки пройдено критичну межу. Сьогодні жителів України, що орієнтуються на українську мову є більше, ніж тих, які схильні підтримувати російську мову. Крім того, частка населення орієнтованого на українську мову щороку неухильно збільшується.

Іноді науковці висловлюють думки, що на початку 90-их років було втрачено шанс швидкої українізації, коли населення на хвилі патріотизму навіть у східних областях було готове активно підтримувати заходи з розширення сфер функціонування української мови. Це твердження також неоднозначне. Адже Україна в перші роки незалежності опинилася в економічній кризі, суспільство отримало у спадок від радянської системи велику кількість проблем. За цих умов жорсткі заходи в мовній політиці могли б

призвести до повної компрометації ідеї відродження і забезпечення повноцінного розвитку української мови. В 90-их роках ХХ ст. Українська держава мабуть все-таки була приречена на амбівалентну мовну політику.

Платою за жорстку мовну політику дуже часто є самоізоляція мовних груп, їхнє небажання інтегруватися в місцеві суспільства, мовна мобілізація, посилення радикальних настроїв серед представників мовних меншин. Крім того, розвиток мовної ситуації на пострадянському просторі свідчить про те, що назагал влада має доволі обмежені можливості для регулювання мовних проблем суспільства засобами мовної політики. Мовна ситуація значно пов'язана з демографічними параметрами населення, а також зі стереотипами мовної поведінки різних етнічних спільнот, зміна яких потребує тривалого періоду. Значний вплив на мовну ситуацію мають також особливості розселення різних етнічних і мовних груп, змінити які ще важче.

Наприклад, у Латвії, незважаючи на політику протекціонізму державної мови, за підсумками перепису 2000 р. частка осіб, які вільно володіли державною мовою, усе-таки ще була дещо меншою, ніж частка осіб, які вільно володіли російською мовою¹. Частка росіян, які вільно володіють латвійською мовою (58,5 %), хоча й підвищилася вдвічі порівняно з 1989 р. (22,3 %), майже не відрізнялася від аналогічного показника в Україні (в 2001 р. російською мовою вільно володіло 58,8 % росіян, в 1989 р. – 34,3 %), де значно м'якша мовна політика щодо використання державної мови.

Застерігаючи проти надміру жорсткої мовної політики, мабуть, варто погодитися з науковцями, які доводять доцільність політики обмеження використання в етномовному просторі України мов міжнародного спілкування, зокрема російської й англійської. Цими мовами володіють сотні мільйонів осіб, вони мають усі умови не лише для розвитку, а й для подальшої експансії, витіснення інших етнічних мов.

¹ Лигута Т. Языковая политика с позиции латышского языка / Лигута Т. // Tagad. – 2001. – № 3. – С. 18–23.

ВИСНОВКИ

Суттєвою рисою внутрішньополітичного життя України є наявність низки проблем, які пов'язані з сучасною мовною ситуацією в державі. Мовні проблеми вагомо впливають на більшість соціальних і політичних процесів. Мовне питання вже традиційно активно використовують в політиці, у боротьбі політичних партій за прихильність виборців різних регіонів. Популярна ця тема серед науковців, особливо в мовознавчих, соціологічних і політологічних дослідженнях. За словесною риторикою, яка супроводжує мовне питання, дуже часто не має розуміння сутності мовних проблем, розуміння причин формування сучасної мовної ситуації, рушійних сил процесу мовної асиміляції, а також процесу поширення двомовності, його генезису, негативних і позитивних сторін.

Вирішенню сучасних мовних проблем України значно сприятиме вивчення просторових особливостей мовної ситуації в державі, що є предметом дослідження етномовної географії – напряду в суспільній географії, який досліджує населення в мовному аспекті. В етномовній географії розуміння мовної ситуації дещо інше, ніж в соціолінгвістиці, науковій дисципліні, в якій почали використовувати цей термін. З суспільно-географічного погляду мовна ситуація – це стан мовного складу населення, етномовних процесів і геопросторова організація мовних груп населення у конкретний період часу на певній території.

Передумови для формування сучасної моделі мовної ситуації в Україні було закладено ще в XIII–XIV ст. в процесі занепаду Київської Русі, й поступовою втратою незалежності українськими землями. Остаточно мовна ситуація сучасного типу склалася лише в середині XX ст., вже після завершення Другої світової війни.

Впродовж тривалого періоду головним чинником, який впливав на мовну ситуацію в Україні, була відсутність української державності. На українських етнічних землях внаслідок міграції неукра-

їнського населення почали розповсюджуватися інші, крім української, етнічні мови: російська, польська, німецька тощо. Найбільше ця міграція охопила міста, особливо великі, проте в деяких регіонах, особливо на заході й півдні України, значною вона була й у сільській місцевості. Відсутність української державності стала також чинником поширення двомовності, тому що в головних комунікативних сферах (політика, освіта, наука, економіка, військо) панувала мова титульних етносів держав, до складу яких входили українські землі. Українцям для того, щоб підвищувати свій соціальний статус, обов'язково треба було опановувати другу мову. Так формувалася українсько-російська двомовність у регіонах України, які входили до складу Російської імперії, українсько-польська – на українських землях у складі Речі Посполитої, українсько-румунська – в Румунії тощо.

Двомовність поступово призводила до мовної, а далі й етнічної асиміляції українців. Впродовж тривалого періоду мовна асиміляція не була значною за обсягами. Цей процес відбувався у великих містах, тоді як абсолютну більшість українського населення становили сільські жителі, рівень урбанізації території України був доволі низьким.

Наприкінці XIX ст. головно внаслідок міграцій і процесів мовної асиміляції, мовний склад населення України був доволі неоднорідним. Попри загальну перевагу осіб, які рідною мовою вважали українську, значна частка населення розмовляла іншими мовами, зокрема російською, єврейською (їдиш), польською, німецькою й ін. Мовна ситуація мала суттєві територіальні відмінності. Значно відрізнялася ситуація у сільській місцевості та міських поселеннях. В усіх найбільших містах України (людністю понад 100 тис. осіб) частка жителів, які послуговувалися українською мовою, була незначною. Не мало україномовне населення переваги в багатьох середніх і малих містах. Крім того, у міських поселеннях мовний склад жителів значно залежав від функціонального типу. Доволі великі ареали розселення неукраїномовного населення були у сільській місцевості. Українська етномовна територія неухильно зменшувалася внаслідок мовної асиміляції українців етнічного прикордоння. Найвищою частка осіб, що вважали рідною мовою українську, була в тих українських регіонах, які в другій половині XVII–XVIII ст. мали адміністративну автономію, тобто на Лівобережжі й Слобожанщині. Найменшою частка україномовного населення була на півдні України.

Найважливіші риси мовної ситуації в Україні, сформовані до кінця XIX ст., було збережено впродовж перших десятиріч XX ст.

Саме в цей період суттєво збільшилися макрорегіональні відмінності мовного складу населення. Східна частина України дедалі більше ставала російськомовною. Найбільше сприяла цьому форсована індустріалізація сходу й, відповідно, швидка урбанізація населення. Урбанізація зруйнувала українські сільські мовні середовища й зміцнила російські мовні середовища великих міст. Внаслідок індустріалізації Донбасу та Придністров'я на сході України сформувалися великі русифіковані міські середовища. На півдні важливим чинником русифікації став подальший розвиток портових міст, а також розвиток санаторно-курортного господарства.

Суттєвою була роль у формуванні сучасної мовної ситуації Голодомору 1932–1933 рр. Він суттєво послабив демографічну потужність української мови, особливо в Центральній Україні, в регіонах з найвищою часткою і щільністю україномовного населення (Полтавщина, Харківщина, Черкащина, Київщина), що зазнали найбільших демографічних втрат. Внаслідок цього в структурі україномовного населення почала збільшуватися частка жителів Західної України. Почалося зміщення українського етномовного ядра з Центральної України на захід. Посиленню впливу Західної України на мовну ситуацію в інших регіонах України посприяло також приєднання її в 1939 р. до складу СРСР.

Сучасна модель мовної ситуації остаточно усталилася в 40–50-их роках ХХ ст. Після Другої світової війни Україна за мовним складом населення стала двомовною. За підсумками перепису 1959 р. українську або російську мови рідними вважало понад 97 % жителів УРСР. Після обміну населенням з Польщею та знищення гітлерівцями євреїв сформувалася абсолютна перевага україномовних жителів у Західній Україні, зокрема в Галичині, де до 1939 р. понад 30 % становило населення, що вважало рідною мовою польську. На заході України суттєво зросла також частка україномовного населення серед жителів міських поселень. В середині ХХ ст. в Україні на заході та в центрі сформувалася доволі широка смуга областей, у яких частка населення, що вважало рідною мовою українську, становило понад 90 %. З іншого боку, на сході та півдні України численні втрати населення в період Другої світової війни, депортації німців, кримських татар, деяких інших етнічних груп, повоєнна відбудова господарства, яка супроводжувалася масовими міграціями, сприяли подальшому посиленню російськомовних середовищ. У 60–80-их роках ХХ ст. в Українській РСР поступово усталився режим найбільшого сприяння розвитку російськомовного простору, тоді як формування україномовного простору зіткнулося з численними перешкодами.

Напередодні проголошення незалежності мовна ситуація в Україні мала такі головні особливості. У мовному складі населення УРСР абсолютну більшість становили особи, для яких рідною мовою була українська. Проте частка населення, яке вважало рідною російську мову, становила майже третину від загалу жителів України. Частка осіб, які спілкувалися здебільшого російською мовою, була ще вищою. В мовному складі міських жителів перевага населення, яке рідною вважало українську мову, була незначною. Натомість сільська місцевість була майже суцільно україномовною, за винятком Криму, й окремих прикордонних регіонів компактного проживання етнічних меншин. Більшість жителів України вільно володіла українською та російською мовами. Причому російською мовою наприкінці 80-их років ХХ ст. вільно володіло вже навіть дещо більше населення, ніж українською. Рівень мовної русифікації населення неухильно зростав.

З заходу на схід і південь збільшувалася кількість населення, для якого рідною була російська мова, та рівень мовної русифікації українців. Державна мовна політика забезпечувала російській мові значно вищий соціальний статус, ніж українській. Майже у всіх регіонах України російська мова домінувала у більшості сфер суспільного життя. Це призводило до мовної асиміляції сотень тисяч українців щороку, зокрема у великих русифікованих містах. Іншим важливим фактором мовної асиміляції були особливості міграційних процесів, внаслідок яких в Україну постійно прибувала значна кількість російськомовного населення з інших регіонів колишнього СРСР, тоді як десятки тисяч українців щороку переселялися в інші республіки Радянського Союзу. Стримували мовну асиміляцію українців лише вищі показники природного приросту, доволі висока щільність українського сільського населення у деяких регіонах. Там, де українці мали зазначену вище перевагу, в мовному складі населення частка осіб, що вважали українську рідною мовою, підвищувалася.

Після проголошення незалежності України соціальна роль української мови поступово почала підвищуватися, російської – зменшуватися. Це видно з підсумків перепису населення 2001 р., який зафіксував такі тенденції: підвищення в складі жителів України частки осіб, що вважають рідною мовою українську мову, та зменшення – осіб, для яких рідною є російська мова; підвищення темпів українізації національних меншин; збільшення кількості осіб, які вільно володіють українською мовою як другою; суттєве підвищення показника вільного володіння українською мовою населенням держави. З іншого боку, статистичні матеріали також підтвер-

джують, що у державі важливе значення й далі має російська мова, якою вільно володіє 2/3 населення України.

У 2001 р. в Україні українською мовою вільно володіло 42,3 млн осіб (у тім числі для 32,6 млн осіб вона була рідною), що становило 87,8 % населення держави. Демографічна потужність української мови дещо зменшилася порівняно з 80-ми роками ХХ ст. Головна причина – демографічна криза в Україні, внаслідок якої припинився природний приріст населення, що був головним чинником збільшення кількості населення, яке вважає рідною мовою українську. Крім того, у деяких регіонах України не припинилися процеси мовної русифікації українців. Зниження демографічної потужності української мови, тобто зменшення кількості осіб, які вважають її рідною мовою в Україні й світі, є головною мовною проблемою держави.

У розподілі населення, яке вільно володіє українською мовою, за національностями, абсолютно домінують українці. Серед представників етнічних меншин України найліпше українською мовою володіють поляки. Найнижчий показник володіння державною мовою у кримських татар. За винятком Криму, у всіх інших регіонах більшість населення вільно володіє українською мовою. Тільки у чотирьох регіонах держави (Крим, Донецька, Луганська, Одеська області) менше, ніж половина населення рідною мовою вважає українську. Після проголошення незалежності України тенденцію до підвищення частки осіб, які вважають рідною мовою українську мову, простежено у більшості регіонів держави.

Російська мова є другою після української за поширеністю в Україні, нею вільно володіє більшість населення держави, рідною її вважає близько 30 % жителів. Близько 90 % населення, що вважає російську мову рідною, зосереджене у міських поселеннях, зокрема в найбільших містах. Також близько 90 % осіб, які вважають російську мову рідною, живе у східних і південних областях України. Після 1991 р. в Україні кількість населення, яке вільно володіє російською мовою, зменшується, особливо інтенсивно у сільській місцевості. Зменшується також кількість і частка осіб, для яких російська мова є рідною. В структурі населення, яке вважає її рідною, збільшується частка українців, натомість частка росіян і представників інших етнічних спільнот – зменшується. Російська мова й далі виконує функцію мови етнічного спілкування, тому що етнічні меншини здебільшого володіють нею ліпше, ніж українською мовою. Така роль російської мови зберігається тільки на півдні й сході України, натомість на заході, зокрема в Закарпатті й Чер-

нівецькій області, мовою міжетнічного спілкування поступово стає українська мова.

В Україні частка населення, що вважає рідною мовою українську або російську, сукупно становить 97,1 % від загалу жителів держави. Осіб, які вважають рідними всі інші мови, які є в етномовному просторі України, всього близько 1,4 млн. або ж 2,9 %. Зокрема, в деяких регіонах, крім української та російської, поширеними є румунська, молдовська, угорська, кримськотатарська, білоруська, болгарська, гагаузька. Володіють цими мовами передусім представники відповідних етнічних меншин. Здебільшого мова їхньої національності – це їхня рідна мова.

Більшість населення держави двомовна. Щонайменше двома мовами вільно володіє близько 60 % жителів держави. Абсолютно домінує двомовність, в основі якої є володіння мовою своєї національності та російською або українською мовами. Найпоширеніша двомовність серед населення східних і південних областей України. Найменше поширена двомовність на заході України, особливо у Галичині та Західній Волині.

В найближче десятиріччя у західних областях ступінь українсько-російської двомовності населення далі зменшуватиметься, тому що тут доволі вузькою є сфера активного використання російської мови. Населення Західного регіону, особливо Галичини, частково переорієнтовується з другої російської мови на другу польську. На заході України також триває переорієнтація угорського та румунського населення з другої російської мови на другу українську. На сході та півдні країни двомовність населення зростає, тому що підвищується ступінь володіння українською мовою російськомовними жителями цих областей.

За своєю сутністю процес зниження рівня двомовності жителів України є процесом дерусифікації, тому що передусім знижується надто високий рівень володіння населення російською мовою, який сформувався внаслідок мовної політики радянського періоду. Важливий наслідок зниження рівня двомовності населення України – підвищення його мовної стійкості. Це сприяє зменшенню в структурі українців частки осіб з нечіткою мовною поведінкою, які залежно від ситуації розмовляють або російською, або українською мовами. Водночас із зниженням кількості двомовного населення, підвищенням у структурі двомовної частки росіян дедалі більше поширюється діалогічний білінгвізм.

Україна є державою з високим рівнем мовної асиміляції населення. На початку XXI ст. кількість осіб, що не вважало рідною мовою мову своєї національності, становила понад 7 млн осіб, або

майже 15 % жителів держави. З них 2,3 млн осіб узагалі не знало мови своєї національності. Головним напрямом мовної асиміляції завжди була русифікація, тобто перехід людини з рідної мови своєї національності на рідну російську мову. Русифікованими є більшість білорусів, євреїв, греків України, значна частка українців, болгар, молдован, гагаузів, представників деяких інших етнічних спільнот. Мовної українізації найбільше зазнало польське населення. Русифіковане населення мешкає здебільшого у містах, зокрема в урбанізованих регіонах сходу та півдня України.

У сільській місцевості відбувається українізація етнічних меншин, однак цей процес менш інтенсивний, ніж русифікація населення у великих містах. Процеси мовної українізації найчіткіше виражені на заході України. В останнє десятиріччя простежено тенденцію до деякого посилення ролі української мови в процесі мовної асиміляції населення. Зокрема, підвищується рівень мовної українізації майже усіх етнічних меншин, у складі населення більшості областей припинилося зростання кількості та частки українців, які вважають рідною мовою російську. Проте в деяких регіонах України (східні області, Крим, Одещина) русифікація українців і представників інших етнічних спільнот не припинилася. Процеси дерусифікації гальмують відсутність послідовної мовної політики в державі, зокрема відсутність стратегії розвитку державної мови.

Аналіз коефіцієнтів етномовного домінування серед українців і росіян у розподілі за адміністративними регіонами засвідчує, що в 2001 р. серед усього та міського населення українська мова домінувала в 16 областях, російська – в восьми, а також в АР Крим, Києві та Севастополі. У сільській місцевості українська мова домінувала в усіх регіонах, крім Криму, Донецької, Запорізької та Луганської областей.

Аналіз коефіцієнтів етномовного домінування в розподілі за адміністративними районами та містами обласного значення засвідчує, що територія домінування російської мови в Україні значно більша, ніж територія, на якій особи, що вважають рідною мовою російську, становлять більшість населення. Усього в етномовних середовищах з домінуванням російської мови живе понад 40 % від загалу жителів України. За показниками етномовного домінування виділено головні райони русифікації населення в Україні, в яких у міжетнічних відносинах майже цілковито домінує російська мова: Донецький, Придніпровський, Кримський, Київський, Сіверський, Харківський, Північно-Причорноморський, Приазовський, Південно-Бессарабський.

Для того, щоб відобразити просторову диференціацію мовної ситуації в Україні, виділено п'ять етномовних провінцій, а в їхньому складі 18 етномовних областей та 81 етномовний район.

Етномовні провінції, – Західна, Центральна, Сіверсько-Слобожанська, Придніпровсько-Донецька, Південна, – характеризуються значними відмінностями історико-політичного розвитку території впродовж тривалого періоду, особливостями заселення та господарського розвитку, а також макрогеографічним положенням.

Етномовні області виділяють передусім за особливостями мовного складу населення, домінуванням певної мови в міжетнічних відносинах, тенденціями розвитку етномовних процесів, зокрема процесу мовної асиміляції, а також ступенем поширення двомовності, особливостями розвитку регіональних систем розселення. У складі Західної етномовної провінції виділено чотири етномовні області (Галицька, Західно-Волинська, Закарпатська, Чернівецька), також чотири – у Центральній провінції (Подільська, Поліська, Правобережна, Лівобережна), дві – в Сіверсько-Слобожанській (Сіверсько-Сумська, Харківсько-Старобільська), три – в Придніпровсько-Донецькій (Придніпровська, Гуляйпільсько-Лозівська, Донецька), п'ять – у Південній (Південно-Бессарабська, Північно-Причорноморська, Дністровсько-Дніпровська, Приазовська, Кримська).

Інший варіант етномовного районування передбачає поділ України на 12 етномовних регіонів: Закарпатський, Чернівецький, Галицький, Західно-Волинський, Поліський, Центральний, Донецький, Південний. Найвищою частка населення, що вважає рідною мовою українську, є в Західно-Волинському регіоні, далі йдуть Галицький, Подільський, Центральний. У всіх цих районах частка осіб, для яких рідною мовою є українська, перевищує 90 %. Регіонів, у яких перевагу має населення, що вважає рідною мовою російську, є лише два – Кримський і Східний.

У перше десятиріччя ХХІ ст. головною тенденцією розвитку мовної ситуації в державі є поступове зростання частки осіб, які вважають рідною мовою українську. В структурі осіб, що вважають рідною мовою українську, далі зростає частка жителів Західної України. Цьому найбільше сприяють: найліпша порівняно з усіма іншими регіонами демографічна ситуація на заході; несприятлива демографічна ситуація впродовж тривалого періоду в центральній частині України (особливо у сільській місцевості), де зосереджена найбільша кількість україномовного населення; мовна русифікація україномовного населення на сході та півдні. В структурі населення, що вважає рідною мовою українську, підвищується частка міських жителів, інакше кажучи, зростає рівень урбанізації україно-

мовного населення. Це свідчить про поліпшення його соціальної структури та підвищення соціального статусу.

Після проголошення незалежності суттєво підвищилася територіальна концентрація населення, що вважає рідною мовою російську. В 2001 р. 50,8 % усього населення держави, для якого рідною мовою є російська, було сконцентровано у трьох регіонах України – Донецькій, Луганській областях і Криму (АР Крим і м. Севастополь), тобто на 13 % території України. У західних і центральних районах України відбувається геопросторовий процес стягування російськомовного населення, міграція його з малих і середніх за людністю міст у великі міста, зокрема обласні центри.

Важливою тенденцією сучасної мовної ситуації в Україні, яка вагомо впливає на чимало мовних показників, а також загалом на суспільно-політичну ситуацію в Україні, є тенденція до чіткішої мовної ідентифікації жителів держави, чіткішої мовної поведінки. Зокрема, зменшується кількість жителів України, які висловлюють сумніви щодо того, яка саме мова є їхньою рідною (українська чи російська), зменшується кількість ситуативних білінгвів, а також кількість носіїв так званого суржику. Ця тенденція зумовлена передусім значною політизацією мовного питання в останні роки.

Головна внутрішня мовна проблема України – поглиблення територіальних відмінностей мовного складу населення. Розподіл держави на російськомовну й україномовну частини не є чітким. Східні та південні області не суцільно російськомовні, тут є чимало територій, де абсолютна більшість населення рідною мовою вважає українську. Уявлення про суцільну російськомовність східних і південних областей України, зокрема тих регіонів, де за статистичними даними все-таки домінує українська мова, формують такі чинники: майже цілковите домінування російської мови в інформаційному просторі; значне поширення суржику, використання україномовним населенням великої кількості російських слів; слабка мовна стійкість україномовного населення, швидкий перехід на російську мову в розмові з російськомовною особою; домінування політичних партій, які відстоюють доцільність підвищення статусу російської мови в державі.

Іншою важливою мовною проблемою є протиставлення у мовному відношенні російськомовних міст та україномовної сільської місцевості. Серед десяти найбільших міст держави лише у Львові домінує українська мова. В усіх інших простежується значне домінування російської мови, незважаючи на те, що в етнічному складі населення переважають українці, а навколишня сільська місцевість навколо деяких великих міст україномовна.

Актуальність проблеми “російськомовне місто – україномовне село” в останні десятиріччя дещо зменшується. В урбанізованих районах сходу русифікація охопила й сільську місцевість, особливо там, де мешкають у значній кількості росіяни та представники етнічних меншин. З іншого боку, на Заході України вже сформовано доволі потужні україномовні середовища у містах, утім числі й великих. Посилюються позиції української мови у великих містах в центрі України.

Не втрачає актуальності проблема мовної русифікації населення України. Подальшій мовній русифікації українців сприяє інерційність цього процесу. На збереження сильних позицій російської мови впливає також зовнішня політика сусідньої Росії, яка активно використовує мовне питання для посилення свого впливу на політичну ситуацію в країнах пострадянського простору. Крім того, посиленню російськомовних середовищ й далі сприяє подальша русифікація представників низки етнічних меншин, які впродовж тривалого періоду мешкають в Україні.

Оптимізації мовних відносин в Україні, посиленню ролі української мови, подоланню наслідків мовної русифікації значно перешкоджає незнання значною частиною населення держави української мови. За підсумками перепису 2001 р. українською мовою не володіло майже 5,9 млн осіб, що становило 12,2 % від загалу населення держави. Найбільш гострою ця проблема є в Криму, де понад 60 % жителів не володіє вільно державною мовою.

Аналіз тенденції розвитку мовної ситуації в Україні в найближчі десятиріччя дає змогу зробити висновок, що становище української мови в більшості регіонів держави буде поступово поліпшуватися. Стає незворотною тенденція до остаточної мовної українізації більшості центральних областей України, попри наявність тут значної кількості російськомовного населення в столиці та обласних центрах.

На відміну від Центральної України на сході та у великих містах півдня швидко посилення ролі української мови малоімовірне. Збереженню домінування у східних областях передусім сприятиме відсутність повноцінних українських мовних середовищ. Крім того, значну частину російськомовного населення на сході становлять етнічні росіяни, мовна стійкість яких доволі висока. Збереженню вагомій ролі російської мови на сході сприятиме також географічне сусідство з Росією. Відповідно, розподіл України на здебільшого україномовну й здебільшого російськомовну частини зберігатиметься ще впродовж тривалого періоду.

На тенденції розвитку мовної ситуації суттєво впливатиме державна мовна політика. За умов проведення цілеспрямованої та послідовної державної політики щодо забезпечення повноцінного функціонування української мови, підвищення її комунікативної потужності, теоретично у більшості регіонах України можливе доволі швидке подолання наслідків мовної русифікації українського населення. Для цього потрібні успіхи в економічній сфері, значне підвищення добробуту населення, що сприятиме формуванню довіри громадян до держави, національної єдності населення. Підвищення частки україномовного населення буде відбуватися головно завдяки свідомому переходу на українську мову російськомовних українців, тобто реальної реасиміляції внаслідок підвищення престижу української мови й Української держави.

За умов реалізації сценарію, який передбачає збереження статусу української мови як єдиної державної, проте відсутність дієвих засобів на підтримку цього статусу, посиляться роль регіональних влад у процесі формування та реалізації мовної політики. Частка населення, яке вважає рідною мовою українську, буде підвищуватися головно внаслідок демографічних переваг україномовного населення. Реальної дерусифікації населення російськомовних регіонів, як і раніше, не буде. Збережуться значні відмінності мовної ситуації в макрорегіонах України.

Надання статусу другої державної російській мові, або якесь інше підвищення її статусу, подібно до сучасних спроб у деяких областях проголошення її регіональною чи офіційною, остаточно призведе до формування суцільної смути російськомовного населення на сході й півдні, що провокуватиме постійне загострення мовного питання.

Для мовної політики сучасної України головною метою водночас із гарантуванням мовних прав населення є забезпечення повноцінного розвитку української мови як єдиної державної. На територіях, де значна частина населення не володіє державною мовою, першочерговим завданням є досягнення вільного володіння усім населенням українською мовою. У регіонах і місцевостях, де більшість населення вважає рідною мовою українську, проте інші мовні параметри, а також матеріали соціологічних досліджень засвідчують про домінування у міжетнічних відносинах російської мови, головним завданням є зміна типу двомовності з вертикальної на горизонтальну, тобто формування ситуації паритету мов. Досягнути цього можна завдяки підвищенню комунікативної потужності української мови. В регіонах, де мовна ситуація загалом сприятлива для розвитку державної мови, й роль української мови здебіль-

шого відповідає її статусу в державі, а це передусім західна частина України, головним завданням стає підвищення культури мовлення населення.

Для успішного вирішення головних завдань мовної політики надзвичайно важливим є підвищення демографічної потужності української мови, тобто подолання демографічної кризи в Україні.

Між сучасними мовними та соціально-економічними проблемами держави є тісний взаємозв'язок. Вирішення значної частини соціально-економічних проблем населення держави, підвищення рівня добробуту жителів України, формування в держав середнього класу – це важливий крок на шляху до поліпшення мовної ситуації в країні. Натомість збереження складного соціально-економічного становища, зубожіння населення, безробіття, збільшення дистанції між біднішою і багатію частиною населення сприятиме постійному загостренню мовних проблем, їх політизації, спекуляціям щодо мовного питання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Аза Л. О. Білінгвізм у контексті демосоціальної диференціації / Лариса Аза // Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 371–378.

Аза Л. О. Регіональний аспект етномовної диференціації / Лариса Аза // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 494–500.

Актуальні питання вітчизняної етнополітики : шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [Беліцер Н. В., Бугаєв С. В., Вариво-да Я. О. й ін.]; за заг. ред. Ю. Тищенко. – К. : Укр. незалежний центр політ. дослідж., 2004. – 312 с.

Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.

Алексеевко А. Первая перепись населения в суверенном Казахстане : некоторые итоги и оценки / Александр Алексеевко // Миграция в СНГ и Балтии: через различия проблем к общему информационному пространству : материалы конф. (8-9 сент. 2000 г., Санкт-Петербург) / [под. ред. Г. Витковской, Ж. Зайончковской]. – СПб. : “АлмагонтЪ”, 2001. – С. 82–97.

Алпатов В. М. 150 языков и политика, 1917–1997 : Социолінгвіст. проблеми СРСР и постсовет. пространства / В. М. Алпатов. – М. : Рос. акад. наук : Ин-т востоковедения, 1997. – 190, [1] с.

Алпатов В. Языковая ситуация в регионах России / Владимир Алпатов // Отечественные записки. – № 2. – 2005. – С. 210–219.

Алтынбекова О. Б. Миграция в Казахстане: новый статус русского языка / Алтынбекова О. Б. // Демоскоп Weekly. – 19 июля–20 августа 2006 г. – № 251–252. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit05.php>.

Алфьоров М. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській (Луганській) і Сталінській областях у 1952–1959 рр. / Микола Алфьоров // Схід. – 2005. – № 1 (67). – С. 52–55.

Арель Д. Спокуса “націоналізації” української держави / Домінік Арель // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 84–107.

Арефьев А. Сколько людей говорят и будут говорить по-русски? / Александр Арефьев // Демоскоп Weekly. – 19 июля – 20 августа 2006 г. – № 251–252. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0251/tema01.php>.

Арутюнов С. А. Диаспора – это процесс / С. А. Арутюнов // Этнографическое обозрение. – 2000. – № 2. – С. 77–79.

Арутюнов С. А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса / С. А. Арутюнов // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 34–48.

Атлас української мови : у 3 т.; Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянизна і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984 – 498 с.; Т. 2. Волинь, Наддніпрянизна, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988 – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянизна, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 2001 – 267 с.

Базиев А. Т. Язык и нация / А. Т. Базиев, М. И. Исаев. – М. : Наука, 1973. – 247 с.

Баранникова Л. И. Говоры территорий позднего заселения и проблема их классификации / Л. И. Баранникова // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2. – С. 22–31.

Баранникова Л. И. О некоторых особенностях развития диалектов территорий позднего заселения / Л. И. Баранникова // Язык и общество : Межвуз. сб. науч. тр. / [редкол.: Л. И. Баранникова (отв. ред.) и др.]. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1967. – С. 33–42.

Барвінський В. Досліди з поля статистики / Володимир Барвінський. – Львів : Б. в., 1882. – 64 с.

Беганська І. Формування соціальних настанов у російськомовному регіоні / Ірина Беганська, Наталя Садовська, Валентина Токарева // Всеукраїнська експертна мережа. Аналітика. – Режим доступу до публ. : http://experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=13765.

Белецкий А. А. Греческие диалекты юго-востока Украины и проблема их языка и письменности / А. А. Белецкий // Балканская филология. – 1970. – Вып. 73. – № 343. – С. 117–129.

Белл Роджер Т. Социолінгвістика. Цели, методы и проблемы : пер. с англ. / Роджер Т. Белл ; [под ред. А. Д. Швейцара]. – М. : Междун. отношения, 1980. – 320 с.

Берегасі А. Українська мова у школах з угорською мовою навчання у соціолінгвістичному аспекті / Аніко Берегасі, Степан Черничко // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 82–86.

Березовенко А. Посттоталітарна динаміка і перспективи української мови / Антоніна Березовенко // Про український правопис і проблеми мови. Зб. допов. мовної секції 16-ї Річної конф. укр. проблематики в Іллінойському ун-ті. – Нью-Йорк; Львів, 1997. – С. 117–124.

Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Т. А. Бертагаев // Проблемы двуязычия и многоязычия : Сб. науч. тр. / Отв. ред. З. И. Плавский. – М. : Наука, 1972. – С. 82–88.

Білецький В. С. Мовно-культурне поле Східної України / Володимир Білецький. – Донецьк : Укр. культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2006. – 24 с.

Богоявленский Д. Д. Этнический состав населения России / Д. Д. Богоявленский // Социс : Социол. исслед. – 2001. – № 10. – С. 88–93.

Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.

Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами : Матеріали до історії сусп.-політ. відносин / Михайло Болдижар. – Ужгород, 1993. – 161 с.

Бородина М. А. Ареалогия и некоторые вопросы романского языкознания / М. А. Бородина // Вопросы языкознания. – 1975. – № 2. – С. 46–61.

Бородина М. А. Проблемы лингвистической географии (на материале диалектов французского языка) / М. А. Бородина. – М. : Наука, 1966. – 218 с.

Брицин Б. М. Мовна ситуація / Б. М. Брицин // Українська мова : Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін.] – К. : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 332.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.

Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история современность / Ю. В. Бромлей; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 1987. – 333, [1] с.

Брук С. И. Двухязычие и сближение наций в СССР / С. И. Брук, М. Н. Губогло // Сов. этнография. – № 4. – 1975. – С. 18–32.

Брук С. И. Современное состояние исследований по этнической географии в СССР / С. И. Брук, В. И. Козлов, М. Г. Левин // География населения в СССР. Основные проблемы. – М. : Географгиз, 1964. – С. 81–94.

Брук С. И. Факторы распространения двухязычия у народов СССР (по материалам этносоциологических исследований) / С. И. Брук, М. Н. Губогло // Сов. этнография. – № 5. – 1975. – С. 17–30.

Бунге В. Теоретическая география / Бунге Вильям ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1967. – 279 с.

Бурковський І. До питання про мову переважного вжитку серед лідності України / Бурковський Ігор // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 189–192.

Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие / Уриэль Вайнрайх // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 25–60.

Верещагин Е. М. Психолингвистическая и методическая характеристика двухязычия (билингвизма) / Е. М. Верещагин. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 160 с.

Верещагин Е. М. Психологическая проблематика теории языковых контактов / Е. М. Верещагин. // Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 32–54.

Взаимодействие лингвистических ареалов. Теория, методология, практика / [отв. ред. М. А. Бородина]. – Л. : Наука, 1980. – 274 с.

Виноградов В. А. Диглоссия / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 136.

Виноградов В. А. Социолингвистическая типология. Западная Африка / Виноградов В. А., Коваль А. И., Порхомовский В. Я. : [АН СССР. Ин-т языкознания]. – М. : Наука, 1984. – 128 с.

Виноградов В. А. Языковая ситуация / В. А. Виноградов // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 616–617.

Витов М. В. Некоторые вопросы этнологического картографирования / М. В. Витов // Проблемы лингво- и этногеографии и ареальной диалектологии : тезисы докладов / [отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Наука, 1964. – С. 5–7.

Вишневский А. Г. Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор / А. Г. Вишневский // ОНС: Обществ. науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 115–131.

Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – К., 1972. – 367 с.

Вопросы теории лингвистической географии / [Аванесов С. И., Бромлей С. В., Булатова Л. Н. и др.]; под ред. Аванесова С. И. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 254 с.

Воробьев Н. А. Всесоюзная перепись населения 1926 г. / Н. А. Воробьев. – М., 1957. – 245 с.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. : в 36 т. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928–1931.

Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги / [отв. ред. Ю.А. Поляков]. – М., 1991. – 118 с.

Всесоюзная перепись населения 1939 года : Основные итоги / РАН. Науч. совет по ист. демографии и ист. географии; Ин-т рос. истории; Упр. статистики населения Госкомстата. – М. : Наука, 1992. – 256 с.

Гавранек Б. К проблеме смешения языков / Богуслав Гавранек // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 94–111.

Гарипов Я. З. Анализ факторов распространения двуязычия в СССР / Я. З. Гарипов, К. Д. Аргунова // Социологические исследования. – 1980. – № 3. – С. 52–61.

Гаркавец А. Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья / А. Н. Гаркавец // Сов. тюркология. – 1981. – № 2. – С. 46–58.

Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине: Развитие структуры / А. Н. Гаркавец. – К. : Наук. думка, 1988. – 176 с.

Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини : у 2 т. / К. Ф. Герман. – Чернівці, 1995–1998.

- Гнаткевич Ю.* Українські реалії та проблема визначення терміну “рідна мова” / Гнаткевич Юрій // Народна газета. – 2003. – № 44–45. – С. 3.
- Гринберг Дж.* Определение меры разноязычия / Гринберг Джозеф // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 204–212.
- Грищенко П. Ю.* Напрями розвитку лінгвістичного картографування в Україні / П. В. Грищенко // Національне картографування : стан, проблеми та перспективи розвитку : зб. наук. праць / [відп. за вип. Р. І. Сосса]. – К. : ДНВП “Картографія”, 2003. – С. 72–79.
- Губогло М.* Кто отнял родной язык / Михаил Губогло // Независимая газета. – 22 июля 2002. – Вып. 147 (2701). – С. 7.
- Губогло М. Н.* О влиянии расселения на языковые процессы / М. Н. Губогло // Сов. этнография. – 1969. – № 5. – С. 16–30.
- Губогло М. Н.* Современные этноязыковые процессы (опыт, уроки и задачи этосоциологического изучения) / М. Н. Губогло // Расы и народы. – 1979. – № 9. – С. 9–31.
- Губогло М. Н.* Социально-этнические последствия двуязычия / М. Н. Губогло // Сов. этнография. – № 2. – 1972. – С. 26–36.
- Губогло М. Н.* Типология этнических сред при этносоциологическом изучении языковых процессов (на примере Молдавской ССР) / М. Н. Губогло // Проблемы типологии в этнографии. – М. : Наука, 1979. – С. 72–84.
- Губогло М. Н.* Языки этнической мобилизации / М. Н. Губогло. – М. : Шк. “Языки рус. культуры”, 1998. – 811 с.
- Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 496 с.
- Гумильов Л. Н.* Этносфера. История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб. : ООО “Изд. дом “Кристалл”, 2002. – 576 с.
- Даурова Л. Х.* Двуязычие, его виды и этапы развития / Л. Х. Даурова // Уч. зап. Моск. пед. ин-та им. В. И. Ленина. – № 240. – М., 1964. – С. 46–68.
- Дашкевич Я.* Етнічні псевдоменшини в Україні / Я. Дашкевич // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи : компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К. : Інтел, 1994. – С. 34–42.
- Демографический энциклопедический словарь* / [редкол.: Валентей Д. И. (гл. ред.) и др.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
- Демографічна криза в Україні : причини та наслідки* / Ін-т демогр. та соц. дослідж. НАН України, Держ. комітет статистики України / С. І. Пирожков (ред.). – К., 2003. – 232 с.
- Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні : документи та матеріали* / С. В. Кульчицький / Г. Г. Єфіменко; [НАНУ. Ін-т історії України]. – К. : НАНУ, 2003. – 192 с.
- Денисов Д. О.* Отношение жителей Донецкой области к проблеме русского языка / Денисов Денис Олегович // Всеукраїнська експертна мережа. Аналітика. – Режим доступу до публ. : http://experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11382.

- Дешериев Ю. Д.* Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе / Ю. Д. Дешериев. – М. : Наука, 1966. – 402 с.
- Дзенис З. Е.* Методология и методика социально-экономгеографических исследований / З. Е. Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
- Дзюба І. М.* Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. – К. : Вид. дім “КМ Academia”, 1998. – 276 с.
- Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України : проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис; Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 490 с.
- Дністрянський С.* Національна статистика / Станіслав Дністрянський // Студії з поля суспільних наук і статистики / [за ред. М. Грушевського]. – Львів, 1909–1910. – Т. 1–2. – С. 372–412.
- Дубова Н. А.* Антропологические аспекты урбанизации / А. Н. Дубова // Сов. этнография. – 1987. – №1. – С. 80–85.
- Еберхардт Р.* Зміни національної структури населення України в ХХ столітті / Р. Еберхардт. – Warszawa, 2006. – 310 с. – (Polish Academy of sciences. Institute of geography and spatial organization Geopolitical Studies. – Vol. 13).
- Євтух В. Б.* Про стан державної мови в Україні / Євтух В. Б., Аза Л. О. // Українське суспільство : моніторинг 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / [за ред. члена-кор. В.М.Ворони та ін.] – К. : Ін-т соціології НАН України, 2000. – С. 234–247.
- Ємець Г. С.* Циганське населення Закарпаття / Г. С. Ємець, В. І. Дяченко. – Ужгород, 1993. – 174 с.
- Єременко Т. І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с. – (Ін-т історії АН України ; історичні зошити).
- Єрмоленко С.* Соціальна престижність української мови в сучасному комунікативно-інформаційному світі / Світлана Єрмоленко // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 55–56.
- Жекулин В. С.* Историческая география : предмет и методы / В. С. Жекулин. – Л. : Наука. Ленингр. отд., 1982. – 224 с.
- Жилко Ф. Т.* Говори української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1958. – 171 с.
- Жирмунский В. М.* Методика социальной географии (Диалектология в свете географического исследования) / В. М. Жирмунский // Язык и литература. – 1932. – Т. 8. – С. 83–119.
- Жирмунский В. М.* О некоторых проблемах лингвистической географии / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания. – 1954. – № 4. – С. 3–25.
- Жлуктенко Ю. О.* Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 136 с.
- Жлуктенко Ю. А.* Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К. : Вища шк., 1974. – 176 с.
- Жучкевич В. А.* Общая топонимика / В. А. Жучкевич. – Минск : Высшая школа, 1980. – 287 с.

Залізник Г. Мовна ситуація Києва : день сьогоднішній та майбутній / Ганна Залізник, Лариса Масенко. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – 95 с.

Заставний Ф. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної) / Ф. Д. Заставний. – Львів : Вид. центр. ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 348 с.

Заставний Ф. Д. Географія України : в 2 кн. / Заставний Ф. Д. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.

Заставний Ф. Д. Населення України / Заставний Ф. Д. – Львів : МП “Край”, Тов-во “Просвіта”, 1993. – 224 с. – (Народознавчі студії).

Зіневич Л. Мовна ситуація Чернігова (за результатами соціолінгвістичного дослідження) / Людмила Зіневич, Володимир Демченко // Українознавство. – № 3. – 2005. – С. 155–157.

Зіневич Н. О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан / Н. О. Зіневич // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 40–52.

Зограф Г. А. Многоязычие / Г. А. Зограф // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 303.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. / ЦСУ СССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – 210 с.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года : в 7 т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М. : Статистика, 1973. – 467 с.

Іванишин В. Мова і нація / Василь Іванишин, Ярослав Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 218 с.

Караулов Ю. Н. Этнокультурная и языковая ситуация в современной России: лингвистический и культурный плюрализм / Ю. Н. Караулов // Мир русского слова. – 2002. – № 3. – С. 26–41.

Катагощина Н. А. Проблема двуязычия и многоязычия за рубежом / Н. А. Катагощина // Проблемы двуязычия и многоязычия / [отв. ред. Азимов П. А., Дешериев Ю. Д., Филин Ф. П.]. – М. : Наука, 1972. – С. 132–143.

Кибрик А. Е. Язык / А. Е. Кибрик // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 604–606.

Клименко Н. Мовні проблеми грецької меншини в Україні / Н. Клименко // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнар. конф. / Г.Скрипник (відп. ред). – К., 2000. – С. 70–86.

Козлов В. И. Типы этнических процессов и особенности их исторического развития / В. И. Козлов // Вопросы истории. – 1968. – № 9. – С. 95–109.

Козлов В. И. Язык как этнический определитель / В. И. Козлов // Архивные исследования в языкознании и этнографии : крат. сообщ. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – С. 8.

Коммель Т. Стадиальная концепция урбанизации: методология и методы анализа / Т. Коммель // Методы изучения расселения. – М. : Ин-т географии АН СССР, 1987. – С. 82–100.

Кононов И. Ф. Гуманистическое значение украинско-российского культурного синтеза в Донбассе / И. Ф. Кононов // Человек. Время. Гуманизм : Сб. науч. и публ. ст. – Луганськ : Світлиця, 1998. – С. 77–84.

Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. Серія 1. Демографія. – Т. 5. – Вип. 2. – № 124. – Харків, 1928. – 210 с.

Корчак-Чепурківський Ю. О. Короткий огляд перших підсумків перепису населення України 17 грудня 1926 р. / Корчак-Чепурківський Ю. О., Хоменко А. П. // Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення // Статистика України. – Серія I. Демографія. – Т. 5. – Вип. 2. – Харків, 1928. – С. V–XXIV.

Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика” / Коряков Юрий Борисович. – М., 2002. – 129 с.

Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / Кубійович Володимир. – Веспбаден, 1993. – 175 с.

Кубійович В. Наукові праці : в 2 т. / Володимир Кубійович ; [за ред. О. Шаблія]. – Т. 1. – Париж ; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 764 с.

Кузнецова Т. В. Суржик як об'єкт соціолінгвістичного дослідження // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. пр. / [ред. : М. П. Кочерган] ; Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 1997. – С. 336–339.

Кулик В. М. Мовна політика України після Помаранчевої революції / Кулик Володимир Михайлович // Всеукраїнська експертна мережа. Аналітика. – Режим доступу до публ. : http://experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11351.

Кушнер (Кньшев) П. И. Этнические территории и этнические границы / П. И. Кушнер. – М. : Из-во АН СССР, 1951. – 108 с. – (Труды ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; новая серия ; т. XV).

Лабутова Т. С. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: история проведения, оценка достоверности / Т. С. Лабутова // Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М. : Наука, 1992. – С. 4–18.

Лаврук М. М. Гуцули Українських Карпат (етнографічне дослідження) / Марія Лаврук. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 288 с.

Лаппо Г. М. География городов с основами градостроительства / Г. М. Лаппо. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 184 с.

Либерзон Ст. Новое приложение показателей разноязычия Гринберга / Либерзон Стэнли // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М. : Прогресс, 1972. – С. 212–223.

- Лигута Т.* Языковая политика с позиции латышского языка / Лигута Т. // Tagad. – 2001. – № 3. – С. 18–23.
- Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 685 с.
- Лісевич І. Т.* У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. / І. Т. Лісевич. – К., 1993. – 86 с. – (Ін-т історії АН України ; історичні зошити).
- Лозинський Р. М.* Групування міст сучасної Галичини за національною ознакою населення / Р. Лозинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. – Вип. 22. – С. 56–60.
- Лозинський Р. М.* Національний склад міського населення Галичини в 1939-1989 рр. / Р. Лозинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. – Вип. 22. – С. 48–55.
- Лозинський Р. М.* Географія і мовознавство: проблеми синтезу наукових знань / Роман Лозинський // Матеріали міжнар. наук. семінару “Львівська суспільно-географічна школа у національному та європейському вимірах” (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львів. націон. ун-ту ім. І. Франка). – Львів, 2005. – С. 84–92.
- Лозинський Р. М.* Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Роман Лозинський. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 358 с.
- Лозинський Р. М.* Етнічні аспекти демографічної кризи в Україні / Лозинський Р. М. // Актуальні проблеми розвитку економіко-географічної науки та освіти в Україні : зб. тез доп. – К., 2003. – С. 55–59.
- Лозинський Р. М.* Мовна асиміляція росіян в Україні: напрямки, чинники, територіальні особливості / Р. Лозинський // Наук. зап. Терноп. націон. пед. ун-ту. Сер. : географія. – 2004. – № 3 (7) – С. 71–77.
- Лозинський Р. М.* Мовна ситуація у містах Галичини у 80-х роках XX століття / Р. Лозинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2003. – Вип. 29. – Ч. 2. – С. 63–68.
- Лозинський Р. М.* Напрямки та методи етногеографічного дослідження міського населення / Р. Лозинський // Історія укр. географії. – 2004. – Вип. 10. – С. 76–81.
- Лозинський Р. М.* Переписи населення як джерело етнолінгвістичного дослідження території України / Р. Лозинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2004. – Вип. 30. – С. 175–183.
- Лозинський Р. М.* Про співвідношення понять “субетнос” і “етнографічна група” (у контексті дослідження гуцулів українських Карпат) / Роман Лозинський // Екологічні та соціально-економічні аспекти збереження етнокультурної та історичної спадщини Карпат. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рахів, 1–5 вересня 2005 р.). – Рахів, 2005. – С. 130–136.
- Лозинський Р. М.* Регіональні особливості сучасних етнолінгвістичних процесів в Україні / Р. Лозинський // Україна : географічні проблеми старшого розвитку : в 4 т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 153–155.

Лозинський Р. М. Розселення населення й етнолінгвістичні процеси / Роман Лозинський // Наук. зап. Терноп. націон. пед. ун-ту. Сер. : географія. Спец. вип. "Регіональні суспільно-географічні дослідження". – 2005. – № 2. – С. 192–198.

Лозинський Р. М. Сучасні проблеми розвитку лінгвістичної картографії в Україні / Р. М. Лозинський // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – Харків, 2004. – Вип. 4. – С. 177–181.

Лозинський Р. М. Сучасні тенденції розвитку етнолінгвістичної ситуації в Криму / Лозинський Р. М. // Геополитические и географические проблемы Крыма в многовекторном измерении Украины: материалы междунауч. научн. конф., посвященной 70-летию геогр. ф-та (Симферополь, 20–22 мая 2004 г.). – Симферополь, 2004. – С. 33–35.

Лозинський Р. М. Територіальні особливості змін національного складу міського населення Галичини у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / Р. Лозинський // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 2000. – Вип. 26. – С. 221–225.

Лозинський Р. М. Територіальні особливості та чинники мовної русифікації українського сільського населення (за матеріалами переписів населення другої половини ХХ ст.) / Р. Лозинський // Історія укр. географії. – 2004. – Вип. 9. – С. 83–87.

Лосев І. Українська мова в дзеркалі російської політики / Ігор Лосев // Укр. культура. – 1999. – № 6. – С. 2.

Лукінюк М. Обережно: міфи! Спроба системного підходу до висвітлення фальшувань історії України / Михайло Лукінюк. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — 576 с.

Людський розвиток в Україні. 2004 рік : щорічна наук.-аналіт. доповідь / [за ред. Е. М. Лібанової]. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. – 266 с.

Марков Г. Е. Этнос, этнические процессы и проблема образа жизни / Г. Е. Марков // Расы и народы. – 1977. – № 7. – С. 9–28.

Мартине А. Распространение языка и структурная лингвистика / Мартин Андре // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М., 1972. – С. 81–93.

Масенко А. Т. Мова і політика : 2-ге вид., доп. / А. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 2004. – 120 с.

Масенко А. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2004. – 164 с.

Машихин Е. А. Статистические публикации в СССР : Библиографический указатель / Е. А. Машихин., В. М. Симчера. – М. : Статистика, 1975. – 329 с.

Мельник І. Національний склад населення та мовна ситуація в Україні / Ігор Мельник // Державність. – 1992. – № 2 (5). – С. 34–37.

Михайлов М. М. Двухязычие (принципы и проблемы) / М. М. Михайлов. – Чебоксары : Изд. Чуваш. гос. ун-та, 1969. – 276 с.

Мовна ситуація в Україні: тенденції громадянської думки у 2005–2006 рр. та пропозиції щодо державної мовної політики / [Операт.-аналіт.

відділ НІСД] // Націон. ін-т стратегічних досліджень. Аналіт. зап. щодо проблем і подій суспільного розвитку. – 23.02.07–01.03.07. – Режим доступу до публ. : http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_4/03.htm.

Мусорин А. Ю. Что такое отдельный язык / А. Ю. Мусорин // Сибирский лингвистический семинар. – Новосибирск, 2001. – № 1. – С. 12–16.

Наулко В. І. Греки України: етнічна історія і сучасні етнонаціональні процеси / В. І. Наулко // Записки істор.-філолог. тов-ва ім. Андрія Білецького. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 63–66.

Наулко В. І. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / В. І. Наулко. – К. : Наук. думка, 1975. – 276 с.

Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР. (З пояснювальним текстом) / В. І. Наулко. – К. : Наук. думка, 1966.

Нахманович В. Динаміка етнонаціональних процесів в Україні і завдання державної політики // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [за заг. ред. Ю. Тищенко]. – К., Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2004. – С. 53–64.

Национальный состав населения СССР : По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / [Госкомстат СССР]. – М. : Финансы и статистика, 1991. – 159 с.

Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року) : в 2 ч. / [Міністерство статистики України]. – К. : 1991–1992. – Ч. 1. – 219 с.; Ч. 2. – 509 с.

Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.

Нерознак В. П. Ареальная лингвистика / В. П. Нерознак // Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 43–44.

Никольский А. Б. Изучение языковой ситуации как прикладная языковая дисциплина / А. Б. Никольский // Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и Северной Африки. – М. : Наука, 1970. – С. 72–94.

Никольский А. Б. Синхронная социолингвистика (теория и проблемы) / А. Б. Никольский. – М. : Наука, 1976. – 189 с.

Никонов В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1965. – 179 с.

Нитиня Д. Языковая политика с позиции латышского языка / Нитиня Дайна // Tagad. – № 4. – 2001. – С. 34–48.

Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років / [Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С.] // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 2. – С. 7–29.

Новые языки новых государств : явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве : [суржик и трасянка] / Н. Б. Вахтин, О. Ю. Жиронкина, Е. В. Романова, И. В. Лисковец // Европей-

ский университет в Санкт-Петербурге : [сайт]. – СПб., 2004. – Режим доступа до публ. : <http://www.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm>.

Огар Е. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект / Емілія Огар // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 1998. – № 12. – С. 110–127.

Орлов А. Етномовна ситуація в Україні / А. Орлов // Етнонаціональні процеси в Україні історія та сучасність / [за ред. В. І. Наулка]. – К., 2001 – С. 115–117.

Основные подсумки Всесоюзного перепису населения 1959 року по Украинській РСР : Статистичний збірник. – К., 1961. – 323 с.

Охримович В. З поля національної статистики Галичини / Володимир Охримович // Студії з поля суспільних наук і статистики : в 2 т. / [за ред. М. Грушевського]. – Т. 1. – Львів : Б. в., 1909. – С. 65–160.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб, 1899–1905 : Т. 3: Бессарабская губ. – 1905. Т. 8: Вольнская губ. – 1904. Т. 13: Екатеринославская губ. – 1904. Т. 16: Киевская губ. – 1904. Т. 20: Курская губ. – 1905. Т. 32: Подольская губ. – 1904. Т. 33: Полтавская губ. – 1904. Т. 41: Таврическая губ. – 1905. Т. 46: Харьковская губ. – 1904. Т. 47: Херсонская губ. – 1905. Т. 48: Черниговская губ. – 1905.

Пилипенко В. Національні меншини Києва: традиції, звичаї, проблеми інтеграції в український соціум / В. Пилипенко, Ю. Привалов // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 501–511.

Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи / Тетяна Пилипенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – К. : Укр. незалежний центр політ. дослідж., 2004. – С. 53–72.

Погрібний А. Мовно-психологічні аспекти перепису населення в Україні / А. Погрібний // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наук. конф. : 28-29 травня 2001 року. – К. : Вид.-поліг. центр “Київський університет”, 2002. – С. 63–64.

Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Военнопленные и оstarбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация / П. М. Полян. – М. : Ваш выбор. ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

Пономаренко А. Nyelv és oktasás або чи заговорять українською учні угорці? / Ангеліна Пономаренко // Українознавство. – № 3. – 2005. – С. 151–155.

Проблемы двуязычия и многоязычия / [отв. ред. Азимов П. А., Дешериев Ю. Д., Филин Ф. П.]. – М. : Наука, 1972. – 312 с.

Проблемы этнической географии и картографии / [отв. ред. С. И. Брук]. – М. : Наука, 1978. – 264 с.

Пчелінцева О. Функціонування української мови у середовищі викладачів і студентів: стан, проблеми, перспективи / Олена Пчелінцева // Українознавство. – № 3. – 2006. – С. 161–163.

- Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 360 с.
- Радчук В.* Мова в Україні: стан функції перспективи / Віталій Радчук // Мовознавство – 2002. – № 2–3. – С. 39–45.
- Радчук В.* Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Схід. – 2005. – № 3 (69). – С. 79–92.
- Радчук В.* Українська мова в контексті глобалізації лінгвосфери / В. Радчук // Українська мова. – 2002. – № 3. – С. 3–14.
- Резнік О.* Мовні практики в українському суспільстві / О. Резнік // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 517–522.
- Ровенчак І. І.* Українська географія культури: місце в структурі суспільної географії / І. І. Ровенчак // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць : [у 4 т.]. – К. : Обрії, 2004. – Т. 4. – С. 47–51.
- Розенцвейг В. Ю.* Языковые контакты / В. Ю. Розенцвейг. – Л. : Наука, 1972. – 80 с.
- Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2004. – 582 с.
- Романів О.* Проблеми ужитковості української мови в сучасній українській державі / Олег Романів // Схід. – 2005. – № 3 (69). – С. 76–78.
- Романцов В.* Як населення України користувалося рідною мовою / Володимир Романцов // Дзеркало тижня. – 18–24 лют. 2006 р. – № 6 (585). – С. 8.
- Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України / Степан Рудницький : [упор., передмова О. І. Шаблій]. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.
- Савоскул С.* Миграционное поведение русских суверенной Украины / С. Савоскул // Миграционная ситуация, переселение и адаптация в России : сборник / Ин-т этнологии и антропологии РАН. Центр по изуч. межнац. Отношений ; [отв. ред. Савоскул С. С.]. – М., 1997. – С. 110–153. – (Сер.: Русские в новом зарубежье; Кн. 5.).
- Савоскул С.* Русские в независимой Украине статус, идентичность, перспективы / С. Савоскул // Украина и Россия: общества и государства : Сб. статей. – М. : Права человека, 1997. – С. 278–329.
- Савоскул С.* Русские нового зарубежья: Выбор судьбы / С. Савоскул. – М. : Наука, 2001. – 438 с.
- Савоскул С.* Суверенизация Украины: этническая идентичность украинского и русского населения / С. Савоскул // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 44–60.
- Садовський В.* Огляд літератури про українську демографію / Валентин Садовський // Професор Валентин Садовський : [упоряд. О. Шаблій]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 306 с.
- Сергієнко Ю.* Із досвіду викладання гуманітарних дисциплін державною мовою у вищих навчальних закладах Луганщини / Юрій Сергієнко // Українознавство. – № 4. – 2005. – С. 119–121.

Серебренников Б. А. О взаимодействии языков / Б. А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1955. – № 1. – С. 7–25.

Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол. І. К. Білодід та ін. - К.: Наук. думка, 1970-1980.

Соколовский С. В. Этническая идентичность в переписях населения: классификационные принципы и подходы / С. В. Соколовский // Демоскоп Weekly. – Режим доступа до журн. :

http://demoscope.ru/weekly/knigi/konfer/konfer_028.html.

Старовойтова Г. В. Этническая группа в современном советском городе : Социологические очерки / Г. В. Старовойтова. – Л. : Наука. Ленингр. отделение, 1987. – 174 с.

Степанов Г. В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи / Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1976. – 224 с.

Степанов Є. Мовна ситуація в Одесі напередодні 2000 року / Євген Степанов // Південь України. Одеса : Четвертий міжнар. конгрес україністів / Одеса, 26-29 серпня 1999 року. – Одеса, 1999. – С. 293–297.

Степанов Є. Особливості мовної ситуації у деяких національних громадах Одеси / Євген Степанов // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства : Матеріали наук. конф. : 28-29 травня 2001 року. – К. : Вид.-поліг. центр “Київський університет”, 2002. – С. 172–179.

Стріха М. Чи прийме Україна мовні рецепти своєї столиці? / Стріха Максим // Український регіональний вісник. – 2002. – № 30. – С. 1, 4.

Сусоколов А. А. О влиянии совместного расселения национальностей на вероятность межэтнического общения / А. А. Сусоколов // Сов. этнография. – 1979. – № 1. – С. 74–83.

Таран Ю. Правда і міфи української демографії: пошук причин від’ємного приросту // Діалог.ua. Проект “Україна”. – Режим доступа до публ. : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3902.

Тищенко К. Метатеорія мовознавства / К. Тищенко. – К. : Основи, 2000. – 350 с.

Трофимов А. М. Геоситуационная концепция в географии / А. М. Трофимов // Известия Всесоюз. геогр. о-ва. – 1983. – Т. 115. – Вып. 6. – С. 509–514.

Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. : Виселення поляків з Тернопілля / С. Ткачов. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1997. – 208 с.

Тульский М. Итоги переписи населения Латвии / Михаил Тульский, Улдис Ушацкис // Демоскоп Weekly. – 10–23 сент. 2001 г. – № 33–34. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/033/evro01.php>.

Тульский М. Некоторые итоги переписи 2004 года в Молдавии / Михаил Тульский // Демоскоп Weekly. – 5–18 июня 2006 г. – № 249–250. – Режим доступа до журн. :

<http://demoscope.ru/weekly/2006/0249/analit08.php>.

Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 668 с.

- Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін.] – К. : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
- Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 684 с.
- Хаггет П. География: синтез современных знаний / Хаггет Питер. – М. : Прогресс, 1979. – 684 с.
- Хаггет П. Пространственный анализ в экономической географии / Хаггет Питер. – М. : Прогресс, 1968. – 391 с.
- Хауген Э. Языковой контакт / Э. Хауген // Новое в лингвистике : пер. с англ. – Вып. 6. – М., 1972. – С. 61–80.
- Хмелько В. С. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції зміни за роки незалежності / В. С. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – Т. 32. Соціологічні науки. – К., 2004. – С. 3–15.
- Холмогоров А. И. Конкретно-социологические исследования двуязычия / А. И. Холмогоров // Проблемы двуязычия и многоязычия / [отв. ред. Азимов П. А., Дешериев Ю. Д., Филин Ф. П.]. – М. : Наука, 1972. – С. 160–176.
- Хомич Л. В. О содержании понятия “этнические процессы” / Л. В. Хомич // Сов. этнография. – 1969. – № 5. – С. 79–87.
- Чемес В. Зміна мовної ситуації і проблема моделювання її динаміки / В. Чемес // Державність української мови і мовний досвід світу. Матеріали міжнар. конф. (Київ, 11–12 травня 2000 р.) / [відп. ред. Г. Скрипник]. – К., 2000. – С. 419–434.
- Чередниченко О. Мова і культура в контексті глобалізації / Олександр Чередниченко // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 154–157.
- Чернышова Т. Н. Новогреческие говоры села Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области (Исторический обзор и морфология глагола) / Н. Т. Чернышова. – К., 1958. – 127 с.
- Чижикова Л. Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины / Чижикова Л. Н. // Сов. этнография. – 1968. – № 1. – С. 19–34.
- Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. – К. : Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.
- Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – М. : Финансы и статистика, 1985. – 366 с.
- Чорний С. Національний склад населення України в ХХ ст. Довідник / Сергій Чорний. – К. : ДНВП “Картографія”, 2001. – 88 с. – (Серія “Україна на межі тисячоліть”).
- Шабашова Л. Ю. Тенденції формування етнічної структури населення Закарпатської області: етнолінгвістичний аспект / Шабашова Л. Ю. // Український географічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 49–53.
- Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії. Підруч. / Олег Шаблій. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 444 с.
- Шахотько Л. Население Белоруссии по переписи 1999 года / Людмила Шахотько // Население и общество. – Ноябрь 2000. – № 49. – 5 с.

- Шахотько Л. П.* Этноязыковой состав населения Белоруссии / *Л. Шахотько, Д. Куделка* // Вопросы статистики. – 2002. – № 11. – С. 30–37.
- Швейцер А. Д.* Современная социолінгвістика. Теория, проблемы, методы / *А. Д. Швейцер*. – М. : Наука, 1976. – 175 с.
- Шульга Н. А.* Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / *Н. А. Шульга*. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 687 с.
- Шумарова Н. П.* Мовна компетенція киян: соціолінгвістичний аспект / *Н. П. Шумарова* // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 11–17.
- Шумлянський С.* Мовна ситуація: виміри конфліктності / *Станіслав Шумлянський* // Віче. – №1–2. – 2006. – С. 39–42.
- Эдельман Д. И.* Основные вопросы лингвистической географии: на материале индоарийских языков / *Д. И. Эдельман*. – М. : Наука, 1968. – 112 с.
- Эккель Б. М.* Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР / *Б. М. Эккель* // Сов. этнография. – 1976. – № 2. – С. 33–39.
- Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследований / [*Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Кондратьев В. С., Суколов А. А.*]. – М. : Наука, 1984. – 255 с.
- Яременко С.* Українська мова в сучасному інформаційному просторі / *Світлана Яременко* // Українознавство. – № 3. – 2005. – С. 158–160.
- Crystal D.* The Cambridge Encyclopedia of the English Language / *Crystal David*. – Cambridge University Press, 2001. – 489 p.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.12.1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Miasto Lwów. – W., 1937 (Z. 58); W-wo Stanisławowskie. – W., 1938 (Z. 65); W-wo Lwowskie bez miasta Lwowa. – W., 1937 (Z. 68); W-wo Wołyńskie. – W., 1938 (Z. 70); W-wo Tarnopolskie. – W., 1938 (Z. 78); W-wo Poleskie. – W., 1938 (Z. 87).
- Ferguson C. A.* Diglossia / *Charles A. Ferguson* // Word. – 1959. – № 15. – P 325–340.
- Ferguson C. A.* Language change and language use / *Charles A. Ferguson*. – Stanford, 1971.
- Ferguson C. A.* National sociolinguistic profile formulas / *Charles A. Ferguson* // Sociolinguistic. – 1966. – P. 309–315.
- Rocznik statystyczny: Rok XII. – 1949. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1950. – 313 s.
- Stewart W. A.* An outline of linguistic typology for describing multilingualism / *W. A. Stewart* // Study of the role of second languages in Asia, Africa and Latin America : [Rice F. A. (Ed.)]. – Washington. – 1962. – P. 15–25.
- Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne pod redakcją T. Pilata. – R. 1–8; T. 9–25. – Lwów, 1874–1918.
- Weinreich U.* Languages in Contact / *Uriel Weinreich*. – N. Y., 1953. – 378 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1
 Рідна мова населення регіонів України за підсумками перепису населення 1959 р.
 А. Все населення

Області	Всього населення, осіб	Рідна мова					
		Українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Вінницька	2142045	1979349	92,40	137388	6,41	25308	1,18
Волинська	890456	841179	94,47	44589	5,01	4688	0,53
Дніпропетровська	2704783	1974487	73,00	702818	25,98	27478	1,02
Донецька	4262048	1893210	44,42	2290595	53,74	78243	1,84
Житомирська	1603604	1438458	89,70	136448	8,51	28698	1,79
Закарпатська	920173	681500	74,06	38140	4,14	200533	21,79
Запорізька	1463849	905243	61,84	521992	35,66	36614	2,50
Івано-Франківська	1094639	1041971	95,19	45689	4,17	6979	0,64
Київська	1719100	1601481	93,16	105935	6,16	11684	0,68
Кіровоградська	1217929	1070282	87,88	109874	9,02	37773	3,10
Кримська	1201517	143108	11,91	1037600	86,36	20809	1,73
Луганська	2452172	1253874	51,13	1162745	47,42	35553	1,45
Львівська	2107858	1818109	86,25	245380	11,64	44369	2,10
Миколаївська	1013839	754607	74,43	244931	24,16	14301	1,41
Одеська	2026609	1001610	49,42	725192	35,78	299807	14,79
Полтавська	1631706	1512928	92,72	112128	6,87	6650	0,41
Рівненська	926225	869215	93,84	48499	5,24	8511	0,92
Сумська	1513718	1247544	82,42	261096	17,25	5078	0,34
Тернопільська	1085586	1049708	96,70	31348	2,89	4530	0,42
Харківська	2520129	1558471	61,84	940916	37,34	20742	0,82
Херсонська	824167	635178	77,07	182482	22,14	6507	0,79
Хмельницька	1611412	1502209	93,22	87025	5,40	22178	1,38
Черкаська	1503254	1405734	93,51	90282	6,01	7238	0,48
Чернівецька	774121	527035	68,08	82431	10,65	164655	21,27
Чернігівська	1553773	1373140	88,37	172364	11,09	8269	0,53
м. Київ	1104334	482635	43,70	593833	53,77	27866	2,52

Б. Міське населення

Області	Всього населення, осіб	українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
		українська		російська		інші	
Вінницька	363135	250704	69,04	95046	26,17	17385	4,79
Волинська	231184	189645	82,03	38787	16,78	2752	1,19
Дніпропетровська	1898765	1225963	64,57	651362	34,30	21440	1,13
Донецька	3656240	1440205	39,39	2145189	58,67	70846	1,94
Житомирська	417057	294880	70,70	105195	25,22	16982	4,07
Закарпатська	264859	157912	59,62	33216	12,54	73731	27,84
Запорізька	828892	424460	51,21	393805	47,51	10627	1,28
Івано-Франківська	249437	204352	81,93	39309	15,76	5776	2,32
Київська	443573	356608	80,39	78596	17,72	8369	1,89
Кіровоградська	375842	286917	76,34	84747	22,55	4178	1,11
Кримська	775456	61847	7,98	700392	90,32	13217	1,70
Луганська	1944633	873175	44,90	1038268	53,39	33190	1,71
Львівська	821338	558627	68,01	231852	28,23	30859	3,76
Миколаївська	400310	204685	51,13	187623	46,87	8002	2,00
Одеська	956694	297094	31,05	607412	63,49	52188	5,46
Полтавська	483773	392892	81,21	86664	17,91	4217	0,87
Рівненська	157702	115053	72,96	39340	24,95	3309	2,10
Сумська	484864	365405	75,36	116196	23,96	3263	0,67
Тернопільська	179599	152618	84,98	24880	13,85	2101	1,17
Харківська	1573738	779796	49,55	776150	49,32	17792	1,13
Херсонська	332761	204324	61,40	125660	37,76	2777	0,83
Хмельницька	304880	227630	74,66	64784	21,25	12466	4,09
Черкаська	345519	271164	78,48	69614	20,15	4741	1,37
Чернівецька	203025	97255	47,90	68651	33,81	37119	18,28
Чернігівська	349809	248344	70,99	96276	27,52	5189	1,48
м. Київ	1104334	482635	43,70	593833	53,77	27866	2,52

В. Сільське населення

Області	Всього населення, осіб	українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Вінницька	1778910	1728645	97,17	42342	2,38	7923	0,45
Волинська	659272	651534	98,83	5802	0,88	1936	0,29
Дніпропетровська	806018	748524	92,87	51456	6,38	6038	0,75
Донецька	605808	453005	74,78	145406	24,00	7397	1,22
Житомирська	1186547	1143578	96,38	31253	2,63	11716	0,99
Закарпатська	655314	523588	79,90	4924	0,75	126802	19,35
Запорізька	634957	480783	75,72	128187	20,19	25987	4,09
Івано-Франківська	845202	837619	99,10	6380	0,75	1203	0,14
Київська	1275527	1244873	97,60	27339	2,14	3315	0,26
Кіровоградська	842087	783365	93,03	45515	5,41	13207	1,57
Кримська	426061	81261	19,07	337208	79,15	7592	1,78
Луганська	507539	380699	75,01	124477	24,53	2363	0,47
Львівська	1286520	1259482	97,90	13528	1,05	13510	1,05
Миколаївська	613529	549922	89,63	57308	9,34	6299	1,03
Одеська	1069915	704516	65,85	117780	11,01	247619	23,14
Полтавська	1147933	1120036	97,57	25464	2,22	2433	0,21
Рівненська	768523	754162	98,13	8159	1,06	6202	0,81
Сумська	1028854	882139	85,74	144900	14,08	1815	0,18
Тернопільська	905987	897090	99,02	6468	0,71	2429	0,27
Харківська	946391	778675	82,28	164766	17,41	2950	0,31
Херсонська	491406	430854	87,68	56822	11,56	3730	0,76
Хмельницька	1306532	1274579	97,55	22241	1,70	9712	0,74
Черкаська	1157735	1134570	98,00	20668	1,79	2497	0,22
Чернівецька	571096	429780	75,26	13780	2,41	127536	22,33
Чернігівська	1203964	1124796	93,42	76088	6,32	3080	0,26

Таблицю складено за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР / ЦСУ СССР. – М. : Госстатиздат, 1963. – С. 184–189.

Додаток 2

Рідна мова населення регіонів України за підсумками перепису населення 1989 р.
А. Все населення

Області	Всього населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Вінницька	1920783	1741844	90,68	165746	8,63	13193	0,69
Волинська	1058438	1000172	94,50	54258	5,13	4008	0,38
Дніпропетровська	3869858	2380069	61,50	1440986	37,24	48803	1,26
Донецька	5311781	1623182	30,56	3593850	67,66	94749	1,78
Житомирська	1537604	1340259	87,17	185275	12,05	12070	0,78
Закарпатська	1245618	972827	78,10	62510	5,02	210281	16,88
Запорізька	2074018	1023263	49,34	1012447	48,82	38308	1,85
Івано-Франківська	1413211	1340763	94,87	67285	4,76	5163	0,37
Київська	1934369	1709741	88,39	210237	10,87	14391	0,74
Кіровоградська	1228093	1023315	83,33	185931	15,14	18847	1,53
Кримська	2430495	332052	13,66	2008599	82,64	89844	3,70
Луганська	2857031	996029	34,86	1825708	63,90	35294	1,24
Львівська	2727410	2458274	90,13	240440	8,82	28696	1,05
Миколаївська	1328306	853340	64,24	448308	33,75	26658	2,01
Одеська	2624245	1081855	41,23	1235141	47,07	307249	11,71
Полтавська	1748716	1502240	85,91	230949	13,21	15527	0,89
Рівненська	1164241	1093817	93,95	64841	5,57	5583	0,48
Сумська	1427498	1114271	78,06	304804	21,35	8423	0,59
Тернопільська	1163974	1132102	97,26	29347	2,52	2525	0,22
Харківська	3174675	1604745	50,55	1528394	48,14	41536	1,31
Херсонська	1236970	838016	67,75	376086	30,40	22868	1,85
Хмельницька	1521564	1389407	91,31	121191	7,96	10966	0,72
Черкаська	1527353	1360848	89,10	123305	8,07	43200	2,83
Чернівецька	940801	666141	70,81	98788	10,50	175872	18,69
Чернігівська	1412770	1211109	85,73	191704	13,57	9957	0,70
м. Київ	2572212	1482264	57,63	1058023	41,13	31925	1,24

Б. Міське населення

Області	Всього населення, осіб	Рідна мова					
		українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Вінницька	842523	686572	81,49	146856	17,43	9095	1,08
Волинська	514055	460909	89,66	50136	9,75	3010	0,59
Дніпропетровська	3218479	1804369	56,06	1373659	42,68	40451	1,26
Донецька	4791165	1299713	27,13	3410087	71,17	81365	1,70
Житомирська	813500	634899	78,05	169699	20,86	8902	1,09
Закарпатська	506464	371981	73,45	55468	10,95	79015	15,60
Запорізька	1567839	672218	42,88	875575	55,85	20046	1,28
Івано-Франківська	589016	520945	88,44	63841	10,84	4230	0,72
Київська	1031587	842657	81,69	179153	17,37	9777	0,95
Кіровоградська	730382	567196	77,66	155770	21,33	7416	1,02
Кримська	1684269	168403	10,00	1478486	87,78	37380	2,22
Луганська	2464785	744357	30,20	1688716	68,51	31712	1,29
Львівська	1612012	1355660	84,10	233457	14,48	22895	1,42
Миколаївська	870350	463872	53,30	394121	45,28	12357	1,42
Одеська	1725049	543990	31,53	1101926	63,88	79133	4,59
Полтавська	981161	769211	78,40	202869	20,68	9081	0,93
Рівненська	526681	462163	87,75	60394	11,47	4124	0,78
Сумська	877916	637880	72,66	234047	26,66	5989	0,68
Тернопільська	470887	442577	93,99	26537	5,64	1773	0,38
Харківська	2488425	1079825	43,39	1376266	55,31	32334	1,30
Херсонська	755224	435124	57,62	305856	40,50	14244	1,89
Хмельницька	717046	600517	83,75	109098	15,21	7431	1,04
Черкаська	801941	655918	81,79	139847	17,44	6176	0,77
Чернівецька	394415	268623	68,11	90472	22,94	35320	8,96
Чернігівська	749848	584933	78,01	157631	21,02	7284	0,97
м. Київ	2572212	1482264	57,63	1058023	41,13	31925	1,24

В. Сільське населення

Області	Всього населення, осіб	Рідна мова				інші	
		українська		російська			
		осіб	%	осіб	%		
Вінницька	746226	163649	21,93	530113	71,04	52464	7,03
Волинська	1078260	1055272	97,87	18890	1,75	4098	0,38
Дніпропетровська	544383	539183	99,04	4122	0,76	1078	0,20
Донецька	651379	575700	88,38	67327	10,34	8352	1,28
Житомирська	520616	323469	62,13	183763	35,30	13384	2,57
Закарпатська	724104	705360	97,41	15576	2,15	3168	0,44
Запорізька	739154	600846	81,29	7042	0,95	131266	17,76
Івано-Франківська	506179	351045	69,35	136872	27,04	18262	3,61
Київська	824195	819818	99,47	3444	0,42	933	0,11
Кіровоградська	902782	867084	96,05	31084	3,44	4614	0,51
Кримська	497711	456119	91,64	30161	6,06	11431	2,30
Луганська	392246	251672	64,16	136992	34,93	3582	0,91
Львівська	1115398	1102614	98,85	6983	0,63	5801	0,52
Миколаївська	457956	389468	85,04	54187	11,83	14301	3,12
Одеська	899196	537865	59,82	133215	14,81	228116	25,37
Полтавська	767555	733029	95,50	28080	3,66	6446	0,84
Рівненська	637560	631654	99,07	4447	0,70	1459	0,23
Сумська	549582	476391	86,68	70757	12,87	2434	0,44
Тернопільська	693087	689525	99,49	2810	0,41	752	0,11
Харківська	686250	524920	76,49	152128	22,17	9202	1,34
Херсонська	481746	402892	83,63	70230	14,58	8624	1,79
Хмельницька	804518	788890	98,06	12093	1,50	3535	0,44
Черкаська	725412	704930	97,18	17578	2,42	2904	0,40
Чернівецька	546386	397518	72,75	8316	1,52	140552	25,72
Чернігівська	662922	626176	94,46	34073	5,14	2673	0,40

Таблицю складено за: Національний склад населення України (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року) : в 2 ч. / [Міністерство статистики України]. – К. : 1991–1992. – Ч. 1. – С. 196–253.

Додаток 3
Рідна мова населення регіонів України за підсумками перепису населення 2001 р.
А. Все населення

Регіони	Всього населення, осіб	українська			російська			інші		
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	
										осіб
Автономія Крим	2024056	202761	10,02	1549422	76,55	271873	13,43			
Вінницька	1763944	1672324	94,81	83531	4,74	8089	0,46			
Волинська	1057214	1028271	97,26	26499	2,51	2444	0,23			
Дніпропетровська	3561224	2386087	67,00	1136537	31,91	38600	1,08			
Донецька	4825563	1163085	24,10	3615461	74,92	47017	0,97			
Житомирська	1389293	1292386	93,02	91317	6,57	5590	0,40			
Закарпатська	1254614	1016268	81,00	36412	2,90	201934	16,10			
Запорізька	1926810	967328	50,20	928616	48,19	30866	1,60			
Івано-Франківська	1406129	1375275	97,81	24984	1,78	5870	0,42			
Київська	1821061	1680322	92,27	130526	7,17	10213	0,56			
Кіровоградська	1125704	1000610	88,89	112802	10,02	12292	1,09			
Луганська	2540191	762402	30,01	1748589	68,84	29200	1,15			
Львівська	2605956	2484094	95,32	98286	3,77	23576	0,90			
Миколаївська	1262899	873898	69,20	369489	29,26	19512	1,55			
Одеська	2455666	1136571	46,28	1030090	41,95	289005	11,77			
Полтавська	1621207	1458726	89,98	153513	9,47	8968	0,55			
Рівненська	1171445	1136355	97,00	31965	2,73	3125	0,27			
Сумська	1296763	1080128	83,29	201050	15,50	15585	1,20			
Тернопільська	1138500	1119574	98,34	13562	1,19	5364	0,47			
Харківська	2895813	1557980	53,80	1282659	44,29	55174	1,91			
Херсонська	1172689	858336	73,19	291483	24,86	22870	1,95			
Хмельницька	1426649	1358720	95,24	58343	4,09	9586	0,67			
Черкаська	1398313	1293342	92,49	93079	6,66	11892	0,85			
Чернівецька	919028	694468	75,57	48434	5,27	176126	19,16			
Чернігівська	1236065	1100674	89,05	126830	10,26	8561	0,69			
м. Київ	2566953	1851994	72,15	648653	25,27	66306	2,58			
м. Севастополь	377153	25489	6,76	341538	90,56	10126	2,68			

Б. Міське населення

Регіони	Всього населення, осіб	Українська		Рідна мова		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Автономія Крим	1258720	100133	7,96	1060453	84,25	98134	7,80		
Вінницька	809078	733055	90,60	70815	8,75	5208	0,64		
Волинська	526711	501444	95,20	23626	4,49	1641	0,31		
Дніпропетровська	2951536	1831848	62,06	1086832	36,82	32856	1,11		
Донецька	4345373	878282	20,21	3426250	78,85	40841	0,94		
Житомирська	772679	687544	88,98	81399	10,53	3736	0,48		
Закарпатська	460429	361318	78,47	31142	6,76	67969	14,76		
Запорізька	1452828	628963	43,29	805767	55,46	18098	1,25		
Івано-Франківська	586126	558078	95,21	22845	3,90	5203	0,89		
Київська	1041556	925180	88,83	109417	10,51	6959	0,67		
Кіровоградська	675172	578857	85,73	91698	13,58	4617	0,68		
Луганська	2183454	534907	24,50	1621343	74,26	27204	1,25		
Львівська	1533976	1420295	92,59	95056	6,20	18625	1,21		
Миколаївська	835012	490634	58,76	334936	40,11	9442	1,13		
Одеська	1604669	603552	37,61	914805	57,01	86312	5,38		
Полтавська	944253	807275	85,49	132222	14,00	4756	0,50		
Рівненська	544074	513607	94,40	28376	5,22	2091	0,38		
Сумська	837920	672116	80,21	152245	18,17	13559	1,62		
Тернопільська	480391	464606	96,71	11076	2,31	4709	0,98		
Харківська	2266401	1053717	46,49	1164010	51,36	48674	2,15		
Херсонська	702291	450299	64,12	239480	34,10	12512	1,78		
Хмельницька	723431	666752	92,17	49744	6,88	6935	0,96		
Черкаська	747259	658230	88,09	79655	10,66	9374	1,25		
Чернівецька	368263	296443	80,50	42221	11,46	29599	8,04		
Чернівська	716536	602569	84,09	106926	14,92	7041	0,98		
м. Київ	2566953	1851994	72,15	648653	25,27	66306	2,58		
м. Севастополь	355638	22838	6,42	325192	91,44	7608	2,14		

В. Сільське населення

Регіони	Всього населення, осіб	українська		російська		інші	
		осіб	%	осіб	%	осіб	%
Автономія Крим	765336	102628	13,41	488969	63,89	173739	22,70
Вінницька	954866	939269	98,37	12716	1,33	2881	0,30
Волинська	530503	526827	99,31	2873	0,54	803	0,15
Дніпропетровська	609688	554239	90,91	49705	8,15	5744	0,94
Донецька	480190	284803	59,31	189211	39,40	6176	1,29
Житомирська	616614	604842	98,09	9918	1,61	1854	0,30
Закарпатська	794185	654950	82,47	5270	0,66	133965	16,87
Запорізька	473982	338365	71,39	122849	25,92	12768	2,69
Івано-Франківська	820003	817197	99,66	2139	0,26	667	0,08
Київська	779505	755142	96,87	21109	2,71	3254	0,42
Кіровоградська	450532	421753	93,61	21104	4,68	7675	1,70
Луганська	356737	227495	63,77	127246	35,67	1996	0,56
Львівська	1071980	1063799	99,24	3230	0,30	4951	0,46
Миколаївська	427887	383264	89,57	34553	8,08	10070	2,35
Одеська	850997	533019	62,63	115285	13,55	202693	23,82
Полтавська	676954	651451	96,23	21291	3,15	4212	0,62
Рівненська	627371	622748	99,26	3589	0,57	1034	0,16
Сумська	458843	408012	88,92	48805	10,64	2026	0,44
Тернопільська	658109	654968	99,52	2486	0,38	655	0,10
Харківська	629412	504263	80,12	118649	18,85	6500	1,03
Херсонська	470398	408037	86,74	52003	11,06	10358	2,20
Хмельницька	703218	691968	98,40	8599	1,22	2651	0,38
Черкаська	651054	635112	97,55	13424	2,06	2518	0,39
Чернівецька	550765	398025	72,27	6213	1,13	146527	26,60
Чернігівська	519529	498105	95,88	19904	3,83	1520	0,29
м. Севастополь	21515	2651	12,32	16346	75,97	2518	11,70

Таблицю складено за: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Г. Осауленка]. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.

Розподіл жителів великих міст України
за національністю та рідною мовою
(за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Алчевськ</i>						
Усього	118 611	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	61 172	51,6	28,6	х	71,4	0,0
росіяни	53 002	44,7	99,0	0,9	х	0,0
білоруси	1 310	1,1	12,4	2,6	85,0	–
вірмени	472	0,4	28,6	1,5	69,7	0,2
татари	455	0,4	17,6	0,9	81,3	0,2
євреї	216	0,2	1,9	1,9	96,2	–
азербайджанці	211	0,2	50,2	1,0	46,0	2,8
<i>Артемівськ *</i>						
Усього	113 785	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	78 993	69,4	49,1	х	50,8	0,1
росіяни	31 301	27,5	96,7	3,2	х	0,1
білоруси	705	0,6	15	9,2	75,6	0,2
вірмени	396	0,3	48,7	1,3	49,7	0,3
цигани	263	0,2	57,8	9,5	30,4	2,3
євреї	224	0,2	0,4	5,4	92,4	1,8
<i>Бердянськ *</i>						
Усього	121 759	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	69 365	57,0	40,4	0,0	59,5	0,1
росіяни	45 265	37,2	98,2	1,8	0,0	0,1
болгари	4 054	3,3	10,0	4,7	85,2	0,2
білоруси	983	0,8	11,7	2,7	85,4	0,2
греки	318	0,3	3,5	5,3	90,9	0,3
вірмени	239	0,2	37,7	2,1	59,4	0,8
татари	197	0,2	15,2	1,5	82,2	1,0
<i>Біла Церква</i>						
Усього	196 023	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	171 376	87,4	97,5	х	2,5	0,0
росіяни	20 160	10,3	90,4	9,5	х	0,1
білоруси	1 082	0,6	26,9	22,6	50,5	0,0
поляки	231	0,1	10,8	65,4	22,1	–

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Вінниця</i>						
Усього	354 639	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	309325	87,2	95,1	х	4,9	0,0
росіяни	36 108	10,2	89,4	10,4	х	0,2
поляки	1 583	0,4	6,2	75,2	18,3	0,3
білоруси	1 314	0,4	15,8	21,1	62,5	0,6
євреї	1 723	0,5	4,0	31,7	63,5	0,8
молдавани	299	0,1	44,1	27,8	27,1	1,0
<i>Горлівка *</i>						
Усього	312 284	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	160 397	51,4	28,4	х	71,5	0,1
росіяни	139 980	44,8	98,9	1	х	0,1
білоруси	4 079	1,3	9,4	2,1	88,3	0,2
татари	876	0,3	17,9	1,7	80,2	0,2
вірмени	784	0,3	40,4	0,1	58,6	0,9
молдовани	720	0,2	11,3	12,6	76	0,1
азербайджанці	647	0,2	43,4	1,9	53,9	0,8
<i>Дніпродзержинськ *</i>						
Усього	261 735	100,0	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	214 759	82,1	78,4	х	21,2	0,4
росіяни	41 080	15,7	94,7	5,3	х	0,1
білоруси	1 883	0,7	24,2	14,0	61,6	0,3
вірмени	644	0,2	58,7	2,2	38,8	0,5
євреї	588	0,2	5,6	12,4	81,5	0,3
<i>Дніпропетровськ *</i>						
Усього	1 069 801	100,0	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	776 182	72,6	62,6	х	37,2	0,2
росіяни	251 506	23,5	96,5	3,3	х	0,2
білоруси	10 375	1,0	12,1	9,7	77,4	0,4
євреї	10 503	1,0	1,2	5,0	93,4	0,4
вірмени	4 710	0,4	46,7	2,2	50,6	0,5
азербайджанці	2 369	0,2	49,8	3,8	45,5	0,9
грузини	1 346	0,1	32,3	6,2	60,9	0,6
поляки	1 122	0,1	6,0	27,3	65,4	1,3
татари	1 100	0,1	15,0	4,9	79,2	0,9
цигани	1 024	0,1	43,9	22,6	32,1	1,5

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Донецьк *</i>						
Усього	1 024 678	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	478 041	46,7	23	х	76,9	0,1
росіяни	493 392	48,2	99,3	0,7	х	0,0
білоруси	11 769	1,1	8,1	1,6	90,2	0,1
греки	10 180	1,0	4,0	2,6	93,3	0,1
євреї	5 087	0,5	0,9	1,3	97,5	0,3
татари	4 987	0,5	18,6	0,8	80,3	0,3
вірмени	4 050	0,4	31,2	0,6	67,7	0,5
азербайджанці	2 098	0,2	40,1	0,8	58,0	1,1
грузини	2 073	0,2	24,9	1,4	73,4	0,3
<i>Євпаторія *</i>						
Усього	117 565	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	27 429	23,3	36,7	х	63,3	0,0
росіяни	76 295	64,9	99,8	0,1	х	0,1
крим. татари	8 140	6,9	91,9	0,1	7,8	0,2
білоруси	1 716	1,5	11,8	1,0	87,0	0,2
вірмени	607	0,5	51,7	0,3	48,0	0,0
євреї	511	0,4	2,7	1,8	95,5	0,0
татари	287	0,2	33,8	0,7	61,3	4,2
поляки	210	0,2	5,7	16,7	77,1	0,5
молдовани	203	0,2	27,6	1,0	70,9	0,5
<i>Єнакієве *</i>						
Усього	162 778	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	73 675	45,3	29,1	х	70,9	0,0
росіяни	83 726	51,4	99,3	0,7	х	0,0
білоруси	1 777	1,1	12,3	2,4	85,3	0,0
вірмени	587	0,4	37,7	0,3	60,8	1,2
азербайджанці	366	0,2	54,4	1,1	44,5	-
євреї	291	0,2	0,7	2,7	96,6	-
<i>Житомир</i>						
Усього	282 823	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	234 511	82,9	92,8	х	7,1	0,1
росіяни	29 126	10,3	86,4	13,5	х	0,1
поляки	13 894	4,9	2,0	87,7	10,2	0,1
білоруси	1 359	0,5	16,0	24,4	59,5	0,1
євреї	1 328	0,5	4,1	25,5	70,2	0,2

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Запоріжжя *</i>						
Усього	810 620	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	572 658	70,6	57,2	х	42,2	0,5
росіяни	206 963	25,5	95,8	3,6	х	0,6
білоруси	5 555	0,7	12,4	8,4	78,3	0,9
болгари	3 629	0,4	12,6	11,2	75,3	0,9
євреї	3 444	0,4	2,2	6,6	90,4	0,8
грузини	3 112	0,4	28,4	4,5	65,7	1,4
вірмени	3 078	0,4	41,2	3,0	54,3	1,6
татари	2 163	0,3	26,1	5,4	67,4	1,1
азербайджанці	1 249	0,2	52,0	3,2	43,3	1,5
<i>Івано-Франківськ *</i>						
Усього	230 443	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	212 577	92,3	99,2	х	0,8	0,0
росіяни	13 876	6,0	88,7	11,2	х	0,1
поляки	653	0,3	31,2	62,2	6,1	0,5
білоруси	633	0,3	31,4	26,7	41,7	0,2
євреї	256	0,1	8,2	30,9	59,8	1,2
<i>Керч</i>						
Усього	158 165	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	24 298	15,4	33,6	х	66,1	0,3
росіяни	124 430	78,7	99,7	0,1	х	0,2
білоруси	1 795	1,1	15,2	0,3	83,9	0,6
крим. татари	1 635	1,0	76,8	0,1	22,8	0,3
вірмени	518	0,3	41,5	0,4	57,1	1,0
татари	383	0,2	48,8	–	47,5	3,7
євреї	322	0,2	2,8	0,6	96,0	0,6
молдовани	280	0,2	23,9	1,8	72,9	1,4
<i>Київ</i>						
Усього	2 566 953	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	2 110 767	82,2	85,7	х	14,2	0,1
росіяни	337 323	13,1	91,7	7,9	х	0,4
євреї	17 962	0,7	2,4	18,9	77,9	0,8
білоруси	16 549	0,6	17,7	18,4	63,3	0,6
поляки	6 924	0,3	7,0	62,5	29,7	0,8
вірмени	4 935	0,2	39,4	11,6	48,0	1,0
азербайджанці	2 567	0,1	56,1	10,8	32,1	1,0
татари	2 451	0,1	20,5	12,2	66,5	0,8
грузини	2 352	0,1	42,5	13,3	42,8	1,4

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	українська	російська	інша
молдовани	1 927	0,1	32,3	21,1	44,2	2,4
болгари	1 514	0,1	23,5	22,0	53,5	1,0
араби	1 426	0,1	72,9	10,1	10,3	6,7
<i>Кіровоград *</i>						
Усього	258 543	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	222 198	85,9	90,7	х	9,3	0,0
росіяни	30 727	11,9	90,4	9,6	х	0,0
білоруси	1 308	0,5	19,3	30,2	50,5	–
євреї	768	0,3	2,9	25,7	71,2	0,2
молдавани	785	0,3	28,9	52,4	18,3	0,4
вірмени	627	0,2	64,6	10,0	25,2	0,2
болгари	223	0,1	19,3	48,0	32,3	0,4
поляки	194	0,1	7,2	50,5	41,2	1,0
<i>Краматорськ *</i>						
Усього	215 729	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	151 389	70,2	49,8	х	50,1	0,1
росіяни	58 002	26,9	97,9	2	х	0,1
білоруси	1 439	0,7	14,2	5,9	79,8	0,1
вірмени	1 386	0,6	42,8	0,6	56,1	0,5
азербайджанці	370	0,2	41,1	2,7	55,1	1,1
євреї	262	0,1	4,6	4,2	90,8	0,4
<i>Красний Луч *</i>						
Усього	145 199	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	66 968	46,1	31,1	х	68,9	0,0
росіяни	71 432	49,2	99,4	0,5	х	0,0
білоруси	1 659	1,1	9,6	1,7	88,7	–
татари	1 464	1,0	37,8	0,3	61,8	0,1
вірмени	530	0,4	41,5	–	58,5	–
молдовани	366	0,3	17,5	1,4	81,1	–
<i>Краснодон *</i>						
Усього	117730	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	39 145	33,2	24,4	х	75,6	0,0
росіяни	74 549	63,3	99,7	0,3	х	0,0
білоруси	1 585	1,3	9,5	0,9	89,5	0,1
татари	548	0,5	16,1	0,9	83,0	–
вірмени	282	0,2	34,0	–	65,6	0,4
цигани	232	0,2	39,2	3,5	57,3	–
молдовани	182	0,2	16,5	3,3	78,6	1,6

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Кременчук</i>						
Усього	232 960	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	193 512	83,1	89,1	х	10,8	0,1
росіяни	34 461	14,8	93,0	6,9	х	0,1
білоруси	1 358	0,6	22,4	18,0	59,6	–
вірмени	463	0,2	49,2	9,3	41,5	0,0
<i>Кривий Ріг *</i>						
Усього	710 412	100,0	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	561 832	79,1	87,7	х	12,0	0,3
росіяни	125 810	17,7	91,7	8,0	х	0,3
білоруси	6 525	0,9	24,2	22,4	52,9	0,5
євреї	1 833	0,3	3,9	14,7	81,2	0,2
вірмени	1 589	0,2	50,6	5,7	43,4	0,4
азербайджанці	1 254	0,2	67,0	6,4	25,3	1,4
цигани	1 193	0,2	63,7	21,6	12,2	2,4
<i>Лисичанськ *</i>						
Усього	133 140	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	88 755	66,7	51,2	х	47,7	0,1
росіяни	40 672	30,5	95,9	3,2	х	0,0
білоруси	1 324	1,0	14,1	6,4	78,7	0,1
татари	568	0,4	24,5	6,7	67,4	0,9
вірмени	212	0,2	50,5	1,9	46,2	0,5
<i>Луганськ *</i>						
Усього	499 252	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	249 486	50,0	27,5	х	72,4	0,0
росіяни	234 646	47,0	98,9	1,0	х	0,0
білоруси	3 289	0,7	8,6	2,5	88,8	0,1
вірмени	2 137	0,4	41,9	0,4	57,1	0,6
євреї	1 735	0,3	1,0	3,2	95,6	0,1
азербайджанці	787	0,2	44,5	1,5	53,7	0,3
<i>Львів</i>						
Усього	725 202	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	639 035	88,1	98,6	х	1,4	0,0
росіяни	64 599	8,9	90,3	9,6	х	0,1
поляки	6 364	0,9	47,0	45,5	7,2	0,3
білоруси	3 119	0,4	23,5	26,6	49,5	0,3
євреї	1 928	0,3	5,3	28,2	65,7	0,7
вірмени	788	0,1	36,8	21,9	41,1	0,1

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Макіївка *</i>						
Усього	431 023	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	194 057	45,0	26,6	х	73,3	0,1
росіяни	218 940	50,8	99,2	0,7	х	0,1
татари	4 837	1,1	33,8	0,7	65,3	0,2
білоруси	4 806	1,1	9,6	1,8	88,4	0,2
греки	1 139	0,3	3,2	2,2	94,5	0,1
грузини	1 109	0,3	23,3	1,6	74,8	0,3
<i>Маріуполь *</i>						
Усього	510 835	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	248 683	48,7	19,4	х	80,5	0,1
росіяни	226 848	44,4	99,3	0,6	х	0,1
греки	21 923	4,3	4,7	1,5	93,7	0,1
білоруси	3 858	0,8	6,8	1,6	91,4	0,2
вірмени	1 205	0,2	30,5	1,2	67,7	0,6
євреї	1 176	0,2	2,4	3,2	94,3	0,1
болгари	1 082	0,2	5	3,1	91,8	0,1
<i>Мелітополь</i>						
Усього	160 352	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	88 435	55,2	35,5	0,0	64,4	0,1
росіяни	62 358	38,9	98,5	1,4	0,0	0,1
болгари	2 908	1,8	12,3	4,4	83,1	0,2
татари	1 323	0,8	55,1	0,8	43,4	0,8
білоруси	1 212	0,8	9,5	3,2	87,1	0,2
євреї	479	0,3	2,5	4,8	92,7	0,0
вірмени	430	0,3	27,4	1,4	71,2	0,0
цигани	369	0,2	67,2	3,0	29,5	0,3
німці	326	0,2	3,7	6,4	89,6	0,3
греки	318	0,2	4,4	5,7	89,9	0,0
<i>Миколаїв</i>						
Усього	509 102	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	370 010	72,7	56,5	х	43,4	0,1
росіяни	117 458	23,1	96,8	3,1	х	0,1
болгари	4 198	0,8	30,3	7,6	62,1	0,0
білоруси	3 918	0,8	11,1	8,2	80,7	0,0
євреї	2 797	0,6	1,9	5,5	92,6	0,0
вірмени	2 112	0,4	41,3	3,9	54,7	0,1
молдовани	1 724	0,3	24,5	17,6	57,7	0,2
азербайджанці	913	0,2	58,2	3,0	38,3	0,5
татари	744	0,2	17,7	3,8	78,5	0,0

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Нікополь</i>						
Усього	138 218	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	98 502	71,3	76,4	х	23,4	0,1
росіяни	35 409	25,6	95,3	4,5	х	0,2
білоруси	966	0,7	15,9	14,6	69,1	0,4
євреї	327	0,2	2,5	11,9	85,3	0,3
вірмени	222	0,2	47,3	6,3	45,1	1,3
німці	256	0,2	8,2	13,4	78,2	0,0
<i>Одеса</i>						
Усього	1 010 298	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	622 935	61,6	47,8	х	52,0	0,2
росіяни	291 908	28,9	97,7	2,1	х	0,2
болгари	13 331	1,3	26,3	5,8	67,6	0,3
євреї	12 380	1,2	3,3	3,6	92,7	0,4
молдовани	7 606	0,8	30,7	9,0	59,6	0,7
білоруси	6 401	0,6	13,3	4,5	81,8	0,4
вірмени	4 374	0,4	39,7	2,0	57,7	0,6
поляки	2 058	0,2	6,0	18,3	75,4	0,3
грузини	1 948	0,2	37,2	3,0	59,4	0,4
азербайджанці	1 865	0,2	54,4	2,7	41,8	1,1
<i>Олександрія*</i>						
Усього	103 856	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	91 052	87,7	96,8	х	3,2	0,0
росіяни	10 969	10,6	84,6	15,4	х	0,0
білоруси	569	0,5	29,7	32,3	38,0	–
молдаване	163	0,2	30,7	44,2	25,1	–
вірмени	144	0,1	48,6	15,3	36,1	–
євреї	114	0,1	1,8	48,2	50,0	–
<i>Павлоград</i>						
Усього	119 672	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	86 475	72,3	80,2	х	19,7	0,1
росіяни	29 854	24,9	96,1	3,8	х	0,1
білоруси	798	0,7	16,4	10,0	72,9	0,6
цигани	470	0,4	88,5	6,2	3,6	1,7
татари	305	0,3	21,3	5,2	72,1	1,3
азербайджанці	189	0,2	64,0	5,82	30,2	0,0
німці	181	0,2	5,5	7,7	86,2	0,6

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Полтава</i>						
Усього	310 755	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	272 633	87,7	95,5	х	4,5	0,0
росіяни	32 966	10,6	88,4	11,6	х	0,0
білоруси	1 281	0,4	24,2	26,9	48,9	–
вірмени	660	0,2	50,5	11,2	37,9	0,4
молдаване	176	0,1	35,8	23,3	35,2	5,7
<i>Рівне</i>						
Усього	245 323	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	224 600	91,6	98,7	х	1,3	0,0
росіяни	16 600	6,8	85,6	14,3	х	0,1
білоруси	1 400	0,6	23,7	38,8	37,4	0,1
поляки	900	0,3	9,1	74,8	15,3	0,7
<i>Свердловськ *</i>						
Усього	110 107	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	50 598	46,0	30,0	х	69,9	0,1
росіяни	53 513	48,6	99,2	0,7	х	0,0
білоруси	1 274	1,2	11,8	1,6	86,6	–
татари	735	0,7	27,6	1,1	71,3	–
молдовани	402	0,4	18,9	1,5	79,4	0,2
болгари	335	0,3	7,5	3,9	88,6	–
вірмени	273	0,2	39,2	–	58,6	2,2
цигани	217	0,2	53,0	1,4	45,1	0,5
чуваші	214	0,2	15,9	0,9	83,2	–
<i>Севастополь *</i>						
Усього	377 153	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	84 420	22,4	29,6	х	70,1	0,3
росіяни	269 953	71,6	99,7	0,1	х	0,2
білоруси	5 872	1,6	11,0	0,4	88,2	0,4
татари	2 512	0,7	54,0	0,2	44,7	1,1
крим. татари	1 858	0,5	48,6	0,0	8,4	43,0
вірмени	1 319	0,3	29,6	0,1	69,7	0,6
євреї	1 016	0,3	1,2	0,7	97,9	0,2
молдовани	801	0,2	27,1	1,7	70,8	0,4
азербайджанці	629	0,2	52,3	0,3	46,6	0,8
поляки	580	0,2	3,8	14,1	81,6	0,5

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Северодонецьк *</i>						
Усього	130 047	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	76 767	59,0	46,7	х	53,2	0,0
росіяни	50 290	38,7	98,2	1,7	х	0,0
білоруси	831	0,6	11,9	4,5	83,6	–
вірмени	218	0,2	45,4	0,5	53,2	0,5
азербайджанці	190	0,1	55,3	1,0	43,7	–
<i>Сімферополь *</i>						
Усього	358 108	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	76 147	21,3	29,2	х	70,8	0,0
росіяни	238 938	66,7	99,8	0,2	х	0,0
крим. татари	25 209	7,0	91,0	0,1	8,6	0,3
білоруси	4 102	1,1	10,0	0,7	89,2	0,1
євреї	2 371	0,7	1,1	0,8	97,8	0,3
вірмени	2 130	0,6	53,8	0,2	46	0,0
татари	1 339	0,4	58,4	0,3	34,0	7,3
азербайджанці	1 014	0,3	67,7	0,1	30,7	1,5
поляки	717	0,2	4,3	9,2	85,9	0,6
греки	619	0,2	16,5	0,8	81,9	0,8
<i>Слов'янськ *</i>						
Усього	142 873	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	104 423	73,1	58,6	х	41,3	0,1
росіяни	33 649	23,6	96,8	3,1	х	0,1
турки	829	0,6	97,6	0,6	1,6	0,2
білоруси	766	0,5	14,5	8,3	77,2	–
вірмени	592	0,4	43,4	4,6	51,7	0,3
греки	320	0,2	4,4	12,8	82,2	0,6
цигани	279	0,2	54,5	1,8	36,5	7,2
<i>Стаханов *</i>						
Усього	108 417	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	50 019	46,1	30,0	х	69,6	0,0
росіяни	54 314	50,1	98,6	0,9	х	0,0
білоруси	1 073	1,0	11,4	2,1	86,0	0,1
татари	491	0,5	22,2	1,0	76,4	–
азербайджанці	243	0,2	52,7	–	46,9	–
цигани	191	0,2	33,0	27,2	38,7	1,1
вірмени	188	0,2	35,6	1,1	62,8	0,5

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Суми *</i>						
Усього	294 852	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	249 388	84,6	89,7	х	10,1	0,2
росіяни	36 667	12,4	89,2	10,6	х	0,2
білоруси	1 095	0,4	24,5	20,8	54,5	0,2
євреї	275	0,1	1,5	22,5	75,6	0,4
поляки	165	0,1	11,5	47,3	40,6	0,6
<i>Тернопіль</i>						
Усього	226029	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	212617	94,1	99,6	х	0,4	0,0
росіяни	7743	3,4	87,0	13,0	х	0,0
<i>Ужгород</i>						
Усього	115 568	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	89 942	77,8	96,2	х	3,1	0,7
угорці	7 972	6,9	87,7	9,5	2,4	0,3
росіяни	11 106	9,6	93,2	6,5	х	0,2
цигани	1 705	1,5	84,9	8,6	0,6	5,9
словаки	2 523	2,2	36,2	37,4	5,0	21,3
<i>Харків</i>						
Усього	1 449 871	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	884 228	61,0	50,4	х	49,5	0,1
росіяни	496 538	34,2	97,4	2,5	х	0,1
євреї	11 176	0,8	1,2	4,3	94,3	0,2
білоруси	7 293	0,5	12,4	6,1	81,4	0,1
вірмени	7 214	0,5	37,3	2,9	59,6	0,2
азербайджанці	3 892	0,3	55,1	2,3	42,1	0,5
татари	3 190	0,2	19,8	3,6	76,3	0,3
грузини	2 839	0,2	42,2	3,5	54,1	0,2
в'єтнамці	2 406	0,2	98,5	–	1,4	0,1
<i>Феодосія *</i>						
Усього	108 788	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	20 416	18,8	38,5	х	61,5	0,0
росіяни	78 536	72,2	99,8	0,1	х	0,1
крим. татари	5 055	4,6	89,8	0,1	9,9	0,2
білоруси	1 949	1,8	16,7	0,7	82,6	0,0
вірмени	557	0,5	55,1	0,5	43,8	0,6
татари	236	0,2	32,2	–	57,2	1,6
євреї	223	0,2	2,7	1,3	95,5	0,5

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Харцизьк *</i>						
Усього	113 685	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	59 615	52,4	29,6	х	70,3	0,1
росіяни	50 129	44,1	98,8	1,1	х	0,1
білоруси	1 043	0,9	10,5	2,8	86,5	0,2
вірмени	342	0,3	28,9	0,9	69,9	0,3
греки	321	0,3	4,4	3,7	91,6	0,3
грузини	254	0,2	25,6	1,2	72	1,2
<i>Херсон *</i>						
Усього	362 307	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	277 203	76,5	71,8	х	28,2	0,0
росіяни	72 213	19,9	95,5	4,5	х	0,0
білоруси	2 891	0,8	16,9	12,6	70,5	0,0
євреї	1 495	0,4	3,0	11,9	84,9	0,1
вірмени	1 239	0,3	48,4	4,7	46,7	0,2
молдовани	684	0,2	29,7	16,9	52,8	0,6
<i>Хмельницький</i>						
Усього	251 077	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	221 814	88,3	97,0	х	2,9	0,1
росіяни	19 912	7,9	88,2	11,7	х	0,1
поляки	4 911	2,0	19,2	71,4	9,1	0,3
білоруси	951	0,4	18,7	22,9	57,9	0,5
євреї	670	0,3	7,3	34,6	57,2	0,9
вірмени	287	0,1	62,4	15,7	21,6	0,3
молдовани	227	0,1	44,5	26,0	26,9	0,6
<i>Черкаси *</i>						
Усього	293 556	100	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	244 560	83,4	93,3	х	6,6	0,1
росіяни	38 568	13,2	92,1	7,6	х	0,3
білоруси	1 628	0,6	20,9	19,7	58,8	0,6
<i>Чернівці</i>						
Усього	236 691	100,0	х	х	х	х
в тім числі:						
українці	189 021	79,9	95,6	х	4,2	0,2
росіяни	26 733	11,3	92,4	7,4	х	0,2
румунни	10 553	4,5	71,2	20,9	7,2	0,7
молдавани	3 829	1,6	63,4	22,2	12,8	1,6
поляки	1 408	0,6	19,6	63,5	16,8	0,1
євреї	1 308	0,6	19,4	22,4	57,6	0,6
білоруси	971	0,4	22,0	16,4	61,5	0,1

Продовження додатку 4

Національності	Всього		Рідна мова, %			
	осіб	%	свої націон.	укра- їнська	ро- сійська	інша
<i>Чернігів</i>						
Усього	299 038					
в тім числі:						
українці	257 990	86,3	84,5	х	15,4	0,1
росіяни	31 779	10,6	93,5	6,3	х	0,2
білоруси	3 440	1,2	24,0	16,3	59,5	0,2
євреї	1 049	0,4	1,8	17,5	79,9	...
вірмени	355	0,1	50,7	10,1	39,2	...
поляки	267	0,1	6,0	48,3	42,7	3,0
<i>Ялта *</i>						
Усього	139 584	100	х	х	х	х
в тім числі:						
росіяни	91 408	65,5	99,5	0,3	х	0,2
українці	38 604	27,6	35,7	х	64,1	0,2
білоруси	2 204	1,6	12,5	0,5	86,9	0,1
крим. татари	1 877	1,3	82,2	0,1	16,5	1,2
вірмени	813	0,6	47,1	0,4	52,2	0,3
татари	476	0,3	40,1	–	56,5	3,4
євреї	424	0,3	3,3	0,7	95,8	0,2
азербайджанці	368	0,3	55,7	1,1	41,5	1,7
поляки	286	0,2	7,0	14,0	78,0	1,0
молдовани	273	0,2	30,4	2,5	66,7	0,4
грузини	223	0,2	40,8	0,5	57,9	0,8

Таблицю складено за матеріалами статистичних управлінь.

* разом з населеними пунктами, які підпорядковані міськраді.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНО- МОВНОГО ПРОСТОРУ	14
1.1. Етномовний напрям у суспільній географії	14
1.2. Мовна ситуація: соціолінгвістичний і суспільно-географічний підходи	32
1.3. Суспільно-географічне дослідження мовного складу населення	44
1.4. Етномовні процеси й їхня типологія	60
1.5. Двомовність населення: поняття, чинники формування, класифікація	71
Розділ 2. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ У ХХ СТ.	80
2.1. Мовна ситуація наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	80
2.2. Мовна ситуація в 20–30-их роках ХХ ст.	104
2.3. Мовна ситуація напередодні Другої світової війни	132
2.4. Зміни мовної ситуації під час Другої світової війни та в перше десятиріччя після її завершення	145
2.5. Мовна ситуація в 60–80-их роках ХХ ст.	161
Розділ 3. МОВНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	181
3.1. Динаміка мовного складу населення після проголошення незалежності	181
3.2. Українська мова в етномовному просторі держави	198
3.3. Територіальне поширення російської мови	213
3.4. Інші етнічні мови	228
Розділ 4. ЕТНОМОВНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ	243
4.1. Поширення двомовності та багатомовності	243
4.2. Мовна асиміляція населення	257
4.3. Поширення суржику й інші етномовні процеси	271
4.4. Етномовне домінування	281

Розділ 5. ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕТНОМОВНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ	301
5.1. Етномовне районування	301
5.2. Західна етномовна провінція	310
5.3. Центральна етномовна провінція	323
5.4. Сіверсько-Слобожанська етномовна провінція	334
5.5. Придніпровсько-Донецька етномовна провінція	342
5.6. Південна етномовна провінція	352
Розділ 6. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	368
6.1. Сучасна мовна ситуація за матеріалами соціологічних досліджень	368
6.2. Найважливіші тенденції розвитку мовної ситуації	386
6.3. Географічні аспекти сучасних мовних проблем	399
6.4. Сценарії розвитку мовної ситуації	419
6.5. Концептуальні засади державної мовної політики. Регіональна мовна політика	436
ВИСНОВКИ	447
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	459
ДОДАТКИ	476

CONTENT

PREFACE	5
Chapter 1. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF ETHNOLINGUISTIC SPACE HUMAN-GEOGRAPHICAL RESEARCH	14
1.1. Ethnolinguistic direction in human geography	14
1.2. Linguistic situation: sociological and human-geographical approaches	32
1.3. Human-geographical research of linguistic composition of population	44
1.4. The ethnolinguistic processes and their typology	60
1.5. Bilingualism of population: notion, factors of forming, classification	71
Chapter 2. HISTORICAL GEOGRAPHY FEATURES DEVELOPMENT OF LINGUISTIC SITUATION IN UKRAINE IN THE XXth century	80
2.1. Linguistic situation at the end of XIX – at the beginning of the XX th century	80
2.2. Linguistic situation in 20–30s years of the XX th century	104
2.3. Linguistic situation on the eve of Second World War	132
2.4. Changes of linguistic situation in the Second world war-time and in the first decade after its completion	145
2.5. Linguistic situation in 60–80s years of the XX th century	161
Chapter 3. LINGUISTIC COMPOSITION OF POPULATION IN MODERN UKRAINE	181
3.1. Dynamics of linguistic composition of population after independence proclamation	181
3.2. Ukrainian language in the ethnolinguistic space of the state ..	198
3.3. Territorial spreading of Russian language	213
3.4. Other ethnic languages	228
Chapter 4. MODERN ETHNOLINGUISTIC PROCESSES IN UKRAINE	243
4.1. Distribution of bilingualism and pollingualism	243
4.2. Linguistic assimilation of population	257
4.3. Spreading of sourgyk *. Other ethnolinguistic processes	271
4.4. Ethnolinguistic domination	281

Chapter 5. TERRITORIAL ORGANIZATION OF UKRAINIAN ETHNOLINGUISTIC SPACE	301
5.1. Ethnolinguistic regionalization	301
5.2. Western ethnolinguistic province	310
5.3. Central ethnolinguistic province	323
5.4. Siversk-Slobojansk ethnolinguistic province	334
5.5. Dnieper-Donetsk ethnolinguistic province	342
5.6. South ethnolinguistic province	352
Chapter 6. PROSPECTS OF LINGUISTIC SITUATIONS DEVELOPMENT IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE XXIth CENTURY	368
6.1. Modern linguistic situation by materials of sociological researches	368
6.2. The most important tendencies of linguistic situation development in the state	386
6.3. Geographical aspects of modern linguistic problems	399
6.4. Directions and scenarios of linguistic situation development ..	419
6.5. Conceptual principles of national linguistic politics. Regional linguistic politics	436
CONCLUSIONS	447
LIST OF LITERATURE	459
APPENDICES	476

* sourgyk – the blend of Ukrainian and Russian tongues.

Наукове видання

Лозинський Роман Мар'янович

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ
(суспільно-географічний погляд)

Монографія

Редактор *Плиса Н. Й.*
Технічний редактор *Сеник С. З.*
Коректор *Станкевич-Іванова В. І.*

Підп. до друку 06.11.2008 р. Формат 70x100/16. Папір друк.
Гарнітура Bookman Old Style. Друк на різогр. Умовн. друк. арк. 40,5
Обл.-вид. арк. 45,1. Наклад 500 прим.

Видавничий центр
Львівського національного університету імені Івана Франка.
79000, Львів, вул. Дорошенка, 41.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007